

ПРИВАТНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ БІЗНЕСУ ТА ТЕХНОЛОГІЙ»
ТОВАРИСТВО З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ,
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ

ДВНЗ «ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА», МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГРИДКОВЕЦЬ ЛЮДМИЛА МИХАЙЛІВНА

УДК 159.9: 37.015.3: 316.356.2: 616.895

ДИСЕРТАЦІЯ

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ РОДИННОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ
ОСОБИСТІСНИХ КРИЗ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Л.М.Гридковець

Науковий консультант – Татенко Віталій Олександрович, доктор
психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Гридковець Л.М. Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07. – «Педагогічна та вікова психологія». – Приватний вищий навчальний заклад «Київський інститут бізнесу та технологій» Товариство з обмеженою відповідальністю. – Київ, 2019. – ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». – Івано-Франківськ, 2019.

Дисертацію присвячено розв'язанню важливої наукової та практичної проблеми – оптимізації взаємодії особистості з досвідом психологічної кризи, виокремленню психолого-педагогічних чинників, які забезпечують цей процес, та визначенню ролі родинної детермінації у кризовому досвіді людини.

Вплив психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на психічний, духовний, психосексуальний та соціальний розвиток особистості забезпечує їй здатність як до позитивної взаємодії з життєвим кризовим досвідом, так і до негативної. Тому актуальність дослідження обумовлена, передусім, науково-практичною потребою у віднаходженні механізмів конструктивного впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на забезпечення прогресивного руху особистості.

У дисертації обґрунтовано роль та місце родинної детермінації: у структурі життєдіяльності людини; у формуванні її психологічної культури, яка проявляється через діяльність, творчість та спілкування і забезпечується внутрішнім та зовнішнім вчинком особистості; у реалізації внутрішньої свободи особистості у динаміці її розгортання від екзистенційної свободи – до трансцендентної.

Виокремлено групи психолого-педагогічних чинників особистісної детермінації, родинної детермінації, суспільно-групової детермінації, які, залежно від спрямованості, сприяють/протидіють розвитку кризи в особистості та є взаємозв'язаними.

Визначено основні групи психолого-педагогічних чинників родинної детермінації життєконструювання особистості та формування її кризового досвіду, а саме: чинники конструювального порядку, стратегічного порядку, функціонального порядку. Серед них, зокрема, психолого-педагогічні чинники конструювального порядку забезпечуються дією: гуманістично-ціннісних чинників (розуміння людини та її життя як найвищої цінності на всіх етапах її розвитку), акумулятивно-ціннісних чинників (акумулювання культурних, духовних, поведінкових взірців та цінностей, які є багатовіковими здобутками свого роду, народу, людства); чинників конструктивного балансу (здатність до балансу задоволення/користі у будь-якій діяльності, спрямованій на себе, родину, колектив, суспільство, світ), цілепокладально-ціннісних чинників (спроможність ставити та досягати цілі, реалізовувати цінності); проблемно-орієнтованих чинників (спроможність розглядати життєві труднощі як кризові задачі, що підлягають розв'язанню); суб'єктно-життєдіяльнісних чинників (розвиток здатності бути суб'єктом власної життєдіяльності, життєдіяльності своєї сім'ї, свого народу, людства); творчо-конструювальних чинників (творчий розвиток, спрямований на позитивне конструювання себе, сім'ї, країни, світу). Чинники стратегічного порядку охоплюють рефлексивно-екзистенційні чинники (визначають здатність особистості чи спільноти відслідковувати явища, усвідомлювати їх суть, пізнавати екзистенційні цінності), досвідно-історичні чинники (визначають стандартизовані моделі поведінки особистості, сім'ї, народу, які сприяли виживанню, протягом певного історичного періоду), культурно-традиційні чинники (визначають локальні та глобальні надбання, досягнення суспільства у матеріальному та духовному сегментах буття та їх проявленість у житті особистості,

родини, народу, людства), духовно-релігійні чинники (характеризують базові духовно-ціннісні уявлення особистості, сім'ї, родини, щодо значення і місця людини у світі як особистості, як чоловіка та жінки у взаємозв'язках та у взаємостосунках з Абсолютом). Функціональні психолого-педагогічні чинники, передусім, забезпечують узгодженість подружніх цінностей (у батьківській та власноствореній сім'ї), узгодженість цінностей (сімейних та особистісно набутих) з традиційними цінностями конкретного народу (чи народів), представником етносу якого є особистість, узгодженість цінностей (сімейних та особистісно набутих) із ситуативними цінностями конкретної спільноти та суспільства у конкретному часі та просторі.

Розширено наукове уявлення про види та характер кризових станів особистості, про роль та значення історичної травми, родових та сімейних кризових сценаріїв у системі травмівного досвіду особистості. Здійснено науково-теоретичне та емпіричне дослідження ролі трансгенераційного та інтергенераційного впливу на розвиток кризового досвіду особистості та на її здатність долати кризи. Виявлено розбіжності у результатах досліджень науковців різних країн щодо наслідків впливу трансгенераційної травми на особистість, які обумовлені низкою причин, зокрема, характером історичної травми/травмівної події, тривалістю історичної травми/травмівної події), специфікою заходів з подолання наслідків історичної травми/травмівної події.

Доповнено наукове уявлення про вікові детермінанти кризового досвіду особистості у процесі її психічного, соціального, психосексуального, духовно-релігійного розвитку від пренатального періоду до похилого віку. При цьому, в дослідженні виокремлено позитивні та негативні наслідки кризового досвіду особистості в процесі її онтогенезу.

Емпірично встановлено зв'язок між кризовим досвідом родинної системи та кризовим досвідом особистості, між особистісним сприйманням кризового досвіду особистістю та характером її кризових переживань. Дослідження здійснювалося за інтергенераційним, трансгенераційним,

особистісним дослідницькими векторами з урахуванням специфіки кризи – вікової, родинної чи специфічно травмівної. Дослідження за трансгенераційним дослідницьким вектором дозволило отримати низку важливих для розуміння кризового досвіду особистості результатів. З'ясовано, що наслідки історичної травми Голодомору, репресій, депортацій на українських теренах проявляються у третьому-четвертому поколіннях у вигляді проблем із соматичним, психічним здоров'ям та психологічним благополуччям. Представлено аналіз чинників ризику розвитку криз у неодруженої молоді, наречених, молодих подружніх пар, подружніх пар зі значним досвідом. На основі кореляційного аналізу виявлено різну значущість чинників групи стратегічного впливу на вибірки кризового та посткризового досвіду, гармонійних та кризових подружніх стосунків. Отримано значимі показники кореляції між кризовим досвідом дитини та кризовим досвідом батьків, між психологічним благополуччям особистості та її ставленням до батька та матері.

Обґрунтовано психолого-педагогічні чинники родинної детермінації у профілактиці та подоланні особистісних криз. Окреслено їхню дію та ймовірність застосування у позародинному просторі. Визначено структуру психолого-педагогічних чинників родинної детермінації фонового та цілеспрямованого впливу на особистість у позародинному середовищі при проходженні освітніх/формувань, корекційних, реабілітаційних програм з метою профілактики та формування здатності особистості долати кризи. Виявлено дію психолого-педагогічних чинників фонового впливу, які створюють психолого-педагогічні умови розвитку особистості та її здатності до подолання криз, зокрема, це: чинники інтергенераційного спектру родинної детермінації (функціональний вплив батьківської сім'ї, особливості впливу родини та родичів, специфіка образу родини у виховних стратегіях сім'ї, чинники макросоціуму), чинники трансгенераційного спектру родинної детермінації (способи подолання історичної травми, зокрема, шляхом

культивування любові та почуття належності особистості до сім'ї; практикування спільної сімейної молитви; розвиток почуття власної гідності та ідентифікації дитини зі своєю сім'єю, своїм родом і своїм народом). Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації цілеспрямованого впливу забезпечують функціонування психолого-педагогічної моделі конструктивного руху-поступу особистості з метою профілактики та подолання криз і шляхом зміни ставлення особистості до трансгенераційних та інтергенераційних сценаріїв взаємодії з кризовим / травмівним досвідом, переосмислення вже набутого особистісного досвіду.

Сконструйовано психолого-педагогічну модель урахування чинників родинної детермінації у профілактиці та подоланні криз. При цьому, психолого-педагогічна модель реалізується через стратегії: формувальні (забезпечують розвиток особистісних якостей учасників процесу), корекційні (впливають на заміну базових деструктивних сценаріїв учасників процесу на більш адаптивні й конструктивні), реабілітаційні (містять механізми відновлення психічного здоров'я та психологічного благополуччя, втрачених в результаті акумуляції травмівного кризового досвіду).

Розширено уявлення про психолого-педагогічні технології, які забезпечують позитивні зміни особистості під дією цілеспрямованого та фонового коригувального впливу. Розроблено та апробовано низку програм, що базуються на представлених психолого-педагогічних чинниках родинної детермінації профілактики та подолання особистісних криз, зокрема, формувальні (Програма підготовки молоді до шлюбу «Абетка подружжя»; Програма розвитку психосексуальної культури у кризових сім'ях «Ми – єдине ціле»; Тренінгова програма з підготовки старшокласників до сімейного життя; Програма підготовки школярів до сімейного життя «Шлях до зрілості людини»); корекційні (програми психологічної допомоги родинам з дітьми з особливими потребами (Програма «Моя дитина – це радість і шанс для мене», Психокорекційна програма подолання дитячої агресії «Сонячний зайчик»,

казкотерапевтична програма для дітей з травмівним досвідом)), реабілітаційні (тренінгова програма з подолання залежності від алкоголю «Життя цікаве»; програма сімейної реабілітації учасників АТО/ООС, реабілітаційна програма сопричасної християнської терапії).

Доведено ефективність розроблених формувальних, корекційних та реабілітаційних програм профілактики та подолання кризового досвіду особистості, конкретизовано умови застосування у них інтерактивних методів навчання та виховання.

Ключові слова: психолого-педагогічні чинники, особистість, родинна детермінація, особистісні кризи, інтергенераційний вплив, трансгенераційний вплив, кризовий і травмівний досвід, психолого-педагогічна модель.

SUMMARY

Hrydkovets L.M. Psychological and Pedagogical Factors of Family Determinants in Personal Crises. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript. Dissertation for obtaining an academic degree of a Doctor of Psychological Sciences. Specialization 19.00.07 – “Pedagogical and Age Psychology”. – Private Higher Educational Institution "Kyiv Institute of Business and Technology" Limited Liability Company. – Kyiv, 2019. – SHEI “Vasyl Stefanyk Precarpathian National University”. – Ivano-Frankivsk, 2019.

The dissertation is devoted to solving an important scientific and practical issue of optimization of interaction of a personality with psychological crisis experience, identification of psychological and pedagogical factors ensuring this process and defining of the role of family determinants in personal crisis experience.

The influence of psychological and pedagogical factors of family determinants on mental, spiritual, psychosexual, and social development of a personality provides for the ability both to interact positively and negatively with life crisis experience. Therefore, the relevance of the research is due, first of all, to the scientific and

practical need to find mechanisms for constructive action of psychological and pedagogical factors of family determinants to ensure the progressive development of a personality.

The role and place of family determinants are substantiated in the dissertation: in the structure of human life and activities; in the formation of its psychological culture which manifests itself through activity, creativity, and communication and is formed by internal and external actions of a personality; realization of the inner freedom of a personality in its dynamic deployment from existential to transcendental freedom.

Groups of psychological and pedagogical factors of personal determinants, family determinants, and social group determinants are distinguished. Depending on the vector of action, the indicated determinants contribute to or counteract the development of a personal crisis and are interrelated.

The main groups of psychological and pedagogical factors of family determinants of personality life construction and crisis experience formation have been determined, and namely: factors of constructive mode, strategic mode, and functional mode; whereas psychological and pedagogical factors of the constructive mode are ensured by the action of humanistic value factors (understanding a person and their life as the highest value at all stages of their development), accumulative value factors (accumulation of cultural, spiritual, behavioural patterns and values that are centuries-old legacy of one's ancestry, nation, and humanity); constructive balance factors (an ability to balance pleasure / benefit in any activity aimed at oneself, one's family, colleagues, society, and the world); goal-setting value factors (an ability to set and achieve goals, implement values); problem-oriented factors (an ability to view life's difficulties as crisis tasks to be solved); subjective and vital factors (development of an ability to be the subject of one's own life, of the life activity one's family, one's nation, and humanity as a whole); creative and constructive factors (creative development aimed at positively constructing oneself, one's family, country, and the world). Factors of strategic mode include reflexive

and existential factors (determining an ability of an individual or a community to track phenomena, to understand their essence, to learn existential values); experience and historical factors (determining standardized behavioural patterns of an individual, family, nation, those patterns having fostered their survival in a certain historical period); cultural and traditional factors (determining local and global heritage, the achievements of a society in the material and spiritual segments of existence and their manifestation in the life of an individual, family, nation, and humanity); spiritual and religious factors (characterizing basic spiritual values of an individual and family regarding the role and place of a human in the world, as individuals, as men and women inter-connected and inter-related with the Absolute. Functional psychological and pedagogical factors are primarily ensuring the consistency of marital values (in the parental and own family), the consistency of values (family values and those individually acquired) with the traditional values of a particular nation (or nations), which ethos the specific individual is representing; the consistency of values (family values and those individually acquired) with the situational values of a particular community and society in a particular time and space.

The scientific understanding of the types and nature of personality crisis states, the role and significance of historical trauma, birth and family crises scenarios in the system of personal traumatic experience has been expanded. The scientific theoretical and empirical research of the role of transgenerational and intergenerational influence on the development of the crises experience of a personality and on their ability to overcome crisis has been carried out. Discrepancies in the results of studies carried out by scientists in different countries on the effects of transgenerational trauma on a personality, which are caused by an array of reasons, in particular: the nature of the historical trauma / traumatic event, duration of the historical trauma / traumatic event, the specifics of measures to overcome the consequences of the historical trauma / traumatic event.

The scientific understanding of the age determinants of the crises experience of a personality in the process of their mental, social, psychosexual, spiritual and religious development from prenatal period to older age has been added. At the same time, the research highlights positive and negative consequences of the crisis experience of a personality in the process of its ontogenesis.

The relationship between the crisis experience of a family system and the crisis experience of an individual, between the personal perception of the crisis experience by an individual and the nature of their crisis experiences has been empirically established. The research has been carried out along intergenerational, transgenerational, personal research vectors, taking into account the specifics of a crisis – age, family, or proper traumatic one. The research on the transgenerational research vector has yielded a number of important results for understanding crises experience of a personality. It has been clarified that the consequences of the historical trauma of the Holodomor (famine), repressions, deportations in the Ukrainian territory manifest themselves in the third or fourth generations in the form of issues with somatic, mental health, and psychological well-being. The analysis of risk factors for crisis development in unmarried youth, bridal couples, young married couples, married couples with lasting experience has been presented. On the basis of correlation analysis, different significance of factors of strategic influence group on the sample crisis and post-crisis experience, harmonious and crisis marital relations have been revealed. Significant proof of correlation between the crisis experience of a child and the crisis experience of its parents, between the psychological well-being of an individual and their attitude towards their father and mother has been obtained.

The role of psychological and pedagogical factors of family determinants in prevention and overcoming of personal crisis has been substantiated. Their impact and probability of their use in extra-family environment have been outlined. The structure of psychological and pedagogical factors of family determinants of background and purposeful influence on an individual in extra-family environment during educational / developmental, corrective, and rehabilitation programs for

prevention and fostering a personality's ability to overcome a crisis has been determined. The effect of psychological and pedagogical factors of background influence that create psychological and pedagogical conditions of personality development and their ability to overcome crisis has been revealed, in particular: factors of the intergenerational spectrum of family determinants (functional influence of the parental family, peculiarities of influence of family and relatives, special role of a family image in educational family strategies, and macrocommunity factors), factors of the transgenerational spectrum of family determinants (the ways of overcoming historical trauma, in particular by means of cultivating love and a sense of belonging of an individual to a family; practicing family praying; nurturing a child's feeling of dignity and identification with their family, their ancestry, and nation). Psychological and pedagogical factors of family determinants of purposeful influence provide for the functioning of psychological and pedagogical model of constructive development of a personality for the purpose of prevention and overcoming of crisis and by changing the attitude of an individual to transgenerational and intergenerational scenarios involving traumatic experience, rethinking of the acquired personal experience.

The psychological and pedagogical model of consideration of factors of family determinants in crisis prevention and overcoming crisis has been elaborated. In this case, the psychological and pedagogical model is implemented through the following strategies: formative (providing for the development of personal qualities of the process participants), corrective (impacting the replacement of basic destructive scenarios of the process participants to more adaptive and constructive ones), rehabilitation (containing mechanisms of mental health recovery and psychological wellbeing lost as a result of the accumulation of traumatic crisis experience).

The concept of psychological and pedagogical technologies providing for the positive personality changes under the influence of purposeful and background corrective influence has been expanded. A number of programmes have been

elaborated and tested, based on the presented psychological and pedagogical factors of family determinants of prevention and overcoming of personal crisis, in particular: formative programmes (the program for preparing young people for marriage “ABC for Spouses”; the program for the development of psychosexual culture in vulnerable families “We are One”; the training programme for the preparation of high school students for family life; the programme for the preparation of school students for family life “The Path to Maturity”); corrective programmes (psychological assistance programmes for families with special needs children (programme “My Child is a Joy and a Chance for Me”, psycho-corrective programme for overcoming children’s aggression “Sunplash”; a fairy-tale program for children with traumatic experience)), rehabilitation programmes (the training programme for overcoming alcohol abuse and addiction “Life is Interesting”; family rehabilitation program for Anti-Terrorist Operation / Joint Forces Operation participants; rehabilitation program of contemporary Christian therapy).

The effectiveness and efficiency of the developed formative, corrective, and rehabilitation programmes for prevention and overcoming of personality crisis experience have been proven. The conditions for using interactive educational and training methods in such programmes have been specified.

Key words: psychological and pedagogical factors, personality, family determinant(s), personal crises, intergenerational impact, transgenerational impact, personal experience, crisis and traumatic experience, personal responsibility, psychological and pedagogical model.

Список праць здобувача за темою дисертації

– у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Гридковець Л.М. Світ життєвих криз людини як дитини своєї сім’ї, свого роду та народу : монографія, 2-ге видання, виправлене та доповнене. Київ, 2019. 524 с.
2. Духовно-психологічні основи християнської психології: колективна

монографія / за ред. Л. М. Гридковець. Львів, 2015. 367 с.

3. Гридковець Л.М. Психологічний вплив травмівного досвіду попередніх поколінь на рівень психічного здоров'я нащадків. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2018. № 3(37). С.9–13.

4. Гридковець Л.М. Детермінанти сімейно-родинної структури як система впливу на характер життєдіяльності особистості. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2017. № 3(34). С.19–25.

5. Гридковець Л.М. Роль соціальних моделей поведінки особистості в продукуванні нею травматичного досвіду. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка»*. Острог, 2015. Вип.1.С.79–89.

6. Гридковець Л.М. Вплив родинно-соціальних моделей поведінки на спроможність особистості долати особистісні кризи. *Правничий вісник Університету «Крок»*. Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». 2013. Вип. 17. С.137–143.

7. Гридковець Л.М. Родинний фактор у розвитку та подоланні наслідків сексуального насилля над дітьми. *Практична психологія та соціальна робота: науково-практичний та освітньо-методичний журнал*. Соціс-прес. Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПНУ. 2012. № 11. С.57–62.

8. Гридковець Л.М. Сопричасна християнська терапія як спосіб дослідження родової детермінанти особистісних криз людини. *Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. Київ. міжнар. ун-т, Ін-т соц. та політичної психології НАПН України*. Київ, 2012. Вип. 3. С.29–45.

9. Гридковець Л.М. Соціальна модель богоподібності особистості у християнській парадигмі. *Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології*. Київ, 2011. № 26 (29). С.153–160.

10. Гридковець Л.М. Психокорекційний тренінг як засіб допомоги молоді при залежності від алкоголю. *Практична психологія та соціальна*

робота: науково-практичний та освітньо-методичний журнал. Соціс-прес. Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПНУ. 2012. № 2. С.18–24.

11. Гридковець Л.М. Розвиток психосексуальної культури молодії сім'ї засобами психологічного тренінгу. *Психологічні перспективи.* Спеціальний випуск «Психологія соціальної роботи». 2012. С. 281–290.

12. Гридковець Л.М. Алкоголізація студентської молоді як психологічна проблема сьогодення. *Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць.* Кам'янець-Подільський, 2012. Вип.16. С. 203–212.

13. Гридковець Л.М. Психологія як наука про душу в християнській парадигмі: шлях інтеграції теорії в практику. *Практична психологія та соціальна робота: науково-практичний та освітньо-методичний журнал.* Соціс-прес. Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПНУ. 2011. № 12. С.70–72.

14. Гридковець Л.М. Програма профілактики синдрому емоційного вигорання у батьків з неповносправними дітьми. *Психологічні перспективи.* Спеціальний випуск «Психологія соціальної роботи. 2011. С.191–199.

15. Гридковець Л.М. Вплив культового фактору на розвиток змінених станів свідомості в особистості. *Практична психологія та соціальна робота: науково-практичний та освітньо-методичний журнал.* Соціс-прес. Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПНУ. 2008. № 11. С. 7–12.

16. Гридковець Л.М. Етапи релігійного розвитку людини. *Практична психологія та соціальна робота: науково-практичний та освітньо-методичний журнал.* Соціс-прес. Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПНУ. 2007. № 6. С.21– 28.

17. Гридковець Л.М. Особливості клієнт-орієнтованої психологічної практики в умовах християнської культурної реальності. *Практична психологія та соціальна робота: науково-практичний та освітньо-методичний журнал.* Соціс-прес. Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПНУ. 2006. № 12. С. 28–30.

18. Гридковець Л.М. Вплив батьківської родини на формування

релігійності людини у період раннього дитинства. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: збірник наукових праць Інституту психології АПН України. Київ, 2006. Т.УІІІ. Вип.7. С.100–106.

19. Hrydkovets L. War as a polytrauma and experience of life crisis of a personality. *Science and education a new dimension: Pedagogy and Psychology*. 2015. III (34). Issua 69. С. 78–82.

20. Hrydkovets L. The basic structure of the Christian co-communion family psychotherapy in group work. *Science and education a new dimension: Pedagogy and Psychology*. 2015. III (30). Issua 59. С. 73–78.

21. Hrydkovets L. Socio-psychological principles of spiritual and religious renewal of the Ukrainian society. *Science and education a new dimension: Pedagogy and Psychology*. 2015. III (20). Issua 40. С. 68–72.

22. Hrydkovets L. Influence of family (generation) determinant on person's ability to overcome personal crises. *Science and education a new dimension: Pedagogy and Psychology*. 2014. II (10). Issua 20. С. 114–118.

– **які засвідчують апробацію матеріалів дисертації**

23. Гридковець Л.М. Психотравмівний досвід роду та сім'ї як фактор впливу на рівень психічного здоров'я нащадків. *Родина як простір становлення та відновлення особистості*: тези доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції з християнської психології (м. Львів, 25–27 травня 2018 р.). Львів, 2018. С.16–21.

24. Гридковець Л.М. Особистісні кризи професійної реалізації особистості. *Студент-дослідник-фахівець* : тези та матеріали доповідей XXII Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 24 травня 2018). *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2018. № 2. С. 12–13.

25. Гридковець Л.М. Стратегії та умови надання психологічної допомоги ветеранам із урахування кризового контенту. *Студент-дослідник-фахівець* : тези та матеріали доповідей XXI Міжнар.

наук.-практ. конф. (Київ, 25 травня 2017). *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2017. № 2(33). С.77–78.

26. Гридковець Л.М. Особливості впливу екстримальної відеопродукції на психіку особистості. *Студент–дослідник–фахівець*: тези та матеріали доповідей наук.-практ. конф. (Київ, 23 травня 2014). *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2014. № 2(24). С. 123–126.

27. Гридковець Л.М. Особенности восприятия родительской семьи у личности зависимой от алкоголя. *Fundamental and applied sciences today : Proceedings of the Conference (Moscow, 25–26.07.2013). Russian Edition*. Vol. 2. С.178–184.

28. Гридковець Л.М. Психологічна допомога дітям з агресивними проявами. *Студент-дослідник-фахівець* : тези та матеріали доповідей до наук.-практ. конф. (Київ, 24 травня 2012). *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2012. № 1(17). С.91-93.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	22
ВСТУП	23
РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ РОДИННОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ОСОБИСТІСНИХ КРИЗ У НАУКОВО- ПОНЯТІЙНІЙ РЕКОНСТРУКЦІЇ	38
1.1. Психолого-педагогічні чинники як психологічна категорія людського розвитку	38
1.1.1. Біологічні передумови необхідності реалізації психолого- педагогічних чинників в умовах розвитку людської особистості	39
1.1.2. Психолого-педагогічні чинники та їх роль у задоволенні потреб особистості в процесі її розвитку	43
1.2. Роль та місце родинної детермінації в психолого-педагогічному процесі життєздійснення особистості	46
1.2.1. Психолого-педагогічні чинники розгортання свободи особистості як вищої потреби	47
1.2.2. Роль родинної детермінації та психолого-педагогічних чинників у розгортанні психологічної культури особистості	62
1.3. Особистісність кризового досвіду людини	70
1.3.1. Особистісний характер криз у процесі розвитку та життєдіяльності людини	70
1.3.2. Біо-психо-соціо-онтологічність психолого-педагогічного процесу розвитку здатності особистості долати кризи	78
РОЗДІЛ 2. ВИЗНАЧЕННЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ДЕТЕРМІНАЦІЙ ОСОБИСТІСНИХ КРИЗ ЛЮДИНИ	87
2.1 Кризи розвитку особистості в її онтогенезі та роль психолого- педагогічних чинників в цьому процесі	87
2.1.1. Психологічний контент кризи пренатального та перинатального періодів розвитку дитини в структурі її психічного розвитку	88

2.1.2. Вікова детермінація кризового досвіду психічного розвитку та соціалізації особистості	96
2.1.3. Вікова детермінація кризового виміру психосексуального розвитку особистості	100
2.1.4. Вікова детермінація кризового досвіду духовно-релігійного розвитку особистості	110
2.2. Детермінанти кризового досвіду дорослої особистості в сталих історичних умовах	113
2.2.1. Сутнісна детермінація особистісних криз професійного розвитку	113
2.2.2. Детермінація кризового екзистенційного досвіду особистості	115
2.2.3. Детермінанти сімейних кризи і криз Я в сімейній системі	134
2.2.4. Сутністо-вікова детермінація кризи спільотної взаємодії	137
2.3. Детермінація психотравмівного досвіду особистості	140
2.3.1. Трансгенераційна та інтергенераційна детермінанти особистісних криз, обумовлених історичною травмою	140
2.3.2. Кризи пережиття надзвичайних ситуацій та соціальних катаклізмів як детермінанти кризового досвіду особистості	148
2.3.3. Детермінанти кризи життєвих втрат	163
2.3.4. Травмівні чинники кризового досвіду насильства	177
2.3.5. Детермінація залежної поведінки як кризового прояву особистості	190
2.4. Психолого-педагогічні чинники кризової детермінації життєконструювання особистості	209
2.4.1. Кризові зони життєконструювання особистості	210
2.4.2. Психолого-педагогічні чинники особистісної детермінації життєвих криз	212
2.4.3. Психолого-педагогічні чинники суспільно-групової та родинної детермінацій особистісного життєконструювання в подоланні криз	215

РОЗДІЛ 3. ТИПОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ЧИННИКІВ РОДИННОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ КРИЗОВОГО ДОСВІДУ ОСОБИСТОСТІ	220
3.1. Сімейно-родинні чинники особистісних криз людини	220
3.1.1. Сімейні виховні стратегії як первинний психолого-педагогічний чинник профілактики / розвитку / подолання особистісних криз	220
3.1.2. Специфіка родинних зв'язків як вагомий психолого-педагогічний чинник профілактики / генерування кризових станів особистості	240
3.1.3 Система сімейно-родинних цінностей та норм як психолого-педагогічний чинник родинної детермінації здатності особистості долати кризи	252
3.2. Чинники інтергенераційних та трансгенераційних передач у структурі родинної детермінації особистісних криз	277
3.2.1. Дослідження в працях сучасних науковців та практиків родового несвідомого та родової пам'яті як генераційних чинників	277
3.2.2 Характеристика індикаторів трансгенераційного чинника у розвитку кризових станів особистості	284
3.3. Науково-теоретичне узагальнення психолого-педагогічних чинників родинної детермінації кризового досвіду особистості	293
3.3.1. Модель впливу чинників родинної детермінації на характер проживання кризового досвіду особистістю	293
3.3.2. Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації гармонійного та кризового життєконструювання особистості	295
РОЗДІЛ 4. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ЧИННИКІВ РОДИННОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ НА КРИЗОВИЙ ДОСВІД ОСОБИСТОСТІ	304
4.1. Теоретичні положення емпіричного дослідження	304

4.1.1. Методологічні засади емпіричного дослідження впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на здатність особистості долати кризи	304
4.1.2. Особливості перебігу емпіричного дослідження та застосування дослідницького інструментарію	306
4.2. Результати емпіричного дослідження чинників родинної детермінанти життєконструювання особистості	309
4.2.1. Дослідження впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на життєконструювання особистості за інтергенераційним дослідницьким вектором	309
4.2.2. Вплив психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на життєконструювання особистості за трансгенераційним дослідницьким вектором	331
4.2.3. Вплив специфіки сприймання особистістю сім'ї, родини, роду, народу на її життєдіяльність та переживання кризового досвіду	342
4.3. Узагальнені результати дослідження впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на проживання кризового досвіду особистістю	356
4.3.1. Вплив досвіду ретравматизації на активізацію особистісних криз	356
4.3.2. Узагальнений аналіз емпіричних показників впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації фонові та цілеспрямовані дії	369
РОЗДІЛ 5. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ РОДИННОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ У СТРУКТУРІ ПРОФІЛАКТИКИ ТА ПОДОЛАННЯ ОСОБИСТІСНИХ КРИЗ У ПОЗАРОДИННОМУ СЕРЕДОВИЩІ	380
5.1. Роль психолого-педагогічних чинників цілеспрямованого впливу на здатність особистості долати кризи, враховуючи родинну детермінанту	381

5.1.1 Характер чинників дії фонового впливу на особистість в її онтогенезі	381
5.1.2. Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації спектру цілеспрямованого впливу на особистість в позародинному середовищі	385
5.1.3 Психолого-педагогічна модель дії чинників родинної детермінації в навчальних та реабілітаційних установах з профілактики та подолання особистісних криз	393
5.2. Прикладні програми цілеспрямованого впливу на основі психолого-педагогічної моделі дії чинників родинної детермінації у профілактиці та подоланні особистісних криз	396
5.2.1. Формувальні програми розроблені з урахування психолого-педагогічних чинників родинної детермінації в профілактиці та подоланні особистісних криз	397
5.2.2. Корекційні програми профілактики та подолання особистісних криз на основі впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації	408
5.2.3. Застосування психолого-педагогічної моделі чинників родинної детермінації в реабілітаційних програмах	426
ВИСНОВКИ	436
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	441
ДОДАТКИ	507

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

САТ – самоактуалізаційний тест Ю. О. Альошиної, Л. Я. Гозмана

ЕГ – експериментальна група

КГ – контрольна група

Е – емпіричне дослідження

Л – лонгітюдне дослідження

Г – герменевтичне дослідження

ЛГТ – лонгітюдна психологічна травма

ТГТ – трансгенераційна травма

ПТСР – посттравматичний стресовий розлад

ГРС – гостра реакція на стрес

Кр – вибірка з кризовими переживаннями в сімейній системі як наслідок кризи втрати здоров'я

Га – вибірка гармонійних подружніх пар з прийняттям захворювання одного з партнерів

БЧ – базовий чинник впливу

ЗЧ – змінений чинник впливу

ПР – початкові результати

КР – кінцеві результати

ВКЕ – відносний коефіцієнт ефективності

КЕ – коефіцієнт ефективності

АКЕ – абсолютний коефіцієнт ефективності

ПТ – приріст

Ж – показники у жінок

Ч – показники у чоловіків

ВСТУП

Актуальність і доцільність дослідження. В умовах наявного історичного досвіду для нашої держави проблема дослідження криз та методів їх подолання є надзвичайно актуальною. Водночас, криза є природним складником розвитку будь-якої особистості. Кожна людина переживає низку об'єктивно незалежних від її бажання, світогляду чи поглядів криз – вікових, духовних, соціальних, обумовлених екстремальними ситуаціями чи соціальними катаклізмами. Проте на здатність долати кризи впливає не тільки особистісний вибір людини, але і повнота усвідомлення нею цього вибору, що забезпечується відповідними психолого-педагогічними чинниками.

Первинною референтною спільнотою для розвитку особистості є родина. Відтак родинна детермінація виступає найістотнішим чинником розвитку особистості. Навіть в умовах виховання дитини у дитячому будинку в неї зберігається потреба мати власну сім'ю, де були б присутніми тато й мама. Попри домінанту зовнішньої сімейної обумовленості, потужний вплив на формування особистості має фактор родового та колективного несвідомого, що проявляється в якості сімейно-родової пам'яті та передається у формі неусвідомлених патернів поведінки, які сформувалися як під впливом певних історичних умов розвитку спільноти, так і кожної окремої родини та сім'ї в певному соціокультурному середовищі.

У родині кожна особа представлена різними психосоціальними статусами, зокрема вона є соціальним індивідом, представником своєї статі, індивідуальністю, особистістю, суб'єктом життєдіяльності, носієм етнічних ознак, духовності, культури тощо, про що свідчать дослідження Л. Богданович, Т. Буленко, О. Вовчик-Блакитної, С. Ковальова, В. Кравця, І. Ковальнової, І. Омеласенко, В. Семиченко, В. Рибалки, Т. Титаренко, Б. Херсонського, О. Шинкаренка (психокультурний аспект); А. Бердичевської, М. Грабовського, І. Кона, О. Сечейко, Г. Келлі, В. Кагана, Л. Мороз, М. Ярхаузера та інших

(психо- сексуальний аспект), Т. Говорун, Р. Безпальчої, О. Кікінежді, С. Юдіної та ін (гендерний аспект); П. Горностая, О. Донченко, О. Вознесенської, Ю. Логунова, К. Юнга, Б. Хеллінгера та інших (родовий аспект); Є. Аркіна, Ю. Альошина, Д. Віннікота, Г. Католик, О. Карабанової, Є. Сіляєвої та інші (сімейно-системний аспект), В. Борисенко, В. Васютинського, О. Воропай, М. Савіна, М. Слюсаревського та інших (національно-етнічний аспект); Л. Дзюби, О. Климишин, Н. Лоського, В. Москальця, Е. Помиткіна, М. Савчина, С. Щедровицького, Ф. Яннаріса та інших (духовно-релігійний аспект), що відбивається на характері родинної детермінації стосовно розвитку здатності особистості до подолання життєвих криз.

Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації представлені у наукових працях переважно як виокремлені дослідницькі сегменти. Складність проведення такого дослідження обумовлена, передусім, недостатністю обґрунтування теоретичних засад, методологічного підходу і використанням релевантного методичного арсеналу. Ця обставина і зумовила вибір теми дисертаційного дослідження «Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз».

Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації від початку історії людства знаходять втілення в різних формувальних культових та обрядових діях, зокрема: в обрядових ритуалах шлюбу, народження дітей, ініціації чоловічості та жіночості, поховальних обрядах, ритуалах ушанування предків, «задобрювання» духів померлих, реінкарнаційних поглядах тощо.

Наукова спільнота протягом останніх ста років спрямовувала дослідницький інтерес переважно на аналіз чинників педагогічного впливу в системі «батьки–діти» (А. Адлер, З. Фройд, Е. Еріксон, В. Віннікот, К. Хорні та ін., в тому числі українські науковці Ю. Акименко, О. Ісаєнко, М. Мушкевич, О. Насонова та ін.) та «чоловік–дружина» (І. Ковальов, О. Косигіна, В. Кравець, О. Кочарян, В. Семиченко та ін.) і лише наприкінці двадцятого сторіччя були проведені дослідження щодо впливу: сиблінгів на становлення

особистості (М. Миколайчук, М. Антонець та ін.), міжпоколінних сценаріїв на її життєконструювання (М. Боуен, П. Горностай, В. Горбунова, В. Огієнко, Ф. Руппер, А. Шутценбергер, Б. Хеллінгер, Л. Юр'єва та ін.) тощо. Водночас не достатньо поціновані відкриття практиків психології щодо феномену дублювання дат, подій, трагедій в життєдіяльності особистості, роду чи народу; відтворення поведінкових реакцій та застосування поведінково-соціальних моделей, актуальних для предків і деструктивних у сучасному житті особи та ін. А тим паче відсутнє визначення тих психолого-педагогічних чинників родинної детермінації, які впливають не тільки на розвиток, але й на профілактику та подолання наслідків дії зазначених феноменів.

Тема впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на психічний, духовний та соціальний розвиток особистості взагалі та в період кризи зокрема потребує детального аналізу, який передбачає дослідження як джерел формування базових життєвих сценаріїв, що передаються від покоління до покоління, так і механізмів актуалізації деструктивних сценаріїв особистості, що формують передумови для розвитку дисфункціональних форм її взаємодії у макро- та мікросоціумі та призводять до виникнення соматичних розладів і соціальної дезадаптації. Особливої актуальності зазначене питання набуває в умовах історичних потрясіть, які переживає Україна: захоплення українських територій, ведення бойових дій, вимушене переміщення людей, зростання чисельності психічно травмованих осіб, що перебувають в стані як локальної, так і глобальної кризи. Це спонукає психологів до розробки ефективних комплексних програм з психологічної адаптації особистості до кризових і посткризових умов життєдіяльності та визначення психолого-педагогічних засобів успішного впровадження цих програм, у тому числі й до розгортання теоретико-експериментальних досліджень впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на здатність особистості долати життєві кризи.

Тож актуальність дослідження зумовлена не тільки історичними умовами, в яких перебуває Україна (воєнні дії, значна кількість вимушено переселених осіб, втрати тощо), та наявністю значної кількості осіб, які переживають кризи, але й недостатністю комплексних наукових досліджень в галузі кризового розвитку особистості. І, попри зростання кількості локальних досліджень кризових переживань, етапів і явищ в житті спільноти та особистості, віддаленим чинникам кризового досвіду недостатньо приділяється увага, зокрема, недостатньо висвітлена роль психолого-педагогічних чинників родинної детермінації життєвих криз людини. Отже, тема дисертації є актуальною на часі і потребує комплексного підходу до розуміння ролі родинної детермінації у активізації та подоланні особистісних криз та ролі психолого-педагогічних чинників родинної детермінації в життєконструюванні.

Останнє спонукає нас до розгортання нових теоретико-експериментальних досліджень впливу психолого-педагогічних чинників на здатність особистості долати життєві кризи і роль в цих процесах родинної детермінації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до плану наукових досліджень кафедри психології ПВНЗ «Київський інститут бізнесу та технологій» у межах наукового проєкту Державного фонду фундаментальних досліджень «Творчість як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків» (№ держреєстрації 07.07.00092); наукового проєкту МОН України «Ціннісна підтримка особистості при переході до кредитно-модульної системи навчання» (№ держреєстрації 1043), Плану заходів щодо медичної, психологічної, професійної реабілітації та соціальної адаптації учасників антитерористичної операції» (розпорядження Кабінету Міністрів України № 359-р від 31.03.2015 р.). Початкові етапи дослідження виконувалися згідно з тематичним планом наукових досліджень лабораторії соціальної психології особистості Інституту

соціальної та політичної психології НАПН України, які здійснювалися в межах НДР «Соціально-психологічні практики особистісного життєконструювання у сучасному світі» (№ держреєстрації 0111U001266). Тему дисертації було затверджено на засіданні Вченої ради Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 04/11 від 31.03.2011 р.) і узгоджено в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 5 від 24.05.2011 р.). Унаслідок зміщення акцентів дисертаційного дослідження у бік педагогічної та вікової психології тему дисертації було уточнено Вченою радою ВПНЗ «Київський інститут бізнесу та технологій» (протокол № 2 від 11.04.2016р.).

Об'єкт дослідження – особистісні кризи людини в процесі її розвитку.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз людини в процесі її розвитку.

Мета дослідження полягає у створенні цілісного наукового уявлення про систему психолого-педагогічних чинників родинної детермінації особистісних криз людини в процесі її розвитку і моделі профілактики та подолання особистісних криз, у розробці та впровадженні у практику формувальних, корекційних та реабілітаційних програм з особами різних цільових груп.

Концептуалізація положень впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на характер, проходження та подолання особистісних криз базується на теоретичному припущенні про те, що образ родини є важливим фактором життєконструювання особистості. Будь-яка особистісна криза людини актуалізує структуру психолого-педагогічних чинників родинної детермінації, що акумулює як особистісний досвід особи, так і набуті в сім'ї, родині, роді вчинкові (внутрішні та зовнішні) механізми взаємодії з кризовим подразником, досвідом переживання кризових подій, а також репрезентацію соціального середовища у структурі родинної детермінації та безпосереднього впливу середовища в процесі розвитку та формування

особистості. Родинна інтеракція розгортається в інтероцептивній та екстрацептивній просторовій взаємодії особистості з її оточенням, що породжує в неї низку активізаційних і гальмівних механізмів опанування життєвими кризами та їх психологічними наслідками. Стабілізація образу родини у сприйманні особистості під дією психолого-педагогічних чинників цілеспрямованого впливу на неї у формувальних, корекційних та реабілітаційних процесах приводить до зростання її ефективності в подоланні нею кризових станів.

Для реалізації мети дослідження були поставлені такі **завдання**:

1. Здійснити категоріально-термінологічну реконструкцію наукових уявлень про психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз людини. Узагальнити положення психологічних теорій щодо кризового характеру розвитку людини як особистості.
2. Визначити особливості психолого-педагогічних чинників детермінації особистісних криз людини
3. Розробити типологічну модель психолого-педагогічних чинників родинної детермінації особистісних криз.
4. Здійснити емпіричне дослідження впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на кризовий досвід особистості.
5. Визначити можливості застосування знань про психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз у роботі навчальних, корекційних та реабілітаційних установ.
6. Розробити комплексну психолого-педагогічну модель допомоги особистості у проходженні нею особистісних криз з урахування психолого-педагогічних чинників родинної детермінації, на основі якої здійснити розробку прикладних програм.

Теоретико-методологічна основа дослідження:

– базові положення концепцій особистості: у вчинковій парадигмі В. Киричука, О. Леонтьєва, В. Моргун, В. Роменця, С. Рубинштейна; у

суб'єктно-вчинковій парадигмі В. Татенка; у психоаналітичній парадигмі З. Фрейда, К. Юнга, Е. Берна та ін.; у екзистенційній парадигмі С. К'єркегора, А. Маслоу, К. Роджерса, В. Франкла та ін.; у суб'єктно-регуляційній парадигмі О. Бондаренка, М. Боришевського, О. Крика, Р. Бернса, М. Розенберга, Т. Титаренко, О. Лозової, П. Лушина, І. Манохи, В. Рибалки, М. Семиліта; у аксіологічній парадигмі З. Карпенко та її підструктурних підрозділах, таких як релігійно-духовний (Н. Лоський, Д. Щедровицький, Х. Яннарас та ін.), релігійно-психологічний (О. Климишин, М. Савчина та ін.), духовно-психологічний (О. Баранников, О. Колісник, В. Москалець, Е. Помиткін та ін.);

- концепції впливу родових сценаріїв на життєдіяльність нащадків М. Боуена, І. Васкелієне, В. Горбунової, О. Донченко, П. Желвієне, Е. Казлаускас, Ю. Логунова, Л. Нагорної, К. Юнга, Б. Хеллінгера, А. Шутценбергер, Л. Юр'євої та ін.;

- принципові ідеї психології про вплив сім'ї на формування життєтворчих механізмів особистості: А. Адлера, М. Антонєць, Н. Барінова, З. Борисенка, І. Дідука, О. Ісаєнко, М. Миколайчук, Д. Віннікота, П. Горностая, Е. Еріксона, Д. Іванова, К. Хорні та ін.;

- положення вітчизняної психології та педагогіки про становлення та розвиток особистості, представлені в працях Г. Балла, І. Беха, С. Болтівець, Л. Буркової, В. Васютинського, Л. Виготського, І. Зязюна, О. Киричука, Г. Костюка, О. Леонт'єва, С. Максименка, В. Москальця, В. Моляки, В. Панка, О. Полуніна, П. Перепилиці, Н. Пророк, В. Рибалки, В. Роменця, С. Рубінштейна, М. Слюсаревського, В. Татенка, В. Турбан, Т. Яценко та ін.;

- концепції кризового розвитку особистості А. Адлера, Д. Віннікота, Е. Еріксона, С. Кузікової, В. Поліщука, З. Становських, Т. Титаренко, А. Фрейд, К. Хорні, І. Ялома та ін.;

- теорії впливу психотравми на здатність особистості долати кризи: Г. Брехмана, Л. Литвинчук, К. Католик, Д. Вельтищева, Б. Лазоренка,

В. Климчука, А. Ленгле, М. Матяша, М. Мюррей, О. Крика, В. Огієнка, О. Ранка, Т. Титаренко, В. Франкла, Л. Юр'євої та ін.

Методи дослідження.

Загальнологічні методи та прийоми теоретичного пізнання – аналіз, синтез, зіставлення, порівняння, узагальнення, абстрагування, сегментування, систематизація, теоретичне моделювання.

Методики та процедури емпіричного дослідження, що відповідали об'єктові, предмету, меті і завданням дослідження, а також віковим особливостям досліджуваних: спостереження, відеоспостереження з подальшим якісним аналізом матеріалу, авторські анкети соціологічного спрямування (перспектив родинної соціалізації молоді, на виявлення проявів алкогольної залежності серед студентської молоді, на «приналежність родини, роду особистості до зони голодомору», на готовність молоді до шлюбу); авторські анкети з дослідження потребово-мотиваційної сфери особистості; методика визначення міри готовності суб'єкта до шлюбу за Т. Орловою; методика дослідження емоційного стану за К. Ізардом, методика дослідження емоційного вигорання за В. Бойко; методи діагностики рівня взаємостосунків суб'єкта в різних вагомих для нього групах (В. Рибалка, І. Федоришина та ін.; стандартизований тест «Суб'єктивного прояву»; шкала «Життєві цінності» (адаптований варіант методики М. Рокича); методика афіліативного розподілу мотивації за М. Мехребіаном; опитувальник «Міжособистісний сімейний конфлікт» (МСК) (В. Левкович, О. Зуськова); методика оцінки особистісних прийнять за Дж. Пауеллом; самоактуалізаційний тест (САТ); опитувальник «Рольові очікування й домагання у шлюбі (РОД)» (О. Волкова, Г. Трапезникова); тест-опитувальник «Задоволеність шлюбом» (В. Столін, Т. Романова, Г. Бутенко).

Герменевтичний аналіз здійснювався на основі методу психотерапевтичного інтерв'ювання; авторської методики проєктивного інтерв'ювання; проєктивних діагностичних методик (методика М. Панфілової

«Кактус»; методика Р. Бенса, С. Кауфмана «Кінетичний малюнок сім'ї»; методика Дж. Бука «Дім, дерево, людина»; «Дитячий аперцептивний тест» (САТ) (Л. Беллак)); домашніх описи внутрішніх станів особистості; методів дослідження проєктивних образів казкотерапії; психологічних методів моделювання складних психо-соціальних систем (методи сопричасної психотерапії, структурні системні розстановки, позиційна казкотерапія, сімейні розстановки за Б. Хеллінгером, класична генограма, асоціативна генограма тощо); методів візуальної психодіагностики; методики «Зелена кімната».

Формувальні методики: психолого-педагогічний експеримент, система психологічних тренінгів, методи сопричасної терапії.

Методи статистичного аналізу програмного забезпечення MS Excel 6.0 та 8.0, STATISTICA 7.0.

Дослідження родинної детермінації відбувалося протягом 2005–2018 років (охоплено понад 10 000 осіб). Базою основного емпіричного дослідження слугувала низка експериментальних платформ, зокрема, вищі навчальні заклади м. Києва, психологічні та соціальні центри по роботі з сім'ями та молоддю; центри консультативної та психотерапевтичної допомоги; міжнародні благодійні організації; «Зелена кімната» при УВС Кримінальної міліції у справах дітей Відділу превенції Національній поліції України в м. Києві. Для з'ясування тенденцій локальних явищ вибірки досліджуваних формувалися за принципом доступності до них, а для поглибленого аналізу результатів дослідження застосовувався метод блокової рандомізації.

Наукова новизна дослідження полягає у розробці теоретичної моделі психолого-педагогічних чинників родинної детермінації особистісних криз, а також комплексного підходу до профілактики та подолання кризових станів особистості. Отримав узагальнення та подальший розвиток науковий напрямок досліджень ролі родинної детермінації в життєдіяльності людини.

Так *уперше*:

- дано обґрунтування ролі та місця родинної детермінації в структурі життєдіяльності людини, у формуванні її психологічної культури та реалізації внутрішньої свободи (екзистенційної, ентелехійної, трансцендентної);
- виокремлено три групи психолого-педагогічних чинників, які залежно від спрямованості сприяють/протидіють розвитку кризи у особистості, а саме: психолого-педагогічні чинники особистісної детермінації, психолого-педагогічні чинники родинної детермінації, психолого-педагогічні чинники суспільно- групової детермінації;
- визначено основні групи психолого-педагогічних чинників родинної детермінації життєконструювання особистості та формування кризового досвіду, а саме: чинники конструювального порядку, стратегічного порядку, функціонального порядку. Представлено їх структуру та сутнісні характеристики;
- розширено наукове уявлення про види та характер кризових станів особистості, про роль та значення історичної травми, родових та сімейних кризових сценаріїв в системі травмівного досвіду особистості;
- доповнено наукове уявлення про вікові детермінанти кризового досвіду особистості в процесі її психічного, соціального, психосексуального, духовно- релігійного розвитку від пренатального етапу розвитку до старості;
- емпірично встановлено зв'язок між кризовим досвідом родинної системи та кризовим досвідом особистості, між особистісним сприйманням кризового досвіду особистістю та характером кризових переживань в майбутньому;
- обґрунтовано психолого-педагогічні чинники родинної детермінації у профілактиці та подоланні особистісних криз; структуру психолого-педагогічних чинників родинної детермінації фонового та цілеспрямованого впливу на особистість у позародинному середовищі при

проходженні освітніх/формувальних, корекційних, реабілітаційних програм з метою профілактики та формування здатності особистості долати кризи;

– *сконструйовано* психолого-педагогічну модель врахування чинників родинної детермінації у профілактиці та подоланні криз; розширено уявлення про психолого-педагогічні технології, які забезпечують позитивні зміни особистості під дією цілеспрямованого та фонового коригувального впливу;

– *доведено* ефективність розроблених формувальних, корекційних та реабілітаційних програм профілактики та подоланні кризового досвіду

особистості, конкретизовано умови застосування в них інтерактивних методів навчання та виховання;

– *подальшого розвитку* набули наукові уявлення про значення цілеспрямованого впливу на родинну детермінацію кризового досвіду особистості в навчальних, тренінгових, реабілітаційних центрах.

Практичне значення дослідження зумовлене його прикладними результатами. Результати емпіричного дослідження знайшли відображення у низці нормативно-правових актів України, зокрема: Порядку проведення психологічної реабілітації постраждалих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 р. № 1057, Державній цільовій програмі з фізичної, медичної, психологічної реабілітації і соціальної та професійної реадaptaції учасників антитерористичної операції та осіб, які брали участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх здійснення, на період до 2022 року, затвердженій постановою Кабінету

Міністрів України від 05 грудня 2018 р. № 1021, Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 р. № 1018-р, проекті Закону України «Про правосуддя, дружнє до дитини». Розроблено та впроваджено на основі виявлених психолого-педагогічних чинників родинної детермінації цілеспрямованого впливу програми: формувальні (навчально-формувальна програма для учнів 5–6 класів загального циклу «Шлях до зрілості людини», програма підготовки до шлюбу наречених «Абетка подружжя», навчально-тренінгова програма з підготовки старшокласників до сімейного життя тощо); корекційні (програма казкотерапевтичної корекції для дітей з травмивним досвідом, програма подолання агресії у дітей дошкільного віку, програма профілактики розвитку синдрому емоційного вигорання у батьків дітей з вадами розвитку тощо); реабілітаційні (тренінгова програма з подолання залежності від алкоголю, реабілітаційна програма для сімей учасників бойових дій). Розроблено для соціальних служб та інтернет-користувачів соціальні листівки та презентації щодо правил побудови гармонійних взаємин у системах «чоловік–жінка», «батьки–діти».

Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані викладачами ВЗО для формування та підготовки до професійної діяльності студентів-психологів, психологами-практиками для підготовки молоді до подружнього життя, у психологічній роботі з кризовими сім'ями, при наданні психологічної допомоги особам з психічними та соматичними розладами, жертвам насильства, uzалежненим особам, учасникам бойових дій, вимушеним переселенцям тощо.

Упровадження результатів дисертаційного дослідження здійснювалося в діяльності: факультету психології Київського інституту бізнесу та технологій (довідка про впровадження № 163-1/18 від 21.08.2018 р.), кафедри гуманітарних наук Київської Трьохсвятительської Духовної Семінарії (акт про впровадження №19/156 від 18.06.2019 р.), Секретаріату

Уповноваженого Президента України з питань реабілітації учасників бойових дій (довідка №39-06/174 від 05.06.2019 р.), Національної Експертної Комісії України з питань захисту суспільної моралі (довідка № 13-д від 24.01.11 р.); «Державного інституту сімейної та молодіжної політики» Міністерства молоді та спорту (довідка 245/01 від 15.12.15 р.); Міністерства соціальної політики (довідка № 77/0/166-17/402 від 17.02.2017 р.), Міської кримінальної міліції у справах дітей м. Києва ГУ МВС України (довідка № 252 від 20.10.2015 р.); Управління ювенальної превенції Національної поліції України (довідка від 14.06.2019 р.), Відділу Патріаршої курії УГКЦ з душпастирства пенітенціарної системи України (довідка №33-1 від 07.06.2019 р.); Центру у справах сім'ї та жінок Шевченківського району м. Києва (довідка №7 від 30.05.2019 р.), БО «Благодійний фонд «Карітас-Київ»» (довідка № 79 від 10.06.2019 р.); БО «Благодійний фонд учасників бойових дій «Єдність побратимів»» (довідка № 01/06-19 від 05.06.2019 р.), БО «Благодійний фонд «Рух українських матерів»» (довідка № 16/04-19 від 16.06.2019 р.); консультативного центру при Храмі св. Василя Великого (довідка № 55 від 18.06.2019 р.); центрі психологічної допомоги при Свято-миколаївській парафії Києво-Вишгородського Екзархату (довідка № 01/06-19 від 11.06.2019 р.).

Апробація результатів дослідження здійснювалася на конференціях, симпозіумах, семінарах тощо (33 доповіді): на 14-ти міжнародних науково-практичних конференціях та 1-му конгресі: «Modernization of education system: world trends and national peculiarities» (Каунас, Литовська Республіка, 2018), V Міжнародна науково-практична конференція з християнської психології (Львів, 2018), «Fundamental and applied sciences today» (Москва, Російська Федерація, 2013), «Психологія сексуальності: наукові пошуки, теорії та практики» (Київ, 2016), «Імплементація сучасних технологій відновного лікування постраждалих в умовах особливого періоду» (Київ, 2016), «Сучасні проблеми науки та освіти» (Будапешт, Республіка Угорщина, 2014, 2015),

«Актуальні проблеми педагогіки та психології» (Будапешт, Республіка Угорщина, 2015, 2016), «Міжнародний досвід подолання травми у християнській парадигмі» (Київ, 2015), «Гідність і покликання жінки в сучасному світі» (Львів, 2009), «Психологічна безпека та адаптація особистості» (Дніпропетровськ, 2007), «Теорія і практика допомоги особистості в психологічному консультуванні і психотерапії» (Київ, 2005), «Лабіринти еволюції становлення людини та людства» (Київ, 2005), Міжнародний конгрес родин «Родина-спільнота любові» (Київ, 2006); на 15-ти Всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Гуманітарні проблеми становлення сучасного фахівця» (Київ, 2006), «Освітній континуум у підготовці фахівців у сфері психологічної допомоги учасникам АТО та членам їх сімей» (Київ, 2017), «Студент-дослідник-фахівець» (Київ, 2006–2008, 2010–2016, 2018, 2019,), «ПСИКОН» (Київ, 2011); на 3-х Круглих столах та обговореннях, зокрема під час: Національної консультації з обговорення Концепції Національної програми охорони психічного здоров'я в Україні до 2025 р. (Київ, 2017), Круглому столі у Міністерстві України у справах сім'ї, молоді та спорту «За збереження родини. Проект у дії» (Київ, 2008) та науково-педагогічному стажуванні «Education in the field of pedagogy and psychology and priority directions of scientific research» (Lublin, 2017).

Дисертацію обговорено на розширеному засіданні кафедри психології ПВНЗ «Київський інститут бізнесу та технологій (Київ, 25 вересня 2018, протокол № 02/09-18) та на міжкафедральному семінарі кафедр соціальної психології та психології розвитку і кафедри загальної та клінічної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, 27 червня 2019 р., протокол №12).

Особистий внесок здобувача полягає у виокремленні та опису психолого-педагогічних чинників родинної детермінації особистісних криз, визначенні зони ризику їх актуалізації в процесі онтогенезу людини, виявленні механізму їх подолання. Отриманий емпіричний матеріал є

авторським внеском у розробку проблеми профілактики та подолання кризового досвіду особистості за рахунок психолого-педагогічних чинників його родинної детермінації. При створенні оригінального психодіагностичного інструментарію здійснювалися постановка проміжних дослідницьких завдань, підбір тестового матеріалу, розробка методик для роботи з дітьми в «Зеленій кімнаті». Емпіричний матеріал зібрано самостійно, проведено статистичну обробку та інтерпретацію. Розроблено низку програм формувального, корекційного та реабілітаційного змісту, що базуються на виявлених психолого-педагогічних чинниках родинної детермінації в подоланні особистісних криз.

Надійність і вірогідність наукових результатів забезпечується теоретичним та методологічним обґрунтуванням вихідних положень дисертаційного дослідження, використанням комплексу методів, що відповідають предмету, об'єкту, завданням дослідження; використанням стандартизованих методик, валідність і надійність яких доведена; системним підходом до аналізу емпіричних даних та якісних характеристик; використанням методів статистичної обробки даних.

Публікації. За темою дисертації опубліковано 60 наукових праць, у тому числі 2 монографії, 20 статей – у фахових вітчизняних виданнях України та 5 статей – у наукових періодичних виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз, 33 статті і тези – у збірниках, матеріалах і тезах конференцій, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (858 найменувань, з них 150 іноземними мовами), додатків, викладених на 118 сторінках. Робота містить 57 таблиць на 59 сторінках та 29 малюнків на 25 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 618 сторінок, основна її частина займає 418 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ РОДИННОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ОСОБИСТІСНИХ КРИЗ У НАУКОВО-ПОНЯТІЙНІЙ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Кожна криза, яку проходить людина, є частиною її життєвого шляху. Кожна дія людини – внутрішня чи зовнішня (за В. Киричуком [465]) – лежить в основі її життєдіяльності та життєтворчості. Досліджуючи проблематику особистісних криз людини як складової її життєдіяльнісного процесу, ми розуміємо, що однією з ключових категорій досліджуваності проблеми є сама особистість. Бо саме особистість переживає кризи, саме в особистості були певним чином сформовані об'єктивні та суб'єктивні передумови виникнення криз, і саме особистість має як вибір щодо подолання цих криз, так і визначення стратегій та методів їх подолання. Тож психолого-педагогічні умови розвитку та формування особистості є важливими для її здатності успішно долати кризовий досвід.

1.1. Психолого-педагогічні чинники як психологічна категорія людського розвитку

Психолого-педагогічні умови у здійсненні різних процесів життєдіяльності людини досліджувалися різними науковцями, зокрема, психолого-педагогічні чинники формування професійної придатності досліджували С. Алексєєва, А. Іванченко, Н. Побірченко, В. Рибалка, З. Становських та ін., психолого-педагогічні чинники педагогічного та виховного процесу – І. Аносов, П. Коваль, Н. Сиротич та ін., психолого-педагогічні чинники соціалізації особистості на різних етапах її розвитку розглядали у своїх працях З. Карпенко, Л. Ліснівська, О. Насонова, І. Нікітіна, М. Савчин та ін., психолого-педагогічні чинники готовності до розбудови родинного життя – В. Кравець, І. Ковальова, М. Миколайчук, Р. Хавула та ін.

1.1.1. Біологічні передумови необхідності реалізації психолого-педагогічних чинників в умовах розвитку людської особистості

Дитина, що приходить у світ, не є чистим аркушем паперу. Вона вже містить в собі акумульований досвід живих біологічних систем, адже людина насамперед є живою біологічною системою. Будь-яка жива система є відкрито-неврівноваженою. Всі процеси в природі будуються за ідентичними схемами і законами не залежно від того, чи ми розглядаємо примітивні бактерії чи людину. Змінюється лише складність біологічної системи.

Для прикладу простежимо за першоцеглиною живого організму – клітиною, яка в цілому складається з ядра, цитоплазми, дендритів та аксонів. Ядро є своєрідним «інформаційним центром» у будівничих клітинних процесах, при цьому сам «будівельний матеріал» – амінокислоти знаходяться в цитоплазмі. Улагодження цього біологічного процесу в синтезі білка забезпечується «компанією-посередником» – нуклеїною кислотою, яка представлена безпосередньо трьома «посередниками»: матричною (інформаційною) рибонуклеїною кислотою (мРНК), рибосомною рибонуклеїною кислотою (рРНК), транспортною рибонуклеїною кислотою (тРНК). Для синтезу білка здійснюється злагоджений «виробничий процес». На початку відбувається копіювання певної ділянки ланцюга ДНК, що є своєрідним кресленням, в якому представлений поліпептидний ланцюг, який мають зібрати амінокислоти (транскрипція). «Далі синтезовані молекули мРНК, котрі несуть інформацію про те, яким має бути білок, виходить крізь пори ядра в цитоплазму й прямує до рибосом. Це – комплекс, який складається із рибосомної РНК, сполученої із захисними білковими молекулами... На цьому етапі вступають транспортні РНК – коротенькі молекули і чітко вирізняються три ділянки. Одна з них визначає, яку саме амінокислоту належить вибрати з широкого асортименту наявних у клітині. Друга ділянка ту

кислоту зачеплює, а третя – знаходить для неї місце, зумовлене інформацією, яку несе матрична РНК....» [454, С. 42–43].

На прикладі діяльності клітини, легко відстежити згуртованість всіх складників, які вступають в системну «соціальної» та «професійної» взаємодії. Безперечно, ми не можемо говорити про клітинну соціалізацію, але ми можемо говорити про досконалу модель «соціалізаційної» взаємодії на клітинному рівні, що є праобразом соціалізаційних процесів у спільноті людей.

Уже на більш складному рівні життєдіяльності організму ми зустрічаємо і складніші соціалізаційні моделі, які, з одного боку, об'єднують попередні, а з іншого – демонструють новий рівень «умовної соціальної комунікації». Якщо розглянути приклад взаємодії величезної кількості мікроорганізмів в тілі людини, то побачимо, що вони поділяються на транзисторні мікроорганізми (тимчасового перебування), корисні постійно існуючі мікроорганізми (протидіють патогенним мікробам, синтезують вітаміни, сприяють засвоєнню поживних речовин тощо), умовно-патогенні мікроорганізми (хвороботворні властивості яких проявляють за умови зниження стійкості організму, зміни мікрофлори тощо). Між зазначеними мікроорганізмами у процесі еволюційного розвитку виробилися тісні симбіотичні зв'язки, які забезпечують відносну сталість мікрофлори кожної ділянки організму. «Зміни в стані макроорганізму призводять до змін мікробного пейзажу всіх ділянок тіла» [620]. Тобто дана система демонструє нам праобраз групової соціальної взаємодії та взаємодопомоги.

У більш складних високорозвинутих системах ми можемо простежити за наступним рівнем соціальної організації. У наш час існує ціла наука, яка досліджує ідентичність у природних та суспільних процесів. Вона називається «текологія». Її основоположником вважається А. Богданов [58]. На його думку, закони, закономірності та принципи є єдиними як для біологічної, так і для соціальної системи. Подібну позицію поділяють й інші науковці, зокрема, Я. Тахтаджян [603], Л. Берталанфі [50]. У всіх системах елементи («члени

спільноти») з більшим успіхом протистоять опору зовнішнього середовища, ніж кожен окремо, і в першу чергу це відбувається за рахунок взаємопідтримки. Наприклад, у гусячій зграї кожен гусак, махаючи крилами, створює додаткову піднімальну силу наступному за ним гусакові. Саме тому згряя набагато витриваліша, ніж один окремий гусак, і, відповідно, здатна пролетіти значно більшу відстань, ніж відокремлений птах. Крім того, якщо гусак захворів і не може далі летіти, то з ним залишаються ще двоє до його повного одужання чи смерті.

Згідно з дослідженнями К. Лоренца [367], без ієрархії не може розвиватися спільне впорядковане життя вищих тварин. Як правило, кожна тварина, що є членом відповідної групи, знає, хто сильніший від неї, а хто слабший і тому кожен може без боротьби відступити перед більш сильним. І вправі чекати такої ж поведінки від того, хто слабший за нього. Підтримка складних ієрархічних відносин у групі, зграї — важливий фактор еволюції, оскільки зоосоціальний ранг тісно пов'язаний із репродуктивними функціями. У приматів високоранговому самцю належить першочерговий доступ до їжі й самок [833] .

На думку вчених О. Вековищева, Е. Звартау [117] , Н. Кудрявцева [321], домінуючі тварини і тварини з нижчим соціальним рангом демонструють різні стратегії пристосування до зовнішнього оточення. А саме: в них відзначають різний спектр фізіологічної [117; 321], ендокринної [235; 573] та імунологічної [117; 778] відповіді на екзогенні подразники.

На початку XX сторіччя Уолтер Кеннон почав свої дослідження фізіологічних реакцій домінантних особин у тваринному світі. Ним було встановлено, що в екстремальній ситуації в домінантних тварин активізується симпатична нервова система, збільшуються синтез і виділення в кров адреналіну. І саме ці фізіологічні зміни приводять до запуску адаптивних реакцій і відповідного пристосування організму, що також спостерігається і в людей [276].

Натомість в більш пізніх дослідженнях поведінки тварин з пасивною роллю вдалося виявити зовсім інші фізіологічні реакції у відповідь на пред'явлення організму екстремальних навантажень. Так, Дж. Хенрі описує результати досліджень, в яких було виявлено, що у «субординантних тварин (із низьким соціальним рангом) генетично закріплено іншу відповідь на стресові навантаження. На відміну від домінантних особин, у їхніх організмах спостерігається переважна секреція кортикостероїдів, а не адреналіну» [765] .

Ці і багато інших досліджень підтверджують, що домінантні й підпорядковані як тварини, так і люди мають різні фізіологічні механізми відповіді на подразники, що йдуть із зовнішнього середовища, зокрема цьому присвячені роботи А. Александрова [17] , О. Баєва [34], Д. Беляєва [45], Н. Кудрявцева [321] , С. Новикова [448] , І. Малкіної-Пих [383; 386] та ін.

Біологічні передумови виступають в якості соціалізаційних механізмів у житті тварин, відповідно вони мають активний вплив і на соціалізаційні механізми в життєдіяльності людини. Водночас наявність певної генетичної чи біологічної передумови в людському організмі хоча і є значими, але не є визначальними, що відображено в роботах А. Адлера, Г. Балла, Л. Вігоцького, Е. Еріксона, Г. Костюка, А. Макаренка, К. Хортні та ін., оскільки лише соціальне середовище формує і розкриває повноту людської особистості, забезпечує їй повноцінний розвиток. Тобто біолого-генетичний чинник є необхідною умовою життєдіяльності людини та праобразом соціалізаційних процесів як таких. Натомість психолого-педагогічні чинники соціалізації особистості виступають в якості провідної групи чинників її психічного та психологічного розвитку, тобто психолого-педагогічні чинники соціалізаційних процесів, через які проходить особистість, і формують цю особистість.

Розбудова особистісних процесів життєтворення людини відбувається під впливом психолого-педагогічних процесів, що забезпечуються психолого-педагогічними чинниками.

1.1.2. Психолого-педагогічні чинники та їх роль у задоволенні потреб особистості в процесі її розвитку

У попередньому параграфі було розглянуто роль біологічної системи як первинної основи для розбудови людської особистості під впливом психолого-педагогічних чинників. Для більшості наукових шкіл особистість виступає у якості єдності біологічного, індивідуального та соціально-психологічного явищ. Зокрема, найвідоміші серед них – психоаналітичні теорії А. Адлера, Е. Берна, З. Фрейда, К. Хорні, К. Юнга тощо, біхевіоральна школа представлена роботами Г. Айзенка, А. Бека, Е. Елліса, Б. Скіннера, Д. Уотсона та ін., гуманістична школа, що представлена роботами К. Роджерса, А. Маслоу, А. Макаренка, В. Сухомлинського, Г. Костюка, В. Семиченко, Е. Франкла та ін. Тобто кожна особистість формується під дією біологічних, індивідуальних та соціально-психологічних чинників. При цьому переважно під чинниками розуміють «умови, рушійну силу, причини будь-якого процесу, що визначають його характер або одну з основних рис» [577] .

Натомість психолого-педагогічні чинники – це чинники, які належать сфері виховання/самовиховання, розвитку/саморозвитку, формування та становлення людської особистості, що відбуваються під впливом інших людей, обставин, подій тощо. На основі досліджень психолого-педагогічних чинників різних процесів розвитку та життєдіяльності особистості, зокрема таких науковців, як В. Киричука, О. Климишин, В. Москальця, В. Роменця, В. Татенка, М. Савчина, а також С. Алексєєва, І. Аносова, П. Ковалю, Р. Хавули та ін., у залежності від результату впливу цих чинників на особистість, можемо виділити групи психолого-педагогічних чинників за їхньою спрямованістю: активізаційні/гальмівні, розвивальні/фіксувальні, адаптаційні/дезадптаційні.

Психолого-педагогічні чинники формувального характеру – це чинники, що активізують та супроводжують процес поступового розкриття повноти людської особистості (що знайшло сутнісне відображення у працях

С. К'єркегора, А. Маслоу, О. Климишин, Е. Помиткіна, М. Савчина, В. Татенка, В. Франкла та ін.)

Психолого-педагогічні чинники гальмівного характеру – це чинники, спрямовані на уповільнення або регрес у психічних процесах та психологічному розвитку особистості (сутнісний аналіз яких представлено насамперед в роботах класиків психології – Е. Берна, Д. Віннікотта, В. Перлза, З. Фрейда, А. Фрейд, К. Хортні та ін.).

Психолого-педагогічні чинники розвивального характеру – це чинники, спрямовані на стимуляцію розвитку тих чи інших психічних процесів та психологічних характеристик людської особистості (перш за все це роботи М. Боришевського, Г. Балла, Г. Костюка, В. Москальця, В. Рибалки та ін., а також роботи нової когорти молодих науковців – С. Алексєєва, А. Іванченка, П. Коваль, Н. Сиротич, Л. Шкрєбтієнко та ін.).

Психолого-педагогічні чинники фіксувального характеру – це чинники, які фіксують людину на певній травмі, сценарії тощо і заважають творчому розкриттю людської особистості (О. Баранников, П. Горностай, А. Ленгле, Ф. Руппер, Е. Фром, А. Шутценбергер, І. Ялом та ін.) .

Психолого-педагогічні чинники адаптаційного характеру – це чинники, що дозволяють особистості сформувати якості, які здатні забезпечити їй виживання в конкретних життєвих умовах (О. Запорожець, С. Кузікова, Матєаш, Н. Пророк, Л. Гриценко, Л. Царенко та ін.).

Психолого-педагогічні чинники дезадаптаційного характеру – це чинники, які заважають виживати особистості в конкретних життєвих умовах, що зазнали раптових змін (сутнісна складова проблеми представлена в роботах Л. Анциферової, О. Будницького, Д. Креймера Т. Титаренко, О. Шелестової та ін.).

Розвиток дії психолого-педагогічних чинників у розкритті людської особистості відбувається на основі розгортання життєвих потреб людини, які достатньо влучно представлені у класичній піраміді А. Маслоу. Тож

психолого-педагогічні чинники (формувальні/гальмівні, розвивальні/фіксувальні, адаптаційні/дезадптаційні) або стимулюють особистість до реалізації повноти потребового виміру людської іпостасі, або призводять до фіксації людини лише на забезпеченні базових життєвих потреб, що впливає не тільки на цінності та життєву активність особистості, але і на продукування цією особистістю власного досвіду, і в першу чергу на характер передання цього досвіду своїм нащадкам.

На основі аналізу численної літератури та наукових досліджень первинних (базових) та вторинних (вищих) потреб людини, зокрема таких авторів, як А. Амбрумова, М. Антонець, Д. Вельтищев, Д. Віннікот, П. Волошин, С. Гарькавець, О. Ісаєнко, В. Каган, І. Ковальова, І. Кон, В. Кузьменко, Б. Лазоренко, Р. Лоренсо, О. Насонова, І. Нікітіна, В. Поліщук, Е. Трондайк та ін. (первинні потреби), Г. Балл, О. Баранников, М. Боришевський, О. Донченко, З. Карпенко, О. Колісник, Г. Католик, О. Климишин, О. Коваленко, А. Лоргус, П. Лушин, М. Матяш, В. Москалець, Р. Мей, Д. Пауелл, К. Роджерс, М. Савчин, В. Франкл та ін. (вторинні потреби), виділено наслідки дії психолого-педагогічних чинників на реалізацію повноти потреб людської особистості, що представлено в табл. 1.1.1.

Таблиця 1.1.1

Наслідки дії різних груп психолого-педагогічних чинників

Потреба людини за А. Маслоу		Групи чинників	
		Формувальні, розвивальні, адаптаційні ППЧ	Гальмувальні, фіксувальні, дезадаптаційні ППЧ
1	2	3	4
Базові потреби (первинні)	Фізіологічні потреби: їсти, пити, спати	• прийняття та вдячність за забезпечення фізіологічних потреб • розвиток здатності забезпечувати ці потреби іншим	• відкидання значимості інших у забезпеченні первинних потреб • відторгнення здатності забезпечувати ці потреби іншим
	Потреба в безпеці та захищеності: відсутність страху та захист життя, сім'ї, роботи, власності тощо	• прийняття первинної спільноти як безпечного місця • подолання страху розширення середовищної взаємодії • діяльнісний вимір реалізації людської особистості	• відторгнення первинної спільноти як безпечного місця • розвиток страху розширення середовищної взаємодії • інфантилізація людської особистості

<i>Продовж. табл. 1.1.1.</i>			
1	2	3	4
Вищі потреби (вторинні)	Потреба у приналежності та любові до сім'ї, родині, роду, спільноті	• здатність приймати любов • прийняття спільноти із збереженням власних кордонів • здатність любити та проявляти любов • здатність до творення власної малої спільноти	• відсутність здатності приймати любов • відторгнення /дифузіївання зі спільнотою • неспроможність любити та проявляти любов • неспроможність до творення власної малої спільноти
Вищі потреби	Потреба у самоствердженні та повазі: професійна реалізація, визнання, компетентність	• позитивні установки на власну реалізацію • здатність докладати зусилля до набуття компетентності та визнання • здатність сприяти зростанню інших	• негативні установки на власну реалізацію • неспроможність докладати зусилля до набуття компетентності та визнання • неспроможність сприяти зростанню інших
	Потреба у саморозвитку та самоактуалізації: розвиток власних цілей, ідей; розвиток власної особистості	• наявність творчої активності • наявність екзистенційного пізнання себе та світу • наявність виходу за межі власного ЕГО.	• відсутність творчої активності • відсутність екзистенційного пізнання себе та світу • відсутність виходу за межі власного ЕГО.

Проте питання впливу психолого-педагогічних чинників на особистість в її кризовому розвитку потребують детального розгляду, як і питання ролі родинної детермінації в цьому процесі.

1.2. Роль та місце родинної детермінації у психолого-педагогічному процесі життєздійснення особистості

Відповідно до тлумачного словника «детермінація – це встановлення причин виникнення чого-небудь» [527.]. Натомість у Ю .Іванова та О. Джужи знаходимо визначення детермінації як «найбільш загальної категорії, що характеризує залежність одних явищ, процесів і станів від інших, свідчить про зв'язок між речами та явищами. Відповідно: детермінант – визначальний, зумовлювальний, детермінувати – визначати, зумовлювати, детермінація - процес визначення, зумовлення» [523]. Тож розглянемо психолого-педагогічні чинники, що впливають на розвиток здатності особистості до подолання криз, в основі яких лежить детермінація сутнісного прояву людського буття.

1.2.1. Психолого-педагогічні чинники розгортання свободи особистості як вищої потреби

У складних наукових коцепціях філогенезу людства та онтогенезу окремої людини можна зустріти взаємопротилежні наукові позиції, кожна з яких має власне обґрунтування та доказову базу. Так, наприклад, теорія інстинктів З.Фрейда і теорія особистості як проєкції божественної іпостасності (тринітарна модель в християнській психології [228]).

На думку психологів екзистенційного спрямування К. К'єркегора, А. Ленгле, А. Маслоу, Р. Мея та ін. центральним поняттям особистості виступає така категорія, як «свобода». При цьому, на думку Р. Мея: «Свобода у самій своїй природі може бути локалізована лише в особистості, що діє як ціле, в «центрованій особистості». Свідомість є переживаннями особистості, що діють з її центру. Нервово-м'язовий механізм індивіда, його минулий генетично обумовлений досвід, його сні та незліченна множинність інших аспектів, що більшою чи меншою мірою визначають його існування як живого організму, різним чином належать до цієї центробіжної дії і можуть бути пізнані та зрозумілі лише в зв'язках з нею» [429].

Проте на шляху до усвідомлення особистісної свободи і реалізації її повноти людина проходить через усвідомлення всіх трьох вимірів людського буття, запропонованих ще Платоном: тіло, душа, дух.

Якщо, за З.Фрейдом, душевний стан людини в процесі її розвитку та формування обумовлений взаємодією несвідомого (інстинкти, потяги, імпульси) та свідомого (принцип реальності та впливу соціального оточення) при безумовній домінантній активності несвідомого (сексуального «лібідо» та прагнення до смерті – «мортідо»), вроджені інстинкти, які спрямовують людину до вдоволення, розрядки та полегшення больової напруги за будь-яку ціну, то вже у К. Юнга лібідо набуває статусу гіпотетичної категорії, яка характеризує різні види психічної активності. У своїх дослідженнях К. Юнг [696; 697] виходить з архітипичної ідеї гармонії єдності протилежностей.

Відповідно до його теорії, компенсація охоплює всю структуру особистості. При цьому протилежності створюють конфлікт, напругу, що і забезпечує людині зростання та новий виток розвитку. Водночас існують сили, котрі сприяють єдності та цілісності особистості шляхом єднання свідомого та несвідомого, і називаються вони «трансцендентною функцією». Якщо свідомість протистоїть трансцендентній функції, тоді несвідоме забезпечує розвиток особистості, де сама динаміка життя особистості має спрямованість, сенс і мету.

А. Адлера [13] переконаний, що життя людської душі є постійним становленням, а не існуванням і якщо прагнення особистості спрямовані на подолання життєвих проблем, тоді це прагнення проявляється у самореалізації, що забезпечує перетворення світу у краще місце для життєдіяльності; при цьому сама особистість вільна обирати ті цілі, яких вона прагне досягти; життя набуває смислу для особистості лише в процесі її розвитку, при цьому саме особистість надає смисл життю у той спосіб, що відповідає її внутрішнім прагненням та стилю життя [12; 544; 634].

Натомість для В. Франкла [634; 635] людська особистість не може бути проявленою у повності без смислу життя. На його думку, людина не може бути позбавлена смислу життя, вона може втратити доступ до нього. Я. Морено [417; 344] для визначення руху людини до усвідомлення власного Я і власного місця в соціумі вводить поняття «ролі»: психологічної, соціальної, соматичної та трансцендентної». Де соматична роль забезпечує підтримку життєдіяльності організму, формуючи при цьому образ даної структури як в особистісному контексті, так і у взаємозв'язках міжособистісної взаємодії (наприклад, статеві роль як уявлення особистості про себе, як про істоту чоловічої чи жіночої статі, в термінах установок і поведінки, що проявляються в соціальних ситуаціях). Соціальна роль визначається способом взаємодії людини з соціальною реальністю, її статусом, психологічна роль відображається

способом переживання дійсності. І ці ролі визначають поле особистісного, сімейного та групового «со-свідомого» та «со-несвідомого»[344] .

Зазначені Я. Морено позиції знайшли подальший розвиток в наукових дослідженнях та працях А. Шутценбергер, зокрема, у розробці теорії інтергенераційної передачі (передачі поколіннями, що знали одне одного) та трансгенераційної передачі (передачі незавершених задач за кілька поколінь до народження особистості) [686, 687].

У роботах Ф. Перлз [480] представлено розуміння особистості в якості цілісної соціобіопсихічної істоти і поділ на складові частини (наприклад, психіку і тіло) вважається штучним. При цьому людина і довкілля виступають єдиним гешталтом, тобто структурним цілим, яке утворює системне поле «особистість–довкілля». Середовище (в тому числі й соціальне) впливає на особу, а особа перетворює середовище. Відповідно, зміна поведінки особистості змушує оточення змінювати власні структури взаємодії. Те, наскільки людина здатна задовольняти свої потреби, залежить від того, наскільки гнучко вона може регулювати межі контакту (місце зустрічі із середовищем). При цьому, лише коли особистість досягає усвідомлення внутрішньої і зовнішньої реальності, вона стає здатною самотійно конструктивно вирішувати всі свої проблеми, тобто зміна поведінки завжди є вторинною до усвідомлення особистості і похідною від міри зростання цього ж таки усвідомлення. Здатність відповідати за власні дії та реакції визначає рівень розвитку відповідальності особистості, яка тісно пов'язана з її усвідомленням. Чим більшою мірою особистість усвідомлює реальність, тим в більшій мірі вона здатна відповідати за власне життя, тобто, відповідно до слів Ф. Перлза, – «спиратися на себе» [479].

У своїй концепції особистості представники екзистенційної психології, зокрема, С.К'єркегор [330], М. Босс [351], Л. Бінсвангер [351], А. Маслоу [390], Р. Мей [791], В. Франкл [636], Дж. Бугенталь [77], І. Ялом [709] та ін. базовий акцент роблять на екзистенційних складових особистісного буття

людини, як-от: проблемі часу, життя та смерті; проблемі свободи, відповідальності та вибору; проблемі спілкування, любові, самотності; проблемі пошуку смислу життя. Основний акцент в даних теоріях робиться на унікальності кожної особистості та унікальності її особистісного досвіду. Основна парадигма екзистенційної психології базується на вирішенні проблеми відновлення автентичності особистості при відповідності її буття у системі її внутрішньої природи.

У вітчизняній психології методологічною основою трактування особистості є принцип розвитку та єдності психіки і діяльності, що і забезпечує особистості розгортання її особистісної свободи. При цьому особистість розглядається лише в контексті розвитку, де, з одного боку, здійснюється «саморух» (Г. Костюк), що забезпечується єдністю зовнішніх і внутрішніх умов [530, с.139], а з іншого – суперечність «між потребами, які постійно змінюються (ускладнюються) у діяльності людини, та реальними (такими, що не відповідають новим вимогам) можливостями їх задоволення» (С. Максименко) [380, с.51].

Чимало сучасних психологів та педагогів (М. Антонець, Л. Анциферова, Г. Балл, В. Баранівський, О. Бондаренко, І. Бех, К. Карпинський, З. Карпенко, Р. Мей, В. Москалець, В. Моргун, А. Ленгле, М. Савчин, Т. Титаренко та ін.) розглядають у якості провідної форми психологічного буття людини самосвідомість. Самосвідомість спирається на світоглядні позиції людини, а її рефлексивні компоненти формують суб'єктивне уявлення особистості про світ, відображають структуру взаємодії із об'єктивною реальністю, де у самому процесі вибудови особистісного простору взаємодія з іншою особистістю є визначальною. Зазначена позиція перегукується з науковою позицією цілої когорти як українських фахівців сьогодення (М. Боришевський, О. Донченко, В. Васютинський, В. Москалець, З. Карпенко, М. Слюсаревський, В.Татенко, Т. Титаренко та ін.), так і вітчизняних корифеїв науки минулого (Л. Виготський, Д. Ельконін, Я. Коломинський, С. Рубінштейн та ін.), а також

і закордонних колег (Г. Ізарда, Г. Крайга, Ч. Кулі, Дж. Міді, Г. Честертон та ін.).

На думку Л. Виготського, дорослі не перебудовують природу дитини, а виступають в якості необхідної умови її розвитку. Дитина з перших хвилин життя залучена до суспільних відносин, і чим молодша дитина, тим більш соціальною істотою вона є і сильніше вона пов'язана з іншими людьми і психологічно залежить від їх присутності [100]. Тобто свобода людини реалізується в поступовому зниженні залежності від оточення, і переході зовнішнього процесу взаємодії із собою та іншими – у внутрішній, з одного боку, і «вихованні», або проявленні, того, що до цього було прихованим – з іншого. При цьому в цій особистісній свободі людина «залишається квазісоціальною. Вона віч-на-віч із собою зберігає функції спілкування» [99, с.146].

Отже, особистісна свобода по-суті проявляється в переході особистості від зовнішньої регуляції до саморегуляції, що забезпечується «особистим зростанням» [67; 73; 78; 576]. На особистість при цьому впливають дві сили: внутрішній світ і зовнішній світ. Співвідношення між цими рушійними силами і визначає лінію життя особистості та проявлення особистісної свободи. При цьому відбуваються безпосередній вплив внутрішнього світу на зовнішній і вплив на розвиток особистості вже зміненого зовнішнього світу під дією внутрішнього. Аналогічно, зовнішній світ впливає на внутрішній світ людини, і цей змінений внутрішній світ призводить до розвитку змін у самої особистості, усвідомлення нею власної свободи і, зокрема, свободи вибору та дії. Під зовнішнім світом ми розуміємо усю систему позаособистісного простору людини, що проявляється як в об'єктивних природних, часових, територіальних дефініціях, так і в економічних, політичних, релігійних умовах розвитку конкретного суспільства, а також мікро- та макросоціумах, з якими безпосередньо взаємодіє людина в процесі життєдіяльності. При цьому між мікросоціумом та макросоціумом існує тісний нерозривний зв'язок.

Наприклад, родина, як мікросоціум, несе в собі культурні парадигми макросоціумного характеру через приналежність до народу, нації чи країни.

У своєму дослідженні «Диспозиційна модель особистісної зрілості» О. Штепа зазначає, що особистісно зріла людина є відкритою системою, здатною до самоорганізації, та характеризується «взаємоактивацією процесів диференціації і інтеграції» [681, с. 4]. Тобто кожна особистість є передусім універсальною самокерованою індивідуально-соціальною системою. Особистість діалектично поєднує в собі фізичні та духовні, раціональні й чуттєво-емоційні компоненти забезпечення життєдіяльності. При цьому фізичні і раціональні компоненти зараховуємо до «зовнішнього», духовні і чуттєво-емоційні – до «внутрішнього».

Класичне розуміння принципу боротьби та єдності протилежностей (роздвоєння єдиного) (Г. Гегель) передбачає такий взаємозв'язок конструктів цілого, які одночасно акумулюють і виключають один одного, дифузують і виокремлюються в межах цього ж таки єдиного цілого. Ці конструкти не можуть існувати окремо один без одного, наприклад, «внутрішній світ людини»–«зовнішній світ для людини», «тіло і душа» (Платон), «мислення та емоції» , «персона–тінь» (К. Юнг) тощо.

Діалектичний закон роздвоєння єдиного може бути застосований до розгляду будь-якого явища у нашому всесвіті, оскільки він є універсальним.

У своїх дослідженнях К. Платонов розробив систему підструктурних компонент особистості, що предсталені у табл. 1.1.2.

Таблиця 1.1.2

Головні однопорядкові підструктури особистості, за К. Платоновим [489, с.36]

Підструктури особистості	Компоненти підструктур	Співвідношення соціального і біологічного	Рівень аналізу	Види формування
Спрямованість особистості	Переконання, світогляд, ідеали, прагнення, інтереси, бажання	Біологічного майже немає	Соціально-психологічний	Виховання
Досвід	Звички, уміння, навички, знання	Значно більше соціального	Психолого-педагогічний	Навчання
Особливості психічних процесів	Відчуття, сприймання, воля, почуття, емоції, мислення, пам'ять	Частіше більше соціального	Індивідуально-психологічний	Вправи
Біопсихологічні властивості	Темперамент, статеві ознаки, вікові властивості	Соціального майже немає	Психофізіологічний Нейропсихологічний	Тренування

Дослідник схиляється до думки про таку послідовність розгортання підструктур від «біологічно обумовленої» → до «форм відображення» → до «досвіду» → до «спрямованості» [488]. У запропонованій К. Платоновим динамічній функціональній структурі особистості міститься як координаційний, так і субординаційний принципи побудови системи. Саме система визначена К. Платоновим, розгортає потенціал людської свободи у структуру «свобідної особистості».

Звісно, зазначений процес неможливий без самосвідомості, яка пов'язана з усіма підструктурами психічної діяльності людини – когнітивно-пізнавальною (рефлексивні процеси самоаналізу, самооцінки, самокритичності тощо); емоційною-почуттєвою (самоприйняття, самоповага, самовдячність, а також всі прояви патерну почуттєвого сприймання себе та світу через систему рефлексивних процесів); регулятивно-вольовою (передбачає наявність особистісної системи самодисципліни, самоконтролю, саморегуляції тощо) (Р. Бернс, М. Боришевський, З. Карпенко, О. Крик, С. Кобаза, Т. Кириленко, О. Лозова, В. Лушин, І. Маноха, В. Москалець,

М. Розенберг, С. Рубінштейн, М. Савчин, І. Трубавін, Т. Титаренко, І. Чесноков та ін.).

Ще І. Павлов розглядав особистість в якості саморегулюючої системи, оскільки протягом життя людина постійно здійснює управління власною поведінкою, діями, вчинками, цілями, особистісним ставленням та навіть емоційними переживаннями, при цьому відбувається постійна корекція даної системи, що не тільки здатна змінюватися та виправлятися, а й удосконалюватися.

Психічна саморегуляція відбувається на всіх рівнях людської особистості: тілесному, психологічному та духовному – і передбачає наявність трьох базових компонент: усвідомлення точки (А) здійснення «особистісного Я» (тут та тепер), образу точки зміни (те куди має рухатися особистість – точка В) і вольових зусиль для здійснення переходу з точки А в точку В. Кожен із вказаних компонентів передбачає фактор особистісного вибору та фактор особистісної свободи щодо цього вибору, де власна особистісна свобода передбачає наявність особистісної відповідальності за сам вибір та за його наслідки як для особистості, так і соціуму в цілому. При цьому особистість як самокерована система здійснює:

- вибір мети;
- вибір засобів досягнення мети;
- контроль за виконанням процесу досягнення і його відповідності наміченій програмі;
- узгодження мотивів та спонукань, координацію власних дій в процесі досягнення мети та переорієнтації цілей;
- активізацію або гальмування діяльнісних процесів.

На думку Р. Мея: «Свобода особистості лежить в її здатності знати про власні напередвизначеності» [791, с. 175]. Сам дослідник виділяє два види свободи: екзистенційну та ентелехійну (сутнісну) свободу. При цьому під екзистенційною свободою він розуміє здатність людини діяти відповідно до

своїх внутрішніх переконань. Це так звана ситуативна свобода, яка не передбачає вибору життєво шляху в цілому, а відповідає локальним виборам, втіленим у конкретну дію в кожен конкретний момент часового континууму. Натомість ентелехійна свобода існує як базова структура особистості, яку не можна обмежити або знищити. Тобто особистість завжди зберігає здатність до усвідомлення життєвого стану і вибору свого ставлення до цього стану, а також до перспектив особистісного розвитку.

На нашу думку, саме саморегуляційні процеси забезпечують розгортання особистісної свободи (екзистенційної та ентелехійної) через самосвідомість особистості, через систему «внутрішніх суб'єктних рефлексій», виступають в якості базису для підсистемних утворень, які проявляються через опосередкування стандартного набору детермінант: когнітивну (уявлення про Я–реальне та Я–ідеальне); емоційну (самоповага/самоприпинення тощо); оцінно-вольову (прагнення підвищити самооцінку, завоювати авторитет, повагу).

Саморегуляція при цьому виступає одним із базових механізмів самосвідомості особистості, яка на відміну від свідомості є орієнтована не на об'єктивний світ, а лише на суб'єктивні переживання. Проте саме ці суб'єктивні переживання і ставлення лежать в основі процесів пізнання дійсності та її реконструкції, і саме від їхньої конгруентності залежить конструктивність чи деструктивність особистісної взаємодії людини із собою та світом, а відповідно специфіка та прояв розгортання людської свободи.

Розробкою проблеми саморегуляції поведінки особистості займалися вчені, які досліджували: окремі прояви саморегуляції в різних видах діяльності (М. Боришевський, , О. Конопкін, В. Кравець, І. Мар'єнко, Г. Нікіфоров, А. Осніцький, Є. Суботський, В. Татенко та ін.), адаптивні функції емоцій (В. Бойко, І. Додонов, П. Екман, П. Ізард), моральний розвиток особистості на різних вікових етапах (Л. Божович, Е. Еріксон, В. Мухіна, В. Каган, В. Котирло, І. Чеснокова, Г. Якобсон та ін.), моральну стійкість особистості

(І. Бех, І. Моїсєєва, В. Москалець, М. Савчин, В. Рибалка, В. Чудновський, Г. Штефанич), взаємозв'язок саморегуляції та рефлексії (В. Давидов, Б. Зейгарник, П. Платонов, К. Поливанова, К. Юнг та ін.), моральний вчинок як основу саморегуляції (А. Макаренко, В. Татенко, О. Пенькова, В. Сухомлинський, В. Ядов, П. Якобсон та ін.), вольову регуляцію особистості (Л. Виготський, С. Занюк, В. Моргун, В. Іванніков, В. Селіванов та ін.).

У функціональному плані в саморегуляції поведінки традиційно виділяють часові межі, або часові фактори, які визначають два основних типи саморегуляції поведінки: *тактичний* та *стратегічний*. Де тактичний тип саморегуляції обумовлений чіткими часовими межами вчинку (як внутрішнього, так і зовнішнього), а *стратегічний тип* передбачає вчинкову саморегуляцію протягом довготривалого часу, цілеспрямовану на планування особистісних змін шляхом пізнання себе, повноту власної реалізації, побудову ієрархії мотивів, «вирішення конфліктів між індивідними і соціальними мотивами і мотивами духовними, індивідуальними на користь останніх» [530].

У своїх дослідженнях О. Конопкін [304] розглядає усвідомлену саморегуляцію в якості системно організованого процесу внутрішньої психічної активності людини щодо ініціації, побудови, управління, підтримування різними видами і формами довільної активності, цілями безпосередньо прийнятими людиною. М. Боришевський дослідив залежність процесу саморегуляції від інтелектуального, морального розвитку особистості та її емоційно-вольової сфери – так званої «*фундаментальної психологічної триади*». Науковець вважає, що механізми саморегуляції можуть базуватися на таких структурних компонентах, як *самооцінка* (результат мислинневих, що базується на суб'єктивному переживанні, домаганнях особистості, соціально-психологічному очікуванні); *образ Я* (як результат самопізнання, головна мета життєдіяльності особистості, психологічне утворення, яке забезпечує функцію цілепокладання) [67].

У своїх наукових працях Ю. Миславський стверджує, що система саморегуляції формується і розвивається лише в процесах спілкування, яке забезпечує певні форми активності й розвитку особистості на різних вікових етапах [407]. В. Моросанова описує чотири функції саморегуляції: планування, моделювання, програмування, оцінювання [304, с.118-130]. Де планування забезпечує окреслення та визначення цілей, моделювання – розвиток уявлень про систему значущих умов (внутрішніх та зовнішніх), програмування визначає характер усвідомленого планування людиною власних вчинків (внутрішніх та зовнішніх, за О. Киричуком), оцінювання результатів містить оцінювання як власної адекватності, так і результатів власної діяльності і поведінки. Моральна саморегуляція (М. Боришевський, О. Молчанова та ін.) забезпечує реалізацію особистісної свободи людини, що проявляється у її здатності:

- приймати довільні рішення з позиції ціннісного вільного; особистісного вибору;
- самостійно встановлювати пріоритетність соціальних, моральних і духовних цінностей;
- ставити цілі, які адекватні власним можливостям;
- опановувати засоби їх досягнення;
- обирати гуманістичні шляхи самоствердження.

Тобто саморегуляція є одним з інтегративних механізмів розгортання внутрішньої свободи людини.

Ставлення особистості до свого Я є своєрідним лакмусовим папірцем її самооцінки, де під самооцінкою розуміють оцінку особистістю власних якостей, рівня успішності власної діяльності, оцінки своєї особи іншими людьми, виходячи з системи цінностей. При цьому самооцінка виступає суб'єктивним утворенням в людській психіці та відображає норми і оцінки, що існують в суспільстві та в міжособистісних відносинах [475].

На думку І. Філатенка, самооцінка пов'язана з однією із центральних потреб людини – потребою в самоствердженні, із прагненням людини знайти своє місце в житті, ствердити себе як члена суспільства в очах оточуючих і у своїх власних [431]. Подібна позиція перегукується з науковою позицією А. Адлера, який розглядав прагнення до самоствердження в якості спрямованого соціального спонукання, що в ідеальному варіанті урівноважується почуттям приналежності до спільноти [12].

Самооцінка тісно пов'язана з Я-концепцією особистості, під якою ми розуміємо «сукупність усіх уявлень індивіда про себе, які тісно пов'язані з їхньою оцінкою» [301, с.30]. І. Кон вважав самооцінку своєрідною когнітивною схемою, яка здатна узагальнювати минулий досвід людини та структурувати нову інформацію щодо даного аспекту Я [301, с. 56].

На думку А. Маслоу, базовим компонентом структурної характеристики особистості є її самоактуалізація, де під самоактуалізацією науковець розумів: «Повне використання [особистістю] талантів, здібностей, можливостей тощо» [390, с. 150]. Він говорив: «Я уявляю собі самоактуалізуючу людину не як звичайну людину, якійсь щось було додано, а як звичайну людину у якій нічого не було відібрано. Середня людина – це людська істота з приглушеними та подавленими здібностями та обдаруваннями» [390, с. 91]. Якості самоактуалізуючої особистості визначаються через такі характеристики [390, с. 153–172]: більш ефективне сприймання реальності та більш комфортабельне ставлення до неї; прийняття (себе, інших, природи); спонтанність, простота, природність; зосередженість на задачі (на відміну від концентрованості на собі); певна від'єднаність та потреба в уособленні; автономія, незалежність від культури та середовища; постійна свіжість оцінки; містичність та досвід вищих станів; почуття сопричасності, єдності з іншими; більш глибокі міжособистісні відносини; демократична структура характеру; розрізнення засобів та цілей, добра та зла; філософське, невороже почуття гумору; самоактуалізуюча творчість; спротив акультурації, трансцендеюванню будь-

якої частинної культури. Самоактуалізація — це не відсутність проблем, а рух від мінливих та нереальних проблем до проблем реальних .

На основі восьми шляхів самоактуалізації, за А. Маслоу [391, с. 105], можна виділити психолого-педагогічні чинники розвитку самоактуалізації особистості на шляху до повноти реалізації її внутрішньої та зовнішньої свободи (табл.1.1.3.).

Таблиця 1.1.3

Психолого-педагогічні чинники самоактуалізації особистості

	Шляхи самоактуалізації, за А. Маслоу	Психолого-педагогічні чинники самоактуалізації особистості
	1	2
1	Повне, живе, беззастережне переживання з повною концентрацією та повним всмоктуванням	Чинник присутності, прийняття та уважності
2	При кожному виборі обирати зростання	Чинник зростання
3	Ставати реальним, існувати фактично, а не лише у потенції (мати сонаправленість зі своєю власною природою)	чинник конгруентності власній природі
4	Чесність та прийняття відповідальності за свої дії	Чинник особистісної відповідальності
5	Розвиток здібності «кращого життєвого вибору» (вчитися довіряти власним судженням та інстинктам і діяти у відповідності до них)	Чинник довіри до себе
6	Постійний розвиток власних потенційностей (самоактуалізація як спосіб проживання роботи та відносин зі світом, це процес, що не має кінця)	Чинник безперервного розвитку
7	«Пік-переживання» — перехідні моменти самоактуалізації (загострення почуттів, вивільнення внутрішньої енергії, досягнення внутрішньої свободи)	Чинник відкритості на інсайтні форми мислення
8	Віднаходження власних захистів.	Чинник усвідомлення механізмів власної обмеженості

На думку цілої низки психологів, серед яких: Г. Блумер, М. Боришевський, В. Васютинський, В. Климчук, В. Москалець, Л. Найдьонова, Л. Орбан-Лембрик, В. Татенко, Т. Титаренко, Н. Хазратова, О. Штепа та ін., самоактуалізація особистості можлива лише за умов наявності її самосвідомості та саморегуляції.

На нашу думку, процеси саморегуляції та самоактуалізації активізують механізм самовизначення. У концепції Е. Еріксона [745] самовизначення виступає в якості рольової детермінанти, що забезпечує процес «вбудовування» себе у соціум за постійної зміни біологічних або соціальних факторів життєдіяльності особистості.

Серед українських вчених проблемі самовизначення особистості надали належне місце у своїх працях такі науковці, як І. Бех, Й. Боришевський, Л. Бурлачук, І. Маноха, Л. Найдьонов, Н. Побірченко, В. Рибалка, В. Татенко, Т. Титаренко, та ін.

Проте В. Франкл вважав, що, як би людина не прагнула самоактуалізуватися, це не дасть їй ніякого життєвого смислу. На його думку, самоактуалізація не може бути не тільки кінцевим призначенням особистості, але й первинним. Бо, на думку фахівця, перетворення самоактуалізації в самоціль порушує самотрансцендентність особистісного буття, тобто самоактуалізація може бути лише «наслідком здійснення сенсу» і в тій мірі, в якій спроможна це зробити сама людина, перебуваючи в пошуку сенсу власного буття. «Якщо вона має намір актуалізувати себе замість здійснення сенсу, сенс самоактуалізації зразу втрачається» [636, с. 58–59].

При цьому І. Ялом говорить про самотрансцендентність, яка є джерелом смислу життя особистості, на відміну від самоактуалізації, що спрямовує людину на турботу лише про власне Я. І зазначає наявність глибинного прагнення особистості перевершити себе, щоб дійти до чогось, що є вищим за нею саму [709, с. 491]. В екзистенційній психології під самотрансценденцією розуміють прагнення особистісної активності, що спрямована на цінності й виходить за межі вузького егоцентризму.

Самотрансцендентність спирається на смисл життя, який, відповідно до теорії В. Франкла, базується на трьох базових цінностях: цінності творчості, переживання та спілкування [635; 636]. І саме родина стає первинним середовищем, де дитина проходить шлях від первинного спілкування з

батьками до первинної творчості, що стає своєрідним базисом для розвитку/гальмування самотрансцендентності. Самотрансцендентність спонукає особистість до натхненого виходу із замкнутої системи власного Я у світ служіння іншим. Тобто відбувається інтеграція психологічних потенціалів особистості з оточуючою дійсністю через усвідомлення та прийняття потреби у самотрансцендентності.

Свобода в обов'язковому порядку включає в себе соціальну відповідальність. Свобода особистості завжди обмежена тим фактом, що особистість існує в світі з його культурологічними та суспільними законами і знаходиться зі світом в діалектичних зв'язках. І знову ж таки, первинний образ свободи, зокрема модель соціальної відповідальності, закладається в батьківській сім'ї особистості. І ця модель буде або вдосконалюватися особистістю чи свідомо змінюватися, або несвідомо використовуватися в якості сталих сценаріїв.

Тож, підсумовуючи сказане, можемо зазначити, що особистісна свобода є сутнісною ознакою людського єства і проявляється через екзистенційність (екзистенційна свобода) та ентелехійність (ентелехійна свобода), що розгортаються в процесі розвитку особистості в її трансцендентну свободу. Водночас слід пам'ятати, що відповідно до вчинкової парадигми «свобода людини закінчується там, де починається свобода іншої людини». Відповідно, основні психолого-педагогічні чинники виховного, освітнього та формувального процесу, що забезпечують розкриття повноти людської свободи – це чинник усвідомлення, прийняття та розкриття екзистенційної та ентелехійної свободи; чинник усвідомлення, прийняття і розкриття трансцендентної свободи (внутрішня свобода), а також чинник усвідомлення, прийняття обмеженості власної соціальної свободи і розкриття свободи вільної взаємодії з іншими людьми з урахуванням їхньої свободи.

1.2.2. Роль родинної детермінації та психолого-педагогічних чинників у розгортанні психологічної культури особистості

Ентелехійні засади психологічної культури до певної міри можна визначити парадигмою феноменології. Оскільки саме феноменологія створює умови для об'єктивного вивчення того, що зазвичай вважається суб'єктивним — свідомості та таких її проявів, як сприймання, сприйняття, думки, почуття [845].

Одним з перших дослідників психологічної культури особистості є українській науковець В. Рибалка, який під психологічною культурою розуміє «соціально, онтологічно та внутрішньоособистісно детермінований рівень свідомого засвоєння, використання та функціонування психологічних цінностей, в якості яких виступають ефективні психологічні знання, вміння, навички, здібності до високоефективної психологічної діяльності...» [540]. При цьому внутрішньо-особистісні складові психологічної культури визначаються науковцем за «вертикальним» соціально-психолого-індивідуальним виміром (зокрема, як комунікативна культура, характерологічна культура, інтелектуальна культура тощо, культура розвитку та використання знань, умінь, навичок) та «горизонтальним» діяльнісним виміром (культура потреб та мотивів, культура цілепокладання, продуктивна культура тощо) [541, с. 290].

Психологічна культура особистості є стрижнем її загальної культури, який відображає її цілісно-імперативні властивості, та базується на усвідомленні самою особистістю власної цінності, перебуває у стані безперервного розвитку через пізнання, засвоєння, збереження, володіння, творення, використання психологічних знань, умінь, навичок, «що мають пріоритетне значення в ієрархії усіх існуючих культурних і природних, духовних і матеріальних цінностей. А це приводить до набуття і переживання нею таких феноменальних особистісних новоутворень як гідність, честь, котрі виступають вищими регуляторами її цілеспрямованої громадської поведінки і

трудової, професійної діяльності» [538, с. 16]. Вони за своєю суттю відображають ціннісно-орієнтовані світоглядні позиції особистості та є визначальними в упорядкуванні дійсності, важливим регуляційним механізмом соціальної поведінки людини, відображають її засадничу спрямованість у спілкуванні, діяльності, творчості.

Останні роки все більше суперечливих позицій зустрічаємо в дискусіях щодо природно-нормативної складової психологічної культури, в основі якої лежить система норм. Саме поняття «норми» набуває в сучасному світі форми невизначеності. Натомість ми цілком погоджуємося з академіком С. Максименком, який визначає норми однією з багатьох форм потреб, що сприяють підкоренню людини вищим мотивам замість первинних потягів та бажань. Тобто «належне стає значущою метою не тому, що цього людині хочеться, а тому, що це "хочу" вона усвідомила як важливу мету, а її здійснення стало власною справою» [379, с.66–67].

Норми не існують самі по собі, і як би сучасному людству не хотілося постійно продукувати нові змінені норми поведінки, вони завжди є продуктом історичного, релігійного, культурного, ментального, інтелектуального досвіду людства та базуються на складних зразках поведінки, напрацьованих людством протягом тисячоліть, в основі яких лежать звичаї, традиції, ритуали, обряди, уявлення про світ та значення людини в цьому світі. Також норми віддзеркалюють диференцію за статевими, віковими, соціальними тощо відмінностями особистості. У сучасному світі тотально намагаються боротися з будь-якою дискримінацією, забуваючи про наявність позитивної дискримінації, обумовленої фізіологічними чи віковими особливостями людини. Наприклад, в повсякденному житті середньостатистична жінка за своїми фізіологічними можливостями не може постійно піднімати предмети значної ваги, оскільки це, в першу чергу, може відбитися на її репродуктивному здоров'ї. Так само, якщо для дорослої людини водіння автомобілем є нормою, то для дитини самотійне керування авто наймовірніше

приведене до трагічних наслідків. Вірогідність того, що доросла людина, маючи зброю, причинить собі чи ближньому травму, в рази менша, ніж якби ця зброя була у підлітка. Саме тому в суспільстві становлюються норми, які визначаються віковими, статевими, функціональними тощо обмеженнями.

Для кожного вікового етапу існують свої прояви психологічної культури, що з народженням особистості розгортається у просторово-часовому континуумі. У цьому розгортанні існує ціла низка змінних, що втрачають актуальність на певному етапі життя і переходять в нові форми життєдіяльності особистості. Феномен психологічної культури лише після народження дитини починає розгортатися у простір її життєдіяльності, водночас детермінації психологічної культури, обумовлені колективним несвідомим (К. Юнг [696; 697]) та родовим несвідомим (А. Штуценбергер [686; 686], Д. Іванова [250]), виступають в якості потенціалу, розкриття якого актуалізується в процесі зростання та життєдіяльності особистості (Б. Хелінгер [649; 650], Ф. Руппер [550]). У загальному вигляді даний процес ми можемо представити у схемі (див. Рис. 1.2.1.)

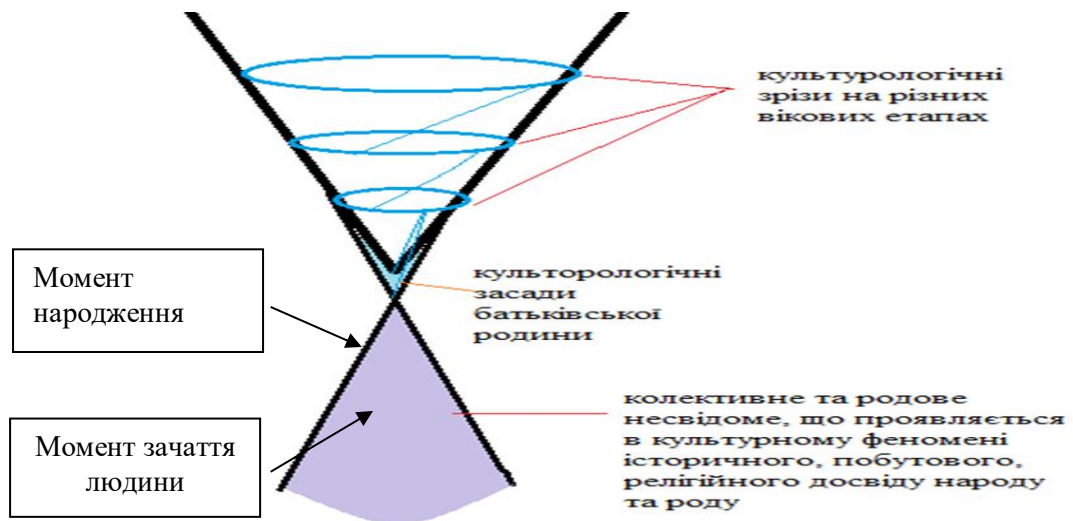

Рис. 1.2.1. Схема розгортання психологічної культури в процесі філоонтогенезу людської іпостасі

На основі досліджень таких фахівців, як П. Горностай, О. Донченко, П. Руппер, Б. Хеллінгер, А. Штуценбергер, К. Юнг та ін., а також власних досліджень ми можемо представити розгортання простору психологічної культури особистості в процесі філо-онтогенезу людської іпостасі. Тобто, положення про те, що дитина народжується «чистим аркушем паперу» є неспроможним. Колективне несвідоме, що об'єднує історичний досвід народу, релігійний досвід народу та архетипічні сліди прихованої пам'яті людства [166] вплітається в родову історію кожної особистості і стає базовою сценарною канвою розгортання культурного простору особистості після її народження. Питання розгортання культурологічного простору людського буття з огляду на переживання кризованого досвіду буде більш детально досліджено в наступних розділах.

Безперечно, на розгортання життєдіяльного простору впливає безпосередньо сімейне та соціальне середовище особистості від моменту народження, що створює умови для розвитку та формування особистості, а також власний вибор, який вона здійснюватиме в майбутньому.

Якщо виходити з найдавніших уявлень гармонії людського буття, які спрешу були описані в біблійних текстах і знайшли відображення в наукових богословських працях, то людина має три базисні сфери повноти реалізації: творчість, діяльність, спілкування [54]. Психологічна наука також прийшла до подібного розуміння, але вже науковим шляхом [529], саме тому у підручниках з психології особистість вивчається через призму зазначених категорій.

Схематично представимо простір розгортання психологічної культури людини на двох рисунках, які по суті є ідентичними, але відображають різні парадигми розгляду зазначеного питання.

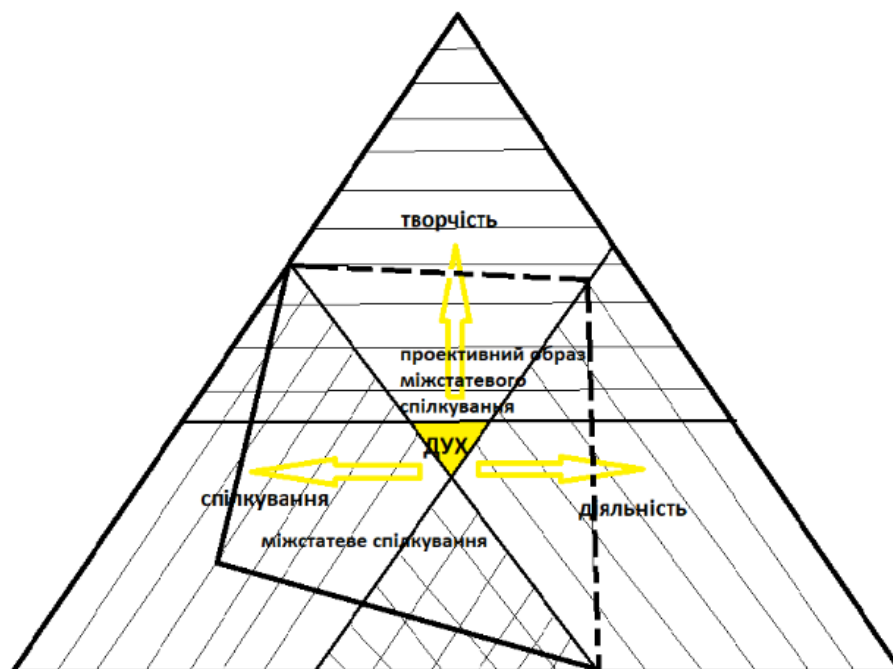

Рис. 1.2.2. Розгортання психологічної культури особистості у науково-богословській парадигмі

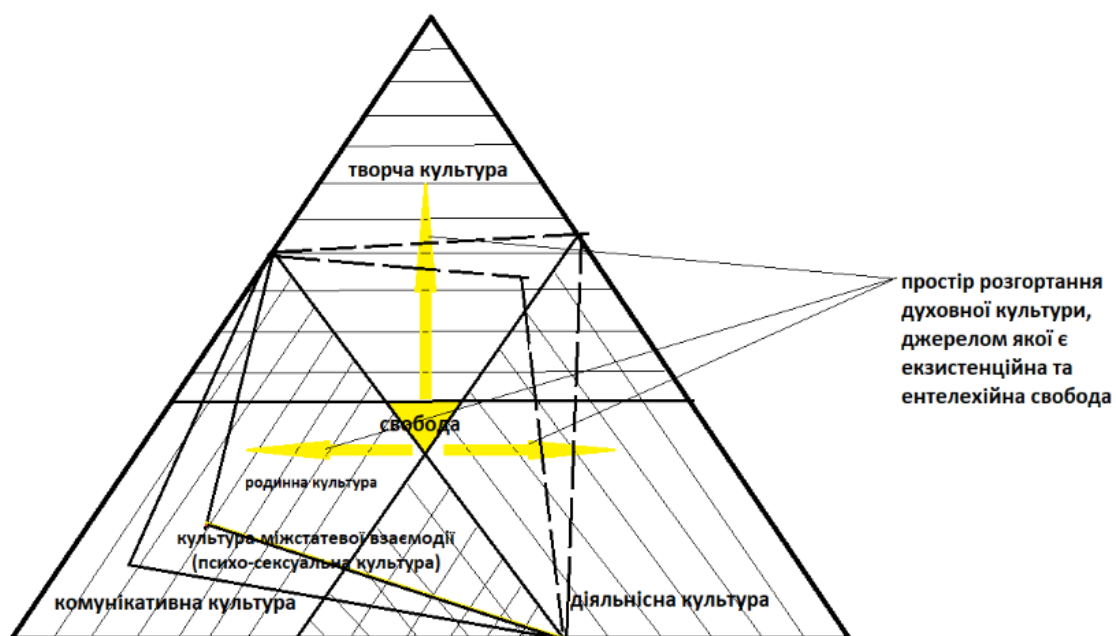

Рис. 1.2.3 Розгортання психологічної культури особистості у науково-психологічній парадигмі

Спілкування забезпечується як комінукативна складова із соціумом у цілому, і діадні у системі чоловік–жінка, остання реалізується у повноті через подружні стосунки. Міжстатева комунікація проявляється не лише у комунікативному культурному просторі, але і в інших сферах буття людини. Власна статева ідентичність проєктується на реалізацію творчого та діяльнісного потенціала особистості, зокрема через відповідну культурну складову.

Всі сегменти як особистісного буття (християнська парадигма – рис.1.2.2), так і психологічної культури (психологічна парадигма рис.1.2.3.) мають спільні зони перетину, що за свідчує їх дифузійний характер, а саме: комунікативна сфера частково реалізується через творчий та діяльнісний потенціал особистості, творчість частково реалізується через діяльність та комунікацію, діяльність реалізується частково через творчість та комунікацію. При цьому людина проявляє себе в усіх сферах буття як особистість конкретної статі, або принаймні певної статевої ідентичності, як особа з дієвими подружніми стосунками/ чи без них, як особа з дієвими сімейними відносинами/ чи без них, як особа з активними родинними взаємодіями/і без них. Наприклад, одружена жінка з маленькими дітьми більше схильна до діяльності та творчості, що дозволяють їй більше проводити часу зі своїми малюками та у колі сім'ї, ніж жінка, яка не має дітей або не одружена.

Центральний сегмент обох моделей має також певну ідентичність. Так, у християнській парадигмі це дух, що його Творець вдихнув у людину («тоді Господь Бог утворив чоловіка з земного пороку та вдихнув йому в ніздрі віддих життя, і чоловік став живою істотою» (Буття 2,7)). У психологічній парадигмі, відповідно до праць В. Баранникова, С. К'єркегора, О. Климишин, А. Ленгле, А. Маслоу, В. Савчина, В. Франкла та ін., цією центральною фігурою є свобода людини (від екзистенційної та ентелехійної до трансцендентної), яка подібно до «духа» в християнській парадигмі має дифузійний характер і проявляється через духовний розвиток особистості. Чим

більш духовна особистість, тим більше її духовність і екзистенційна та трансцендентна свобода проявляються в усіх сферах її життя. При цьому, будучи спонукальним механізмом розвитку комунікативної, творчої та діяльній культурі, ця духовна сфера зазнає подальшого розвитку під дією цих же культур, що в свою чергу запускає новий виток розвитку духовності.

Питання духовності особистості розглядалося цілою плеядою фахівців у галузі: філософії (починаючи з Аристотеля, Платона, Плотина і закінчуючи філософами наших днів – П. Гусаком, Л. Филипович, О. Шепетяком, Х. Янарисем та ін.), у богословській науці (Т. Аквінський, Л. Бофф, В. Соловйов, С. Троїцький, І. Мейендорф, О. Мень, П. Симонов та ін.) та психології. Зокрема, проблемі духовності та духовного розвитку особистості присвятили свої праці такі науковці, як: О. Климишин, Р. Мей, В. Москалець, Е. Помиткін, А. Осташевська, М. Савчин, В. Татенко, В. Франкл, В. Халанський, Р. Яворський та ін. Серед наукових матеріалів з проблем духовності актуальними для нашого дослідження виявилися роботи А. Адамського, В. Баранівського, І. Бойченка, Л. Богданович, О. Бондаренка, А. Зеленцова, О. Киричука, І. Ковальової, О. Колісника, Ю. Комарова, І. Лайоли, Р. Мея, В. Муляви, С. Рубінштейна, О. Татенка, В. Франкла, В. Чередниченко та ін.; з проблем віри та переконань — В. Андрущенко, А. Зінкевича, бл. Августина, А. Каппели, О. Кирикова, М. Муранова, А. Самоки, Іоана Павла II, Томатіса Альфреда, В. Шинкарука; ціннісні орієнтації досліджували А. Бадан, Й. Боришевський, Л. Богданович, Л. Буркова, Л. Мороз, А. Макаренко, В. Пуллавська, В. Рибалко, О. Татенко, М. Савчин, Л. Синютка, В. Сухомлинський та ін.

Родинна детермінація зазнає змін під дією духовного розвитку, що проявляється через духовну культуру особистості, як і психо-сексуальна культура особистості, що своєю чергою відбивається не просто на міжстатевих комунікаціях особистості, а у всіх культурних проявах особистості як представника своєї статі, тобто в комунікаціях, творчості, діяльності.

Психологічна культура особистості є основою психологічного буття людини, що зароджується у колективному та родовому несвідомому особистості, проходить систему формування під дією родинної детермінації та соціуму і проявляється через базові сфери буття людини: комунікацію, творчість, діяльність. При цьому, як зазначає В. Рибалка, «особистість, як найвища цінність, в усвідомленні та переживанні кожної людини, має бути пріоритетною серед інших цінностей, бо виступає основою формування сенсу її життя, прогнозування, планування і досягнення визначних результатів її життєдіяльності, створення нових духовних і матеріальних цінностей та неперервного й безмежного самоудосконалення себе як первісної і визначальної цінності, здійснення свого і суспільного благополуччя і щастя» [538, с.203].

Відповідно, психолого-педагогічні чинники формування психологічної культури особистості спрямовані на активізацію та супровід процесу поступового розкриття людської особистості через комунікацію, творчість та діяльність, яке спирається на потенціал особистісної свободи людини, що розгортається в її духовному розвитку.

Соціальне середовище в якому зростає дитина, є власне первинним порядком психолого-педагогічних чинників розвитку свідомості людської особистості, саме чинники впливу батьківської родини як первинної спільноти (С. Рубіншейн, С. Макаренко, В. Сухомлинський та ін) забезпечують умови цього зростання. І хоча Е. Дюркгейм [229] підкреслював, що соціальні чинники є зовнішніми стосовно індивідуальної свідомості й не залежать від неї, а представники біхевіористських течій (Д. Вотсона, А.Бек, Е. Елліс та ін.) акцентують увагу на суб'єктивності переживання буття, родинна детермінація існує не в якості виокремленого сегменту людського буття, а є як передумовою, так і результатом індивідуальної свідомості. Родинна детермінація в розгортанні повноти людської особистості виступає первинним активізуючим механізмом, що забезпечує життєвий потенціал особистості.

1.3. Особистісний характер життєвих криз людини

1.3.1. Особистісний характер криз в процесі розвитку та життєдіяльності людини

Під особистістю в біхевіористських підходах психології найчастіше розуміють «суб'єкта свідомої продуктивної діяльності та суспільної поведінки, індивіда із соціально обумовленою системою психічних властивостей, що формується і виявляється у діяльності, спілкуванні та опосередковує, регулює взаємодію людини з навколишнім світом» [529, с. 25]. Відповідно до цієї позиції «особистістю не народжуються, особистістю стають» [346, с. 436].

Натомість в теології, а особливо в тринітарному богослов'ї, «особистість» розглядається в якості іпостасі, яка є образом Творця, перебуває в процесі уподібнення Йому та є запрошеною до сопричастя з Божественною Трійцею у «божественному танці любові» не тільки від моменту свого існування, а від моменту Божественного Задуму цього існування [15].

Існує значна кількість визначень поняття «особистість». Проте, на нашу думку, вони окреслюють не всі аспекти особистості і не враховують чималу низку явищ та важливих взаємодій в її діяльності як зовнішньої, так і внутрішньої, а також феноменологію фрактальності (за О. Донченко [220]) психіки людини. Нагадуємо лише деякі з них:

– С. Гончаренко: «Особистість, особа – у широкому розумінні – конкретна, цілісна людська індивідуальність у єдності її природних і соціальних якостей; у вузькому, філософському, розумінні – суб'єкт соціальної діяльності, властивості якого детерміновані конкретно-історичними умовами життя суспільства» [112, с. 243]

– В. Рибалка: «Особистість – це соціально зумовлена система психічних якостей індивіда, що визначається залученістю людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин. Вона виявляється і формується в процесі свідомої діяльності і спілкування. Особистість опосередковує та

визначає рівень взаємозв'язків індивіда із суспільним та природним середовищем...» [529, с. 101]

– Л. Орбан-Лембрик: «Особистість – суб'єкт власної життєдіяльності, суспільна істота, наділена свідомістю і представлена психологічними характеристиками, які є стійкими, соціально зумовленими, виявляються у суспільних зв'язках, відносинах з навколишнім світом, іншими людьми, визначають поведінку людини» [461, с. 59].

– Т. Титаренко: «Особистість – це самовизначальна цілісність, що складається зі ставлення до навколишнього світу, інших людей і самого себе; вища інстанція, яка координує всю психічну діяльність, поведінкову активність; соціальне обличчя людини; "Я" для інших. Особистість виникає як засіб, інструмент для здобуття людиною сутності <...> постійно планує і направляє найскладніший, не маючий аналогів у живій природі, процес самотворення, створення себе в безпосередньо життєвому світі» [524, с. 67].

На нашу думку, досить влучно визначила сутність особистості О. Донченко: «Будь-яка особистість містить в собі внутрішню Істоту, що втілює і відтворює дещо більше, ніж вона сама. Вона не є самодостатньою, а весь час перебуває у зв'язку з іншими і з "іншим", дає до людську природу. Особа, маска, персону, крізь яку проглядається щось трансцендентне. Людина не здатна пізнати себе, якщо не вийде в позалюдській психічний простір. Без цього "іншого", що стоїть на задньому плані Его-свідомості, не могло б бути ні індивідуальності, ні її центру, з яким пов'язані події і переживання. Внутрішнє переконання в існуванні самого себе у двох взаємопов'язаних і взаємозалежних іпостасях ("небесної" і "земної") дає людині шанс усвідомити й виконати власне "призначення"» [220, с.75].

Також заслуговує на значну увагу позиція З. Карпенко, яка розглядає особистість в якості інтегральної суб'єктності та виділяє п'ять іпостасей особистості як інтегрального суб'єкта духовно-психічної активності, зокрема, «відносний суб'єкт (індивід), моносуб'єкт (суб'єкт як діяч), полісуб'єкт

(особистість у значенні «соціальний індивід»), метасуб'єкт (індивідуальність), абсолютний суб'єкт (універсальність)», що зумовлюють аксіопсихологічну феноменологію людської особистості [268, С.123–137].

Дослідження наукових джерел початку ХХІ століття показало, що зростає кількість психологів, які повертаються до розуміння людини не через домінантну позицію матеріалістичного дослідження, а шляхом «бережного дотику» до первинної структури, а саме – Душі. Зокрема подібний підхід ми зустрічаємо в роботах таких українських фахівців, як П. Гусак, О. Климишин, В. Москалець, М. Савчин, В. Татенко, В. Халанський та ін.

О. Донченко зазначає: «Душа може навчити людину торкатися всього навколо себе обережно: не їсти про запас, не використовувати людей у власних інтересах, не тиснути на них, не чіплятися за те, що тобі не належить... Тільки вона може навчити людину бути справжнім хазяїном своєї землі, не виснажувати її до останку, брати стільки, скільки потрібно для вживання, торкатися її злегка – і швидко йти далі... Бути спокійним і сильним... Бути спроможним на особливе щастя завжди чинити так, начебто це востаннє... Бо саме це робить життя наповненим, вільним, творчим і чесним [220, с. 8].

На початку нового століття психологічна наука почала переосмислювати фактор «душі» у своїх дослідженнях, і якщо раніше це переосмислення мало лише поодинокі спроби, які ми зустрічаємо в роботах К. Юнга, С.К'єркегора та їхніх послідовників, то у наш час ці спроби стають більш потужними у кількісному та якісному вимірах, зокрема ми можемо назвати, окрім перерахованих вище, роботи Д. Бенетта, І. Влахоса, С. Грофа, Д. Пауелла та ін. Ще в 1914 році Серпуховнський єпископ Анастасій на відкритті Психологічного Інституту ім. Л.Г.Щукіної в Москві попереджав: «Душа, створена за образом Божим, – це воістину вінець творіння. Розумна, вона відображає в собі і пізнає весь світ, вільна, вона здатна до моральної дії. І, звичайно, можливість точного вивчення душевних явищ можна лише вітати. Але, прагнучи розширити коло психологічних знань, не можна забувати про

природні межі пізнання душі взагалі і за допомогою експериментальних методів » [445, с. 27].

Повертаючись до теми душі вже у XXI столітті В. Татенко зазначає, що «узагальнюючи історію розвитку уявлень про душу, можна зробити припущення, що найкраще розкрити її специфіку дозволяє поняття "ставлення" з усіма його синонімічними значеннями. Якщо слово "дух" більше асоціюється з творінням, то слово "душа" – з переживанням. Головне джерело душевних переживань (як позитивних, так і негативних) міститься у ставленні людини до оточуючого світу і самої себе як водночас тілесно-плотської і душевно-духовної істоти» [599].

При цьому інший відомий український науковець М. Савчин дотримується позиції, що «Дух – це божественне в людині, а не просто частина її ідентичності. Як божественна присутність, він спрямовує людину до добродетельності, до повного прийняття Бога. Душа людини – це місце, де здійснюється людський вибір: а) обираючи дух, душа стає духовною; б) звертаючись до плоті, вона стає плотською» [557, с. 59] .

Тож, виходячи із положення душевно-духовного характеру особистості, її інтимно-соціальної спрямованості у внутрішніх та зовнішніх взаємодіях, можемо сказати, що *особистість* – це унікальна цілісність з її внутрішнім потенціалом до розгортання: психічної енергії під дією психолого-педагогічних чинників в психологічний культурний простір та особистісної свободи (екзистенційної та ентелехійної до трансцендентної), що забезпечується духовним розвитком людини, та спонукає її до пошуку власної ідентичності, самоактуалізації, смислу життя, самотрансцендентності через рефлексивні переживання, самопізнання, саморегуляцію, вчинок як зовнішній, так і внутрішній, шляхом усвідомлення власної діалектичної індивідуальності та множинності у відображенні суб'єкт-об'єктної оточуючої дійсності через спілкування із сім'єю, родиною, іншими людьми, оточуючим середовищем та Абсолютом.

Тобто особистість – це вроджений потенціал людини, який існує незалежно від її знань про себе, від розвитку самої людини, від її психічного стану та рівня усвідомлення себе. І цей потенціал проявляється в людині відповідно до рівня усвідомлення нею власної особистості: низький, середній, високий. І саме особливості розвитку людини в онтогенезі забезпечують особистості конгруентне до цього розвитку усвідомлення власної особистості, що і впливає на її поведінкові прояви.

Звісно, у визначенні рівня розвитку усвідомлення власної особистості ми враховуємо і рівні її психічного розвитку, які за А. Лазурським [11] проявляються:

- найнижчий рівень: максимальний вплив зовнішнього середовища на психіку людини (середовище підпорядковує таку людину собі); наявність протиріч між можливостями людини і засвоєними нею професійними навичками; неспроможність до незалежної поведінки;
- середній рівень: існує можливість пристосуватися до навколишнього середовища; людина має більшу працездатність та ініціативність; здатна обирати заняття відповідно до власних уподобань та схильностей;
- вищий рівень: високий рівень здатності пристосовуватися до середовища; є бажання переробити, видозмінити середовище відповідно до власних потреб; активний творчий потенціал.

Проте, на нашу думку, виходячи із даного нами робочого визначення особистості та досліджень цілої когорти науковців минулого та двадцять першого століття, таких як О. Донченко (фракціальна психологія), А. Максименко (генетична психологія), В. Вернацький (теорія ноосфери), Д. Бом (теорія імплікативності), С. Гроф (трансперсональна психологія), З. Карпенко (аксіологічна теорія), В. Налімов (теорія відфільтрованих смислів), Ф. Капра (теорія систем), В. Москалець (сутнісна теорія) Б. Скінер (концепція навченої безпорадності та концепція навченого оптимізму) та ін., можемо виділити такі прояви рівнів розвитку особистості:

– *низький рівень*: фіксація на базових потребах (їсти, пити, спати), надмірна сексуалізація, низька рефлексія, відсутність екзистенційного пошуку, компенсаторне доведення власної значимості, полярність від життєвого принципу «хліба та видовища», принципу задоволення, гедонічна орієнтованість на себе, до цілковитої залежності від суб'єкт-суб'єктної взаємодії та «погладжування», відмова від власної особистісності, гедонічне служіння іншим (при цьому на соціальному рівні подібне служіння може створювати ілюзію альтруїзму), фіксація на власних досягненнях чи падіннях, відсутність базової вдячності;

– *середній рівень*: усвідомлення власної неповторності як особистості, прийняття неповторності та унікальності інших людей, наявність вираженої рефлексії, самоактуалізація, екзистенційний пошук, усвідомлення існування трансцендентності, діяльнісно-поведінкове забезпечення пошуку смислу життя, покликання, служіння іншим тощо; усвідомлення важливості вдячності, любові, служіння, соціальної та психологічної доброчинності;

– *високий рівень*: високий рівень рефлексії; самотрансцендентність; рефлексія особистісної фрактальності (за О. Донченко); особистісна свобода, що проявляється у вільному служінні іншим; унісон внутрішніх суб'єктних рефлексій із суб'єкт-суб'єктною взаємодією; пошук стану «предстояння перед Абсолютом» через базову структуру любові та вдячності.

Виходячи з досліджень цілої когорти науковці [13; 301; 304; 538] та власних досліджень [127; 133; 141; 148], кожна подія в житті особистості є такою, якою її сприймає ця конкретна особистість.

Темі особистісності процесів розвитку людини приділили увагу такі провідні наукові діячі, як З. Карпненко, В. Моргун, В. Москалець, П. Перепилиця, В. Рибалка, Т. Татенко, Ю. Трофімов, Т. Титаренко та ін. Саме вони, мабуть, одними з перших в Україні у своїх наукових працях акцентували увагу на тому, що не можна починати вивчати психіку людини з психічних процесів, бо сама людина є особистістю, а психічні процеси не є окремими

конструктами, а є психічними процесами особистості, які лише підкреслюють її індивідуальність у множинності. «Завдяки категорії особистості постають можливості для цілісного підходу, системного аналізу та синтезу психічних функцій, процесів, станів, властивостей людини» [529, с. 76].

Проте, якщо бути більш коректним, то перше усвідомлення важливості особистісного підходу у вивченні психології зустрічаємо у поясненнях-зносках сторічної давнини У. Джемса до підручника з психології (російський переклад 1991 року). Де сам автор пише: «Зараз, коли змінювати порядок глав вже пізно, я відчуваю, що глави "Відчуття руху", "Інстинкт" та "Емоції" повинні заради викладацьких цілей йти за главою "Звички"; глав ж "Мислення" має бути переміщеною значно раніше, зразу за главою "Особистість". Раджу викладачам психології дотримуватися саме такого порядку, попри те, що глава «Мислення», якщо її переставити на нове місце, потребуватиме незначного доопрацювання» [207, с. 15].

А. Лазурський розглядає особистість в якості єдності двох психічних механізмів: ендопсихіки (внутрішнього механізму людської психіки, який проявляється у психічних функціях, таких як: увага, пам'ять, уява та мислення, здатність до вольового зусилля, емоційність, імпульсивність, що в свою чергу знаходить відображення в темпераменті, когнітивній обдарованості, характері) та екзопсихіка (ставлення особистості до зовнішніх об'єктів, середовища – природа, мистецтво, релігія і соціальна психіка) [339].

С. Рубінштейн відзначав, що кожний вид психічних процесів при виконанні своєї ролі в житті особистості в процесі діяльності переходить у властивості особистості. Саме тому психічні властивості особистості не є первинною даністю, а формуються та розвиваються в процесі діяльності цієї особистості [547].

Наприклад, Г. Оллпорт визначав особистість як «динамічну організацію всередині індивіда тих психофізичних систем, які детермінують характерну для неї поведінку і мислення» [456]. Л.Петровський зазначає, що лише

«динамическая система несводимых друг к другу категорий способна охватить и отразить в себе психический мир человека» [483, с. 448].

Тож дослідження ще раз показує, що будь-які процеси життєдіяльності людини мають розглядатися лише через призму проявлення її особистості в процесі онтогенезу. При цьому життєві кризи, які проходить особистість, є невід'ємною частиною її розвитку та життєдіяльності. І саме від особистості залежить результат проходження тієї чи іншої життєвої кризи.

Аналіз наукової літератури, зокрема таких дослідників, як: А. Адлер, К. Боулдинг, Д. Віннікот, Е. Еріксон, Л. Виготський, В. Кудрявцева, С. Кузікова, А. Ленгле, В. Моргун, Е. Помиткін, Т. Титаренко, В. Франкл, З. Фройд, А. Фройд, Е. Фром, А. Шутценбергер, Л. Юр'єва та ін., показує, що у процесі онтогенезу людина зустрічається з різними категоріями криз, зокрема, кризами розвитку, адаптації, кризами травмівних подій. При цьому одні люди, навіть у найскладніших обставинах життя знаходять сили долати труднощі, а інші лише при незначних кризових переживаннях відмовляються не тільки від подолання кризи, але навіть і від життя. Також не всі життєві кризи для особистості мають однакове значення. Тому під *особистісною кризою ми розуміємо будь-яку життєву кризу особистості, яку вона свідомо чи несвідомо проходить в процесі власного онтогенезу і яка впливає на зміну її життєвих позицій, цінностей, когнітивних дефініцій, почуття та поведінку.*

1.3.2. Біо-психо-соціо-онтологічність психолого-педагогічного процесу розвитку здатності особистості долати кризи

Застосування біо-психо-соціо-онтологічної моделі для подолання травмівного досвіду вже не викликає питань в міжнародній професійній спільноті. Водночас варто зазначити, що там радше мова йде про біо-психо-соціальну модель, де проблема духовної допомоги особистості включена саме

в соціальний компонент (так, зокрема, діє американська модель психологічної реабілітації учасників бойових дій) [466].

Термін «онтологія» має широке значення, проте найчастіше використовується для позначення вчення про буття як таке, про його структуру, закономірності, принципи тощо, які відображають фундаментальні проблеми існування, розвитку сутнісного [389; 559]. Духовність є «глибинною серцевиною» онтології як такої, і у своєму найвищому прояві вона, на думку М. Савчина, «одночасно є вершинним і глибинним – як річ у собі. Вона не може бути пояснена чимось недуховним; вона не може бути», є істинним єством людини, «що знаходиться в глибинах її духу, її надсвідомого, найвищий момент людської індивідуальності, вона задає головну мету життя і розвитку людини, виявляється в почутті духовної спорідненості до всього людського і величного. Основу духовності становить віра людини в безсмертя душі, в її вічне життя, у незнищенність творінь людського духу, в розвиток і збагачення духовного життя у вищу силу, в Бога» [556, с.57].

При цьому О. Климишн зазначає, що «духовність є сутнісним атрибутом людської природи, сакраментальною автентичністю, психічною реальністю існування надіндивідуальних цінностей та персональних смислів» [283, с. 93]. Вона є тим смислотворчим центром, який, задаючи фінальну мету розвитку людини, скеровує її на шляху до цієї мети. При цьому духовно-психологічна допомога, однозначно, має бути співзвучною з духовними та релігійними світоглядними позиціями тих, кому вона надається.

На думку О. Колісника: «Поняття "духовність" в широкому розумінні покриває психічну реальність привласнення особистістю будь-яких цінностей, трансформацію їх у провідні сенси ієрархії смислів особистості та породження відповідних цим сенсам життєвих актів. Обсяг поняття «духовність» в узькому значенні терміна покриває реальність привласнення надособистісних цінностей, таких як Свобода, Справедливість, Відповідальність; Добро, Любов, Турбота; Краса, Істина, Творчість; Космос, Надсмисл, Бог,

перетворення їх у провідні сенси ієрархії смислів особистості та породження наднормативних та надситуативних життєвих актів у смузі ризику та персональної відповідальності» [297, с. 42] .

Духовність передбачає усвідомлення особистістю власної свободи і власної відповідальності за неї. Тобто свободну людину ми, як і відомий екзистенційний психолог Р. Мей, розуміємо в якості унікальної (неповторної) відповідальної особистості, яка не тільки має право приймати рішення щодо майбутнього соціальної групи, нації, але й постійно користується цим правом і бере на себе відповідальність за свої рішення та вчинки, в тому числі за свою погоджувальну та протестну поведінку, які є наслідком її прагнення кращого майбутнього як для себе, такі і для своєї держави і всього людства. Внутрішньосвобідна людина має і проявляє повагу до раціональності, яка може проявлятися і в наслідуванні конкретної гідної особи історичного чи сучасного середовища, погляди якої вона поділяє, і у пошані до переконань гідних поваги осіб з відмінними поглядами. Така людина мислить не ситуативними категоріями, а діє відповідно до довготривалого благополуччя не тільки окремої групи, а й людства. Вільна людина сприймає себе через внутрішню шляхетність і гідність, які, в свою чергу, забезпечуються також тим же усвідомленням себе вільною особистістю. При цьому вільна людина здатна за необхідності залишатися на одинці, бути в глибокій меншості, коли мова йде про відстоювання базових цінностей та принципів. «І – що, можливо, найважливіше сьогодні – свободна особистість здатна прийняти ту тривогу, яка неминуча в нашому нестійкому світі, і обернути її в напрямку конструктивного використання в якості мотива для досягнення більшого "усвідомлення свободи"» [396].

При цьому варто враховувати, що «навіть найпримітивніша поведінка має детермінуватися не тільки зумовлюваним її відношенням до реальних чинників, а й відношенням до певного майбутнього об'єкта, який вона прагне викликати до життя» [560, с.112], де зазначеним проєктом є сама людина, її

сутність, яку вона вибудовує сама, без зовнішньої допомоги. І цілком погоджуємося із Ж.-П. Сартром, що, позбавлена «влади Бога», вона здатна лише «передбачати себе», тобто відбувається свого роду дія закону «існування передує сутності». На думку цього науковця, «щоб бути людиною, нею мало народитися, нею необхідно нею стати» [559].

Слушною є позиція І. Нікітіної щодо процесу сутнісного самовизначення особистості, який відбувається в чотиривимірному індивідуально-психологічному просторі: «Я – минуле» (кількість); «Я – теперішнє» (якість); «Я – майбутнє» (глибина); «Я – смисл» (просвітлення). При цьому «Я – минуле» відображає суб'єктний досвід людини, її мотиваційну сферу, спрямованість, характер саморозвитку, забезпечує успіх / гальмування в теперішньому часі, та дає впевненість / зневіру у майбутнє. «Я–теперішнє» відображає не тільки систему усвідомлень та знань про себе, про середовище, про світ в цілому, але й саморегуляційну систему особистості, її структуру саморозвитку, проявляє суб'єктивну ентелехію майбутнього, що забезпечує пасивність / активністю його розвитку та проявлення, водночас регулюючи взаємодію з минулим через реалізацію / компенсацію вибудованих в ньому моделей. «Я – майбутнє» є системою потенційної реалізації особистісних проєктів людини щодо себе самої, власного життя, базових і ситуативних цілей, власного образу успішності та потенціалу набуття і реалізації компетентності. «Майбутнє мотивує та наділяє цінністю теперішнє, приймає або не приймає минуле. «Я – смисл» утворює систему взаємовідносин особистісних смислів. Смысл у своєму розвитку рухається по спіралі, яка звужується в міру наближення до сутності «Я» та зв'язує в єдине ціле усі «Я» особистості» [446].

Натомість О. Климишин вводить у структуру духовного пізнання особистості таке поняття, як «Сутнісне-Я», що на думку науковця відображає «сакраментальний аксіопсихологічний потенціал особистості, який визначає її спроможність шляхом актуалізації та опредметнення духовних інтенцій –

добра, краси, істини, блага як сенсу людського життя загалом та суб'єктних здатностей – самопізнання, самовизначення, самотворення, самотрансценденції приєднатись до метафізичної сакральної реальності та сповнення Духовного ідеалу» [282].

Водночас В. Москалець зазначає, що духовно-релігійним досвідом особистості є «емоційне, чуттєве та мисленнєве перетворення суб'єктом концептуально-догматичних положень релігії з позиції їх цінності» конкретно для цієї особистості [421, с. 5].

У роботах Е. Помиткіна ми знаходимо думку, що жодне визначення духовності не дає цілісного розуміння даного явища, а описує лише локальні його характеристики, проте «всі автори однозначно вважають духовність суто людською характеристикою, що відрізняє людину від тваринного світу розвитком спрямованості й самосвідомості. Саме духовність дає можливість людині усвідомлювати себе часткою єдиного цілого – людської спільноти, природи, Всесвіту [501, с. 29]. «Життя високодуховної особистості являє собою акт служіння, здійснення місії, самопожертви. Форми цього акту можуть бути різними: допомога потребуючим, присвята життя знедоленим дітям, удосконалення світу тощо» [501, с. 80].

Натомість в роботах С. Гроффа, О. Колісника, Л. Фрімен основний акцент зроблено саме на трансцендентному характері духовності й здатності особистості до взаємодії із Абсолютом, де духовність досягається шляхом ісихії. Під ісихією розуміють «спокій, безмовність, відчуженість. З поняттям ісихії пов'язана практика безмовної, розумово-сердечної молитви і прозріння, поширені серед монахів-пустельників» [367, с.7]. Так, при розгляді багатовимірної культурної традиції в подоланні людиною власної обмеженості в трансцендентному вимірі, О. Колісник цілком справедливо розглядає людину в якості єдиної істоти, для якої «її власне існування виступає проблемою, яку вона, не вирішивши, не може усунути. Розуміючи своє особисте буття, людина здатна підняти над собою, відійти від своєї емпіричної природи, вийти за неї,

трансцендуючи за межу даності. Тобто апелювання до трансцендентного постає вагомою характеристикою людського буття» [296, с. 7], і вказує на актуалізацію цієї проблематики для наукового пошуку та необхідність розширення спектру сучасних антропологічних досліджень.

Психологія як така не вивчає трансцендентність Бога, а вивчає особистісні показники взаємодії як окремого людського суб'єкта, так і групи та людства в цілому з Понадсуб'єктом. «У кожному із нас існує простір тиші, куди не сягає гамір світу, у який не можуть проникати думки та проблеми», – пише А. Грюн. [197, с. 22]. Співзвучною А. Грюну є позиція М. Савчина, який вважає, що «духовність проявляється у духовних станах трансцендентної любові, безпристрасності, безмовності, свободи, покаяння, смиренності та чесності. У любові людина знаходить своє справжнє Я, реалізує свою істинну природу. Тільки в любові відбувається гармонійний зв'язок людини зі світом, коли її власна цілісність, індивідуальність повністю зберігається, не руйнується конвульсивними реакціями» [556, с.57–68].

Тож у психологічних дослідженнях ми розглядаємо не трансцендентність Творця, а трансцендентність та екзистенційність людських переживань та базових моделей духовної взаємодії як в системі «Особистість–Творець», так і в системах «людина–людина», а також внутрішню особистісну діалогову взаємодію. При цьому чітко мусимо усвідомлювати культурно-історичний феномен будь-якої взаємодії.

Відповідно до представлених теоретичних досліджень, можемо стверджувати, що допомога особистості в різних кризових подіях має обов'язково враховувати онтологічну складову її буття. Отже, ми цілковито поділяємо позицію українського науковця О. Климишин, яка описала чотири виміри психологічної допомоги особистості (біо-, психо-, соціо-, онто-). При цьому вона виділила такі ознаки цих вимірів:

- «біологічний – вживання медичних препаратів, правильне харчування, зміцнення загального фізичного здоров'я;

- психологічний – робота над психологічними проблемами, освіта, розвиток навичок подолання труднощів;
- соціальний – менеджмент середовища, подолання стигми психічного захворювання, адвокацію;
- духовний – відновлення ціннісних стосунків із собою, людьми та Богом (вищими цінностями)» [281] .

З початком воєнних дій на території України все більше і більше уваги приділяється комплексному підходу до конгруентного проходження кризового досвіду та подолання психологічної травми. Тут під психологічною кризою ми розуміємо порушення емоційно-когнітивно-духовної рівноваги психічної діяльності особистості, спричиненої зовнішніми чи внутрішніми дисфункціями. А під психологічною травмою розуміємо болючий кризовий досвід особистості, обумовлений переживанням локальної чи лонгітюдної події (чи подій) за яких здатність особистістю інтегрувати набутий досвід (емоційний, когнітивний, поведінковий) виявляється недостатньою.

Розвиток здатності до будь-якого процесу передбачає внутрішню та зовнішню дію, в основі яких лежить внутрішній та зовнішній вчинок (за О. Киричуком). Образ зовнішнього вчинку формується через внутрішній вчинок, водночас зовнішній впливає на формування внутрішнього. Зміни у системі внутрішній–зовнішній вчинок відбувається за рахунок особистісного розвитку, що у значній мірі забезпечується набуттям знань, умінь, навичок. Відповідно, здатність особистості долати кризи також значною мірою залежить від рівня знань, вмінь та навичок опанованих особистістю.

Враховуючи наукові розробки А. Грюна, О. Донченко, О. Климишин, О. Колісника, І. Нікітіної, М. Савчина, Е. Помиткіна, Л. Фрімена та ін., окреслимо модель психолого-педагогічного процесу, спрямованого на здатність особистості долати кризи (рис. 1.3.1).

Минуле–теперішнє–майбутнє представлено в якості процесу сутнісного самовизначення особистості та проявляється (за І. Нікітіною [446]) у вимірах

«Я-минуле», «Я-теперішнє», «Я-майбутнє». Тобто минуле проявляється через суб'єктивний досвід особистості, теперішнє – проявленість особистості у всіх формах та сферах буття тут і зараз, майбутнє – потенціалом реалізації особистості, що, з одного боку, надає цінності теперішньому, а з іншого – формує в цьому теперішньому образ смислів та стратегій реалізації особистості.

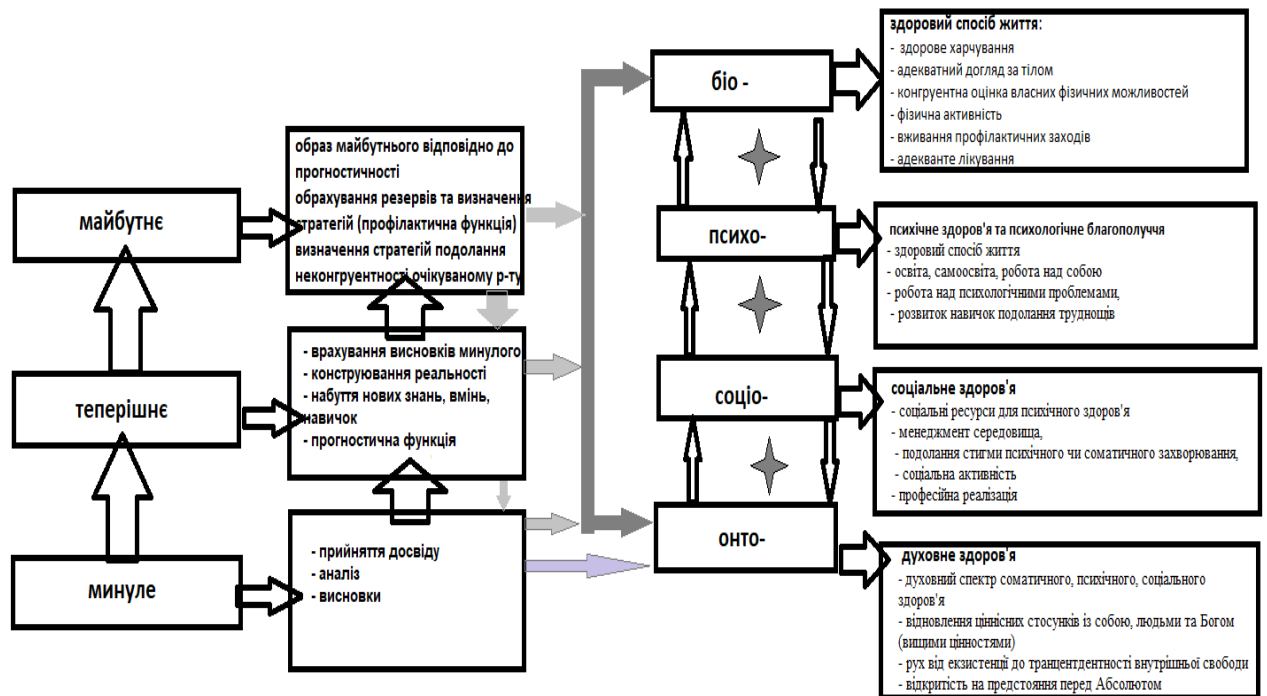

Рис. 1.3.1. Біо-психо-соціо-онтологічність психолого-педагогічного процесу розвитку здатності особистості долати кризи.

Конгруентна взаємодія з досвідом «минуле-теперішнє-майбутнє» забезпечується за рахунок відповідних чинників: минуле – прийняття досвіду, аналіз отриманого досвіду, конгруентність висновків щодо отриманого досвіду; теперішнє – врахування висновків минулого, конгруентне конструювання реальності, набуття нових знань, вмінь та навичок, прогностична функція на майбутнє (переживання образу майбутнього тут і тепер, а відповідно постановка цілей до реалізації цього майбутнього); майбутнє – образ майбутнього відповідно до прогностичності (випереджаюча реальність), обрахування резервів особистості та визначення стратегій для

здійснення образу випереджаючої реальності (профілактична функція), визначення стратегій подолання неконгруентності очікуваному результату (реабілітаційна функція). Зазначені чинники набувають конгруентності під впливом психолого-педагогічних чинників біо-психо-соціо-онтологічного (за О. Климишин) психолого-педагогічного процесу розвитку особистості, а особливо у спектрі її здатності долати кризи. При цьому психолого-педагогічні чинники формують в особистості образ проживання дійсності, що містить конгруентний досвід минулого та конгруентний образ майбутнього відповідно до чотирьох зазначених вимірів. Тобто психолого-педагогічні чинники представленого процесу – це чинники формування в особистості конгруентного образу та дій щодо:

–біо - : здорового способу життя (усвідомлення важливості та цінності здорового харчування; адекватного догляду за тілом; конгруентної оцінки власних фізичних можливостей; фізична активність; вживання профілактичних заходів; адекватне лікування);

–психо- : психічного здоров'я та психологічного благополуччя (здорового способу життя; освіти, самоосвіти, роботи над собою; роботи над психологічними проблемами (з метою їх подолання або зменшення наслідків); розвитку навичок подолання труднощів та криз;

–соціо-: соціального здоров'я (використання соціальних ресурсів для забезпечення психічного здоров'я та психологічного благополуччя; менеджмент середовища; подолання стигм психічного чи соматичного здоров'я, соціальна активність; професійна реалізація);

–онто-: духовного здоров'я (духовний спектр соматичного, психічного, соціального здоров'я; відновлення ціннісних стосунків із собою, людьми та Богом (вищими цінностями); рух від екзистенції до трансцендентності особистісної свободи; відкритість та предстоання перед Абсолютом).

Психолого-педагогічні чинники соматичного здоров'я охоплюють переважно сферу здорового способу життя. Кожна наступна група чинників

містить в собі також образ попередньої групи чинників у ракурсі конкретного виміру психолого-педагогічного процесу щодо формування в особистості здатності долати кризи.

Основні результати першого розділу відображено в таких працях: [128; 132; 138; 139; 148; 150; 157; 158; 160; 165; 167; 171; 174].

РОЗДІЛ 2

ВИЗНАЧЕННЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ДЕТЕРМІНАЦІЙ ОСОБИСТІСНИХ КРИЗ ЛЮДИНИ

Криза є одним із досвідів життєдіяльності людської особистості. Саме цей досвід дозволяє із потенціалу особистісної структури людини виховати людську особистість в ту, якою вона має стати. При цьому під вихованням ми розуміємо не стільки педагогічно-навчальний процес, скільки процес «виховування», а саме: виявлення, проявлення, укріплення того, що було «заховане», тобто потенціалу особистості, що поєднує як взірці набутого віками в процесі філогенезу колективного та родового досвіду, так і повноту особистісного досвіду людини, набутого в онтогенезі у взаємодії із собою, іншими людьми, природою, Богом (вищими цінностями) тощо.

Будь-яка криза має особистісну основу, бо саме особистість є суб'єктом кризи і від самої особистості, рівня її розвитку залежать наслідки переживання кризи. Тож розглянемо кризовий досвід особистості через вікові, адаптаційні та травмівні детермінанти її розвитку.

2.1. Кризи розвитку особистості в її онтогенезі та роль психолого-педагогічних чинників у цьому процесі

На основі науково-теоретичного аналізу психологічних трактатів, наукових досліджень, клінічних протоколів, духовних творів тощо, до основних криз, які проживає особистість у процесі її розвитку, зараховують кризи, пов'язані з її:

- психічним розвитком [113; 459];
- психо-сексуальним розвитком [113; 459];
- психо-соціальним розвитком [90; 269; 510; 511];
- релігійно-екзистенційним розвитком [63; 117; 268].

Водночас відомий в Україні педагог, академік С. Гончаренко говорить також і про психологічний розвиток, що, на його думку, є «результатом активної діяльності дитини, її взаємодії з соціальними умовами існування при провідному впливі виховання й навчання» [112, с. 277].

Переважає більшість психологічних досліджень розвитку людини зосереджена на етапах після її народження. Натомість, на нашу думку, не справедливо у дослідженнях оминається питання кризи народження дитини та етапу, що їй передує, а саме – пренатальному етапу, який, з одного боку, є предсоціалізаційним періодом розвитку людини, а з іншого – формує канву майбутньої психічної, психологічної, соціальної структури особистості.

2.1.1. Психологічний контент кризи пренатального та перинатального періодів розвитку дитини в структурі її психічного розвитку

Психічний розвиток у віковій періодизації (згідно з дослідженнями М. Моргуна, Н. Ткачової, що базуються на теоретичних положеннях психічного розвитку праць Л. Божович, Л. Бернара, Л. Виготського, Д. Ельконіна та ін.) поділяється на етапи: фаза новонародженості, стадія немовляти, перехід до раннього дитинства, дошкільне дитинство, молодше шкільне дитинство, підлітковий вік, старший підлітковий вік, перехід до юності (17–18 років), юнацький вік (18–23 роки), молодість (24–30 років), перехід до розквіту (близько 30 років), розквіт (31–40 років), зрілість (40–55 років), старість, що поєднує похилий вік (55–75 років), старечий вік (75–90 років) та довголіття (понад 90 років). Водночас існують наукові позиції, що зараховують вік 15–16 років до ранньої юності, період 17–18 років до середньої юності, 19–24 – до пізньої юності [98–100; 156; 296–298]. Оскільки питання психічного розвитку людини достньо широко висвітлене в науковій літературі, зупинімося лише на малодосліджених у психології періодах розвитку людини, до яких, зокрема, належить пренатальний та перинатальний період.

Пренатальний період розвитку дитини – це період від моменту її зачаття до народження, який складається з таких етапів: запліднення, дроблення (багаторазові мітотичні поділи зиготи на дочірні клітини – бластомери), гастрюляція (період розвитку, коли утворюються зародкові листки, осьові та позазародкові органи), гісто- і органогенез (утворення тканин із зародкових листків та утворення органів) [23].

Перинатальний – це навколопологовий період, який поділяється на наступні фази: антенатальна (допологова), інтранатальна (власне пологова), постнатальна (постпологова, триває до 7 днів) [181].

На думку С. Васьківської: «Дослідження в рамках фрейдистського, юнгіанського, онтопсихологічного та трансперсонального напрямків (З. Фройд, О. Ранк, С. Гроф, А. Менегетті та ін.) переконують, що переживання, отримані дитиною до та під час народження, а також в перші роки життя, не зникають безслідно. Зберігаючись у несвідомому, вони суттєво впливають на подальший розвиток особистості» [524, с. 106].

За останні роки відбулися зміни щодо до розуміння розвитку дитини у внутрішньоутробний період.

Так, ізраїльські професори-дослідники Г. Брехман та П. Федор-Фрайберг, опираючись на дослідження цілої когорти колег-науковців, подають наступну порівняльну таблицю цих змін (табл.2.1.1) [621, с. 228–330] .

Як бачимо із табл. 2.1.1, у науці відбулися суттєві зміни світоглядних позицій ембріологів щодо дитини у період внутрішньоутробного розвитку. Тобто дитина перестала бути лише об'єктом виношування жінкою, а стала важливим суб'єктом процесу взаємодії з матір'ю (а через матір і зі світом).

Таблиця 2.1.1

Порівняльна таблиця змісту нових та старих парадигм в ембріології

Нова парадигма	Стара парадигма
1. Розвиток йде від складного до ще більш складного: від первинної клітини (зиготи) до складного організму. Первинна клітина містить генетичну інформацію: • про морфологічну структуру організму; • в голографічному плані про послідовну побудову організму; • про функціональні процеси, що забезпечують побудову організму; • про послідовне включення функцій відповідно до формування органів дитини; • про емоційно-психологічну структуру індивіда і його особливості, що йдуть від батьків, прабатьків.	1. Розвиток йде від простого до складного: від первинної клітини (зиготи) до складного організму. Первинна клітина містить генетичну інформацію про морфологічну структуру організму
2. Функціонування всіх органів і систем організму йде паралельно їх структурній побудові задовго до їх повного дозрівання	2. Функціонування органів і систем організму в основному починається після народження з першим вдихом новонародженої дитини
3. Чутливість тактильна, больова, слухова, зорова, орієнтаційна з'являється і розвивається поступово задовго до народження	3. Чутливість тактильна, больова, слухова, зорова, орієнтаційна з'являється і розвивається поступово після народження
4. Емоційне сприйняття, пренатальна пам'ять і свідомість плода починаються з початком пренатального періоду	4. Емоційне сприйняття, пренатальна пам'ять, свідомість плода не передбачаються
5. Пуповина не є єдиним шляхом взаємозв'язку між матір'ю і дитиною	5. Пуповина є єдиним шляхом взаємозв'язку між матір'ю і дитиною
6. Кисень, білки, вода та інші необхідні продукти, біологічно активні речовини (БАР) доставляються до дитини кров'ю судинами пуповини, а також навколоплідними водами через оболонку плодового яйця	6. Кисень, білки, вода, та інші необхідні продукти, БАР доставляються до дитини кров'ю тільки судинами пуповини
7. Продукти метаболізму від дитини до матері направляються по судинах пуповини, а також навколоплідними водами через оболонки плодового яйця	7. Продукти метаболізму від дитини до матері направляються тільки по судинах пуповини
8. Емоційно-психологічна взаємодія між матір'ю і дитиною здійснюється за допомогою нейропептидів та інших БАР, що доставляються до неї кров'ю по судинах пуповини	8. Емоційно-психологічна взаємодія між матір'ю і ненародженою дитиною не передбачається

Уперше активно про те, що дитина не є чистим папером при народженні заговорив на рівні психологічної науки представник глибинної психології О. Ранк і ця позиція знайшла відображення у його роботі «Травма народження» [813]. Переосмислення зазначеної праці ми зустрічаємо вже в роботі сучасного науковця Е. Лібермана [781]. Одна з основних позицій його концепції «травми народження» наголошує на тому, що поява людини на світ пов'язана із ситуацією тривоги, яка є результатом конфліктуючих тенденцій: страхом життя і страхом смерті, і в залежності від стратегії проходження цієї травми немовлям і формуються базові життєві позиції, що проявляються в майбутньому у розвитку певного типу його особистості: адаптативної, невротичної чи творчої.

У подальшому Станіслав Гроф (S. Grof) у своїй книзі «Області несвідомого людини» виклав теорію базових перинатальних матриць (БПМ), що формуються в залежності від періоду, в якому перебуває дитина, і поділяються на: БПМ-1 – вагітність («Рай»), БПМ-2 – перший етап пологів («Пекло»), БПМ-3 – другий етап пологів («Вигнання з раю»), БПМ-4 – народження дитини та відокремлення від матері («Відродження»). Де, на його думку, саме від фіксацій на враженнях щодо конкретного етапу дитина і буде матрицю взаємодії зі світом [193].

Професор Міждисциплінарного клінічного центру університету м. Хайфа Г. Брехман зазначав у своїй лекції, прочитаній у Вінницькому національному медичному університеті 17 травня 2010 р. на тему «Емоційне життя плода: від смутних здогадок до наукових досліджень»: «Реакції плода на різні стимули показують, що він володіє можливістю сприймати інформацію, що йде із зовнішнього для нього світу <...>. Клінічні спостереження і дослідження показують, що в пам'яті плода зберігається не вся сприйнята інформація. Ембріон-плід здатний запам'ятовувати найбільш емоційно пережиті разом з матір'ю враження. Позитивні події сприяють прояву отриманих з генами схильностей і талантів, а дистрес матері може стати

перешкодою для розумового розвитку плода, завдати непоправної шкоди його здоров'ю і подальшому психофізичному розвитку дитини» [75].

Тобто якщо говорити про *першу матрицю* (S. Grof) [193], то саме яскраві образи, пережиті дитиною в утробі матері, стають певним патерном її подальшого розвитку. Це значить, що яскраве переживання негативного досвіду для дитини ще в утробі матері стає кризовим поштовхом для деструктивних життєвих патернів, що проявляються в подальшому у більшій схильності дитини як до окремих захворювань, так і до розвитку деструктивних життєвих сценаріїв. І дійсно, наведені І. Бехманом результати клінічних досліджень, які опираються також на дослідження таких клініцистів, як Б. Берх, А. Маркоен [846], Г. Брехман [511; 723], Т. Верни [850], Дж. Турнер [844], А. Янов [773] та ін., показують, «що тривога матерів у 12–22 тижні вагітності підвищує ризик розвитку синдрому ADHD у їхніх дітей у 8–9 річному віці» [840]. Крім того науковцями Кафедри неврології Медичного центру Університету штату Огайо (США) було виявлено і кореляційні зв'язки між стресом вагітної матері та розвитком аутизму у дітей. Вивчаючи генетичні аспекти аутизму, зазначена група дослідників вирішила з'ясувати значення соціально-психологічних факторів і несподівано виявила важливу роль в походженні аутизму сильних емоційних стресорів (смерть чоловіка, втрата роботи, тривалий переїзд і т.д.), які мали вплив на жінку при вагітності 21–32 тижні, з піком у 25–28 тижнів. Пренатальний стрес може бути причиною важких психічних захворювань типу неврозів і психозів, що можуть проявлятися у вигляді нав'язливих станів, фобій, страхів та безпосередньо проявляються у дитинстві у вигляді боязні темноти, павуків, змій, а іноді у вигляді дуже незвичайних та екзотичних фобій – на кшталт боязні дзвінків, проточних кранів та ін. «Наші спостереження підтримують думку про те, що емоційні переживання матерів під час вагітності можуть бути одним з факторів ризику виникнення шизофренії і біполярних афективних розладів. Пренатальний стрес може стати причиною психосоматичних розладів, таких

як астма, мігрень, нейродерміт, розлад мови, заїкання, пілоростеноз, енурез, ін.» [75, с. 10–11].

Наступний етап, який переживає дитина («Пекло»), викликаний початком переймів, що характеризується скороченням матки, відходом навколоплідної рідини. На думку С. Грофа, за відсутності патологій і збереженні конструктивної природності процесу народження, дитина отримує цілеспрямованість та рішучість. Натомість затягування даного періоду сприяє розвитку в особи пасивності та безпорадності перед проблемами, що утруднює, або навіть унеможлиблює вирішення поставлених особистістю в майбутньому задач. У той же час стрімкі пологи можуть спричинити засвоєння дитиною патерну надмірного оптимізму, порушення критичності мислення [758].

Він так описує результат фіксації *на другій матриці*: «Для особистості, налаштованій у своїх переживаннях на елементи БПМ-II, людське життя здається позбавлене всякого сенсу. Існування здається не тільки безглуздим, але і потворним і абсурдним, а пошук будь-якого сенсу в житті – абсолютно порожнім і заздалегідь приреченим на невдачу. Люди кинуті в цей світ без будь-якої можливості вибору, де, коли і від кого їм народитися <...>. Ті, хто пережив зустріч зі смертю в рамках БПМ-II, часто проводять аналогію між агонією народження і смертю, що ще більше підсилює почуття безнадії. У такій ситуації людина відчуває себе вмираючою зараз і глибоко втягується в есхатологічний настрій. У той же час вона може відчувати, що її справжня агонія ідентична стражданням, яке вона переживала при своєму біологічному народженні. Вона може побачити себе в майбутньому, в самому кінці свого життя, і виявити, що ті ж самі почуття притаманні і смертній агонії...» [193].

До певної міри підтвердженням слів С. Грофа можуть бути дослідження Д. Чемберлена, які він проводив вивчаючи за допомогою гіпнозу та психотерапевтичного інтерв'ю систему «мати–дитина», де вік дітей складав 9–23 роки і вони попередньо не мали інформації щодо особливостей свого

народження. Результати порівняння таблиць розповіді матері (при психотерапевтичному інтерв'юванні) та дитини (при гіпнотичному інтерв'юванні) мали високі показники ідентичності [664].

Третя перинатальна матриця пов'язана з проходженням дитини через родові канали. У роботах Н. Тінбергена [841] та Р. Хаттори [717], які незалежно один від одного займалися проблемою вивчення причин виникнення аутизму і прийшли до висновків, що частота виникнення аутизму при кесаревому розтині до настання природних пологів вище у 2 рази, ніж при нормальному перебігу родової активності. Також до деструктивних факторів порушення розвитку дитини в майбутньому були зараховані: епідуральна анестезія, затримка першого вдиху, штучне стимулювання пологів, оцінка за шкалою Апгар нижче, ніж 7 балів.

С. Гроф так трактує переживання третьої матриці: «Типовий набір тілесних проявів, які зазвичай супроводжують БПМ-III, явно підтверджує зв'язок цієї матриці з біологічною родовою травмою. Сюди потрібно включити відчуття дуже сильного тиску на голову і на все тіло, відчуття задухи і стиснення, болісні відчуття в різних частинах організму, серйозні серцеві порушення, що перемежуються нападами жару і холоду, надмірну пітливість, нудоту і різку блювоту, бурління в кишечнику, позиви до сечовипускання, супроводжувані труднощами управління сфінктером, і загальне м'язове напруження, що розряджається шляхом різних посмикувань, тремтіння, судом і складних скручувальних рухів. В якості матриці пам'яті БПМ-III можуть бути пов'язані спогади про військові атаки і революції, спогади з полювання на диких тварин, ризикованими автогонками, стрибками з парашутом і пірнанням з вишки, боксерськими боями і єдиноборством з сильним противником» [193].

Тобто при позитивному проходженні даної матриці у дитини формується здатність до подолання небезпек, болю та страху, тобто формується позитивний сценарій надії та конструктивної активності. Натомість при

фіксації на негативних проявах даного етапу, як от: стрімких пологах, чи, навпаки, витяганні щипцями, виштовхуванні акушерками, – формується інфантильний контакт з оточуючою дійсністю, де особа не бере на себе відповідальність за власне життя. Натомість затягування цього етапу призводить до формування патерну безперервної боротьби.

До певної міри дану позицію підтверджують дослідження Г. Брехмана: «Виявилось також, що діти запам'ятовують не тільки своє народження, а й втручання акушерів в цей процес» [75, с. 13].

Четверта матриця характеризується символічним переживанням дитиною смерті та воскресіння. Проте сам контакт зі світом, в якому опиняється малюк, – це також потрясіння. «Якщо раніше вважалося, що перший крик малюка є криком радості, то зараз багато фахівців схиляється до думки, що перший крик дитини є криком болю. Цей біль викликаний зміною оточуючого середовища. Якщо в утробі дитина перебувала в безпечній рідині, то з'являючись на світ, вона потрапляє в кисневе середовище, і саме кисень “обпікає” малюка, причиняючи йому, якщо не біль, то принаймні незручності» [163, с. 99].

Про негативні наслідки акушерської агресії для дітей та їх матерів у своїх працях зазначають М. Одент [803], В. Радзинський [534], З. Дубоссарська та Ю. Дубоссарська [222].

Важливо, щоб дитина на цьому етапі відразу потрапляла до матері, яка своїм теплом та контактом дає відчуття захищеності. Якщо ж цього не відбувається, то малюк фіксується на стані небезпеки щодо оточуючого середовища, що в подальшому здатне призвести до розвитку підозрілості й недовіри до людей, подій та явищ.

Ми цілком погоджуємося зі словами ізраїльського клініциста Г. Брехмана, що: «Значення емоційних вражень, отриманих дитиною до народження, для всього її подальшого життя важко переоцінити. Вони не можуть бути вилючені з клітинної пам'яті. Зусилля психотерапевтів можуть

лише послабити їх вплив. На жаль, світ, в якому ми живемо, не завжди буває доброзичливим, сприятливим для розвитку здібностей і талантів, переданих дитині з генами батьків і предків. Молоді батьки, будучи частиною сучасного людського суспільства, схильні до соціально-психологічних стресів, що позначається на їх потомстві, на наступному поколінні людей» [75, с. 15].

Тож, як бачимо, проблема кризовості пренатального та перинального періодів розвитку дитини є надзвичайно важливою і потребує подальших досліджень для напрацювання механізмів допомоги особистості в процесі подолання особистісних криз вже дорослої, зрілої особи.

2.1.2. Вікова детермінація кризового досвіду психічного розвитку та соціалізації особистості

Проблемою кризових етапів психічного розвитку особистості та її соціалізації займалися вітчизняні фахівці – Г. Балл, Л. Вигоцький, Д. Ельконін, Г. Костюк, В. Моргун та ін. Водночас проблема розвитку особистості представлена в дослідженнях цілої когорти зарубіжних психологів, які належать до різних психологічних шкіл і демонструють різні підходи до розуміння питання детермінаційних процесів розвитку та соціалізації особистості (табл. 2.1.2).

Таблиця 2.1.2

Приклади теорій психічного розвитку та соціалізації особистості

Теорія	Автор	Факти	Теоретичні засади
1	2	3	4
Трьох-ступінчатого розвитку	К. Бюлер [81]	Розвиток дитини загальмованіший у порівнянні з тваринним (спочатку людина проходить шлях тваринного розвитку, а лише потім – специфічно людський)	Стадії розвитку дитини відповідають стадіям розвитку тварини, тобто онтогенез є скороченим повтором філогенезу. Ступені розвитку: інстинкт (0–1); формування навиків (1–3), інтелект (3–5). Вважає, що не можна прискорити розвиток дитини до дозрівання певних ділянок головного мозгу (приблизник фактору відсутності впливу навчання на процес розвитку на ранніх етапах формування особистості дитини)
Чистої дошки	Б. Скіннер, Е. Торндайк [576; 611]	Закони наочності: <i>готовності</i> (наявність актуальної потреби у спілкуванні та пізнанні); <i>повторення</i> (для закріплення реакції необхідне підкріплення); <i>ефекту</i> (кожна дія має певний ефект)	Дитина, що з'явилася на світ нічого не вміє і не може. Відбувається накопичення реакцій, що перетворюються на ланцюжок поведінкових реакцій
Рекапітуляції	С. Холл [654]	Досліджувалися дитячі страхи та ігри. Були виявлені страхи, що не пов'язані з особистим досвідом. Виявлена певна послідовність ігор, яким ніхто дітей не навчав..	Дитина у своєму розвитку проходить повний цикл соціогенезу в стислому вигляді (від печери до сьогодення) Дослідження страхів показало, що діти часто бояться того, з чим особисто не зустрічалися в житті, що, на думку науковця, можна пояснити генетичною пам'яттю Розвиток особистості визначається генетичними механізмами
Нормативного підходу (як різновиду теорії рекапітуляції)	Л.Гезелл, Л.Термен	Домінантних змін на фізіологічному, інтелектуальному та моторному рівнях досягають до 3-річного віку, після чого відбувається зниження темпів розвитку, що переходить в тривале плато, а в старості відбувається регрес, що є наслідком «закону затухання»	Відповідність позиції С. Холла, Досліджували закони впливу наперед визначеності розвитку на сам розвиток, а також принцип дії закону затухання.

Продовж. табл. 2.1.2.

1	2	3	4
Концепція інтелектуального розвитку	Ж. Піаже [486]	Особливості дитячого мислення: • егоцентризм • реалізм • артифіціалізм, • алогізм • трансдукція	Розвиток інтелекту відбувається за законом послідовності та логічності за такими стадіями: сенсомоторний інтелект (0–2 років), доопераційна стадія (2–7 років), стадія конкретних операцій (7–12 років), стадія формальних операцій (12–17 років). Інтелект є загальною здатністю індивіда до пізнання, яка відбивається в кожній психічній функції. Одиниця пізнавальної здатності інтелекту – пізнавальна дія, котра прагне до об'єднання з іншими пізнавальними структурами, зокрема біологічною. Розвиток інтелекту відбувається у взаємодії з навколишнім середовищем.
Двохфакторної конвергенції	В. Штерн [683]	Властивість дітей повторювати якості батьків	Розвиток дитини визначається сукупністю взаємодій спадковості (задатків) та середовища, проте не визначає його. Рушійною силою розвитку є потреба саморозвитку та самозбереження.

В українському науковому просторі серед найбільш популярних періодизацій психічного розвитку особистості є вікова періодизація запропонована Л. Виготським. Розглядаючи її в кризовому вимірі, можна виділити певні етапи розвитку особистості: криза новонародженості (стабільний період – вік немовляти: 2 місяці–1 рік) – криза 1 року – (стабільний період – раннє дитинство: 1–3 роки) – криза 3 років – (стабільний період – дошкільний вік: 3–7 років) – криза 7 років – (стабільний період – шкільний вік 7–13 років) – криза 13 років – (стабільний період – пубертатний вік: 13–17 років) – криза 17 років [99].

Одним з найвідоміших у світі дослідників соціалізаційної складової психічного розвитку особистості є Е. Еріксон. На основі його класифікації та додаткового аналізу досліджень та розробок таких фахівців як: А. Адлер, Е. Берн, Л. Вигоцький, Е. Ельконін, Г. Крайг, В. Моргун, Ж. Піаже, А. Реан, Б. Скінер, К. Хортні та ін., було виокремлено позитивні та негативні наслідки кризового досвіду особистості в процесі її психічного розвитку та соціалізації (табл.2.1.3).

Таблиця 2.1.3

Наслідки кризового досвіду особистості в процесі її психічного розвитку та соціалізації (на основі класифікації Е. Еріксона)

Етап розвитку	Психологічна криза	Позитивний результат	Негативний результат
1	2	3	4
0–1 рік / вік немовляти	Базова довіра / недовіра до світу	У дитини формується несвідоме почуття "базової довіри" до батьків, людей та до зовнішнього світу	Дитина фіксується на байдужості, формується недовіра до людей та світу. Щодо батьків (в позитивному прогнозі) може бути виділений один з батьків як єдина особа, якій можна довіряти. В негативному – повна недовіра до усіх без винятку. Очікування небезпеки.
1–3 роки / раннє дитинство	Самостійність / сором, сумнів	У дитини починає формуватися почуття автономії й особистісної самоцінності, виникають перші засади почуття самоконтролю при збереженні самоповаги	Відсутність розуміння меж, постійне прагнення привернути увагу (як через травматичність, так і істеричність)
4–5 років, дошкільний вік	Ініціатива / почуття провини	Дитина навчається визначати напрямок та ціль своїх дій	Фіксується на почутті провини. Легко стає жертвою маніпуляцій
6–11 років / Латентний вік, молодші школярі	Працелюбність, старанність / відчуття підкорення, залежності	Набуваються почуття впевненості у власних знаннях та вміннях	Розвивається відчуття власної неспроможності і залежності від позицій інших
12–15 років, підлітковий вік	Усвідомлення власної особистості / плутанина з соціальними ролями	Розвивається самоідентифікація – чітке відчуття власного Я.	Дитина відіграє ролі соціального запиту (позитивні та негативні) або обирає протестні рольові форми соціальної поведінки

Продовж. табл. 2.1.3

1	2	3	4
16–24 років, юність	Любов / самотність	Особистість опановує здатність прагнення досягнень конкретної кар'єри та встановлює дружні стосунки та відносини кохання	Замикається в собі, створюючи протидію «я–вони»
25–65 років, зрілість	Творчий потенціал / застій	Особистість виходить за межі власних проблем, власної сім'ї, цікавиться іншими людьми, майбутніми поколіннями, розвитком суспільства та людства в цілому	Ціннісно безініціативна модель поведінки, яка часто-густо зводиться до моделі «хліба та видовища» або до безбарвного існування
Від 65 років, похилий вік	Цілісність / відчай	Особистість набуває почуття задоволення як від прожитого життям, так і кожного дня свого існування	Почуття покинутості, зради, відмови інших, недооцінки, відчаю

«Кризи, на відміну від стабільних періодів, тривають недовго, кілька місяців, за несприятливого збігу обставин розтягуючись до року або навіть двох років. Це короткі, але бурхливі стадії, протягом яких відбуваються значні зрушення у розвитку і дитина різко змінюється у багатьох своїх рисах. Розвиток може набути у цей час катастрофічного характеру», – зазначає І. Кулагіна [323]. Водночас, конструктивне проходження кризового досвіду, обумовленого віковою специфікою, призводить до розвитку у особистості позитивного образу власного Я, набуття нових вмінь та навичок.

2.1.3. Вікова детермінація кризового виміру психосексуального розвитку особистості

Проблемі психосексуального розвитку дитини присвячені роботи переважно представників психодинамічної школи. Але засновником положень про психосексуальний розвиток дитини стали З. Фройд та його донька А. Фройд [637]. Саме А. Фройд систематизувала вікові етапи

психосексуального розвитку дитини на основі досліджень та положень теорії батька та власної психоаналітичної практики. Запропонована даними науковцями класифікація увійшла не тільки в психоаналітичну парадигму, але й стала основою для таких напрямків науки та практики, як вікова психологія, дитяча психологія, психологія сексуальності, сексологія. Зокрема, представники психоаналітичної школи виділяються такі фази психосексуального розвитку: оральна, анальна, фалічна, латентна та генітальна [638; 639], що через призму кризового розвитку можуть проявлятися як в позитивних, так і негативних тенденціях.

Негативні наслідки кризової фіксації дитини на оральній фазі розвитку

Дитина приходить у світ з трьома базовими рефлексамі: дихальний, хапальний, смоктальний. Під час проходження оральної фази вона прагне пізнати світ через “ротіві” дослідження: смоктання, ковтання, облизування, кусання [163]. Для першого півріччя надзвичайно важливим є задоволення смоктального рефлексу. Незадоволення останнього призводить до регресу особистості на даному етапі розвитку, а в більш дорослому віці – під час переживання кризових ситуацій (З. Фройд, А. Фройд, Д. Віннікот), що насамперед проявляється через вживання алкогольних напоїв (через горлечко пляшки), паління, залежність від жуйок та льодяників тощо.

У другому півріччі життя дитини батьки починають вводити «догодовування» і від того, як протікатиме цей процес, також частково залежить здатність особистості реагувати в майбутньому на подолання труднощів. Якщо договдовування проходить у сприятливій обстановці, то у дитини формується позитивна взаємодія не тільки з їжею, але й з іншим споживальним контентом, зокрема інформацією (Ф. Перлз [479; 481]). На його думку, саме нестача їжі, швидке її проковтування, а також поспішність у процесі договдовування призводять до відтворення в подальшому моделі «вбирання в себе» без розжовування не тільки їжі, а й інформації, що, в свою чергу, стає однією з передумов агресивної поведінки [806].

«Дуже шкодить формуванню дитячого сприйняття прагнення деяких батьків попри все нагодувати чадо. Своє батьківське бажання вони втілюють через відволікання уваги дитини від процесу споживання їжі. Іншими словами, наповнюють рот дитині в момент, коли вся увага малюка прикута до батьківських “пританцьовок та пристрибок”. У подібному випадку вже в цьому віці закладається у дитини установка на майбутнє: ти мені – я тобі, що в подальшому може призвести до втрати близькості, взаєморозуміння між поколіннями і до розвитку споживацьких тенденцій у дитини» [163, с.103].

Вивчаючи своє тіло, немовля на сьомому-восьмому місяці життя відкриває для себе статеві органи. Дитина бавиться ними, пестить їх. Хоча пізнавальний компонент цього процесу є домінуючим, дитина відкриває для себе принцип задоволення. Експериментуючи зі своїм тілом, немовля не тільки зазначає місця найбільшого задоволення, але й активно користується своїми відкриттями. Проте якщо батьки різко та негативно відреагують на подібні маніпуляції, замість переключення уваги дитини, то тим самим вони фіксуватимуть дитину на мастурбаційній взаємодії, що, з одного боку, проявляється пізніше в еротизації невротичних переживань, а з іншого – в страху перед сексуальною взаємодією. Тобто спостерігається розвиток загострення внутрішнього конфлікту (особливо при переживанні стресових ситуацій) між прагненням «поглажування себе» для сексуального задоволення і відторгнення власної сексуальності [163; 274; 573].

На думку науковців, серед яких В. Волохович, Б. Грабовський, Т. Говорун, Ф. Келлі та ін., у віці немовляти закладаються підвалини неусвідомлених сценаріїв її еротичної взаємодії у дорослому віці. Задоволення у немовляти потреби у тілесних контактах (пестощі, поглажування, похлопування тощо) формує у неї передумови здатності до продукування тактильної ніжності в подружньому житті. Натомість дитина, позбавлена активної тактильної взаємодії, в майбутньому уникатиме сексуальної взаємодії

з партнером, що може призвести до віддалення та відчуження у подружжі, а також до розвитку нового етапу кризових переживань.

Негативні наслідки кризової фіксації дитини на анальній фазі розвитку

Анальна фаза розвитку дитини характеризується улагодженням процесу дефекації, що проявляється через формування навички користування туалетом та горщиком та стає основним засобом задоволення сексуального інстинкту [163; 637; 638].

При вивченні анамнезу захворювання в клінічній психології є обов'язковий пункт з'ясування інформації «привчання до туалету: вік, коли дитина навчилася користуватися туалетом, ставлення батьків, переживання, що мали місце в цей період» [264]. Негативний досвід, отриманий дитиною в процесі взаємодії із випорожненням, може стати причиною розвитку цілої низки захворювань, зокрема, хронічних запорів, розладу діяльності кишково-шлункового тракту, формування психологічних реакцій-утримань при переживанні травмівних ситуацій (на кшталт ступору) [264; 300; 566; 637].

На думку Б. Спока [588], у малюків не виникає відчуття відрази від споглядання статевих органів близьких людей. Варто зазначити, що насамперед мова йде про матір та дитину. В основі природності цієї єдності лежить особливість процесу народження, що посилюється наявністю еротичного зв'язку між матір'ю та дитиною в перший рік життя. Натомість оголення батька перед дівчинкою може стати передумовою розвитку комплексу Електри (за З. Фройдом) [639].

Негативні наслідки кризової фіксації дитини на фалічній фазі розвитку

Фалічна фаза психосексуального розвитку характеризується свідомою зацікавленістю дитини статевими органами, отриманням задоволення через стимуляцію геніталій, виникнення сексуальних бажань щодо одного з батьків протилежної статі, ймовірністю розвитку різного рівня інтенсивності

комплексу Електри у дівчаток і Едіпового комплексу у хлопчиків, зацікавленість власним походженням тощо (А. Фройд; З. Фройд; К. Хорні; О. Феніхель; Е. Еріксон та ін.). Позицію З. Фрейда щодо виникнення тривоги кастрації в цей період у хлопчиків поділяють не всі психологи.

У період фалічної фази розвитку відбувається статево-рольова ідентифікація особистості. Носій певної статі виступає носієм певної поведінки та ролі. Саме в цьому віці у дитини починають формуватися під впливом зауважень дорослих та власних спостережень стереотипи статево-рольової поведінки. Фалічна фаза є періодом особливого еротичного становлення особистості, коли близький представник протилежної статі уособлює собою найкращі якості іншої половини людства. Дівчинка надає перевагу батькові, хлопчик – матері.

«Сьогодні спостерігається тенденція до збільшення відвертості між батьками та їхніми дітьми щодо питань інтимного життя подружніх пар. Часто батьки (у спробі йти в ногу з часом) характеризують статевий процес лише, як природний процес людського задоволення. Споглядаючи еротичні сцени разом зі своїми батьками, діти, що отримують акцентуацію не на подружніх стосунках, а на природності любовної реалізації, не отримують ніяких установок щодо вікових ознак цієї “природності”, тому і переносять запал еротичних хвилювань на найближчий період безпосереднього сексуального збудження, тобто на пубертатний вік» [163, с.113]. Це, в свою чергу, може спричинити не тільки ранній початок статевих стосунків, але й ранню вагітність, яка стає, насамперед для дівчинки, потужним стресовим фактором.

Саме у фалічний період відбувається розробка основи сценарію майбутнього життя дитини в цілому та подружнього зокрема. Потурання хлопчикам у негативному ставленні до батька може призвести до знецінення батьківської та чоловічої ролі (середовищна обумовленість), що своєю чергою може стати однією зі складових причини розвитку гомосексуальності у хлопчиків [163; 274; 638].

Натомість Е. Фромм вважає, що конфлікт між батьком і сином є характерним лише для патріархальних суспільств, і окреслює власне бачення новітніх тенденцій: 1) едипів комплекс не є універсальним; 2) суперництво не зустрічається у суспільствах, в яких не існує сильного патріархального авторитету; 3) прихильність до матері в основному не сексуальна. Інфантильна сексуальність не обов'язково спрямовується на матір, а задовольняється в автоеротичній сублімації у взаємодії з іншими дітьми [640; 641]. Подібна позиція, як і позиція З. Фрейда, на нашу думку, також не є універсальною, а відображає лише певну частину дослідницької аудиторії.

У фалічній фазі розвитку у дитини активізується пізнавальний процес, що призводить до зростання зацікавленості власним тілом та експериментального відкриття зон задоволення, і зокрема в районі геніталій. Чим більше дитина перебуває у психологічній напрузі, тим більша ймовірність використання цих зон для послаблення напруги через відчуття мастурбаційного задоволення. При розвитку мастурбаційної фіксації у дитини зростає ймовірність розвитку фіксації на собі. Тобто вже доросла особа буде проявляти більшу заглибленість у власні переживання і відчуття, мати гіперчутливість до «несправедливості щодо неї», зосередженість на «власних болях», без усвідомлення болю тих, кому вона його причиняє. При цьому, як правило, негативний Я-образ маскується під нарцистичною презентативністю [639; 640]. З даною позицією не погоджуються представники новітніх течій у психології та сексології, які виступають, в тому числі, і за пропаганду мастурбації серед дітей, про що свідчать нові програми сексуальної освіти, які за останні роки були впровадженні в навчальні програми в Англії, Франції та Німеччині. Критичний аналіз цих програм представлений у статтях та посібниках д-ра.мед.наук, сексолога Г. Качаряна, фахівця з гендерних маніпуляцій канд.філософ.наук Л. Горготи (ГО «Варта життя» <http://grvarta.org>), виступах та статтях Кабінету Експертів (Громадського

об'єднання «Всі разом» - <https://vsirazom.ua/>), фахівців Асоціації сексологів та сексотерапевтів України (<https://www.facebook.com/assukraine/>).

Негативні наслідки кризової фіксації дитини на латентній фазі розвитку

У латентній фазі розвитку затухають безпосередні прояви сексуальної енергії, шляхом її сублімації, що спрямовує всі зусилля дитини на навчання та рухливі ігри, а також на засвоєння моральних норм. А.Фройд так характеризує цей період: «Всцухають прегенітальні спонукання інфантильної сексуальності, проходить Едипів комплекс, і здебільшого відступають лібідоносні заповнення батьків, що спрямовуються на ровесників, учителів, керівників груп, кумирів, безособові ідеали, на обмежені і сублімовані інтереси; розчарування в ідеальному образі батьків розкривається в цей час в житті фантазій (сімейний роман, фантазії близнюків і т.д.)» [637, с.124].

Г. Блюм, аналізуючи дослідження щодо латентної фази розвитку, погоджується зі Стербою і Хелен Дойч, які «вказують, що явне затишшя часто є нереальним: в якійсь мірі триває мастурбація, едипове прагнення, прегенітальні регресії. Зменшення сексуальності не є абсолютним. Борнштайн описує ці прегенітальні регресії як більш типові для першої фази латентної стадії. У другій фазі спокуса мастурбувати долається не в повному обсязі, але дитина настільки пручається прориву випадкових спонукань, що повинна вдаватися до заперечення і витіснення» [57].

Проте всі дослідники визнають соціалізаційне спрямування латентної фази психосексуального розвитку і зменшення психосексуального фактору на розвиток травмівних переживань особистості.

Так, Г. Салліван [557] зараховує латентний період до «ювенальної ери». Його позиція також перегукується з позиціями вже зазначених науковців і відбиває розуміння того, що цей етап починається з нарощування потреби дитини у взаємодії з іншими дітьми, оскільки її перестає вже задовольняти товариство виключно авторитетних дорослих та іграшок. Соціалізаційний

фактор стає домінантним: дитина, яка має можливість спілкуватися з однолітками, набуває нового важливого життєвого досвіду, натомість дитина, яка не має такої можливості, нерідко створює удаваних друзів або переживає фантазійні пригоди з літературними героями у віртуальних комунікаціях, що у пубертаті може призвести до залежності від комп'ютерних ігор та віртуальної реальності.

Негативні наслідки кризової фіксації дитини на генітальній фазі розвитку

А. Фройд, описуючи генітальну фазу розвитку дитини наголошує на тому, що саме в цей період починає активно формуватися принцип реальності, який, в свою чергу, «визначає здатність змиритися з інстинктними відмовами та відтермінуванням, приймати інстинктні цілі і задовольнятися обмежувальними заміщувальними задоволеннями, тобто зниженням якості задоволення. Багато авторів розглядаються цю здатність як визначальну для соціалізації, а збереження необмеженого отримання задоволення як визначальний фактор для невдач пристосування. Супроти такої думки, попри її часткову правдивість, свідчить той факт, що вона не враховує всі інші також надзвичайно важливі впливи» [638, с. 204].

І. Кон, описуючи труднощі, з якими стикається дитина на генітальній фазі розвитку, підкреслює, що підліток сприймає, переживає та оцінює пубертатні події — менархе, нічні полюції, та тілесні зміни незалежно від власної готовності до них, а в залежності від соціальних умов розвитку, індивідуальних особливостей та рівня освіченості у сфері сексуальності [302, с.434].

Аніта Фройд продовжуючи зазначену думку вважає, що «у пубертаті "Я" приходить до сексуальної зрілості без відповідної можливості формувати емоційну компетентність <...>. Іншими словами: передчасний розвиток "Я" веде до внутрішніх конфліктів і тим самим до неврозів; інстинктивний розвиток — до дефектного та інстинктивного складу характеру. Неузгодженості

між генетичними лініями лежать у межах норми і є лише тоді вихідним пунктом для порушень, коли вони виходять за межі норми. Там, де відбувається останнє, батьки та вчителі відчують себе однаково безпорадними. Такі діти нестерпні як члени сім'ї; заважають у шкільному класі; шукають сварок в дитячих іграх; вони не підходять жодній спільноті, викликають обурення скрізь, де вони бувають, і самі, як правило, нещасні і незадоволені. У клінічному дослідженні вони також не підпадають під жодну із звичних діагностичних категорій, і їх аномальність буде зрозуміла, лише якщо ми будемо розглядати її з погляду генетичних ліній» [637, с. 169–170].

На думку Г. Васильченка, кризових перевтілень у генітальній фазі розвитку можуть зазнати хлопці, які були «зручними» для батьків, вихователів, вчителів своєю м'якістю та слухняністю, які активно були залучені до виховання молодших, до естетичних занять за відсутності орієнтації на маскулинні види діяльності. «У період формування статевого потягу у таких підлітків існує велика небезпека виникнення гомосексуального потягу. У подібних випадках до трансформованої поведінки часто приєднується прагнення до перевдягання і носіння одягу протилежної статі – трансвестизм, який є одним із проявів виражених статево-рольових порушень» [566, с.405–433].

Тож у підсумку можемо говорити про те, що на генітальній стадії відбувається остаточне усвідомлення особистістю власної сексуальної приналежності, закріплення образу себе через призму статевої, пошук генітального задоволення. Кожен із зазначених вище компонентів може мати як конструктивний, такі і травматично-деструктивний розвиток.

Узагальнений аналіз наслідків кризового досвіду особистості в процесі її психосексуального розвитку представлено в таблиці 2.1.4.

Таблиця 2.1.4

Наслідки кризового досвіду особистості в процесі її психосексуального розвитку

Етап розвитку	Психологічна криза	Позитивний результат	Негативний результат
1	2	3	4
Оральна фаза (0–2 місяці – 1 рік)	Задоволення смоктально-го рефлексу / фіксація на смоктальному рефлексі	Почуття задоволення потреб, довіра до світу, відчуття захищеності, здатність до асиміляції	Базова модель недовіри та контролю. Ймовірність в подальшому «повернення» в оральну фазу (особливо в стресових ситуаціях у вигляді залежностей, що базуються на смоктальному рефлексі (тютюнопаління, алкоголізм з пляшковим атрибутом, залежність від льодяників, смоктання та кусання пальців тощо). Фіксація на «моделі вбирання в себе» без розжовування не тільки їжі, інформації тощо, що сприяє розвитку агресивної поведінки
Анальна фаза розвитку (1–3 роки)	Цінність / знецінення	У дитини починає формуватися сприймання цінності результатів власної життєдіяльності (у всіх формах, в тому числі до результатів життєдіяльності організму як біологічної системи), позитивне ставлення до результатів життєдіяльності інших людей. Перший етап усвідомлення автономії (власної та інших, тобто відбувається перехід від підглядання до поваги)	Знецінення себе, знецінення результатів життєдіяльності власної та інших людей, фіксація на почутті огиди. Також можлива фіксація на підгляданні, переживання збудження від підглядання, що в подальшому здатне призвести до розвитку психосексуальних деформацій (ексбіціонізму, фетишизму, уподобання порнографії тощо)

Продовж. табл. 2.1.4.

1	2	3	4
Фалічна фаза розвитку (3–6(7) років)	Прийняття самоцінності в системі ієрархії / прагнення володіння іншим, фіксація на собі	Формується позитивне сприймання себе як статевої особи, позитивний образ власної чоловічості / жіночості	Фіксація на власній всесильності (в подальшому проявляється як легковажне ставлення до жінок та чоловіків і вирішення стратегічних життєвих питань через сексуальні комунікації) або фіксація на стані відкинутості з прагненням постійного завойовування об'єкту прихильності (звідси формується мастурбаційна життєва стратегія, тобто зорієнтованість на себе, в тому числі фіксація на почутті жалю до себе і модель жертви та стратегія проміскуїтету). Еротизація життєвого сценарію
латентна фаза розвитку (6 (7)–11(12) років)	Сублімація сексуальної енергії / пригнічення сексуальної енергії	Здатність до сублімації сексуальної енергії в активність соціальних комунікацій, орієнтація на навчання, на активний спосіб життя, засвоєння моральних норм	Втеча в ілюзорний світ удаваних друзів, у віртуальні комунікації, витіснення мастурбаційних поривів
геніальна фаза розвитку (11(12)–15(16) років)	Здатність до відтермінування / прагнення задоволення «тут і тепер»	Зростання здатності до інстинктивних відмов, прийняття замінних задовольень, здатність до відтермінуванні бажання та цілей	Передчасний розвиток Я, що веде до внутрішніх конфліктів, які проявляються в активних зовнішніх конфліктах. Пошук генітального задоволення. Порушення сексуальної орієнтації (за Г.Васильченком).

2.1.4. Вікова детермінація кризового досвіду духовно-релігійного розвитку особистості

Релігійний досвід особистості формується в процесі її розвитку і відповідно включається в структуру вікових змін, що стосуються як психологічних, так і духовних, психічних та соціальних сфер її життєдіяльності. Як відомо, під час переходу з одного вікового етапу до іншого особистість переживає певні кризові стани, що провокують виникнення релігійних криз. У сучасному суспільстві все більший інтерес викликає

проблема релігійного розвитку особистості.

В умовах зростання дитини в християнській родині формування її релігійності відбувається спільно із розвитком та формуванням її як особистості. На духовне зростання малюка насамперед впливає духовно-культурний рівень батьків, особливості прояву їхньої внутрішньої та зовнішньої релігійності, психосексуальної та суспільно-соціальної культури [135].

Розглянемо детально основні характеристики релігійного розвитку та особливості релігійних криз, які переживає особистість в процесі цього ж таки розвитку. Вікова періодизація релігійного розвитку подана в якості узагальнення праць таких науковців, як: Ч. Валес [379], О. Климишин [281–283], О. Колісник [294–296], Ю. Макселон [379], В. Москалець [421–423], М. Моргун [416], Е. Помиткін [502–505], М. Савчин [552–556], та власних досліджень [138; 153; 158]. Крім того, розгляд релігійного розвитку людини буде здійснено від пренатального періоду її життя, оскільки опосередкований релігійний досвід дитина набуває ще в утробі матері.

Проведений нами протягом 2003-2009 рр експеримент із залученням 36 немовлят, батьки яких мали активну релігійну практику показав значимість ранніх етапів розвитку дитини в її духовно-релігійному розвитку. До експерименту були залучені родини з дітьми 5–7 місячного віку, яких батьки регулярно брали на богослужіння. У ході експерименту батьки мали разом з малюками відвідати: два богослужіння у звичному для них храмі (парафіяльному), два в храмі іншої конфесії, два в іншому храмі власної конфесії. При цьому велося спостереження за дітьми відповідно до протоколів активності, де основні акценти спостереження були зосереджені на поведінкових проявах дітей та «мовленнєвій активності». До експерименту були залучені вірні УГКЦ, УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ, РКЦ м.Києва. Результати експерименту представлені в табл. 2.1.5.

Таблиця 2.1.5

«Мовленнєва активність» немовлят на богослужіннях

Загальна кількість дітей	Мовленнєва активність в традиційному для батьків храмі	Мовленнєва активність у храмі іншої конфесії	Мовленнєва активність дитини у іншому храмі своєї конфесії
36	88,9% (32 дит.)	19,4% (7 дит.)	27,8 % (10 дит.)

Дослідження показало, що для дітей з родин східного обряду найбільшим активізуючим фактором є співаний «Символ віри», натомість для дітей з родин західного обряду – співаний «Отче наш». Дослідження батьківської родини дітей, які не проявляли мовленнєвої активності в жодному з храмів, показало наявність у батьків страху перед подібними проявами дитини і вразі будь-якої активності малюка – швидке покидання стін храму.

Узагальнені результати наших теоретичних, емпіричних та експериментальних досліджень наслідків кризового досвіду особистості в процесі її духовно-релігійного розвитку представлені в *Додатку В.1*. При цьому кризові сценарії особистості представлені через проживання особистістю етапів духовно-релігійного розвитку, зокрема, фаза базової сприятливості, фаза правовіри, фаза квазірелігійної поведінки, фаза релігійності за «матір'ю», фаза розвитку передумов індивідуальної релігійності, фаза заохочувальної релігійної активності, фаза індивідуальної релігійної зацікавленості, фаза переходу від зовнішнього до внутрішнього, фаза релігійної ідентифікації, фаза релігійної критичності, фаза релігійної автономності, фаза релігійної романтизації, фаза релігійної інтеграції, фаза релігійного переосмислення, фаза духовного накопичення, фаза духовно-релігійної стабільності, фаза релігійного сходження, фаза оновлення віри, фаза мудрості.

Відповідно до християнських світоглядних позицій життєвий шлях людини – це шлях до святості. І ми цілком погоджуємося з німецьким психологом, філософом, богословом та письменником А. Грюном: «Часом у

нас формується хибне уявлення про святість. Ми вважаємо, що святі вільні від всіляких спокус, а це неправда. Існує дорога, яка нам показує, як пізнати спокусу і не бути переможеним нею. Це дорога, яка нас оживляє і постійно нам нагадує, що ми самі не в змозі змінитися на краще, але лише Бог може нас змінити. Лише він може нам дарувати благодать перемоги в боротьбі із спокусами і забезпечити глибокий мир, котрого без боротьби не можна досвідчити в такій інтенсивності» [196, с.36].

2.2. Детермінанти кризового досвіду дорослої особистості в сталих історичних умовах

2.2.1. Сутнісна детермінація особистісних криз професійного розвитку

Професійний розвиток особистості у роботах вітчизняних дослідників розглядається в якості процесу формування професійної спрямованості, що передбачає розвиток «компетентності, соціально значущих та професійно важливих якостей і їх інтеграція, готовність до постійного професійного зростання, пошук оптимальних прийомів якісного і творчого виконання діяльності у відповідності до індивідуально-психологічних особливостей людини» [293].

Серед наукових джерел заслуговують на увагу дослідження В. Гупаловської, в яких виділено критерії професійної самореалізації. І хоча ці критерії опрацьовувалися на жіночій аудиторії, вони мають право на існування і в загальнолюдському контексті, зокрема:

- 1) відповідність діяльності принципу задоволення-корисності як для самої особистості, так і колективу, соціуму, світу;
- 2) досягнення цілей, здійснення планів – реалізація цінностей і сенсожиттєвих орієнтацій;
- 3) відчуття себе суб'єктом власної життєдіяльності, що можна розуміти

як вміння приймати самостійні рішення і діяти згідно з ними, нести за них відповідальність – автономність;

4) відчуття власної спроможності, віра в себе, націленість на подальший творчий розвиток – позитивне самоставлення, самоповага, креативність [200, с. 12].

При втіленні зазначених критеріїв в життя, особистість перебуває в стані професійної позаконфліктності із собою, колективом та соціумом. Натомість порушення комфорту особистості в кожній із зазначених зон призводить до кризових переживань.

Порушення зони комфорту і виникнення кризових станів найчастіше обумовлюється такими чинниками:

- зміна вікових чи психофізіологічних особливостей (погіршення здоров'я, зниження працездатності, а також синдром емоційного вигорання);
- соціально-економічно-організаційними (скорочення робочих місць, ліквідація підприємства, переведення на інші філії, зменшення зарплат, перерозподіл матеріальних благ);
- буттєво-організаційними (переїзд, переформатування роду діяльності, перерва в роботі, нестатутні стосунки);
- вступ у нову посаду, участь у конкурсах на заміщення вакансії, атестаціях, підтвердження рівня кваліфікації чи її підвищення;
- невідповідність посади реальним професійним знанням, вмінням та навичкам;
- наднормативна активність, трудовоголізм в наслідок незадоволення своїм положенням, статусом чи стосунками в колективі або внаслідок повного поринання в роботу на основі підвищеного інтересу до діяльності [27; 243].

Особливої уваги, на думку фахівців, заслуговує питання вимушеної втрати роботи, що може відбутися як через втрату необхідного рівня здоров'я

(наприклад: льотчик з проблемами серцево-судинної системи, хірург, у якого розвивається артрит; художник чи вишивальниця, в яких почалися проблеми із зором, тощо) або закриття підприємства. «Сумні переживання можуть початися з потрясіння і відмови вірити в те, що трапилося, змінитися гнівом, протестом. Потім настає депресія і, що важливо зазначити, з'являються ті чи інші психосоматичні симптоми. Психосоматичні захворювання, що розвинулися в результаті цієї ситуації, можуть бути дуже серйозними і навіть небезпечними для життя, якщо у людини в цей період до руйнування професійного "Я" додається загроза руйнування сімейного "Я". А це цілком можливо, тому що внаслідок втрати роботи людина часто піддається регресії, стає конфліктною, дратівливою, вимагає від оточуючих підвищеної турботи. Родина ж не завжди може зрозуміти особу і підтримати належним чином. Втрата роботи особливо важко сприймається людьми середнього віку, котрі довго пропрацювали на одному місці і тому не мають досвіду пошуку роботи» [384, с.537].

Подібні кризові переживання особистість може мати і в літньому віці, коли виходить на пенсію, особливо за умови, якщо немає активної спрямованості на сімейні справи, відсутні зони інтересу в позапрофесійній діяльності, втрачені комунікативні зв'язки з друзями та родичами.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства початок пенсійного віку перебуває в лонгитюдному збільшенні. Так, до 2024 р. він має складати 65 років для чоловіків та 60 років для жінок. З урахуванням того факту, що середній вік життя чоловіків складає 62 роки [107], збільшення вікової межі до 65 років може призвести до додаткової кризи у тих, хто має певні проблеми зі здоров'ям чи є емоційно вразливим.

2.2.2. Детермінанти кризового екзистенційного досвіду особистості

Екзистенційні кризи є невід'ємною частиною кризового досвіду

людського життя. Вони є чинниками рефлексивного заглиблення у смисл власного існування як людини, як особистості, і виводять цю ж таки особистість за межі тваринного існування, за межі тваринних потреб, активізуючи в ній потребу до самопізнання, самоактуалізації, самоідентифікації, що дозволяє знову і знову віднаходити себе у взаємодії із собою, людьми та Богом. І попри те, що серед сучасних екзистенційних гуру є також і атеїсти (зокрема І. Ялом), слід все ж таки пам'ятати про те, що серед засновників екзистенційної психології були саме християнські екзистенційні філософи, зокрібна С.К'єркегор.

Тема кризи в екзистенційній психології має дуже велике значення, бо визначає певний неспокій, тривогу особистості, викликану внутрішнім чи зовнішнім конфліктом. Так, В. Франкл [633; 635] вивчав екзистенції смислу життя, Е. Фромм [641; 642] та А. Камю [261-263] – питання внутрішньої свободи, А. Маслоу [391] – самоактуалізаційні потреби та плато-переживання (з фундаментальними змінами ставлення особистості до світу, що змінюють точку зору та утворюють нові цінності та посилене усвідомлення світу), І. Ялом [523] – страх смерті, А. Ленгле [345] – конфлікт і повноту реалізацію особистісних потенцій, Р. Мей [429; 430] – свободу та відповідальності тощо.

«Існувати» означає мати можливість змін на краще, проживати те, що є цінним, уникати або усувати те, що шкодить або може бути небезпечним. Можливості забезпечують нас напрямками, в яких ми можемо орієнтуватися. Це сутнісне, а не поверхнєве самовизначення людських істот. Бути спрямованим на те, що є можливим; на те, що має здійснитися; на те, що чекає на кожного з нас у кожній ситуації, повністю відповідає нашій духовній сутності – духові, що шукає участі, діалогу, творчості та можливостей. На нашу думку, сутнісне та першорядне завдання буття – це знаходження узгодженості між нашою потенційною здатністю брати участь (творити, діяти, зустрічатися) і можливим, необхідним, незавершеним, тим, що ми вважаємо, відчуваємо, розуміємо, чекає на нас, незважаючи на можливість ризику або

помилки», – зазначає А. Ленгле [780, с. 29].

Криза свободи

Поняття людської свободи є ключовим поняттям як сутності людського ества, так і буття людини. Саме воно визначає місце людини у стосунках із собою, світом, Богом. Людська свобода належить не тільки до екзистенційних категорій, але й до базових категорій метафізики. На думку цілого ряду науковців (О. Баранников, О. Климишин, А. Ленгле, М. Савчин, В. Халанський та ін.), сучасне людство перебуває у глибокій духовній та культурній кризі. Ще І. Кант кілька століть тому попереджав про ймовірність духовної катастрофи внаслідок того, що засоби досягнення вищих цінностей можуть самі стати цінностями, а найвищим цінностям буде відведена роль засобів.

Зосередження з кінця XIX сторіччя наукової думки на емпіричності дослідницьких технологій призвело до витіснення феноменологічності розуміння досліджуваних процесів та явищ. Недаремно В. Франкл говорить про «екзистенційний вакуум», до якого потрапило людство, оскільки втратило «вищий сенс», «вищий логос», заради якого це людство існувало [636]. Особистість людини була перетворена в певний психо-соціальний механізм, в якому поняття душі, що передбачає повноту внутрішньої свободи, навіть не розглядалося. І навіть сьогодні в наукових дискусіях з колегами-психологами доводиться досить часто чути ототожнення науки виключно із атеїстичною системою координат, тобто системою, де вищі духовні потреби людини не розглядаються в якості вищих екзистенцій та трансцендентності.

Звісно, ми маємо розрізняти два виміри свободи: *вертикальний* і *горизонтальний*. Вертикальний вимір свободи, про який говорить В. Франкл проявляє трансцендентну її суть і характеризує взаємостосунки особистості з Абсолютом. Це, по суті, те, про що говорив св. Августин: «Люби Бога і роби все, що хочеш» [10]. Саме любов як віддзеркалення Божественної Любові дарує повноту внутрішньої і зовнішньої свободи особистості. Підтвердження

цього ми знаходимо в роботах В. Лоського [368], О. Меня [398], Д. Пауелла [474], С. Троїцького [581], Х. Яннариса [709] та ін.

Горизонтальний вимір свободи став об'єктом вивчення насамперед першу чергу таких психологів та філософів, як Е. Фромм, І. Ялом, Ж.-П. Сартр та ін. Так, Е. Фромм у книзі «Втеча від свободи» зазначає, що коли порушуються зв'язки, які забезпечували людину впевненістю, то перед нею відкриваються два шляхи, один з яких веде до «позитивної» свободи (відчуття себе у світі через любов, працю, прояв чуттєвих, інтелектуальних і емоційних здібностей, що забезпечує єдність з людьми, зі світом і з самою собою при збереженні власної незалежності й цілісності свого власного "Я"), а інший – до регресу (особистісна згода на співзалежність, тобто заради ілюзії подолання самотності відмова від свободи, що ніколи не повертає особу до органічної єдності зі світом, а є лише втечею з нестерпної ситуації, що «пом'якшує нестерпну тривогу, позбавляє від паніки і робить життя терпимим, але не вирішує корінних проблеми і за нього доводиться часто розплачуватися тим, що все життя перетворюється на одну лише автоматичну, вимушену діяльність») [641].

Коли говориться про «свободу», то мається на увазі звільнення від залежності, що зосереджена на зовнішніх впливах, при збереженні залежності від внутрішніх факторів буття. У подібному випадку нереагування належить до прояву свободи, протидії зовнішнім тискам, що чиняться по відношенню до внутрішньої свободи.

О. Анісімов доходить у своїх теоретичних дослідженнях до думки, що, чим менше особа схильна до допуску випадковостей і чим більше вона докладає зусиль для збереження невідповідностей (зокрема, чим більше сил прикладається для подолання зовнішніх і внутрішніх перешкод), тим вона більш свободна. Свобідна від випадковостей і визначальної ролі перешкод до реалізації замислу Крім того, науковець вважає, що «явище свободи передбачає співвіднесення первинного реагування, в рамках "природної

взаємозалежності" всього з усім, і вторинного реагування, коли реагент володіє потенціалом відхилення від природного ходу відносин залежно від наміру, що виникає в механізмі додатковому до первинного. Саме цей додатковий механізм, що має можливість будувати задуми, наміри поза звичними, природними взаємозалежностями, через протиставлення залежності, здобуття самостійності, є передумовою свободної поведінки». [25].

Свобода особистості (за Ж. Сартром) реалізується у постійному подоланні ситуації. Людина завжди вільна, і відсутня будь-яка відмінність між буттям людини і свободним буттям. При цьому способом буття свободи є туга, яка виступає екзистенційним феноменом [560; 561].

Тобто, коли ми говоримо про кризу свободи, вона завжди в першу чергу передбачає наявність порушення внутрішньої свободи, що може проявлятися як в порушенні вертикального виміру свободних стосунків із Абсолютом, так і в горизонтальному – через втечу від свободи, що виступає в якості способу позбавлення особистості дарованої їй волі.

Кризи тридцяти років і середнього віку

«У середині періоду ранньої дорослості (приблизно до тридцяти років) людина переживає кризовий стан, певний перелом у розвитку, пов'язаний з тим, що уявлення про життя, що склалися між двадцятьма і тридцятьма роками, не задовольняють його. Аналізуючи пройдений шлях, свої досягнення і провали, людина виявляє, що при вже сформованості і зовнішньому благополуччі, воно недосконале, і багато часу та сил витрачено даремно» [348, с.539]. У цей період виникають думки про те, що занадто мало було зроблено в житті, була упущена значна частина можливостей, відбувається переоцінка цінностей і власного «Я». У цей період з'являється усвідомлення того, що, з одного боку, багато що зроблено і вже неможливо його поміняти (родина, бізнес, професія тощо), а з іншого – особистість знову стоїть ніби на початку самовизначення з тим же завданням як багато років тому: пошуку себе, свого

місця, проте вже на новому витку власного буття, де, як правило, простежується готовність до урахування реальних можливостей.

Відповідно до позиції науковців, серед яких – Г. Крайг (2003), И. Малкина-Пих (2005), В. Кравець (1997),) та ін., чоловіки і жінки по-різному переживають цю кризу попри наявність ідентичного пошуку власної ніші у дорослому житті. Чоловік, як правило, зосереджений більше на професійній та соціальній значимості, саме в цей період він більше схильний до пошуку стабільнішого професійно-соціального положення і, відповідно, – до зміни роботи. Натомість жінка фіксується більше на сфері найменшої власної реалізованості. Тобто якщо до цього періоду вона інтенсивно займалася сім'єю, дітьми, то сфера її неспокою належить професійній реалізації. Коли ж, навпаки, вона всі зусилля спрямовувала на кар'єрне зростання, в неї виникає екзистенційний неспокій щодо відсутності сімейного життя. Крім того, критичність переживання жінкою даного вікового етапу обумовлена ще й культурним фактором. Жінка до 30 років сприймається в українському середовищі... як двадцятирічна (21, 22...29). Натомість в момент, коли їй виповнюється тридцять років, відбувається свого роду «етнокультурний скачок», що проявляється в усвідомленні початку четвертого десятку, який набуває образу сорокаріччя. Криза тридцятирічних переживається як неспокій і бажання «щось зробити» і є переходом до віку дорослості.

Е. Еріксон [744] весь період від 30 до 40 років називав «десятиріччям фатальної межі», оскільки в цьому віці відбувається усвідомлення розбіжностей між мріями, життєвими цілями та реальними можливостями. У багатьох дослідників, 40 років фігурує як показник кризи середнього віку попри те, що заявлені межі даної кризи досить різняться в різних джерелах. Так, ще К. Юнг [352] визначав цей вік як 35–40 років. Його позицію поділяють також Б. Лівехуд [256], Г. Крайг [62] та ін. Натомість І. Малкіна-Пих [384] до кризи середнього віку зараховує вік 40–45 років.

Гострота прояву кризи середнього віку залежить від багатьох

особистісних чинників: від соціального та професійного положення, від рівня задоволення особистим, соціальним, професійним та політичним життям. Якщо криза тридцяти років більш гостро проходить у жінок, то криза середнього віку потужніше проявляється у чоловіків. І проявляється, як правило, через екзистенційний неспокій або через депресивні стани. «У переживанні кризи середини життя йдеться не тільки про нову позицію з огляду на зміну фізичних та психічних можливостей, не тільки про усвідомлення і прийняття того, що тілесні та душевні сили вже слабнуть, не тільки про "впорядкування" нових бажань і прагнень, які часто з'являються у цьому переломному періоді, – тут ідеться, радше, про глибоку екзистенційну кризу, коли постає питання про зміст усього: чому я так багато працюю? чому знищую себе в метушні, не знаходячи часу для себе? чому, навіщо, для чого, для кого? Подібні питання найчастіше виринають на половині життєвого шляху і ставлять під сумнів дотеперішній життєвий концепт. Саме питання про сенс є уже питанням релігійним. У середині життя, по суті, виникає криза сенсу життя. Отже, це криза релігійна, яка водночас криє у собі і можливість віднайдення нового сенсу власного життя», – зазначає А. Грюн у своїй книзі «Середина життя» [204, с.6].

Крім того, в період даної кризи загострюється і питання смерті. К. Юнг зазначав, що з середини життя залишається живим лише той, хто вмирає разом із життям. При цьому питання страху перед умиранням тісно пов'язане зі страхом перед життям як таким [697].

Кризи смислу життя та покликання

Криза покликання тісно пов'язана з кризою смислу життя, оскільки визначає місце людини в цьому світі, її призначення, спосіб служіння, механізм реалізації власних талантів. У сучасному світі пошук покликання більше розглядається в парадигмі професійної орієнтації, хоча насправді воно має екзистенційну основу, оскільки визначає життєву стратегію особистості.

Уперше образ покликання ми зустрічаємо ще на початкових сторінках Старого Заповіту (Тори, Корану), на яких засвідчується базове покликання чоловіка «порати і берегти Едемський Сад» і жінки – «берегти життя і Духа Святого в чоловікові» [54; 689; 709]. Тобто, відповідно до духовних книг, покликання чоловіка проявляється у відповідальності за сім'ю, спільноту, громаду, державу, землю, всесвіт; покликання жінки – у задоволенні базових потреб чоловіка (їсти, пити, спати) та його активізації його зв'язку з Абсолютом. У локальному плані – це покликання вибору стану конкретного служіння, який особливо актуальним є для молоді, в її пошуку між спектром цілібату та створення сім'ї. Професійну діяльність можна змінити на будь-якому етапі розвитку, натомість служіння передбачає довічну відповідальність за здійснений вибір. Так монах, що прийняв довічні обіти чи священник, який взяв цілібат вже не мають права одружитися. Також особа, яка одружилася не може покинути родину і піти до монастиря, оскільки перед Богом та людьми засвідчила свої обіти про відповідальність за свого обранця, про що свідчать катехизми церков. Криза покликання в зазначених ситуаціях часто призводить до активізації кризи смислу життя.

Людина, що пройшла концтабір, вижила в умовах знищення будь-якої людяності подолавши всі жахи лонгітюдної зустрічі зі смертю, людина, що бачила як тих, хто творив і використовував газові камери, так і тих, хто з гідно піднятою головою заходили в них – В.Франкл, в своїх роботах як ніхто інший зосереджує свою увагу на проблемі смислу життя, наділяючи його особливим статусом в просторі людського існування. «Смисл, який буття має реалізовувати, є тим, що перевищує його, смисл ніколи не є самим буттям. Тільки якщо ця дистанція зберігається, смисл може впливати на буття. Тільки смисл, який є не тільки виразом буття як такого, є істинним викликом» [634].

«Ніхто і ніщо не може позбавити нас того, що ми зберігаємо в минулому. Те, що ми зробили, не може бути перероблено. Це збільшує відповідальність людини. Перед лицем тлінності життя вона відповідає за використання

можливостей для актуалізації потенцій, реалізації цінностей – будь то цінностей творчості, переживання або відношення. Іншими словами, людина відповідає за те, що вона робить, кого любить і як страждає. Якщо вона реалізувала цінність, якщо вона здійснила смисл, то здійснила його раз і назавжди»[633] і саме це минуле з його цінністю і смислом спонукає нас постійно до переосмислення свого місця в цьому житті, до визначення життєвих орієнтирів.

При цьому В. Франкл продовжуючи думки С. К'єркегора [330], виходить на позицію трансцендентності смислу: «Людське буття завжди орієнтоване на ззовні на дещо, що не є ним самим, на щось чи когось: на сенс, який необхідно здійснити, або на іншу людину, до якої ми тягнемося з любов'ю» [635, с. 29].

Проблемою смислу життя і його втрати в тій чи іншій мірі займалися по суті представники всіх шкіл екзистенційної та християнської психології, зокрема: А. Грюн, А. Ленгле, А. Маслоу, Р. Мей, А. Осташевська, К. Ясперс, І. Ялом, Я. Ворський та ін. Серед вітчизняних науковців дане питання в своїх роботах розглядали: І. Бех, О. Климишин, Е. Помиткін, О. Коваленко, О. Яремко, В. Халанський та ін.

«Людську волю до смислу можна зрозуміти тільки тоді, коли сам смисл проявляється як щось суттєво більше, ніж просте самовираження. Це дає певну ступінь об'єктивності, без якої не може бути повноцінної реалізації. Ми не приписуємо смислів певним явищам, ми, швидше, знаходимо ці смисли; ми не винаходимо їх, ми їх виявляємо. З іншого боку, звичайно, неупереджене дослідження розкриває в смислі певну, властиву йому суб'єктивність. Смисл життя повинен бути виражений стосовно конкретного смислу людського життя в заданій ситуації. Кожна людина унікальна і життя кожної людини – єдина у своєму роді; кожна людина незамінний, і життя її неповторне. Така подвійна унікальність вимагає від людини ще більшої відповідальності. У кінцевому рахунку, ця відповідальність випливає з того екзистенціального факту, що життя є ланцюжком запитань, відповідати на які людина повинна

своєю відповідальністю, своїми рішеннями, своїм вибором» [634, с. 4]

Аналіз наукової літератури, зокрема праць таких науковців як: О. Баранников, А. Ленгле, К. Роджерс, В. Франкл, дозволив виділити причини кризи втрати смислу життя, до яких зокрема належать:

➤ *Загальнолюдські:*

- відмова від універсальних смислів (відмова від традицій та традиційних цінностей, вихолощення сутності багатьох понять при збереженні форми);
- унікальні, неповторні смисли мають локальний характер і неспроможні замінити сакраментальні смисли;
- стирання чіткого розмежування між категоріями добра і зла;
- активне використання маніпулятивних технологій, що призводить до втрати психологічних та духовних орієнтирів особистості;

➤ *Особистісні:*

- інфантилізація;
- відсутність розуміння відповідальності і навичок брати відповідальність на себе;
- порушення в системі «брати-давати» як у психологічному вимірі, так і духовному та фізичному;
- наявність раннього травматичного досвіду, деприваційна травма;
- відсутність навичок цілепокладання;
- відсутність або порушення зв'язку з Абсолютом.

Наявність смислу і цілеспрямованості дозволяють особистості подолати переважну більшість криз. Життєвими прикладами цього є випадки подолання невиліковних, навіть смертельних хвороб.

Слушною є позиція А. Морозова щодо страху смерті, який, на його думку, виникає тоді, коли людина не може відповісти на питання, у чому полягає сенс її життя. «Проблема страху смерті і потяг до індивідуального безсмертя пов'язані з переорієнтацією світогляду, з досвідом особистісного

буття. У такій перспективі вже не індивідуальне підпорядковане благо цілого, а благо цілого залежить від існування певної конкретної особистості. Серйозне ставлення до смерті є продовженням серйозного ставлення до життя. Діалектика страху смерті і смислу життя така – не факт неминучої смерті позбавляє життя людини її смислу, а, навпаки, – відсутність в житті смислу є витоком панічного жаху перед смертю» [435].

Кризи страху смерті та страху життя

На думку І. Ялома «Жах смерті є настільки сильним і всеосяжним, що на заперечення смерті витрачається значна частка нашої життєвої енергії. Трансценденція смерті – фундаментальний мотив людських переживань, починаючи від глибоко особистісних внутрішніх подій, захистів, мотивацій, снів і кошмарів аж до наймасовіших макросоціальних феноменів, включаючи наші пам'ятники, ідеології, кладовища зі «сплячими» на них мерцями, бальзамування, прагнення космосу і, по суті, весь лад нашого життя – заповнення часу, пристрасть до розваг, твердокам'яна віра в міф про прогрес, гонку за успіхом, томління дорогою слави» [709].

У наукових дискусіях щодо страху смерті зустрічається позиція, що цей вид страху більше притаманний особам з релігійною практикою. Проте, на нашу думку, така позиція є хибною. Для людини з активною релігійною практикою, смерть не є категорією безнадійності. Так, наприклад, перші християни на поховання одягали білі одежі і раділи тому, що «їх брат чи сестра у Христі» має змогу зустрітися із Спасителем [398]. Щось подібне можна було спостерігати при похованні Папи Іонана Павла II. Оскільки церемонія жалоби та поховання транслювалися в прямому ефірі, можна було побачити, як люди, які молилися і плакали за папою в момент виносу його тіла піднялися і почали аплодувати. Сльози зникли з очей, а на вустах виникли посмішки.

З історичних джерел відомо (М. Грушевський [195], Д. Яворницький [706] і т.д.), що українські козаки відзначалися безстрашністю і тому їх запрошували на служіння у всі королівські армії Європи. На нашу думку, дана

безстрашність в першу чергу була наслідком послаблення страху смерті. До певної міри цю думку поділяє і У. Хархаліс: «Розглядаючи ідею смерті в контексті світогляду українців, доходимо висновків, сукупність яких визначає своєрідність національного бачення світу. Тут ідея смерті є основою для реконструкції цілого образу світу і виявлення місця людини в цьому світі. Смерть у її ціннісному втіленні прирівнюється людиною до народження: процес помирання, природна смерть, вивільнення душі є аналогічною появі на світ, народженню. Крім цього, елементи народження притаманні й стародавнім поховальним обрядам; це – символіка, атрибутика, спосіб захоронення» [647].

Послаблення страху смерті серед українців було обумовлене як народними традиціями, так і особливостями виховання дітей. З раннього віку дітям розповідали казки, в яких Смерть поставала в якості певної персони, яку можна було обдурити, покарати, висміяти. Крім того, Смерть є одним з персонажів різдвяних вертепів, з яким взаємодіяли і герої, і глядачі. У психології висміювання – одиг з дієвих механізмів послаблення страху як такого.

Відповідно до досліджень О. Воропая, С. Козяр, Г. Лозко, українці вже з тридцяти років готувалися до смерті: готували місце на цвинтарі, скуповували поховальну атрибутику, брали активну участь у поховальних обрядах. Навіть зараз серед літніх сільських людей чути думки про те, що смерть «забарилася», «що вона собі думає», «що вже давно пора» і т.д. Тобто смерть була природнім важливим та очікуваним явищем людського життя [292; 449; 647].

Натомість молоде покоління все більше включається в світові тенденції розуміння смерті, що призводить до активізації тривоги і страху смерті як контрольованих, так і патологічних.

«Екзистенційна тривога – екзистенційне усвідомлення свого небуття, інакше кажучи, усвідомлення можливості й непереборності смерті. Ідея смерті не передається через знання. Смерть у кожного своя. Не існує смерті спільної

як загальної категорії. Кожна людина повинна сама перейнятися відчуттям своєї особистої смертності. Те, що Тілліх має на увазі під екзистенційним усвідомленням, – це і є індивідуальне переживання власного кінця, тривога, властива людині як людині. Тривога й усвідомлення – пов'язані між собою речі. Не усвідомлювати завжди простіше і легше», – зазначає Д. Леонт'єв [349]. Психологи, серед яких Д. Дігоррі, Д. Ротман, Ж. Хорон, І. Ялом, С. К'єркегор та ін., виділяють низку видів страху смерті, які варто розширити:

➤ *Базові:*

- страх того, що очікує після смерті;
- страх самої події умирання;
- страх припинення буття;

➤ *Специфічні:*

- страх причинити горе і біль близьким;
- страх не встигнути доробити все те, що запланувала;
- страх, що іншим може бути добре, коли тебе немає (в основі лежить жаль до себе);
- страх за близьких (хто про них попіклується?) тощо.

У патологічному прояві страх смерті може проявлятися в різних захворюваннях, починаючи від простих фобій та манії переслідування і закінчуючи розвитком шизофренії.

Так, в інтернет джерелах загадується стаття Гарольда Скарлеса (Harold Scarles) «Шизофренія і неминучість смерті» (1958), в якій автор пише: «Факт неминучості смерті, начебто буденний, насправді становить одне з найпотужніших джерел людської тривоги, і реакції наших почуттів на цей аспект реальності належать до числа найінтенсивніших і найскладніших, які ми тільки здатні пережити. Ув'язнені в психічному захворюванні захисні механізми, в тому числі й ті часто екзотичні захисти, які виявляються в шизофренії, спрямовані на усунення зі сфери усвідомлення [внутрішнього та зовнішнього] також і просто факту скінченності життя» [673].

Серед причин страху смерті науковці називають: травматичний досвід особистості у віці немовляти та у раннього дитинства, зустріч зі смертю близьких людей в дитинстві, використання рано засвоєних захисних механізмів для притлумлення джерела тривоги у травматичній ситуації, витіснення усвідомлення екзистенційної неминучості кінця людського життя [511; 533; 673].

К. Мирончак [406] на основі емпіричних досліджень виділила три базові прояви страху смерті щодо використання життєвого ресурсу:

1) *страх смерті, що поглинає ресурс* (характерний для осіб у стані тяжкої хвороби; проявляється через усвідомлення невідомості, страху, болю, в емоційному плані – через переживання емоції суму, горя та страху; в поведінковому – боротьба зі страхом та уникнення;

2) *страх смерті як ресурс для росту та розвитку життєвого шляху* (характерний для осіб, які орієнтовані на саморозвиток, виступає в якості самоактуалізуючої детермінанти людського досвіду; в когнітивному плані сприяє пошуку власного шляху; домінуючими є емоції суму та цікавості; в поведінковий вимір дозволяє говорити про прийняття особистістю власної скінченності);

3) *страх смерті як виклик, драйв, азарт* (характерний для осіб, які займаються екстремальними видами спорту; його трансформуючий вплив має лише локальний характер дії на конкретно задану ситуацію; когнітивний аспект проявляється в усвідомленні скінченності, неминучості; емоційний – переживання емоцій суму, цікавості, розгубленості та байдужості; поведінковий – у формі боротьби зі страхом.

Коли ми говоримо про страх смерті в кризовому контексті, то мова радше йде про першу його категорію, тобто страх смерті, що поглинає життєвий ресурс.

У своїх дослідженнях Отто Ранк [533; 814] говорить про існування базового захисного механізму – первинного страху, що постійно перебуває у

внутрішній дуальний взаємодії і здатен проявлятися іноді як страх смерті, а іноді – як страх життя. В основі страху життя лежить тривога втрати «зв'язку з більшою цілісністю». Страх життя О. Ранком розумівся як страх руху вперед, страх виокремлення.

Водночас, на думку М. Шугай, «страх життя – розуміння людиною своєї цінності, отримання зворотнього зв'язку, любові, визнання від інших, а пізніше – як внутрішнє переживання важливості своїх потреб, своєї особистості, поваги до себе. Саме в юності, молодості відбувається усвідомлення власної індивідуальності, неповторності, може виникнути внутрішня напруженість, що породжує почуття самотності й страх жити.< ...> страх смерті часто актуалізується при блокуванні страху життя» [684, с.218].

Наші дослідження показують, що страх життя є свого роду протилежним боком патологізованого страху смерті, з яким вони утворюють єдину цілісну систему. Якщо активізований патологічний страх смерті (тобто він виступає як елемент «персони», за К. Юнгом [698]), то страх життя буде в якості «Тіні» і навпаки. Тобто в наслідок психотравматичного досвіду особистості (характер фіксацій є принциповим лише для психотерапевтичного процесу) відбувається свого роду зчеплення двох субстанцій, які в свою чергу представлені системами на кшталт «персона–тінь» («страх смерті – прийняття смерті і повага до неї», «страх життя – вдячність за життя і прагнення зробити з ним щось добре»), де на поверхнях цілісної системи «персона–тінь» залишаються лише патологізоване утворення «страх смерті–страх життя».

Дуже вдалим є слова отця Андрія Зелінського, капелана УКГЦ, професора Київської Трьохсвятительської духовної семінарії, котрий багато місяців провів на передовій в зоні АТО, які він написав на своїй сторінці у фейсбуці: «Не страшно померти людиною, страшно жити несправжнім, страшно банально імітувати життя...»

Духовно-екзистенційна криза «темної ночі»

Зазначений вид кризи не розглядається у вітчизняній психологічній літературі. Нерідко цю кризу плутають із гострими депресивними станами. Тож розглянемо специфіку і походження кризи.

Вже у біблійних текстах ми зустрічаємо опис прояву цієї кризи, наприклад:

- боротьба Якова з Богом, після чого йому було дано ім'я Ізраїль (Буття, 32:23–33) [54], тобто в символічних образах іде опис духовної боротьби, і насправді боротьби не проти Бога, а з Богом проти власної гордині і законів плоті. Це внутрішня боротьба. Зазвичай вона має вигляд страждання і часто-густо переживання «відходження Бога»;

- досвід глибокої кризи ми зустрічаємо також на сторінках Псалтиря, книг Йови, Єремії. Так, зокрема, в 69-му псалмі звучить: «Спаси мене, о Боже, бо води сягають мені аж по горло. Загруз я в глибокому болоті, й немає де стати. Увійшов я у глибокі води, й пориває мене бистринь. Від крику я знемігся; горло у мене пересохло, втомились мої очі, як я ждав на мого Бога» (Псалтир, 69: 1–4) [54]. «Душа бо моя наситилася горем, і життя моє наблизилося до Шеолу. Мене залічено до тих, що сходять у яму. Я став, як чоловік, що допомоги не має. Поміж мерцями моє ложе; немов убиті, що лежать у могилі, що їх не згадуєш уже більше, що їх відтято від руки твоєї. Поклав єси мене в глибоку яму, у темряву, в безодню» (Псалтир, 88: 5–8) [54] тощо.

Яскравим прикладом досвіду новозавітного зображення кризи темної ночі є переживання Ісуса Христа на хресті. Людська природа Ісуса Христа, який вісить на хресті і проходить всі випробовування, притаманні людській (тварній) сутності виголошує: «Боже, мій Боже, навіщо Ти мене покинув...» [54]. Уданому випадку звучить не питання до Бога, а виголошується спосіб переживання дійсності.

У богословських джерелах (Д. Аргіопагіт [29], А. Лоський [368], Іоан від Хреста [567], та ін. [798]) кризу «темної ночі» називають цілим

синонімічним рядом визначаючи її характерологічні прояви: темна ніч душі, духовне безумство, божественне безумство тощо, що віддзеркалює унікальний досвід людської істоти, глибоке випробовування віри, екзистенційної витривалості у віднаходженні світла. Спроби психологічного описання зазначеної кризи і аналізу причин можемо прочитати у роботах С. Грофа [194], С. Окарма [802], К. Шміта [647], Г. Мея [789], П. Кає [792] та ін.

Зазначену кризу у поетичному плані було дуже влучно охарактеризовано: «Похмурі наші земні поневіряння... і, як блискавка в темному небі є криза духу, турбує наше мирне життя, тягне нас з нашої мрії в оточення темних хмар... Наші почуття, поки нудні і без світла... Вони приходять до серцевини безнадійної скарги... Як непроханий гість, уривається без попередження... Недбало промовляєш її ім'я – Совість... І спотворюється життєвий баланс, всюди бачиться безлад, і кара... і так важко встояти... і важко піти від неї... А вона тільки виконує ритуал очищення, виринає бур'янів паростки, що душили наші справжні суцвіта... Це заважає нам у танці над безоднею... був порушений наш спокійний сон, ми здивовані і шоковані, але не бійтеся, невидимий гість пробудження твого життя вже на порозі, незалежно від того, скільки сліз ти виплакав. Спасибі йому... Завдяки йому пождемо рясний урожай!» [258].

С. Окарм (S. Jerzy O'Carm) у своєму творі «Ночі духу та позитивного розпаду» [802] проводить аналіз наукових робіт західних психіатрів, психологів, богословів, що займалися питанням вивчення кризи «темної ночі» і досліджували її як містичний досвід, так і в контексті різновидів депресії. У своєму аналізі він спирається на праці Дж. Родрігеса (J. Rodriguez), сан Хуана де ла Круса (san Juan de la Cruz), У. Джеймса (W. James), Х. Делакрыа (H. Delacroix), Лейгнера-Левастіна (Laigner-Levastine), Таулера (Taulera), Д. Алвереза (J. Alvarez), К. Дабровського (K. Dąbrowski) та ін. Автор описує схожість стану зазначеної кризи з меланхолійною та ендогенною депресією, але при цьому розкриває критерії певної подібності та відмінності між

хворобою і дією Бога. В решті-решт він зазначає, що між кризою ночі і депресією духу є велика різниця. При цьому плодом кризи «темної ночі» є психологічна трансформація, що перетворює внутрішню сутність особистості і збагачує її любов'ю та силою. При цьому містик обирає цей стан, як добровільне страждання і бажання звершення «Відкритості до вічної любові до Бога».

Також цей автор зазначає і той факт, що ті, кого Бог вводить у ніч духу, закликаючи до максимальної зрілості, як правило, чинять опір, перебувають у внутрішній дискусії і в пошуках духовної розради. І не знаходячи її зазнають стану інтенсифікації розвитку. Тобто в даному випадку особистість стикається з тим фактом, що «Бог веде її по-іншому...». Тоді виникає опір «свідомості важкодоступним вузьким горизонталом», що показує самозакоханість особистості, яку ще не захопила багаторівнева система цінностей. Але при цьому С.Окарм, як і решта його колег наголошує на важливості розпізнавання і розрізнення переживань темної ночі і захворювання депресією.

Психіатри, як правило, опираються на зовнішні ознаки кризи відкидаючи ймовірність переживання містичних станів і тому, логічно, приписують ці переживання моно- чи біполярним депресіям, відзначають негативну етіологію, потужну регресію. Натомість, за словами Іоана від Хреста, даний стан належить сфері містики, яка пояснює це умовами випробування і досвіду Бога, направленими на підготовку людини до об'єднання з Ним [564] .

Зазначену вище позицію ми знаходимо також у науковому аналізі Н. Шміта в його праці «Темна ніч душі: духовна криза»: «Під час кризи темної ночі, особа переживає певні комбінації або цілісну сукупність таких симптомів: почуття депресії, відчуття самотності, втрата енергії, виснаженість, хронічні, не пов'язані з фізичними втратами, розлади контролю над особистим чи професійною спрямованістю, незвичайна чутливість до світла, звуку та інших екологічних факторів, гнів, розчарування, відсутність терпіння, втрату ідентичності, мети і сенсу життя, відхід від повсякденного життя, "відчуття

безумства і божевілля" в сенсі відмови від відчуття Бога, зменшення почуття прихильності до сім'ї і друзів, втрата концентрації уваги, впевненості в собі і самооцінки, часті напади спонтанних сліз. Ці симптоми імітують звичайну клінічну депресію. Однак, є суттєва відмінність. Духовне безумство – "внутрішня річ" – між вами і Богом, протягом якого відбувається глибоке, багате духовне зростання» [677].

Саме результат кризи і є ключовим моментом визначення її характеру. Це підтверджують як дослідження зазначених вище фахівців, так і власні дослідження в процесі психотерапевтичної практики у роботі із монахами, священиками та віруючими різних конфесій. Крім того хотілося б зауважити, що відповідно до власних досліджень, криза темної ночі, на відміну від захворювання, розпочинається раптово (в деяких випадках протягом кількох хвилин) і закінчується також раптово. В особистості відбувається раптове просвітлення та усвідомлення суті всіх тих речей, які на даний момент її хвилювали. Криза «темної ночі» триває від трьох днів до кількох років.

«У цю ніч ви не можете увійти в силу свого власного рішення. Тільки таємнича воля Бога може увійти в неї через її дію у відношенні до свободи і світла. Саме Він визначає і встановлює періоди світла і темряви, комфорту і печалі, припливу і відливу. Індивідуальна воля і сила не мають значення...» [802].

Будь-яка екзистенційна криза передбачає присутність екзистенційного аналізу. «Мета екзистенційного аналізу – вести особистість до автентичного і вільного переживання власного за допомогою практичних методів, які допомагають індивідуальності жити з «внутрішньою згодою», або здатністю утверджувати те, що він або вона робить», — зазначає А. Ленгле [345, с.65]. Його думку продовжує А. Грюн: «Щоби стати зрілим, щоби дійти до глибини власної душі, потрібно протиснутися крізь вузький прохід поміж каменями: не можна-бо постійно ганятися за новими методами людського та духовного дозрівання. Це була б утеча перед кризою. Колись-таки треба здобути на

відвагу та пробратися крізь цей вузесенький прохід, навіть коли при цьому втратимо стару шкіру, навіть коли поранимося та подряпаємося. Рішення звужують поле дії. Однак, не протиснувшись крізь цю щілину, не станемо зрілими, не оновимося. Зовнішня людина злуцується, щоби із дня на день оновлювалась внутрішня (пор.: 2 Кор., 4: 16)» 196, с.25]. І ми цілком поділяємо позицію цих двох визначних екзистенціалістів сучасності.

2.2.3. Детермінанти сімейних криз і криз Я в сімейній системі

Сім'я протягом тисячоліть вважається основою будь-якої держави, оскільки саме сім'я забезпечує репродуктивну функцію людства і дозволяє як конкретному роду, так і народу та людству розвиватися в історично-часовому континуумі. Підготовка молоді, як і мотивація, до сімейних стосунків має різні виміри. Так С. Ковалев [287] виділяв п'ять основних мотиваційних складових шлюбу, зокрема, кохання, духовна близькість, матеріальний розрахунок, психологічна відповідність, моральні засади.

Родина є цілісною спільнотою, що як і будь-яка мала група проходить свої етапи розвитку, має кризові піки, до яких можна зарахувати:

- перший рік подружнього життя (етап притирання);
- криза трьох років шлюбної взаємодії;
- криза народження першої дитини;
- криза народження другої дитини;
- криза, коли старша дитина йде до школи;
- підліткова криза старшої дитини;
- вступ старшої дитини до вищого навчального закладу;
- одруження старшої дитини;
- одруження наймолодшої дитини, синдром «покинутого гнізда»;
- прийняття факту пенсії і старості;
- втрата чоловіка/жінки [156; 163; 385] .

Переважає більшість родинних криз розвитку пов'язана із старшою дитиною, оскільки саме на старшій дитині чоловік та жінка отримують свій перший досвід взаємодії у змінних обставинах при мінімальній проінформованості.

Польські психологи М. Грабовський та В. Грабовська, М. Волохович та Р. Волохович [758, с. 177] виокремлюють п'ять фаз кризового розвитку подружнього життя: зародження (закоханість і послаблення критичного мислення щодо об'єктивної оцінки партнера), перших розчарувань (непорозуміння від усвідомлення невідповідності реального та створеного образу), дійсності (конфлікти неузгодженостей виховання, становлення та розвитку партнерів), віддалення (звинувачення партнерами один одного у виявлених неузгодженостях), розпаду (руйнація шлюбу). Водночас конструктивне проходження перших чотирьох етапів розвитку сім'ї призводить до зміцнення подружніх та сімейних стосунків.

Цілком слушними є слова митрополита Мепетія щодо маловидовищності подружньої любові, оскільки справжнє подружнє кохання є щоденною посвятою, а не ситуативним шоу [7].

У сімейному житті відбувається суттєва зміна Я-концепції особистості. Вона завжди пов'язана з опануванням нових ролей: ролі чоловіка та дружини, ролі батька та матері, ролі дідуся та бабусі. Адаптація до нових ролей нерідко ускладнюється особливостями виховання та наявністю попереднього травматичного досвіду. Ще навіть 150–200 років тому до дівчинки та хлопчика ставилися як до дитини лише до шести років [163; 292], натомість у сучасному світі нерідко спостерігається тенденція батьківської гіперопіки вже над дорослими особами, що зафіксовані батьками в стані інфантилізму та гедонізму. І саме у таких осіб при одруженні та народженні дитини спостерігається кризовий перехід психо-соціальних ролей від ролі дитини до ролі матері, від ролі дитини до ролі батька, що активізує особистісну кризу ідентичності власного Я у жінки/чоловіка.

Так, пітерський науковець І. Малкіна-Пих зазначає, що внаслідок ситуації вимушеного постійного перебування з немовлям, у жінки може виникати агресія щодо дитини. При цьому для чоловіка така ситуація може бути активізатором його власної дитячої травми «втрати любові», обумовленої або відсутністю матері, або народженням молодших дітей в сім'ї. При цьому його особистісна криза загострюється, оскільки активізується його незадоволена потреба в безмежній материнській любові. «Особистісна криза у чоловіків, пов'язана з переходом до батьківства, як і будь-яка інша, може вирішитися повною адаптацією до ролі батька, що стане потужним стимулом розвитку в усіх життєвих областях, а <...> може затягнутися. <...> Слід зазначити, що найважливішою умовою позитивного розв'язання цієї кризи – наявність реального відділення чоловіка від своєї батьківської сім'ї. Якщо відділення від батьківської сім'ї не відбулося, то протікання кризи може ускладнитися. Залишаючись в первинній родині в ролі «дитини», важко стати «батьком» в новій сім'ї, особливо, якщо власні батьки чинять опір цьому переходу» [384, с.530]. Некомпетентність та неспроможність брати особистісну відповідальність як за себе, за власні вчинки, так і за іншу особу часто призводять до розпаду сім'ї.

При розлученні сім'ї зустрічаються з типовими та індивідуальними проблемами. До типових проблем можна заразувати кризу відносин, кризу власного Я, а також кризи обумовлені процедурами розлучення, визначення права власності на майно, місця проживання дитини, аліментів тощо. «Ті, що переживають розлучення, відчувають себе збитими з пантелику, переживають відособленість, самотність, зло, горе, печаль з приводу всіх втрат, які виникли в зв'язку з розірванням шлюбного союзу і розпадом сім'ї. Всі ці емоції мають тенденцію посилюватися і повисати в повітрі і в результаті переростають у відчай», – зазначає відомий західний психолог Ф. Каслоу [270, с. 92].

Існує чимало класифікацій причин розлучення [153; 274; 287; 313; 758], проте, опираючись на власний досвід понад двадцятирічної практики

психологічного консультування сімейних пар, можемо виділити детермінанти кризової подружньої взаємодії:

- прийняття бажаного за дійсне (зокрема, прийняття сексуального потягу за любов та бажання будувати сім'ю);
- відсутність любові (домінація гедонічних емоцій у виборі подружнього партнера);
- неготовність до шлюбу (відсутність знань, вмінь, навичок розбудови комунікацій на інтимній психологічній дистанції);
- дезадаптованість батьківської родини (вирішування батьками власних проблем за рахунок дорослих дітей);
- шлюби «на довіру» (відсутність відповідальності за партнера та наслідки співжиття).

Також значною кризою для сім'ї може стати хвороба або смерть когось із батьків, оскільки фіксація на горюванні порушує стабільності особистого «Я». «Положення хворіючих батьків може сприйматися як прообраз власної старості і втрати самостійності. При цьому можуть актуалізуватися старі конфлікти, пов'язані з дитячою залежністю <...> Крім депресії, іноді це супроводжується тими чи іншими регресивними проявами — прагненням до отримання від оточення особливої турботи, підтримки або проєкції взаємин. <...> Стає можливим виникнення серйозного психосоматичного захворювання» [384; с.538–539].

2.2.4. Сутнісно-вікова детермінація кризи спільнотної взаємодії

Одна з базових потреб людини — це потреба в приналежності [391]. Особистість протягом життя є приналежною до багатьох спільнот: дитячого садочку, школи, інституту, компанії друзів, релігійних спільнот чи спільнот за інтересами, організацій, виробничих колективів, політичних партій тощо.

Першою позародинною спільнотою особистості найчастіше є колектив дитячого дошкільного закладу. Успішна адаптація дитини до нових умов виступає критерієм її психологічного та фізичного благополуччя. Якщо дитина не справляється з адаптацією, то у неї виникає ціла низка деструктивних проявів [182; 225; 692; 715; 751]:

- емоційна нестабільність: від загальної пригніченості стану до агресії чи плаксивості;
- складності з установлення контакту з дітьми;
- порушення апетиту, сну, життєвого ритму;
- болісність розлуки з рідними;
- зниження загальної активності;
- зростання захворюваності.

При успішній адаптації дитини до колективу дошкільного закладу освіти відбувається засвоєння і набуття нею важливих для подальшого розвитку комунікативних вмінь та навичок, які вона, зокрема, застосовує у шкільному середовищі. Водночас відсутність навичок у дитини вибудовувати власні кордони та вибудовувати конструктивну комунікацію із іншими дітьми може призвести (за несприятливих умов) до кризових взаємодій у шкільному класі. Травматичність шкільного досвіду комунікативної взаємодії нерідко виступає чинником гальмування конструктивного розвитку особистості. Проходячи стадії особистісної соціалізації, як-от: врівноваження (встановлення рівноваги між групою та особистістю), псевдоадаптацію («поєднання зовнішньої пристосованості до соціальної групи з негативним ставленням до її норм і вимог»), пристосування («визнання і прийняття систем вподобань нової соціальної спільноти, взаємні поступки»), уподібнення (психологічна переорієнтація особистості з трансформацією поглядів та настанов, конгруентних до нових умов) [225, с. 351–352], особистість формує необхідні навички для адаптації до соціального середовища. Деструктивні фіксації в процесі проходження зазначених етапів соціалізації у шкільному середовищі

формують кризовий досвід особистості, що не рідко має ознаки психотравми (О. Волошок, О. Ісаєнко, О. Насонова, Н. Сиротич, Л. Шкрєбтїєнко та ін.). Зокрема, О. Волошок [92] у своїх дослідженнях молодших школярів із кризових родин вияв такі дисфункціональності:

- наявність негативних соціальних установок щодо себе, ровесників, інших людей, а також меншою мірою – школи та навчання;
- відокремленість установок у сферах «ровесники» та «Я»;
- закритість та ригідність на позитивний вплив шкільного середовища;
- вузький діапазон навчальних та позанавчальних інтересів (спрямованість на спонтанний та пасивний відпочинок, зокрема на вулиці серед однолітків);
- ідентифікація навчальних інтересів, пов'язана із зовнішніми ознаками успішності ;
- розгалуженість та нестійкість ціннісних орієнтацій.

Також О. Волошком було виявлено, що діти (як хлопці, так і дівчата) із кризових родин намагаються оволодіти роллю «силача», що свідчить про їхнє уявлення щодо «сили» як найвищої цінності, яка дозволяє контролювати інших. При цьому значно менше значення «приділяється цінностям духовного світу та власного культурного й освітнього розвитку» [92, с. 18].

Потрапляючи після школи до робочого колективу чи нової спільноти, особистості доводиться проходити всі етапи їх розвитку, зокрема (за І. Баклицький [36]): утворення, функціонування, розвиток, стагнацію, регрес, розпад, що може призвести до нових кризових переживань і фіксації на травмівному досвіді. Крім цього, кризові переживання особистості нерідко віддзеркалюють рівень соціальної напруженості в групі.

Український науковець М. Найдьонов пише: «Соціальна напруженість – це психічний стан соціуму, який, з одного боку, підтверджує наявність у суспільстві носіїв проблемності (що виражається в суб'єктивному ототожненні проблеми більш з інтеграційним рівнем, ніж з собою та оточенням), з іншого –

виявляє його інобуття щодо конкретного члена суспільства, тобто підтверджує його надіндивідуальний характер» [435, с. 25]. Саме рівень розвитку рефлексії як у особистості зокрема так і спільноти у цілому визначає міру спроможності особистості свідомо і конструктивно проходити кризи, пов'язані із груповою взаємодією.

2.3. Детермінація психотравмівного досвіду особистості

2.3.1. Трансгенераційна та інтергенераційна детермінанти особистісних криз, обумовлених історичною травмою

Аналіз цілої низки наукових праць фахівців з історії, соціології, психології, серед яких, зокрема: Т. Воропаєв, Д. Гамп (J. Gump), Д. Джонсон (J. Johnson), Т. Еванс-Кемпбел (T. Evans-Campbell), Ф. Каслоу, М. Катлер (M. Cutler), Е. Кнібон (E. Kneebone), К. Міхаелс (C. Michaels), Р. Морган (R. Morgan), В. Огієнко, Д. Річ (J. Rich), М. Сотеро (M. Sotero), А. Шутценбергер, Л. Юр'єва, Б. Хіат (Brave Heart) та ін., які в різний спосіб досліджували вплив історичного досвіду народу на розвиток як цього народу, так і його окремого представника, показав важливість зазначеного питання для життєдіяльності як самих учасників подій, так і їх нащадків. Український науковець В.І. Огієнко визначає історичну травму як катастрофічну реальну історичну подію, спричинену руйнуючими звичайний спосіб життя формами насильства, що здійснюють спустошливий вплив на психіку, поведінку, пам'ять індивідів та груп. «Історична травма – це реальна історична подія, яка несе загрозу безпеці, порядку, звичному порядку життя і самому життю <... > Наслідки історичної травми настільки руйнівні, що дестабілізують всю соціальну систему та торкаються усіх громадян та субгруп. Травма являється настільки великим шоком для спільноти, що вона більше не може ефективно існувати. Люди, які підпадають під вплив травми, не в змозі її ігнорувати й

уникнути страху, злості, фізичних та психічних страждань. Частково це відчуття є результатом втрати смислу та ідентичності, що відбувається коли стирається межа між добром і злом, порядком і хаосом, священним і профанним. Під історичною травмою розуміють як травматичну подію, так і процес розвитку пам'яті про травму» [452, с.146].

Історична травма завжди пов'язана із широкомасштабними подіями з великою кількістю задіяних (у різний спосіб і в різній якості) осіб. Тому до категорії історичної травми потрапляють глобальні міжнаціональні, міждержавні, міжрегілійні конфлікти, періоди масових репресій, голодомори та голокості, навіть природні чи техногенні катастрофи, що відзначаються великою кількістю жертв і мають ефект тривалої дії, також стають історичними травмами.

Історичні травми завжди відбиваються в історичній пам'яті. На думку американського професора Романо (Romano [820]), історичну пам'ять можна поділити на: пам'ять учасників подій (результат особистісного переживання учасників), рекурентну пам'ять учасників подій (витиснена колективна пам'ять подяки, що передається через школи, батьків до дітей тощо як свого роду позитивний ідеалізований образ), колективні спогади (більше стосується національної ідентичності при переживанні подій, найчастіше досить суперечливий і з похибками), комунікативну пам'ять (способи повсякденного усного спілкування, де обговорюють минулі події, їхніх учасників і прямі та дотичні дані), культурну пам'ять (належить до терену текстів, церемоній, зображень, архітектур і пам'ятників, призначених для увічнення пам'яті про важливі події).

Історична пам'ять є носієм історичної травми, але водночас вона може стати і вторинним провокатором травматичних подій (наприклад масова паніка і безрозсудна закупівля продуктів при провокаційних чутках про неврожай на території тих земель, де в минулому багато років мешканці зазнавали голоду).

На думку західних колег: «Історична травма (НТ) є сукупною емоційною та психологічною травмою протягом життя, що передається із покоління в покоління, виходячи з досвіду масових груп – учасників травматичних подій. Наслідки історичної травми (НТР) є сукупністю реакцій та можливостей – відповідей на цю травму. НТР часто включає в себе депресію, самовбивчу поведінку, суїцидальні думки та вчинки, неспокій, низьку самооцінку, гнів, труднощі з розпізнаванням і вираженням емоцій. Це може включати в себе зловживання психоактивними речовинами, часто спробу уникнути хворобливих відчуттів через самолікування. Історично незавершена печаль проявляється в НТР і є результатом фіксації на горі, переслідуваннях, безправних діях тощо» [839]. На думку українського науковця В. Огієнка: «Історична травма – це пояснювальна модель, в межах якої травматична пам'ять розглядається через призму індивідуальної, колективної та культурної травми. Індивідуальна травма вражає індивідуумів, колективна – групи людей. Під культурною травмою мається на увазі творення та перетворення наративу, дискурсу та комеморативних практик травми» [453].

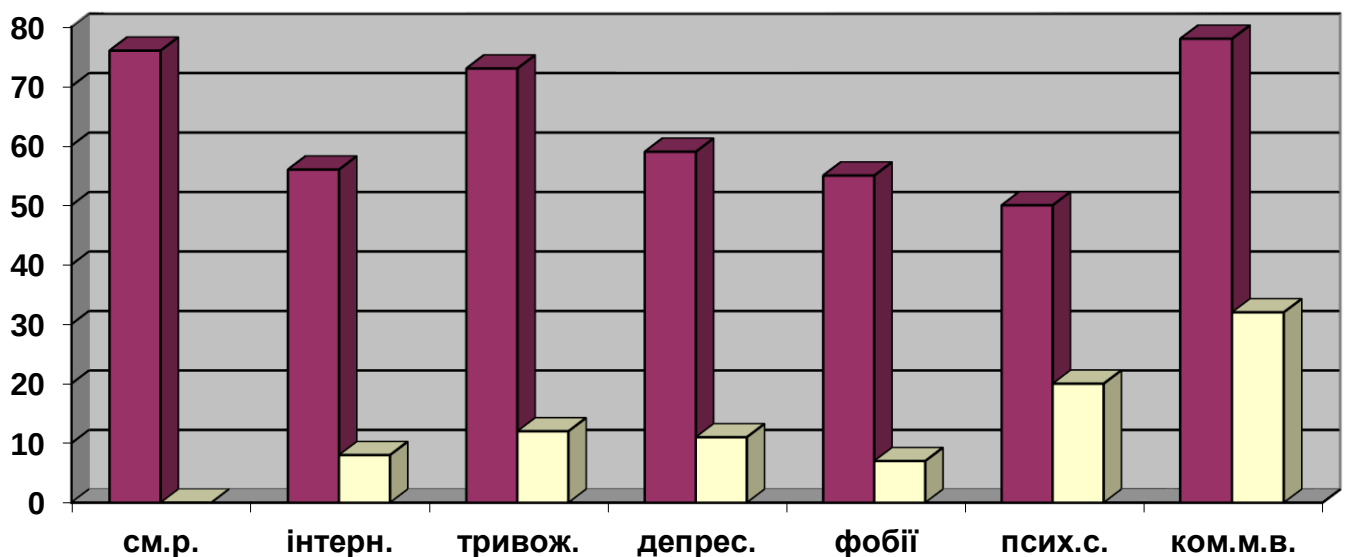
Американські фахівці визначають такі групи, що зазнали історичної травми: амерканські індіанці, які пережили багатопокілінну колонізацію (J. Johnson); народи, які зазнали переслідування за колір шкіри (расизм) (J. Rich); покоління вимушеної міграції (С. Michaels); верстви населення, що тривалий час перебували в стані міжпокілінної бідності (Е. Kneebone; D. Wilson).

На нашу думку, до історичних травм можна зарахувати всі війни, які відбуваються на території держав, мають затяжний характер і несуть на собі численні жертви. Зокрема, за останні сто років це Перша світова війна, Друга світова війна, різанина в Косово (А. Шутценбергер), війни на Близькому Сході, війна в Придністров'ї, в Грузії, на Донбасі тощо.

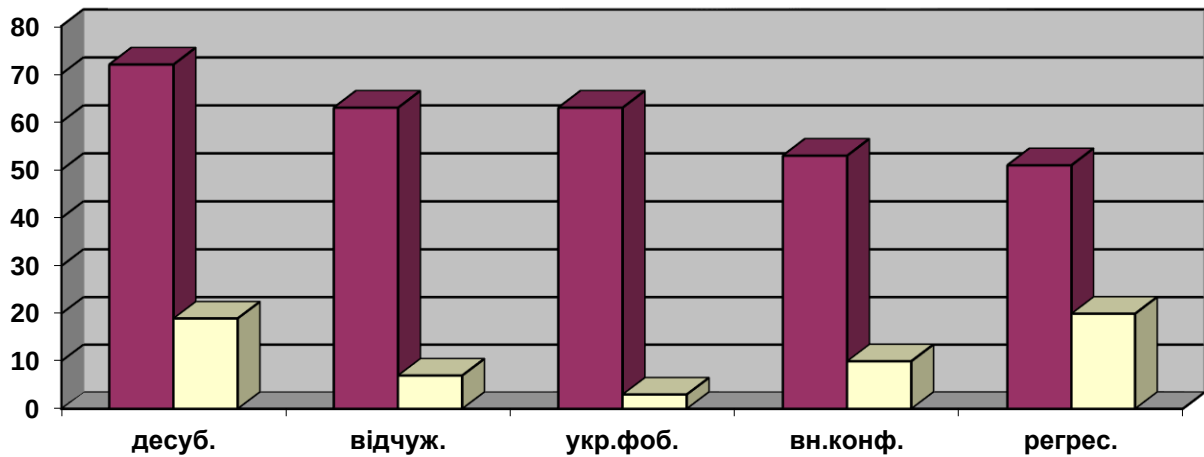
Також до когорти з історичною травмою можна зарахувати жертв Голокосту та три покоління їхніх нащадків (Ф. Каслоу).

Щодо України, то одним з найбільш травмівних історичних досвідів для нашого народу є Голодомор. Голодомор повністю підпадає під всі перераховані вище ознаки історичної травми, яка для сьогодняшнього покоління може виступати як в якості трансгенераційної, так і інтергенераційної детермінанти історичної травми. Де, відповідно до теорії генераційних передач (А. Шутценбергер, Ф. Рупер, Б. Хелінгер тощо), інтергенераційна детермінанта проявляється в якості передачі травми між поколіннями, які взаємодіяли між собою, а трансгенераційна детермінанта – у якості передачі кризового та травмівного досвіду між покоління, що не мали безпосереднього контакту.

На підтвердження цього наведемо результати дослідження, отримані Інститутом суспільних досліджень Центру українознавства КНУ ім. Т.Шевченка [94; 131; 534] протягом 2003–2008 рр. Дослідники провели обстеження 1000 громадян України, яким у 1932-1933 рр., було від 1 до 7 років. 500 із них жили на українських теренах, де був Голодомор (перша група), і 500 – мешкали на українській етнічній території, яку Голодомор не зачепив (контрольна група) (діаграми 2.3.1.–2.3.2).

Діаграма. 2.3.1.Пережиті в дитинстві стреси та рівень психологічного комфорту (група експериментальна, яка пережила Голодомор, і контрольна група, що не мала даного травматичного досвіду)

Діаграма. 2.3.2.Пережиті в дитинстві стреси та рівень десуб'єктивізації (група експериментальна, яка пережила Голодомор, і контрольна група, що не мала даного травматичного досвіду)

*темний колір позначає експериментальну вибірку, світлий – контрольну

Особистісний рівень психотравми дитини, яка перебувала в травмівній ситуації, складається з інтергенераційної травми і особистісного травмівного досвіду. Наслідки сукупності травмівних переживань, відповідно до зазначених досліджень, проявилися наступним чином:

- «пережили смерть своїх батьків, братів і сестер у роки Голодомору: 76% в першій групі та 0% в контрольній;
- виховувались в інтернатах та дитячих будинках: 56% в першій групі та 8% в контрольній;
- мають високий рівень тривожности: 73% в першій групі та 12% в контрольній;
- домінування депресивних настроїв: 59% в першій групі та 11% в контрольній;
- наявність фобійних розладів: 55% в першій групі та 7% в контрольній;
- наявність психосоматичних розладів: 50% в першій групі та 20% в контрольній;
- неусвідомлений комплекс меншовартості: 78% в основній групі та 32% в контрольній;

- низький рівень суб'єктності: виявлено в 72% опитаних в першій групі та 19% опитаних у другій (контрольній) групі;
- відчуття відчуженості від України та її національних інтересів: 63% в основній та 7% в контрольній групі;
- наявність українофобських настановлень: 63% в основній та 3% в контрольній групі;
- наявність внутрішньоособистісних конфліктів: 53% в основній та 10% в контрольній групах;
- регресія поведінки (перехід на попередній рівень розвитку), що унеможливорює адекватність дій у нових умовах: 51% в першій групі та 20% в контрольній».

За останні роки розпочалися дослідження наслідків Голодомору для нащадків тих, хто його пережив (трансгенераційні та інтергенераційні передачі). Одне з таких досліджень «Голодомор 33: Розбити тишу» було здійснено докторами психологічних наук В. Горбуновою та В. Климчуком, в ньому вивчалися психологічні наслідки трансгенераційної травми поколінь на прикладі Голодомору. Учасниками дослідження стали понад 1000 нащадків родин, які пережили Голодомор (з Києва – 64,7%, Харкова – 9,4%, Дніпра – 3%, а також певна кількість осіб з Канади, Америки, Європи). Дослідження показало, що набуті за рахунок травмивного досвіду Голодомору симптомокомплекси проявляються у «повсякденному житті українців і подекуди знижують його якість» в сьогоденні. «В ході опитування, зокрема, вдалося встановити той факт, що якщо люди мали травмуючі історії у родині і не говорили про них, то психологічні наслідки травми більші, ніж у тих, хто ці історії переповідав». Було визначено, що високу кореляцію із досвідом Голодомору мають твердження: «Варто насамперед дбати про добробут своєї родини», «Не варто народжувати дітей більше, ніж можеш прогодувати» тощо [441].

Водночас існує ціла низка досліджень щодо «відсутності» впливу трансгенераційних та інтергенераційних передач, пов'язаних з історичною травмою та її впливом на психічне здоров'я та психологічне благополуччя населення. Так, у прибалтійських країнах було проведено дослідження впливу примусового переселення населення на наступні покоління. М. Vidnere і А. Nucho [851] було обстежено 600 латвійських колишніх депортованих, і результати цього дослідження показали: «Що у нащадків осіб, що пережили політичне переселення значно вище, ніж у загальній вибірці, рівень психологічного благополуччя, що обумовлюється вищими показниками стійкості». Також І. Vaskelienė [850] у своєму докторському дослідженні не виявив у порівнянні з контрольною групою будь-яких істотних клінічних наслідків для нащадків сімейної системи, де прародичі зазнали радянського політичного насильства. Крім того дослідження (Е. Kazlauskas і Р. Želvienė [776]) в Литві показало наявність кращого психологічного благополуччя і більш високу стійкість в сім'ях з історією політичного насильства, в порівнянні з групою з сімей без історії політичного гноблення (таблиця 2.1.1).

Таблиця 2.1.1

Рівень психологічного благополуччя нащадків осіб, що пережили історичну травму

Дослідження	Країна	Рівень ПБ у порівнянні з контрольною вибіркою
М. Vidnere і А. Nucho (2000)	Латвія	Вище
І. Vaskelienė (2012)	Литва	Без суттєвих відмінностей
Е. Kazlauskas і Р. Želvienė (2006, 2016)	Литва	Вища

Результати дослідження 1400 литовців—жертв політичного насильства показало наявність у них довгострокових проблем із соматичним та психічним здоров'ям, пов'язаних з впливом історичної травми, зокрема, 50 %

повідомили про ретроспекції, а 33 % про наявність нічних жахів (D. Gailienė та K. Kazlauskas [754]) (Таблиця 2.1.2).

Показники порушення психосоматичних розладів у литовській та українській вибірці є ідентичними, а от проблеми психічного здоров'я значно в більшій мірі спостерігаються у тих, хто пережив Голодомор.

Таблиця 2.1.2

Порівняльні результати профільного дослідження

Дослідження	Країна	Психосоматичні розлади	Психічні порушення
D.Gailienė та K.Kazlauskas (2005)	Литва	50%	Ретроспекції 50 % Нічні жахи 33 %
Л. Юр'єва (2002)	Україна	50%	Ретроспекції 55 % Нічні жахи 66 % Синдром прогресуючої Астенії 65-75 %%

Л. Юр'єва, одна з перших в Україні досліджувала тему впливу травми на майбутні покоління. В процесі її досліджень було виявлено наявність високих показників психічних та поведінкових розладів у нащадків тих, хто пережив Голодомор [703].

К.. Нордстрому (С. Nordstrom) приписують слова, які насправді надзвичайно влучно визначають досвід історичної травми: «Люди бачили занадто багато війни, занадто багато насилля – і тепер війна йде у душах кожного з них. Ми намагаємося лікувати це, і нам усім це просто необхідно: якщо не вигнати "внутрішню війну" з людських душ, то вона буде продовжуватися нескінченно: вона проникне у кожную сім'ю та погубить нас».

2.3.2. Кризи пережиття надзвичайних ситуацій та соціальних катаклізмів як детермінанти кризового досвіду особистості

Війни, природні, техногенні катастрофи, соціальні та політичні катаклізми створюють для особистості досвід кризових переживань, що за певних умов здатні стати і для особистості, і для цілого народу психотравмою, яка також може містити ознаки політравми. Надприклад, в умовах війни особистість може стикатися:

- з переживанням травматичного досвіду екстремальних ситуацій (обстріли і розстріли, переховування, засідки, обшуки, зради, насильство, підриви на розтяжках та мінах, стрес тощо);
- із втратою рідних, близьких, знайомих;
- із втратою здоров'я (активізація хронічних захворювань, поранення, больові синдроми);
- із втратою майна і всього того, що було набуто людиною протягом багатьох років;
- із вимушеними масовими переселеннями тощо;
- із реакцією суспільства як стресом у період після воєнних дій (оформлення допомоги, пенсій, отримання державних пільг тощо).

Найбільш значимими у перерахованому списку є людські жертви, які також можливі не лише в умовах війни, але й при переживанні природних та техногенних катастроф. Відповідно до звітів даних дослідницької компанії–поставщика ринкової інформації для страхової галузі Swiss Re Sigma збитки від природних і техногенних катастроф у 2018 році складають \$ 155 млрд, а в у 2017 році – \$ 350 млрд [512]. У 2014 році в результаті стихійних лих загинули або вважаються зниклими безвісти понад 18 тисяч осіб [230], а в 2018 році – понад 11 тисяч осіб.

Природні катастрофи поділяються на: *тектонічні* (вулкани, землетруси), *топографічні* (цунамі, шторми, зсуви, повені), *метеорологічні* (морози, спека, зливи, град, вітер тощо), *антропогенні* (викликані діяльністю людини).

В Україні немає активно діючих вулканів, і землетруси можливі лише в зоні Карпат та Криму, відсутні цунамі. Натомість є проблема зі ссувами ґрунту. Серед всіх природних катастроф для України найбільш характерні метеорологічні катастрофи. Для прикладу можемо згадати березневий снігопад 2013 року, коли на кілька днів була повністю паралізована столиця і з усього транспорту діяв лише метрополітен. Проте ця катастрофа мала і позитивні наслідки, оскільки стала приводом до об'єднання людей (вперше виникла самоорганізована спільнота волонтерської допомоги Київ-SOS). До найпотужнішої антропогенної катастрофи можемо зарахувати аварію на Чорнобильській АЕС (тобто техногенна катастрофа, викликана людською діяльністю, призвела до природної катастрофи загальносвітового масштабу), що стало причиною непридатності великої території України для проживання.

Кожного року у світі відбуваються техногенні катастрофи, що забирають людські життя і завдають непоправної шкоди довколишньому середовищу. Наприклад, до техногенних катастроф світового рівня можна зарахувати [508]: витік газу на території нафтозаводу Paraguana Refining Center (Венесуела, 2012) із 192 постраждалими, аварію на сході Японії на АЕС "Фукусіма-1" (2011) із загальним обсягом викидів йоду-131 і цезію-137 900 тис. терабеккерелей та збитками на 74 мільярди доларів, вибух на угорському глиноземному комбінаті Ajkai Timfoldgyar Zrt компанії MAL Zrt (2010) зі 160 постраждалими, тощо. До техногенних катастроф всеукраїнського масштабу [603] можна зарахувати: пожежу на складах 6-го арсеналу Міністерства оборони в Ічні Чернігівської обл. (2018) з евакуацією близько 12 тис. осіб, вибухи на одному з найбільших складів боєприпасів ЗСУ в Калинівці Вінницької обл. з евакуацією понад 30 тис. осіб (2017), пожежу та вибух на

нафтобазі БРСМ у Васильківському районі Київської обл. в селі Крячки (2015), аварію в Горлівці на заводі ПАТ «Концерн Стирол» (2013) та ін.

У результаті переживання техногенних та природних катастроф населення не просто переживає стрес, який здатен спровокувати кризовий стан, а дуже часто стикається з кризами втрат: близьких, майна, соціального статусу, соматичного та психічного здоров'я, психологічного благополуччя подібно до того, як це буває і в умовах війни.

На думку І. Малкіної-Пих: «На психічний стан в більшій мірі впливаються катастрофи, обумовлені умисними діями людей. Техногенні катастрофи, що відбуваються з необережності або випадкових збігів обставин, переживаються в меншій мірі, і водночас важче, ніж природні катаклізми» [386].

Незалежно від характеру травмівної події (війна, техногенна чи природна катастрофа), особи які перебувають в епіцентрі цієї події переживають різні стреси, а відповідно можуть мати різні травмівні реакції на стрес, зокрема, гостру реакцію на стрес та посттравматичний стресовий розлад, які описані в Міжнародній класифікації хвороб МКХ-10 у розділі F43 «Реакція на тяжкий стрес та порушення адаптації». Гостра реакція на стрес (F43.0) є розладом, який розвивається у людини у відповідь на незвичайний фізичний або психічний стрес і зазвичай стихає через деякий час (від кількох годин до кількох днів). Симптоми проявляються у вигляді типової змішаної та мінливої картини і включають: первинний стан приголомшення з певним звуженням свідомості й уваги, неможливість адекватного оцінювання подразників, дезорієнтація. Цей стан може також супроводжуватися "втечею" від реальності (аж до стану дисоціативного ступору – F44.2) або гіперактивністю. Зазвичай присутні окремі симптоми панічного розладу (почервоніння, надмірне потовиділення, тахікардія). Може бути присутня часткова або повна амнезія (F44.0) як реакція на стресову подію. При стійкості симптоматики

змінюють назву діагнозу на гостру реакцію на стрес, психічний шок, кризову реакцію, нервову демобілізацію тощо [119; 411].

Також серед розробок фахівців ми знайшли опис сукупності ще одного прояву гострої реакції на стрес, зокрема, бойова і оперативна стресова реакція (combat and operational stress reaction) та бойова втома (combat (battle) fatigue), що представляють нормальну реакцію особистості на ненормальний стрес бойових дій. «Важливу роль відіграє здатність самих військових та їх найближчого оточення (насамперед командирів, лікарів, психологів) адекватно оцінювати стан людини, виявляти ті симптоми, які свідчать про розвиток стресу. БСР спочатку проявляється як індивідуальна нездатність людини виконувати свої прямі службові обов'язки. Серед найбільш характерних ознак необхідно відзначити покидання поля бою, нез'ясовану відсутність та ін. У тих комбатантів, які відчують бойову втому, існує велика ймовірність повторення симптомів, тому чим невідкладніше буде надана допомога, тим більше шансів швидкого відновлення. Психологічні фактори (особистісні особливості людини) можуть затримати або ускладнити реабілітацію після таких станів. Будь-яка поведінка військового, яка тривалий час відрізняється від звичної для нього раніше, може бути ранньою ознакою і симптомом бойового стресу» [397].

Посттравматичний стресовий розлад (F43.1) є результатом відтермінованої або тривалої відповіді на стресову подію (короткий або тривалий) виключно загрозливого або катастрофічного характеру. Офіційний діагноз ставиться лише через пів року від пережитої стресової ситуації і відзначається, відповідно до МКХ-10 рядом клінічних діагностичних критеріїв: короткочасне або тривале перебування особи в надзвичайно загрозливій або катастрофічній ситуації, яка здатна викликати відчуття глибокого розпачу; стійкі мимовільні й надзвичайно живі спогади (flash-backs) пережитих подій, постійне відтворення їх у снах; посилення переживання у ситуаціях, що нагадують пережиту стресову подію; а також часткова / повна

амнезія важливих аспектів перенесеного стресу або наявність ознак підвищеної психічної чутливості й збуджуваності, що були відсутні до перенесення стресу (проблеми зі сном, емоційна нестабільність, підвищена вегетативна збудливість [507].

Ще під час подій на Майдані у січні–лютому 2014 р. на основі праць українських та зарубіжних фахівців (Дж. Вілсон [853], Т. Вільямс [852], І. Малкіна-Пих [386], Г. Католик [272], О. Романчук [113] та ін.), а також особистого досвіду роботи з особами із посттравматичним синдромом нами була створена для широкого загального використання «Карта посттравматичного синдрому», що висвітлювала прояви посттравматичного стресового розладу (ПТСР), з якими особистість має обов'язково звертатися до фахівці. Карта була висвітлена на різних інтернет–ресурсах, зокрема в «Живому журналі» (<http://xpywuk.livejournal.com/329460.html>) та сайті «Домашня церква» (dc.lviv.ua).

У зв'язку з активними бойовими діями на території України, тема посттравматичних стресових розладів найбільш досліджена у вибірці учасників бойових дій. Українськими науковцями з М. Матяш та Л. Худенко з Київського медичного університету УАНМ були проведенні дослідження серед 71 військовослужбовців (69 чоловіків та 2 жінки) віком 22–35 років (середній вік — 26,2 року), які перенесли закриту черепно-мозкову травму у вигляді струсу головного мозку чи контузії з посттравматичним стресовим розладом в наслідок участі в антитерористичній операції [395]. До контрольної групи потрапили 37 переселенців (34 жінки та 3 чоловіки) віком 27–42 роки (середній вік — 32,2 року), в анамнезі яких був посттравматичний стресовий розлад без закритої черепно-мозкової травми. Результати досліджень показали:

1. Маніфестація ПТСР у досліджуваних представлена у вигляді таких варіантів: вторгнення-проникнення (з наявністю нав'язливих спогадів про обставини психічної травми (коли минуле «тримає»), тривожність, паніка,

страхи); уникання-витіснення (намагання уникати будь-яких обставин, думок, спогадів, що нагадують ситуацію психічної травми (тригерів як частин минулого досвіду); гіперактивації (у клінічній картині переважали симптоми гіперактивації або гіперафект, з більш характерним для цього типу потягом до компульсивного (нав'язливого) переживання травматичних подій, несвідоме прагнення до повторного програвання травматичних ситуацій».

2. «У групі військовослужбовців із ПТСР та ЗЧМТ в анамнезі (частіше — контузії) відзначено такі психічні синдроми: астенічний — 38,0% (контрольна 32,4%), тривожно-фобічний — 26,8% (контрольна 29,7%), істероформний — 11,3% (контрольна 16,2%), та депресивний — у 23,9% (контрольна 21,6%)».

3. «У 17 пацієнтів із ЗЧМТ спостерігали значне погіршення настрою, втрату почуття задоволення та інтересу до навколишнього життя. Вони відчували провину, вважаючи, що стали тягарем для родичів, і тривожилися щодо свого майбутнього. Ці скарги супроводжувалися зниженням апетиту та маси тіла, больовим синдромом різної локалізації, схильністю до тахікардії, гіпервентиляцією, пітливістю, частішим сечовипусканням».

4. «Результати оцінки за шкалами Б. Гамільтона і Т. Бека засвідчили, що депресивні явища були відсутні у більше ніж половини пацієнтів основної та контрольної груп (58 і 61% відповідно). При використанні шкал самооцінки пацієнти схильні до деякого перебільшення (агравації) клінічних симптомів. Так, виражену депресію при оцінці за шкалою Бека мали 32% хворих, а при оцінці тяжкості депресії лікарем — лише 10%» [395].

Отримані дані свідчать про те, що у військовослужбовців з ПТСР проявлені більше ніж у біженців астенічний та депресивний синдроми.

Особи, що були в епіцентрі психотравмівних подій здатні в подальшому переживати «Розлад пристосувальних реакцій» (F43.2), який проявляється у вигляді «суб'єктивного дистресу і емоційного розладу, що створює труднощі для громадської діяльності і вчинків та виникає в період адаптації до значної

зміни в житті або стресових подій, при цьому прояви мають варіабельність і включають пригніченість настрою, настороженість або неспокій (або комплекс цих станів), відчуття нездатності впоратися з ситуацією, запланувати все заздалегідь, деякий ступінь зниження здатності діяти в повсякденному житті, а окрім того, можуть приєднуватися розлади поведінки тощо» [411].

Для успішної адаптації бійців, що повернулися із зони АТО/ООС слід зацентрувати увагу волонтерів та рідних комбатантів на таких чинниках:

- особливість першої зустрічі (як захисників, без істерик, з любов'ю і позитивним настроєм);
- усвідомлення природності адаптаційних процесів протягом трьох місяців (вихід назовні затиснутих до цього емоцій та їх переживання);
- побутова адаптація (залученість до домашньої роботи);
- недопустимість психологічного тиску в комунікаціях (витягування на розмови, задавання великої кількості запитань, з'ясування подробиць тощо);
- необхідність дослухатися до простих прохань особи із забезпечення комфорту (їсти, зачинити двері, вимкнути музику чи світло тощо);
- контроль інформації (обмеження агресивної інформації, зокрема, новин, фільмів-бойовиків, фільмів-катастроф) [412; 545; 580].

Війна, техногенні та природні катастрофи часто стають причиною зростання кількості як внутрішньоопереміщених осіб, так і біженців. На кінець червня 2015 року за даними, озвученими Головою Управлінням Верховного комісаріату ООН у справах біженців (УВКБ ООН) Антоніо Гутеррішем, «у світі зареєстровано 19,5 млн біженців та 38,2 млн осіб, які були переміщені в межах своїх країн. Кожен 122 житель Землі належить із цих категорій: біженці, вимушені внутрішні переселенці і ті, що очікують на переселення. Так, лише у Сирії зафіксовано майже 4 млн біженців і 7,6 млн переміщених осіб. Відповідно до звіту, кількість переміщених осіб у Європі на даний момент зросла 6,7 млн [458].

Канадська дослідниця з питань біженців та інвалідів К.-М. Варгас цілком слушно вважає, що біженці з конфліктних зон часто продовжують відчувати травму від переслідування, позбавлення волі, тортур і переселення протягом тривалого часу, і дуже важливо зрозуміти проблеми сімей біженців та їхніх громад [847]. Переселенці та біженці, подібно до учасників бойових дій, також стикаються з проблемою втрати особи і перебування в умовах надзвичайних ситуацій [526]. Проте дане питання буде розглянуте у наступних пунктах. Наразі зупинимося лише на питаннях кризи пов'язаної із втратою майна, роботи, переїзду та облаштування на новому місці.

Ми вже наводили результати дослідження з М. Матяш та Л. Худенко [395], в яких переселенці складали контрольну вибірку. Проте хотілося б зупинитися також і на закордонних дослідженнях, які охоплюють проблему переселенців із зон активних бойових дій. Для початку розглянемо дослідження когорти науковців (Т. Шейха (T. Sheikh) А. Мухаммада (A. Mohammed), Д. Айка (J. Ike), В. Ебіті (W. Ebiti) та ін.), здійснені серед внутрішньо переміщених осіб в Кадуні (Північно-Західна Нігерія). За допомогою Гарвардської анкети дослідження травми, методики Міжнародного діагностичного інтерв'ю (CIDI) для діагностики депресії було виявлено: 42,2% осіб мали діагноз ПТСР; 79,1%, – погані умови життя, і тільки 12 осіб (4,7%) мали погане соціальне забезпечення. Було виявлено, що причиною психотравми насамперед було: знищення особистого майна (96,1%), евакуація зі свого міста (96%), присутність при насильстві (88%), погіршення стану здоров'я (83,7%) тощо. Більше половини (58%) досліджуваних мали 11–15 травматичних подій (з максимальної кількості 19). Утім, посттравматичний розлад розвивався переважно у осіб, які стали свідком смерті близьких людей, а також у тих, хто мав схильність до депресивних станів [828].

Дослідження іноземних колег К. Горст-Унсворс та Е. Голденберг [756] показують, що депресивні стани у біженців різняться в залежності від національності та місця перебування біженців. Так серед іракських біженців

депресивні стани (за PSE) були виявлені у 44%, натомість у біженців з В'єтнаму – лише 14%. На думку дослідників, така відмінність обумовлюється як культурним фактором, так і соціальними негараздами при переселенні, а також тяжкістю пережитих подій (на відміну від в'єтнамських біженців іракські в більшості пережили тортури). Також дослідження показали, що ПТСР серед іракців був частково обумовлений не тільки тортурами, а й пережитим сексуальним насильством, а також відсутністю в подальшому соціальної підтримки, діяльності, расовою дискримінацією, відсутністю зв'язків із спільнотами та політичними партіями.

Проте проблема біженців та вимушених переселенців стала надзвичайно актуальною з 2014 року і для України. За даними УВКБ ООН [457; 458], серед майже 60 млн переміщених осіб, 1,3 млн складають громадяни країни, які мушили залишити свої домівки після анексії Криму та подій у Східному регіоні. На даний момент Україна посідає дев'яте місце у світі за кількістю біженців та переселенців, з яких половина (51%) – з Донецької та Луганської областей, 60% внутрішньопереміщених осіб (ВПО) – пенсіонери, 12% – діти, 4% – люди з обмеженими фізичними можливостями.

Офіційні українські дані відрізняються від даних ООН і складають 884 тисячі переміщених осіб. Перший заступник голови Державної служби з надзвичайних ситуацій Олег Мельчуцький пояснює різницю із даними ООН тим, що його відомство не рахує як переселенців тих, хто відвідує підконтрольні Києву території лише для того, аби отримати соціальні виплати (500 тис. осіб).

«З іншого боку, близько 890 тис. українців, тікаючи від конфлікту на Сході, переселилися у сусідні країни, серед яких на першому місці Росія, де, за даними УВКБ ООН, 341 тис. громадян України шукають притулку і ще 396,5 тис. осіб шукають іншого легального статусу перебування. Україна також є країною, яка приймає біженців та надає їм притулок. Як каже директор департаменту з питань біженців Державної міграційної служби України

Наталія Науменко, збільшується кількість росіян, які просять притулку в Україні. За її словами, у 2014 році статус біженця в Україні отримали 131 громадян Росії. Але якщо раніше заяви про надання притулку надходили переважно від росіян, які очікували на екстрадицію до Росії, то тепер мотивація переважної більшості заяв – загроза політичних переслідувань» [457]. Україна досліджує міжнародний досвід допомоги біженцям та переселенцям, але має й свою власну специфіку. Фахівці Державної служби надзвичайних ситуацій (ДСНС), що працюють з внутрішньопереміщеними особами зі Східних регіонів в Україні заявляють про такі проблеми переселенців [408]:

- перебування в постійному стресі (в наслідок отриманої інформації від близьких та рідних, що залишилися в зоні АТО/ОСС);
- підвищена тривожність та страх (психологічні травми проявляються через невпевненість у завтрашньому дні; в результаті інформаційного дисонансу, обумовленого різними (часто протилежними) позиціями — із місцевих ЗМІ та від родичів та знайомих);
- гіперболізоване відчуття справедливості (будь-яка затримка соціальних виплат сприймається не лише як порушення своїх прав, але і як особиста образа);
- конфронтація між місцевими жителями та тимчасово переміщеними особами в наслідок відчуття чужородності та ворожості;
- фіксація на втратах і зведення комунікацій до скарг.

З особистої практики допомоги біженцями можемо зазначити, що організаціями і службами допомоги біженцям на перших етапах було допущено ряд помилок, а саме:

- весь акцент допомоги зводився до забезпечення продуктами, одягом та місцем проживанням;
- психологічна допомога обмежувалася масово-розважальними заходами, а також вислуховуванням претензій і скарг;

- мало приділялося уваги позитивно-когнітивним механізмам облаштування на новому місці і розвитку активної позиції у входженні в нову суспільну громаду (мотивація на пошук роботи, на самостійне забезпечення родини, на знаходження сталого помешкання для сім'ї тощо).

Допущенні помилки призвели до того, що у багатьох переселенців сформувалася інфантильно-споживацька позиція, яка дезактивізувала особистісну активність щодо самостійного відповідального облаштування на новому місці й активізувала претензійну позицію щодо зовнішнього забезпечення всіх особистісних потреб (при відсутності зв'язків з реальністю). Наприклад, особа, що в місці основного проживання займала посаду із зарплатнею в 1500 грн. при переселенні вимагає від відповідних структур забезпечення себе роботою із зарплатнею в 10 000 грн. Зазначена ситуація почала виправлятися службами допомоги біженцям лише в 2015 році.

Соціальні катаклізми, як і надзвичайні ситуації, супроводжують людство протягом всієї історії. Причини їх виникнення можна поділити на дві категорії — *прямі* та *опосередковані*. До *прямих* належать політичні, економічні, ідеологічні, псевдорелігійні, що провокують виникнення соціальних конфліктів і мають антисоціальний та людоненависницький характер (наприклад: фашизм, комунізм, екстремізм, тобто, по-суті, всі «-ізми»). Так, до соціальної надзвичайної ситуації можна зарахувати події на Майдані Незалежності в м.Києві протягом грудня 2013 – лютого 2014 років, що були спровоковані соціальним конфліктом з боку влади.

Соціальні катаклізми, обумовлені соціальними надзвичайними ситуаціями мають безпосередній та опосередкований характер. Будь-яка революція належить до безпосереднього соціального катаклізму, натомість опосередковані соціальні катаклізми – це надзвичайні ситуації соціального характеру, що виникають внаслідок природних та техногенних катастроф і ведуть до значних втрат людського ресурсу, порушення життєдіяльності

населення, великих матеріальних збитків, травматизму великої кількості людей, порушення стабільності функціонування психологічних факторів.

«Соціальною надзвичайною ситуацією, масштаби проявлення якої останнім часом збільшуються, є тероризм. Причини тероризму криються у жадобі – влади, слави, багатства, використовуючи будь-які методи. Тероризм може експлуатувати будь-яку ідею, для формування якої використовує різноманітні расистські, нацистські, спотворені релігійні, національні, економічні, політичні, соціальні погляди» [44]. Яскравим прикладом тероризму є бандформування ЛНР та ДНР на Сході України.

Що стосується України, то ще в 2002 році в колективній монографії «Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси» когортою науковців з Інституту історії України НАН України було акцентовано на багатоплановості історії терору та тероризму на українських землях. При цьому спостерігається чіткий поділ на історичні періоди терору, зокрема: XIX ст. розглядається вченими як століття тривалого тероризму, натомість XX ст. – короткотривалого, при цьому XXI ст. (якщо розглядати його з початком незалежності України) свідчить про новий виток епохи тероризму. Описуючи специфіку терору та тероризму в Україні, автори зазначають, що в радянській системі ті, хто не відповідав заданим критеріями, підпадали під категорію «позбавлення життя». «Остаточний розпад тоталітарної системи влади і власності у 1989–1991 рр. створив умови для трансформаційного періоду. Перехід від командної економіки до ринкової, від тоталітаризму до демократії та громадянського суспільства вельми непростий: він руйнує підґрунтя для державного терору, але разом з тим створюється фундамент для терористичних проявів. Імовірність останніх неминуче зростає внаслідок кризи в народному господарстві та в духовному житті, накопичення болючих і суперечливих процесів у ході формування структур суспільства. Проблема організації ефективної протидії проявам тероризму стає надзвичайно актуальною» [494, с. 4].

Ігнорування думки науковців призвело до створення в Україні потужних терористичних угруповань ДНР, ЛНР та їх наміру запровадити терористичний проект «Новоросія».

Спікер Спеціальної моніторингової місії (СММ) ОБСЄ в Україні Майкл Боцюрків так заявив про ситуацію в зазначених регіонах: «Я хочу звернути вашу увагу на питання гуманітарної катастрофи, яка розгортається у нас на очах на сході України. Наші спостерігачі відвідали (Східні регіони) і говорили у своїх звітах про погіршення обстановки в багатьох частинах Донецької та Луганської областей. У багатьох селах ми бачили зруйновані лікарні, немає ліків. Багато дітей, які залишилися в регіоні, знаходяться просто в шоковому стані, їм ніде гратися, вчитися, у людей немає доступу до соціальної допомоги» [409].

Усі надзвичайні ситуації класифікуються за ступенем раптовості (раптові (непрогнозовані) і очікувані (прогнозовані)); швидкістю поширення (вибуховий, стрімкий, швидкорозповсюджуваний або помірний, плавний характер); масштабом поширення (локальні, місцеві, територіальні, регіональні, федеральні, транскордонні); тривалістю дії (можуть носити короткочасний характер або мати затяжний перебіг); характером виникнення (навмисні і ненавмисні) [386; 509]. При цьому, незалежно від характеру надзвичайної ситуації (війна, природна чи техногенна катастрофа, соціальний катаклізм) у її учасників можуть виникати кризові емоційні реакції: галюцинації, маячня, апатія, ступор, рухове збудження, агресія, страх, істерика, нервові тремтіння, плач тощо [395; 453; 507; 595].

Д. Еверстін і Л. Еверстін (D. Everstine, L. Everstine) виділяють чинники впливу на психологічний стан жертв катастроф: раптовість, відсутність подібного досвіду, тривалість, брак контролю за ситуацією, горе і втрата (особистісне чи опосередкована), постійні зміни, експозиція смерті, моральна невпевненість, неадекватність поведінки під час подій, масштаби руйнувань [747].

Криза, обумовлена стресовою ситуацією, не завжди переростає у травму. З цього приводу відомий німецький психолог Ф. Руппер дає такі пояснення: «В ситуації стреса у нас є вибір боротися чи тікати, в ситуації травми залишається лише можливість застигнути або внутрішньо розщепитися. Стресогенна реакція приводить до мобілізації енергії, захисний механізм травми – до мобілізації, відключенню енергії і заморозці почуттів. Стресогенні реакції відкривають психічні канали, травма зачиняє» [550].

Існують різні класифікації посттравматичних переживань. Розглянемо для прикладу класифікацію, надану науковцями на чолі з М. Решетніковим [537]:

«1. *Гострий емоційний шок*. Розвивається слідом за станом заціпеніння і триває від 3 до 5 год; характеризується загальним психічним напруженням, граничною мобілізацією психофізіологічних резервів, загостренням сприйняття і збільшенням швидкості розумових процесів, проявами безрозсудною сміливості (особливо при порятунку близьких) при одночасному зниженні критичної оцінки ситуації, але збереженні здатності до доцільної діяльності. В емоційному стані в цей період переважає почуття розпачу, що супроводжується відчуттями запаморочення і головного болю, серцебиттям, сухістю в роті, спрагою і утрудненим диханням. До 30% обстежених при суб'єктивній оцінці погіршення стану одночасно відзначають збільшення працездатності в 1,5–2 рази і більше.

2. *Психофізіологічна демобілізація*. Тривалість до трьох діб. Відповідно до досліджень, стадія настає внаслідок перших контактів з тими, хто отримав травми, і з тілами загиблих, виникає так званий "стрес усвідомлення" масштабів трагедії. Характеризується різким погіршенням самопочуття та психоемоційного стану з переважанням почуття розгубленості, панічних реакцій, зниженням моральної нормативності поведінки, зниженням рівня ефективності діяльності та мотивації до неї, депресивними тенденціями, деякими змінами функцій уваги і пам'яті.

3. *Стадія дозволу* – 3–12 діб після стихійного лиха. Поступово стабілізується настрій і самопочуття. Дослідження показують, що в абсолютної більшості обстежених зберігаються знижений емоційний фон, обмеження контактів з оточуючими, гіпомімія (маскоподібність особи), зниження інтонаційного забарвлення мови, сповільненість рухів. Наприкінці цього періоду з'являється бажання «виговоритися», що реалізовується вибірково і спрямоване переважно на осіб, що не були очевидцями стихійного лиха і супроводжується деякою ажитацією. Одночасно з'являються сни, відсутні у двох попередніх фазах, в тому числі тривожні й кошмарні сновидіння, в різних варіантах відображають враження трагічних подій. На тлі суб'єктивних ознак деякого поліпшення стану об'єктивно відзначається подальше зниження фізіологічних резервів (наростають явища перевтоми; середні показники фізичної сили і працездатності знижуються на 30%, також на 30% зменшується розумова працездатність, з'являються ознаки синдрому пірамідної міжпівкульної асиметрії).

4. *Стадія відновлення*. Починається приблизно з 12-го дня після катастрофи і найбільш чітко проявляється в поведінкових реакціях: активізується міжособистісне спілкування, починає нормалізуватися емоційне забарвлення мови і мімічних реакцій, вперше після катастрофи лунають жарти, що викликають емоційний відгук у оточуючих, відновлюються нормальні сновидіння. При негативній динаміці у осіб, що перебували в зоні катастрофи ймовірний розвиток психосоматичних розладів, пов'язаних з порушеннями діяльності шлунково-кишкового тракту, серцево-судинної, імунної та ендокринної систем».

І. Малкіна-Пих зазначає, що до числа найбільш адаптаційних механізмів в надзвичайних ситуаціях належать: короткочасна депресивна реакція (реакція втрати); затяжна депресивна реакція; реакція з переважаючим розладом інших емоцій (реакцією занепокоєння, страху, тривоги і т. д.). До основних спостережуваних форм невротів, що виникають внаслідок травматичних

ситуацій зараховують: невроз тривоги (страху), істеричний невроз, невротичні фобії, депресивний невроз, неврастенію, іпохондричний невроз [386].

В умовах кризи надзвичайних ситуацій особистісні переживання учасника подій за несприятливих умов розвиваються за такою схемою: травматичний стрес → гострий стресовий розлад → посттравматичний стресовий розлад → посттравматичний розлад особистості.

Якщо особистості не надана необхідна психологічна допомога при переживанні нею посттравматичного стресового розладу, існує імовірність виникнення посттравматичного розладу особистості, що проявляється через: вираженість і стійкість негативних змін у сприйнятті, мисленні і ставленні особи до себе; виражений характер змін особистості, що супроводжуються ригідною і неадекватною поведінкою; виражене зниження соціального функціонування. При цьому зміни особистості не пов'язані з епізодами інших психічних захворювань (за винятком посттравматичного стресового розладу) і не можуть бути пояснені органічним ураженням мозку [411; 505; 506; 507].

2.3.3. Детермінанти кризи життєвих втрат

Протягом усього життя людина зустрічається із таким явищем, як втрата. Це можуть бути втрати дорогих речей, явищ (роботи чи, наприклад, довіри чи волі), а також і здоров'я і навіть життя. Проте, незалежно від виду втрати, переживання людини відрізняються лише інтенсивністю, глибиною та тривалістю.

Будь-яка значна втрата є потужним стресогенним фактором. Ф. Руппер (з посиланням на Г. Фішера) подає визначення психотравми через призму досвіду, який представляє в якості витального переживання нерівноваги між загрозливими обставинами та індивідуальними можливостями боротьби з ними, що супроводжуються почуттям безпорадності та незахищеності та викликають тривале потрясіння в розумінні себе та світу [550]. В умовах

усвідомлення втрати особистість, як правило, переживає певні психо-емоційні стадії (І. Малкіна-Пих, Т. Вашека, А. Ленгле, М. Мюррей): стадія первинної взаємодії з втратою (шок, неможливість повірити, усвідомлення і прийняття події), стадія горювання (безпосередньо горювання), стадія одужання (прощання-відпускання, відокремлення-реконструктуризація).

Власна практика психологічного консультування показала, що за умов наявності паталогічного сценарію, особистість не переходить до проживання останніх двох етапів, оскільки біль утрати витісняється на рівень несвідомого і стає активним компонентом життєвого сценарію.

Науковці, зокрема І. Малкіна-Пих, А. Моховіков, Т. Вашека та ін., поділяють симптоми переживання кризи втрати на *типові* та *паталогічні*.

До *типових симптомів втрати* зараховують: порушення сну; втрата/набирання ваги; дратівливість; складнощі з концентрацією уваги; втрата інтересу до новин, роботи, друзів, церкви і т.д.; пригніченість; апатія і відчуження; прагнення до усамітнення; плач; самобичування; суїцидальні думки; соматичні симптоми; відчуття втоми; застосування снодійних та заспокійливих засобів; галюцинації, ототожнення з померлих або відчуття його присутності.

До *паталогічних симптомів* включають: тривале переживання горя (до кількох років); відсутнє проявлення страждань протягом двох і більше тижнів; сильна депресія, що супроводжується безсонням, почуттям самознищення, напругою, гіркими докорами на свою адресу і необхідністю самобичування; поява хвороб психосоматичного характеру (таких як виразковий коліт, ревматичний артрит, астма, нерідко буває ослаблення чутливості і т.д.); іпохондрія, надмірна активність, як захист від відчуження болю втрати, ворожість, спрямована проти конкретних людей, що не узгоджується з нормальною соціальною та економічною доцільністю. Можливі: повна зміна стилю життя; стійкий брак ініціативи або спонукань; нерухомість; слабо виражені емоції; нездатність відчувати; різкі скачки від страждань до

самовдоволення за короткі проміжки часу; зміна ставлення до друзів і родичів; дратівливість, небажання набридати, відхід від соціальної активності; прогресуюча ізолюваність; розмови про суїцид, возз'єднання з померлим, про бажання з усім покінчити [167; 383; 425; 466].

Криза втрати близької людини

Втрата близьких людей – це найтрагічніша подія в житті будь-якої людини. Проблема переживання цього виду кризи втрати знайшла відображення у наукових працях Т. Вашеки, М. Войтович, А. Ленгле, М. Мюррей, І. Малкіної-Пих, Н. Пророк, С. Шефова та ін. При витісненні травматичних переживань, або за наявності «сценарію заборони на переживання» нерідко особистість зазнає свого роду «оніміння» емоційно-почуттєвої сфери. Мерелін Мюррей у книзі «В'язень іншої війни» пише: «Коли ви страждаєте у зв'язку зі смертю коханої людини, почуття притупляються, і це нормально. Ви можете не відчуті всієї глибини цієї втрати протягом тижнів або навіть місяців. Така реакція – звичайна справа на війні, коли кілька травмуючих подій відбувається одночасно. У подібних обставинах емоційний шок може змусити нас пригнічувати свої спогади. Це явище часто спостерігається у ветеранів війни, які страждають від посттравматичних стресових порушень. Багато жертв голокосту випробували омертвляння почуттів, коли придушували в собі спогади про пережиті жахи» [433].

Коли ж особі не вдається конструктивно пройти стадію горювання, то наслідки не тільки можуть бути обумовлені витісненням переживань на рівень несвідомого, але й стати причиною хвороби та смерті скорботної особи.

У кожного народу є свої поховальні традиції та ритуали. Проходження цих ритуалів дозволяло близьким пройти весь цикл завершення емоцій. Від розпачу до прощання і прийняття відходу дорогої особи. «В звичаях і віруваннях українців, пов'язаних зі смертю людини, простежується нашарування елементів різних часів і культурних рівнів: архаїчні язичницькі

уявлення про смерть, загробне життя і вплив покійників на живих поєдналися з пізнішими християнськими, утворивши складний смислово-емоційний комплекс. У ньому виділяються три цикли: перший пов'язаний з актом смерті; другий – з похоронами; третій – післяпохоронні звичаї та обряди, в тому числі й поминальні», – зазначає етнограф С. Макарчук [376].

При помиранні існував цілий комплекс «обов'язків», які мав здійснити помираючий, аби залиши по собі мир та спокій. Зокрема, особа мала попрощатися з рідними, близькими, сусідами та знайомими, попросити в них вибачення за здійснені кривди та образи, висповідатися та прийняти Святе Причастя, а також виявити свою останню волю. При смерті батьків – одне із завдань було примирити дітей, а також при свідках сказати кому що належить і т.д. [292; 324; 493].

Коли особа щойно «відходила» починався етап «голосіння», що по-суті є елементом народної творчості, який сприяє повноті психо-емоційного завершення процесу поховання. М. Грушевський [195] в різних томах «Історії України-Руси» приводить приклади різних голосінь. Крім того, складена ним класифікація «голосінь» за їх мотивацією вважається однією з найперших:

- заклики до небіжчика (небіжчиці) в лагідних і ніжних формах, щоб заставити себе почути;
- вирази жалю і болю з приводу смерті, лемент;
- заклик не вмирати, вернутись, устати, подивитись, промовити;
- докори за те, що небіжчик сиротить рідних, кидає господарство;
- докори попереднім мерцям, що вони покликали, перевабили до себе покійного;
- образ сумного стану небіжчика в його новій домовині і контраст із покинутим життям;
- образ сумного стану покинутих без нього і контраст із втраченим життям;

– побоювання, що без небіжчика його рідні не тільки не даватимуть собі ради з домом і господарством, а й будуть безборонні супроти кривд чужих;

– вирази відчаю: краще було не родити дітей, ніж стратити; краще не жити без померлого (померлої); прохання прибути хоч на коротко, на побачення, на розмову і запити, коли чекати, звідки виглядати;

– вирази резигнації: неможливість побачити, прибути, промовити; неможливість що-небудь передати, як-небудь зв'язатися живим з небіжчиками;

– запити до природи, до садів, до птахів, чи вони не бачили небіжчика і не можуть щось від нього передати;

– образи-контрасти подружжя і смерті;

– образи-порівняння: зламане дерево, відірване від гілки яблуко і т. д.;

– звернення до старших, раніше померлих, прийняти і упокоїти новопомерлого:

– надії на побачення [340].

Наведемо приклад голосіння дитини за батьком:

«Таточко мій, соловеєчко.

Та куди ж ти від мене тікаєш?

Та нащо ти мене оставляєш?

Та де ж мені тебе шукати,

В кого мені тебе питати?

Да якби я знала, де тії лавочки,

Де продаються ріднії таточки,

Та я б свою жисточку рішила,

Собі рідного таточку купила» [449].

Повторюючи багаторазово «голосіння» особистість з психологічної точки зору завершувала гештальт (за Ф. Перлзом [479; 480]) і тим самим створювала передумови конструктивного виходу із стану гострого горя і кризи втрати особи. Крім того, «голосіння» дозволяє легалізувати емоції, що своєю

чергою також дає позитивну динаміку на шляху завершення емоцій голосільника.

Християнська традиція передбачає трьохетапний процес відспівування померлого. «Погребіння пов'язане із всеношною чи повною панахидою. Чин відспівування складається з трьох частин: із звичайного початку, 90 псалма, 118 псалма та заупокійних тропарей за непорочними; із співу канона, стихира, блаженств, з тропарями, читання Апостола і Євангелія, ектенії, читання розрішельних молитов і, нарешті, стихир при останньому цілуванні. Чин відспівування закінчується заупокійною літією» [675, с.84–85]. Якщо вслухатися або вчитатися в тексти Чину похорону, то вдається простежити цикл емоційно-почуттєвих реакцій, які перетікаючи за допомогою тексту і співу один в один створюють цілісну картину прощання і «відпущення» померлого. На першому етапі відспівування учасники процесу ніби занурюються в уповання на Боже милосердя і водночас в покаєння за помелою людиною. На другому етапі відбувається зосередженість на швидкоплинності людського життя, неминучості руйнації людського тіла, важливості блаженств, прохання Бога про розрішення гріхів для померлого, про заступництво і, в решті-решт, прощальний поцілунок. Оспівується вже спокійне відходження душі до Бога та її остаточне прощання з близькими. Третій – поховальний етап передбачає здійснення процедури поховання труни і за печатання могили до другого пришествя і суду.

«Сімейні звичаї і обряди становлять вагомий підрозділ традиційно-побутової культури нашого народу. Вони мають глибоке гуманістичне спрямування, ідею утвердження високого морально-етичного статусу сім'ї, ролі та значення в ній людини. Багатство архаїчних елементів і локальних різновидів, варіантів засвідчує давнину походження української народної сімейно-побутової обрядовості, її популярність і стійкість. Збереження та відродження багатьох елементів цих традицій у сучасному побуті може бути

чинником збагачення духовності сучасної людини, але для цього потріба вдумлива і цілеспрямована праця» [376].

Кризи втрати здоров'я

Інтенсивність кризи, обумовленої втратою здоров'я, залежить насамперед від поставленого діагнозу і характеру перебігу самого захворювання. Також виживою є внутрішня настанова особистості щодо характеру взаємодії із хворобою. Так фіксація особистості на почутті жалю до себе може як загальмувати, так і унеможливити процес одужання [285]. Вперше фази, які проходить особистість при зустрічі із невиліковним захворюванням, описала в своїх роботах Е. Кюблер-Росс [331]. І попри те, що лікарі не завжди погоджуються із запропонованою етапністю, вона має право на існування. Тож Е. Кюблер-Росс виділяє фази:

- заперечення хвороби (анозогнозична) – відмова прийняти хворобу. «Ні, не я!» – типова реакція даного етапу. Реакція природна;
- протесту (дисфорична) – прагнення зрозуміти суть хвороби через «я–вони» протистояння. «Чому саме я?» — типове запитання. Гнів, агресія на оточуючих і взагалі здорових людей. Особа потребує розуміння і підтримки;
- «торгу» (аутосугестивна) – це активна фаза дій, що передбачають певні умови для оточуючих. Визначається перевагою сегментарного мислення, що водночас дає цілеспрямовану (вузькоспеціалізований) розподіл життєвої енергії. Історії про одужання дають хороший позитивний ефект;
- депресії – змиряється з хворобою (навіть якщо не приймає її). При відутності прийняття проявляється депресія, сум, туга. Особливої гостроти ця фаза набуває за умови втрати частини тіла чи функцій, важливих для цілісного Я-образу. В умовах смертельної хвороби при прийнятті її особистістю як неминучості, але за відсутності прийняття близькими, виникає стан передчасного оплакування втрати сім'ї, близьких, майбутнього. Оточуючі

уникають спілкування, через те, що не знають, як себе поводити з умираючим. У цей період слід просто бути поряд з особою.

– прийняття смерті – проходить в залежності від результату попередніх етапів. Якщо вони пройдені успішно, то спостерігається упокоєння, відчуття звершеності, тихої радості. У протилежному випадку відбувається або просте змирення з хворобою (як результат безвиході), або стан агонії.

Не всі хвороби ведуть до летального кінця. Існує багато хвороб, які лише змінюють життєві моделі особистості, зокрема це хронічні захворювання кишково-шлункового тракту, серцево-судинні, хвороби сечовидільної системи і психічні розлади.

На думку екзистенційних психологів, депресивне переживання хвороби пов'язане насамперед не з біологічними чи соціальними потребами або неспроможністю подальшої професійної діяльності особистості, а саме з втратою сенсу свого існування, що в свою чергу призводить до відмови від пошуку виходу із ситуації, що склалася [570].

Криза втрати матеріальних благ

До кризи втрати матеріальних та соціальних благ належать кризи втрати майна (пожежі, рейдерство тощо), коштів (банкрутство), роботи (скорочення, звільнення).

Характер переживання зазначеної кризи залежить від особистісних якостей людини та її життєвих установок. Проблемами подолання наслідків кризи втрати матеріальних благ присвятили свої роботи українські фахівці, зокрема, Ж. Вірна, Ф. Василюк, Б. Пельцман, Л. Дика, О. Корчевна, Т. Титаренко та ін.

Опираючись на результати теоретичного дослідження та власного досвіду з психологічного консультування представників бізнесу, можна виділити три основних реакції на кризу втрати значних матеріальних благ:

1. Прийняття проблеми втрати в якості ситуативної складної задачі, що передбачає компетентне вирішення.
2. Прийняття ситуації як деструктивного досвіду з подальшою відмовою від розвитку власного бізнесу.
3. Сприймання проблеми в якості особистісної трагедії.

В залежності від обраної стратегії проживання кризи відбувається вибір стратегії її подолання. Якщо перший вид реакції передбачає наявність активних дій з подолання проблеми, другий вид реакції хоча й зберігає активність, але стратегічно спрямовує діяльність в іншу сферу, то третій вид реакцій передбачає використання стратегій уникання і горювання, яке може затягуватися на невизначений час.

Криза втрати волі та свободи пересування

Якщо екзистенційна, ентелехійна та трансцендентна свобода людини належить до категорії її екзистенційних та духовних переживань, то зовнішня свобода формує образ психофізичної дійсності, образ простору і часу та місця людини в цьому просторі та часі. Обмеження свободи призводить до цілої низки психофізіологічних змін у особистості. Досить конкретно про це говорить В. Франкл, який пізнав досвід концентраційного табору. У своїх спогадах він зазначає, що майже всі невільники почувалися однаково і в очах кожного з них був біль, страх і навіть жах. Люди опинилися в умовах боротьби всіх проти всіх [633]. І навіть, коли мова йде не про такі глобальні речі, як концтабір, а лише про затримання органами влади в підозрі про скоєння злочину, навіть тимчасове позбавлення волі накладає свій відбиток на психологічний стан особистості.

У своєму творі-одкровенні «Тюремна енциклопедія» А. Кучинський пише: «Витримати досить довгий шлях боротьби за власну свободу (маючи на увазі повну невинність) може не кожен. Справедливості важко домогтися в обмежених кубометрах тюремної або іншої камери. Часто слідство пропонує,

втрачаючи докази в основній справі, взяти "на себе" що-небудь дрібніше. Мотивується це "діловою пропозицією" просто: сидиш, дурень, задихаєшся в камері, того диви – туберкульоз або що гірше ... А ми тобі гарантуємо "двушку" (два роки); адже ти вже майже рік відсидів? Ще один рік – на одній нозі відстоїш. А на зоні – свіже повітря, санчастина, чиста білизна, просторніше приміщення...» [328] і багато людей, будучи «зламаними», погоджуються.

Відсутність перспективи, відсутність майбутнього, відсутність надії – це перше, з чим стикається особа, яка втрачає свободу. Шок змінюється на усвідомлення того, що реальність виглядає саме так і відповідно формується образ реальності «до» та реальності «після».

Альфред Ленгле так описує наслідки цього стану: «Наслідки цього - нескінченна, безмежна апатія, внутрішня притупленість, зростаюча байдужість, поступове психічне вмирання. Нормальний рух почуттів закінчився. Залишилося тільки одне почуття – жахливий біль. Біль від несправедливого ставлення, біль від свавілля і принижень <...> Другий наслідок, пов'язаний з цією апатією, – вилучення себе з життя (примітивізація). Люди ставали дуже примітивними. Всі інші інтереси, окрім первинних, зникали. Єдиною цінністю було виживання, всі інші знецінювалися <...> Третім елементом – відчуття втрати себе. Четверте – це втрата сьогодення і майбутнього. Присутність була всього лише миттєвістю. Те, що є зараз, — це несправжня реальність. Справжня, людська реальність для них залишилася в минулому <...> Це призводило людей до відступу, до капітуляції. У них більше не було майбутнього. І це означало, що більше ні в чому немає сенсу. У всіх травмах можна спостерігати схожі реакції. Люди після ситуації насильства, наприклад сексуального, після взяття в заручники, переживають розхитування фундаментальних уявлень про реальність. Важка травматизація знищує в першу чергу первинну фундаментальну мотивацію. Якщо я переживав важку травму, це означає, що я нічому більше не можу довіряти» [373].

Віддалені наслідки перебування в контрацентаційних таборах з українських фахівців досліджувала Л.Юр'єва. Опираючись також як на праці таких психологів, як В. Франкл, А. Кемпінські (1973), Л. Фішез (1957), В. Мороз (1958), і на власні дослідження вона, виділила віддалені наслідки ув'язнення:

- *«Синдром прогресуючої астенії, який найчастіше розвивався в період повернення до нормального життя. (Відзначався в 65–75% випадків. Обернені астенії найчастіше відзначалися у осіб старше 45 років. Важкі форми астенії проявлялися нападами пароксизмальної, емоційної екімнезії).*

- *Передчасне старіння і смерть, які дослідники пов'язували з органічним ураженням мозку і недостатністю надниркових залоз. (Близько 50 % колишніх в'язнів нацистських таборів померли протягом 10 років після звільнення).*

- *Невротичні симптоми і нічні кошмари в образі концтабору були виявлені у двох третин обстежених.*

- *Хронічні депресії, на які страждала понад третина з вибірки.*

- *Захворювання раком, розвиток катаракти та глухоти, що проявлялися значно частіше, ніж у популяції.*

- *Фіксація (застрягання) на тій стадії фізичного та психічного розвитку, якого особа досягли в момент арешту. (В даному випадку мова йде про перебування в концтаборі в дитячому та підлітковому віці)» [703, с. 154].*

Безперечно, якщо мова йде не про концтабір або політичне ув'язнення чи ув'язнення безневинного, то сама адаптація проходить нарізно у різних верств населення. Як зазначають тюремники, інтелігентам дуже важко адаптуватися до тюремних умов, а от для деяких «постояльців» вже навіть КПЗ є зоною комфорту. Безперечно, з позиції психології, в даному випадку швидкої адаптації ми маємо справу з акомодальним синдромом, що сформувався як адаптативний механізм для виживання особистості в несприятливих умовах на основі певного «розщеплення особистості» і витіснення «здорової частини» з простору активної взаємодії з оточуючим середовищем. Що в свою чергу (за

відсутності будь-якого конструктивного духовно-психологічного впливу на особу) призводить до втрати нею екзистенційних складових буттєвого пізнання і активізації функціонування в межах травмованої частини субособистості.

Проте не завжди під обмеженням свободи людини розуміють ув'язнення органами влади (легітимними чи не легітимними, гуманістично налаштованими чи людиноненависницькими). Позбавлення особистості свободи можливе також і в умовах заручництва. Дана тема для України набула особливої актуальності за останні два роки, коли велика кількість військових, волонтерів, журналістів та мирних громадян стали жертвами заручництва в зоні АТО. На основі досліджень В. Христенко [660] та власної практики психологічного консультування можемо виділити етапи поведінкових проявів заручників.

Споглядальна фаза. Домінує невербальне спілкування, спостереження за іншими, дослідження соціального оточення і прогноз розгортання ситуації. У більшості активізується базова захисна реакція «відкидання». За тяжких умов утримання вже за кілька годин проявляється агресія як форма розрядки напруги при подальшому виснаженні.

Фаза диференціації. Спостерігається відступ від стереотипічної поведінки. Відбувається функціональний розподіл ролей (лідери, спостерігачі, активісти тощо) серед заручників.

Фаза групової ідентифікації. Уточнення рольового статусу заручників. Активна допомога особливо постраждалим. Створення неформальних мікрогруп.

Фаза проявлення. Визначається проявленням особистісних рис заручників, що або сприяють розвитку групи, або, навпаки, призводять до її руйнації. Останній тип сценарію призводить до розвитку астеничного синдрому у заручників [382; 660].

У залежності від особистісних якостей заручників формуються певні базові стратегії їх поведінки:

- *істероїдна* (для жінок більш характерний плач та причитання, для чоловіків – агресивна поведінка. Накопичення агресії супроти терористів чи обставин може стати передумовою героїчних вчинків);
- *стійка* (внутрішні якості особистості проявляються через незламність цінностей, розумну сміливість та обережність і є резервом для оточуючих в переживанні заручництва);
- *подавлена* (домінація переживання страху та безпорадності впритул до розвитку шизоїдних проявів);
- *інтеграційна* (відбувається інтеграція заручника у простір терориста: за розрахунково-зисковими показниками, за емоційно-почуттєвими) [382; 217; 280].

У різних варіаціях вивченням поведінки жертви та терористів займалася ціла когорта психологів та віктимологів, зокрема, А. Дмитрієв, Л. Китаєв-Смик, А. Ленгле, І. Малкіна-Пих, В. Христенко, Д. Титаренко, М. Решетніков, Є. Тарасова, А. Щеглов, О. Тимченко та ін. В умовах сьогодення навіть розроблені методичні рекомендації для тих, хто опинився в заручниках [239]. Дані рекомендації вивчають військові, волонтери, проте вони можуть врятувати життя і місцевому населенню, що перебуває в зоні АТО/ООС.

Також варто окреслити ще один аспект переживання кризи заручництва, пов'язаного з емоційно-почуттєвими переживаннями особистості заручника, – це «стокгольмський синдром», тобто несвідомий стан прихильності жертви до кривдника. І. Малкіна-Пих виділяє такі необхідні умови розвитку «стокгольмського синдрому»:

- «психологічний шок»: коли людина, щойно вільна, опиняється в прямій фізичній залежності від терориста;

- тривале утримання заручника: заручники знаходяться під впливом потужного психологічного тиску; фактор часу – на боці терористів, і з часом все більше зростає ймовірність підкорення чужій волі;

- принцип психологічного захисту: будь-який стресовий стан занурює людину у депресію, і тим глибше, чим сильніше переживання» [382, с.452].

Розвиток «стокгольмського синдрому» призводить до несвідомої співучасті заручника в терористичному акті. Саме через емоційно-почуттєву сферу жертва входить у стан співчуття до загарбника і стає емоційною підтримкою останньому.

Криза позбавлення волі є надзвичайно травматичним досвідом для будь-якої особи. А. Ленгле чітко сформулював [373], що «центральною у подоланні травми є внутрішній діалог» і що для особистості надзвичайно важливо, навіть в умовах неволі зберегти внутрішнє життя, прийняти те, що відбувається, але не здаватися у своєму внутрішньому діалозі. Бо лише так в умовах неволі зберігається зв'язок із життям та цінностями. А ще надзвичайно важливо для виживання перейти в своєму діалозі від глобальних масштабів думання до простих речей: подиху вітру, сонячного промінця, квітки, міці гори, що перед очима, тощо. Бачити форму, колір, відчувати аромат. Саме такі прості речі і стають маленькими радощами, що здатні наситити душу і дати психологічний резерв на подолання травми у майбутньому. І цей резерв дуже добре зазначений у словах бувшого в'язня концтабору В. Франкла, які також згадує в своїх доповідях і А. Легле, а саме: «Після всього того, що я пережив, мені нічого на світі не треба більше боятися –крім мого Бога». Крім того, говорячи словами В. Франкла, надзвичайно важливо підкреслити значення особистості, як такої: «У світлі того, що можливо знайти сенс у стражданні, сенс життя існує при будь-яких умовах, принаймні потенційно. Поруч з цим безумовним сенсом життя згадаємо безумовну цінність кожної людини. Саме ця безумовна цінність гарантує невід'ємність її людської гідності» [672].

2.3.4. Травмівні чинники кризового досвіду насильства

Тлумачний словник дає наступне визначення насильства: «Фізична сила до кого-небудь; силування, гвалт, примус; застосування сили для досягнення чого-небудь; примусовий вплив на когось, щось» [447, с. 303]. В юриспруденції під насильством розуміють «умисний фізичний чи психічний вплив однієї особи на іншу, проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду або містить у собі загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою. Такий вплив на особу здійснюється вчиненням певних умисних діянь. Як правило, насильство вчиняється діями, що є активною поведінкою особи. Однак відомі випадки вчинення насильства і шляхом пасивної поведінки [178, с. 501].

У Законі України «Про попередження насильства в сім'ї» зазначається, під сімейним насильством розуміють «будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю» [2].

У різних галузях науки під насильством розуміють здійснення цілеспрямованого тиску, навмисну дію, спрямовану на причинення шкоди чи психологічне або фізичне знищення як окремої особистості так і групи людей, шляхом здійснення впливу поза її (їх) волею.

Міжгалузева дисципліна, що вивчає процес становлення жертвою як особистості, так і групи, називається віктимологією. Віктимологи виділяють такі види насильства: фізичне, економічне, психологічне та сексуальне [106; 382]. Психологічний компонент насильства присутній у всіх його видах: і фізичному, і економічному, і сексуальному.

Під фізичним насильством розуміють «усвідомлене використання фізичної сили з метою протиправного впливу на організм іншої людини поза її

волею або всупереч їй, який проявляється в порушенні тілесної недоторканності особи через зовнішні покриви тіла або внутрішні органи. Найчастіше фізичне насильство проявляється в нанесенні різного роду тілесних ушкоджень, побоях, мордуваннях, обмеженні свободи пересування тощо» [655].

У судовій медицині класифікують такі фактори тілесних ушкоджень [591, с. 48–49]:

- «Ушкодження фізичними факторами: механічними (тупими чи гострими знаряддями травми, зброєю, енергією вибуху); термічними (високою або низькою температурою); електрикою (технічною, атмосферною); різними видами променевої енергії (світловим, рентгенівським і радіоактивним випромінюванням), зміною барометричного тиску газів (низьким і високим); звуком.

- Ушкодження хімічними факторами (різноманітними отрутами, введеними ззовні, які викликають хімічні опіки та отруєння).

- Ушкодження біологічними факторами (в основному біологічними агентами (патогенними мікробами, бактеріальними токсинами), за умови зараження ними штучним шляхом).

- Ушкодження психічними факторами (дія переляку, погрози і т. д.).

- Ушкодження комбінацією факторів (механічних і термічних, механічних і хімічних).

- Ушкодження комбінованими факторами (електрострумом, який вражає людину і здійснює на неї хімічну, термічну і механічну дію тощо)».

На даному етапі розвитку нашого суспільства фізичне насильство активно застосовується на окупованих територіях України, де катування, викрадення, примуси, підриви стали спотвореною нормою життєдіяльності. Про рівень тілесних ушкоджень д.мед.наук, заслужений лікар України О.Борзих говорить так: «За величезними ділянками уражених тканин, з якими

надходять багато поранених, я розумію, якої небаченої страшної сили зброєю використовують у цій війні» [651].

При розгляді проблеми насильства в сім'ї в Законі «Про попередження насильства в сім'ї» зазначається, що «фізичне насильство в сім'ї – умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі і гідності» [2].

Найчастіше жертвами домашнього насильства стають діти та жінки. Серед найбільш відомих в Україні організацій, які допомагають жертвам домашнього насильства є «Ла Страда – Україна» (Міжнародний жіночий правозахисний центр: протидія торгівлі людьми, насильству в сім'ї; захист прав дітей) [332], Всеукраїнська гаряча лінія з протидії насильству, також значна кількість громадських організацій одним з напрямків діяльності яких є протидія насильству та допомога жертвам домашнього насильства, зокрема, МГО «Міжнародний Центр Батьківства», ВГО «Християнська родина – світло Сходу», Жіночий консорціум України (WCU) та ін. Проте ця тема, з одного боку, на фоні подій в Україні відійшла на другий план, а з іншого – не втрачає актуальності.

«У Ла Страда виділяють три категорії сімей, де насильство стає головною проблемою. Це переселенці з окупованих територій, ті, хто залишився жити в так званих республіках, і сім'ї, де чоловік повернувся із зони АТО/ООС. Остання категорія, за спостереженнями експертів, найчисленніша. Бійці, повернувшись з фронту, перебувають у важкій депресії й апатії. Як правило, вони зриваються на батьках, дружинах і дітях. Нерідко доходить і до рукоприкладства. Як результат – розлучення, алкоголізм і навіть випадки самогубств» [571].

Саме посттравматичний розлад як серед військових, так переселенців стає потужним механізмом до розвитку насильства в сім'ї. Тому особливої

актуальності набуває проблема психологічної реабілітації тих, хто повертається або переселяється із зони АТО/ООС.

Відповідно до визначення в Законі України «Про попередження насильства в сім'ї» [2]:

- «психологічне насильство в сім'ї – насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю;

- економічне насильство в сім'ї – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я;

- сексуальне насильство в сім'ї – протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканність іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до дитини, яка є членом цієї сім'ї; (Абзац четвертий статті 1 із змінами, внесеними згідно із Законом N 5462-VI (5462-17) від 16.10.2012)»

У навчально-методичному посібнику для працівників внутрішніх справ зазначаються такі прояви психологічного насильства: образи, використання лайливих слів, образливих жестів, тримання членів сім'ї у страху, брутальне ставлення як до членів сім'ї, так і до їх родичів, друзів, заподіяння шкоди домашнім тваринам, пошкодження особистих речей, безпідставні докори, патологічна підозрілість, ревності, стеження, ігнорування почуттів особи, знецінення переконань іншої особи, образа віросповідання, національності, раси члена сім'ї, дорікання соціальним походженням, обмеження свободи дій, погрози заподіяти будь-яку шкоду, підштовхування до самогубства, примус до протизаконних дій, обмеження в роботі, навчанні тощо [333 , с.17–18].

Будь-яке насильство передбачає наявність і жертви, і кривдника (агресора). Практика психологічного консультування показує, що, як правило, агресором стає той, хто в дитячі роки сам перебував у статусі жертви. Науковці виділяють такий «цикл кривдника»: образа (показ власної влади і контролю в образливий спосіб); провина та страх репресій (страх бути спійманим і неспокій перед тим, що жертва захоче помститися), раціоналізація (переконування жертви в тому, що саме вона винна в насильстві, відкидаючи особистісну відповідальність за здійснення деструктивного вчинку), нормальна поведінка (поводиться так, ніби не трапилось нічого); планування та фантазування (обмірковування минулих та майбутніх насильств підкріплює злість кривдника, що активізує планування іншого епізоду); складання плану (створення та контроль ситуацій, що спонукатимуть жертву діяти у спосіб, запропонований насильником) [49; 382; 386].

В юриспруденції та юридичній психології жертва злочину — це «людина, якій злочином заподіяно фізичну, майнову або моральну шкоду незалежно від того, визнано її у встановленому законом порядку потерпілим чи таким вона сама себе вважає» [473].

Дослідження жертв насильства [332, 333, 426, 605] показують, що найбільш руйнівних психологічних наслідків зазнають жертви сексуального насильства. Сексуального насильства зазнають не лише жінки та діти. Зони бойових дій стають зонами масштабного використання сексуального насильства. Війна в Боснії і Герцеговині, в Грузії, в Сьєрра-Леоне, Ліберії, Руанді та Конго, Лівії, Сирії, на Донбасі ще раз підтверджують, що нерідко зґвалтування стають чи не найбільш поширеним способом знущання над беззахисними цивільними людьми та полоненими. Саме цьому питанню була присвячена Міжнародна конференція щодо проблеми сексуального насильства під час воєн (Лондон, червень 2015 р.). Напередодні відкриття конференції британський міністр закордонних справ Вільям Гейґ сказав: «Я жахнувся, коли дізнався, що досі лише 30 осіб покарані за понад 50 000 зґвалтувань, скоєних

під час війни у Боснії в 90-х. Також надходять жахливі повідомлення про зґвалтування тепер у Сирії разом з убивствами, катуваннями й утисками тисяч невинних цивільних людей. Як міністр закордонних справ я обурений масштабами сексуального насильства проти чоловіків, жінок і дітей в умовах конфліктів та переслідувань» [567].

Сексуальне насильство не завжди є результатом злочинів у тому вигляді в якому їх звикло розглядати суспільство. Відповідно до Закону про попередження насильства [1] сексуальне насильство може проявлятися і через сексуальну поведінку, що порушує сексуальну недоторканність і статеву свободу жінки та чоловіка і має вигляд «настирливого нав'язування сексуальної близькості:

- постійне нав'язування сексуальної близькості, коли жінка чи чоловік перебувають у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння;
- нав'язування сексуальної близькості, коли жінка чи чоловік не бажають її, але бояться відмовити;
- нав'язування жінці чи чоловіку особливих видів сексуальних контактів проти її (його) волі;
- нав'язування без згоди жінки чи чоловіка фізичного контакту з ерогенними зонами, іншими частинами їхнього тіла тощо» [438 , с. 16].

Подібної позиції притримується і відома в Україні науковець, як зазначає Т. Говорун: «Сексуальне насильство у будь-якій формі – від сексуально-небажаних дотиків, упосліджень до інцестних стосунків та зґвалтування — має особливо негативний вплив на психіку, оскільки зачіпає глибинні основи образу Я-відчуття самості, самоцінності, самототожності, уявлення про безперервність існування свого Я. При цьому тимчасовий, навіть нетривалий період дисбалансу складових Я-образу, зокрема тілесного і сексуального, призводить до підвищення тривожності, депресивних станів, соціальних фобій, зміни смислотворчих мотивів життєдіяльності в цілому» [110, с. 22].

Проте найбільш незахищеними і вразливими до сексуального насильства є діти, оскільки вони не мають належного ні психологічного ні фізичного резерву протидіяти насильнику, тому наслідки пережитого насильства проявляються не тільки в якості гострого стресу чи посттравматичного синдрому, але і у зміні базових життєвих сценаріїв.

Питання сексуального насильства над дітьми набуває особливої актуальності в наш час, оскільки активізуються різного роду рухи, що спрямовують свою діяльність на легалізацію сексуальних відносин з дітьми. Так, наприклад, під час обговорення в парламенті Канади поправки С-54 [720], що передбачає внесення до кримінального кодексу змін з приводу мінімального терміну покарання за злочини сексуального характеру проти дітей, перед чиновниками виступили психолог Монреальського університету Хуберт ван Гіджсегхем і доктор Вернон Квінсі. Вчені спробували переконати владу, що педофілія – це не психічне захворювання, а особливий вид сексуальної орієнтації, нарівні з гомо- і гетеросексуалізмом. На думку цих психологів, «лікувати педофілів хімічною кастрацією або піддавати їх тюремному ув'язненню – просто варварство» [770].

У США існує організація "B4U-ACT" (<http://www.b4uact.org/>), мета якої – легалізація педофілії. В організацію входять багато шанованих психологів з Гарварду, університетів Іллінойса і Луїсвілля. Вони називають педофілів «людьми, яких ваблять неповнолітні», і заявляють, що кримінальне переслідування таких осіб належить до «ненаукового». Представники «B4U-ACT», як і їхні канадські однодумці, вважають педофілію сексуальною орієнтацією [531]. А в шкільному окрузі Brea Olinda (BOUSD) почали представляти школярам на уроках стосунки між чоловіком та хлопчиком в якості сексуальної орієнтації [800].

Слід розуміти, що сексуальне насильство над дітьми існувало протягом всієї історії людства. Проте, розуміючи причинно-наслідкові складові цього явища, можна мінімізувати його наслідки. Значну роль в цьому процесі

відіграє родина. Вона може стабілізувати дитину, а може, навпаки, ретравматизувати її.

До дій сексуального насильства над дітьми зараховують: проникнення пальцями та предметами у вагіну або задній прохід дитини, проникнення пенісом у задній прохід дитини чи підлітка, вагінальний статевий акт, фелляція (оральний секс), куннілінгус (сексуальна взаємодія з клітором), "сухий статевий акт" (коли дорослий імітує традиційний акт, але "кінчає" собі в одяг), мастурбація у присутності дитини, поцілунки та пестощі еротичного характеру, навмисне оголення дорослого у присутності дитини, роздягання дитини, підглядання за дитиною у ванні, туалеті тощо, демонстрація статевих органів дитині, експібіціонізм [299; 707].

Десятирічний досвід роботи з кримальною міліцією у справах дітей та Відділом превенції дозволив виділити *детермінанти сексуального насильства над дітьми*, зокрема:

- насильство здійснене сторонньою особою (з якою ні дитина, ні її родичі не були знайомі);
- насильство здійснене особою із близького соціального середовища (друг батька, сусід, родич подруги чи друга, вчитель, тренер тощо);
- сексуальне насильство в сім'ї (тобто насильство здійснене одним із членів родини).

Насильство здійснене сторонньою особою найчастіше відбувається в нелюдних місцях: парках, пустирях, підвалах, на сходинах в будинку або навіть в помешканні за відсутності дорослих. При цьому насильник, як правило, використовує зброю (пістолет, ніж або імітатор) / або залякування на кшталт: «Я тебе вб'ю», та коли воно не діє, залякування іншого типу: «Якщо пикнеш або скажеш комусь хоч слово, то я вб'ю твоїх батьків (брата, сестру тощо). Зазначена поведінка насильника була виявлена у 75 % випадків насильства над дітьми, зафіксованих під час роботи з дітьми в «Зеленій кімнаті» протягом 2010–2018 рр, 25 % випадків сексуального насильства було

здійснено у стані алкогольного сп'яніння молоддю юнацького віку, як фактор «презентативності» власної сексуальності.

Хлопці та дівчата нарізно реагують на ситуацію сексуального насильства. Зґвалтування часто переживається хлопцями не тільки як знецінення власного Я, але й як деформація власної статевої ідентифікації. І часто перше питання, яке задає дитина психологу: «Я тепер не такий, як всі? Я тепер гомосексуаліст?» Практика ведення допитів та надання психологічної допомоги дітям–жертвам насильства показує, що питання такого характеру попри його травматичність, є дуже важливими для хлопчика і потребують уваги фахівців та підтвердження непорушності його статевої ідентифікації як чоловіка.

Для подолання травматичної ситуації важливе значення має емоційний стан батьків. Якщо батьки переживають стан горя і проявляють його на зовні, то дитина зазнає постійної ретравматизації.

Насильство, здійснене особою із близького соціального середовища відбувається, як правило, в умовах поступового залучення дитини до сексуальної взаємодії із застосуванням поетапних стратегій, зокрема:

- формування позитивного образу насильника;
- створення ситуацій безпечного перебування наодинці з дитиною;
- застосування елементів сексуальної гри;
- поступовий перехід до більш відкритих сцен сексуального характеру (наприклад: «Я знаю таку цікаву гру. Спочатку ніби трохи ніяково в неї грати, але потім ти отримуєш багато задоволення», «Зараз ми пограємо з тобою у приємну гру з призами....», «Ти вже дорослий і настав час тебе навчити... сексу. Ти ж не хочеш бути як лох, треба всім довести, що ти майстер» тощо);
- фіксування дитини у стані почуття провини за «спокусу» «порядної людини» (наприклад: «Якби в тебе не була така ніжна шкіра (волосся, голос тощо), я б ніколи такого не вчинив. Що ти зі мною зробив/зробила?...», «Я б ніколи тебе не зачепив, якби не бачив як ти сам/сама цього хочеш...», «Ти

подивися, що ти зі мною зробив/зробила, я весь час думаю про тебе...», «Такого б ніколи не сталося як би ти не був/була таким/такою гарним/гарною» і т.д.);

– забезпечення мовчання дитини (встановлення «секрету» і контроль за збереженням таємниці).

Проходження зазначених етапів сексуального залучення запроваджує дитину в когнітивний дисонанс, оскільки, з одного боку, наявне відчуття зняковіння і сорому щодо пропозицій і дій насильника, а з іншого – довіра до добре знайомої людини, що в сукупності закріплюється почуттям провини за «залучення цього дорослого до того, що він не збирався робити».

Коли виникає загроза розкриття «таємниці», насильник, як правило, переходить до стратегій: висміювання, обезчещення, залякування. Для підсилення «синдрому обезчещення» насильник, як правило, знімає все на відео, а потім погрожує виставити все в інтернет. Перебування у тривалому стресі призводить до розвитку акомодального синдрому, тобто в даному випадку синдрому адаптації до психосексуальної травми [279; 818].

Громадські організації, які займаються питанням насильства заявляють, що 70 % ситуацій сексуального насильства над дітьми відбувається в родинях [426; 617], що, на нашу думку, не відповідає дійсності. За результатами роботи із жертвами сексуального насильства як в умовах «Зеленої кімнати» спільно з кримінальною поліцією, так і внаслідок власної консультативної практики, можна стверджувати, що показник сексуального насильства в межах сімейної системи складає 39 % від загальної кількості сексуальних насильств.

Цілком слушною є позиція П. Горностая, який виділяє наступні детермінанти домашнього сексуального насильства: «закритий характер будь-якої інформації, що стосується сімейних травм (фізичних чи моральних)», «почуття провини жертви», наявність сімейних ігор («якими граються всерйоз, це, як правило, ігри 2-го або 3-го ступеня, тобто ігри, які, за визначенням

Е. Берна, ведуться до останньої "точки" і можуть закінчитися в операційній, у залі суду або в морзі») [116].

Водночас варто зауважити, що нерідко у випадках насильства над дітьми з боку близької особи, матері знають про те, що відбувається з їхньою дитиною, але система їхнього психологічного захисту витісняє події або раціоналізує її, або проєктує на дитину образ винуватця. Тривала консультативна практика дозволила виділити типові мовленнєві конструкти таких жінок, наприклад: «якщо я від нього піду, то він без мене пропаде», «тільки я можу йому допомогти», «я ж не можу зректися його, бо він же мій (чоловік, батько, брат тощо)», що свідчить про наявність співзалежних стосунків з насильником.

За останні роки збільшилася кількість позовів жінок проти чоловіків (як і чоловіків проти жінок) щодо сексуального насильства над їхніми дітьми. Проте робота з дітьми за методикою «Зеленої кімнати» показала, що значна частина (45%) цих звернень є безпідставними. Заява щодо сексуального насильства стає своєрідною зброєю у майнових судових процесах. При цьому позивачі як правило, не усвідомлюють негативні наслідки обраної ними стратегії для психіки дитини. Небезпека подібних методик полягає в тому, що дитині сугестується ймовірність сексуального контакту з близьким дорослим, насаджується синдром «випереджаючої реальності», що формує механізм підсвідомої психологічної готовності до сексуального насильства на майбутнє.

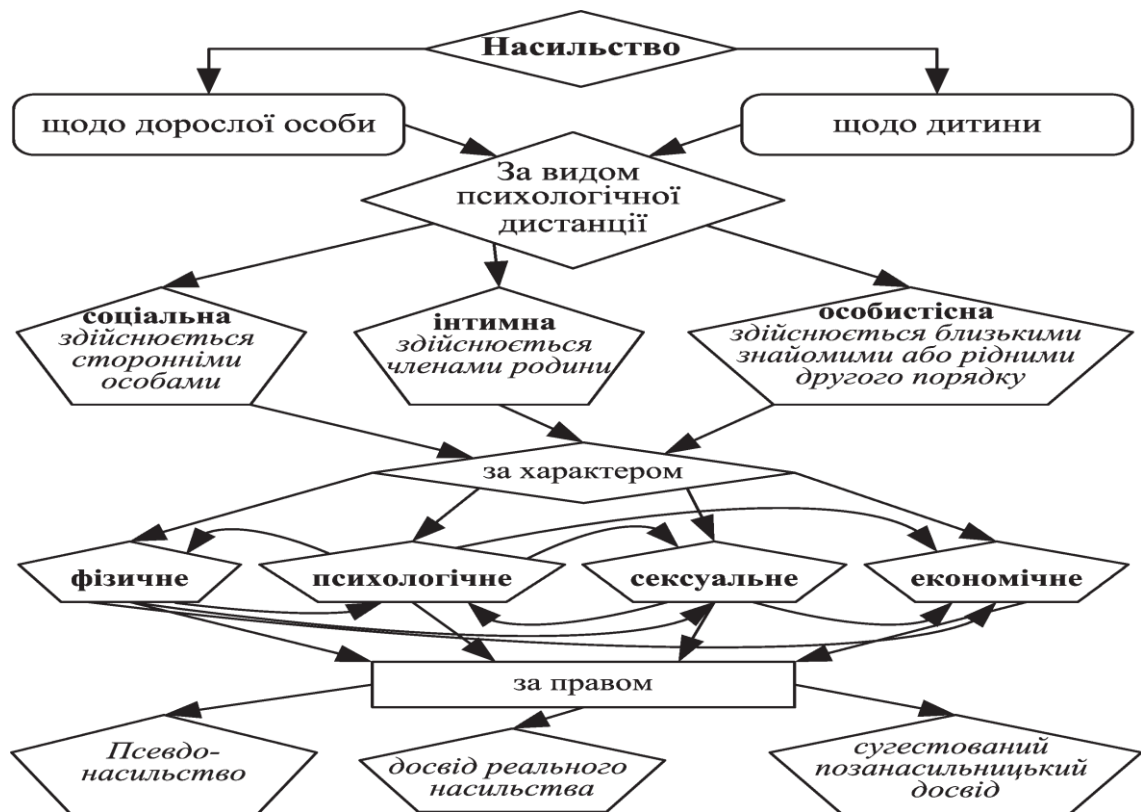
Також варто зазначити, що в практиці співпраці з кримінальною поліцією були виявленні випадки, коли зраджені чоловіками жінки внаслідок власного травматичного досвіду, проєктували власну психотравму на дитину, а відповідно накладали на стосунки батько–дитина сексуальний підтекст. Активізуючим чинником при цьому були засоби масової інформації, що активно висвітлюють ситуації сексуального домагання з боку батьків по відношенню до дітей.

Психологічне консультування у сфері сексуального насильства дозволило виділити ще одну категорію випадків, а саме: суб'єктивне переживання дитиною травми сексуального насильства з боку батька за відсутності об'єктивної ситуації насильства. У подібних випадках у дитини виникає «злипання» кількох травмівних ситуацій, наприклад: відвідування та процедури у гінеколога в ранньому дитячому віці, здійснення батьком дитині гігієнічних процедур в туалеті, необережні ігри з батьком та травмівним дотиком в районі геніталій (падіння на гострий предмет, удар геніталіями об коліно батька тощо). Зрощування кількох травмівних для дитини подій може призвести до суб'єктивної фіксації на образі сексуального насильства. При цьому соматичні ознаки дитини будуть підтверджувати наявність сексуального травмівного досвіду, попри відсутність сексуального насильства в об'єктивному перебігу подій.

Подібний механізм, як правило, запускається за наявності травми сексуального характеру у матері дитини (інтергенераційна передача). Також можливе підсвідоме заохочення матері до фіксації дитини на психосексуальній травмі. Наприклад, дитина повідомляє матері про ненавмисний дотик батька до геніталій (приміром, в туалеті чи при купанні в ванні). Жінка, яка має недовіру до чоловіка (як реакцію на об'єктивну ситуацію, так і на суб'єктивні переживання) переживає стан шоку, який відстежує дитина за візуальними проявами міміки матері. За наявності симбіотичних зв'язків з матір'ю дитина переддошкільного та дошкільного віку включається в її переживання, відтворюючи в подальшому інформацію, яку її несвідоме ідентифікувало як «важливу для матері». Повтор інформації з подальшим посилення емоційного компонента призводить до проживання озвученого і до фіксації його у суб'єктивному просторі суб'єктивної дійсності. Чим більше дитина повторює розповідь, тим більше проявляються травмівні переживання матері, і тим більше дитина «відгукується» на материнську травму і заглиблюється вже у власну травму сексуального насильства.

Для стабілізації психіки дитини, необхідно враховувати її суб'єктивний досвід. Попри те, що за подібних обставин не існує підстав для відкриття кримінальної справи, дитина потребує психологічної реабілітації в такому ж обсязі і вигляді, в якому потребувала б, дійсно зазнавши сексуального насилля з боку батька. Детальніше ці питання висвітлені в монографії «Світ життєвих криз людини як дитини своєї сім'ї, свого роду та народу» (2016; 2019).

У загальному вигляді структуру насильства як явища представлено на рис. 2.3.1.

. Рис. 2.3.1. Структура аналізу кризового досвіду особистості, обумовленого насильством

На рис. 2.3.1 видно, що особа зазвичай зазнає кількох видів насильства, домінантним при цьому є психологічне насильство, оскільки воно є складовою всіх видів насильств. Другим за поширеністю йде фізичне насильство, далі –

сексуальне. Водночас слід враховувати і той факт, що навіть економічне насильство може мати сексуальний підтекст. Крім того, у дослідженнях особистісної кризи, обумовленої насильством, слід аналізувати акт здійснення насильства за чинниками: віковими, видовими, характерологічними, проявленості. Де вікові чинники обумовлюють вік жертви та насильника, видові чинники визначають вид психологічної дистанції між жертвою та агресором, характерологічні чинники визначають різновид та характеристику здійсненого типу насильства, а чинник проявленості вказує на специфіку досвіду насильства.

2.3.5. Детермінація залежної поведінки як кризового прояву особистості

У психологічній науці існують різні підходи до визначення категорій поведінкових проявів особистості (від норми, визнаної в конкретному середовищі, до девіацій та адикцій), які обумовлені біологічними (спадковість, порушення діяльності гормональної системи, органічні ушкодження тощо), психологічними (індивідуально-особистісні характеристики, вікові особливості, статеві особливості тощо), соціальними чинниками (стиль сімейного виховання, соціальне оточення, взаємодія з макросоціумом тощо). Залежна поведінка, на думку Ю. Железнякової, проявляється в «її стійкому прагненні до змін психофізичного стану. Таке прагнення переживається людиною як імпульсивно-категоричне, непереборне, ненаситне відчуття. Зовні це може виглядати як боротьба із самим собою, а частіше – як втрата самоконтролю» [231, с.4]. Саме втрата самоконтролю призводить до розвитку кризового сценарію життєдіяльнісних проявів особистості, водночас втрата самоконтролю – це лише точка переходу внутрішніх кризових чинників у зовнішні кризові чинники. Відповідно до психоаналітичної теорії залежна поведінка є латентним суїцидом, що забезпечує особистості втечу від внутрішньої напруги, обумовленої внутрішніми протиріччями [551; 639].

Виділяють такі види психологічних залежностей [91; 399; 437; 551]: внутрішньоособистісні (культові залежності), міжособистісні (співзалежність, залежність від соціальних мереж, інформаційна залежність), предметні (алкогольна та наркотична залежність, ігрова залежність, комп'ютерна залежність, частково харчова залежність тощо), афективні (сексуальна залежність, любовна залежність, емоційна залежність від релігійного чи психотерапевтичного культу, емоційна залежність від їжі, емоційна залежність від речовин тощо).

М. Мателега та С. Азізов виділяють такі критерії діагностики узалежнених осіб:

- 1) «часте звернення до об'єкту залежності, особливо в дискомфортних ситуаціях;
- 2) звернення до об'єкту залежності заради самого звернення;
- 3) часті розмови про об'єкт залежності;
- 4) прагнення скоротити спілкування з об'єктом залежності;
- 5) відмова від виконання соціальних, сімейних та професійних обов'язків заради об'єкта залежності;
- 6) скарги на замкнутість та заглиблення в себе за відмови від контактів з об'єктом залежності» [399].

Перераховані критерії водночас визначають наявність кризи залежної поведінки.

Кризові прояви предметної залежності

При розгляді предметних залежностей, насамперед з урахуванням масштабу прояву, акцентується увага на алкогольній та наркотичній залежності.

Алкогольна та наркотична залежність

Науковий аналіз досліджуваних джерел показав, що проблемою алкоголізації та наркотизації населення займаються досить багато фахівців, серед яких у наукових джерелах представлені такі вітчизняні фахівці, як

О. Бандурка, В. Акімов, П. Волошин, О. Левашов, В. Чуб, І. Лінський, О. Мінко, О. Самойлова, К. Лінська, М. Хобзей, О. Колякова, О. Зінченко та ін.

Аналіз проблеми алкоголізації населення в історичному контексті показав:

- у період 1964–1985 рр. відбувається стрімке зростання поширеності алкоголізму та нарко-/токсикоманії (з 28 596 до 881 745 випадків та з 1488 до 10 437 випадків відповідно);

- протягом «перебудови» (1985–1991 рр.) спостерігається зменшення поширеності алкоголізму та продовження зростання нарко-/токсикоманії (з 881 745 до 750 935 випадків та з 10 437 до 22 466 випадків відповідно);

- протягом 1991–2001 рр. спостерігалось зменшення захворюваності на алкоголізм та зростання нарко-/токсикоманії (з 750 935 до 679 289 випадків та з 25 025 до 79 919 випадків відповідно);

- протягом 2002–2007 динаміка поширення нарко-/токсикоманії досягла свого максимуму (85 448 випадків у 2003 році), і в подальшому розпочала зворотний розвиток;

- у період 2002–2012 рр. спостерігалось зменшення поширеності алкоголізму (з 668 894 до 584 961 випадків) [90].

З початком бойових дій на території України виникла ще одна когорта алкогольнозалежних – це воїни із зони АТО та ООС [16; 596; 612]. До цієї категорії часто належать особи, які вже мали алкогольну залежність до початку бойових дій. Проте чимало серед алкогольнозалежних воїнів є тих, які були противниками алкоголю в мирний час. Перебуваючи у стресовому стані, вони нерідко використовують алкогольні напої в якості певного антидепресанта, що призводить до розвитку залежності. Однак телефонне консультування воїнів АТО (2014–2015 рр.), що перебували на передовій, дозволило виявити штучно створену алкоголізацію. Понад десяток добровольців у телефонному режимі повідомляли, що потребують лікування

алкогольної залежності, яка виникла в досить короткий термін (протягом двох тижнів). При цьому всі вони зазначали, що їм привозили алкоголь безкоштовно або за символічну плату і вже за один-два прийоми вони відчували непереборний потяг до алкоголю, хоча у мирних умовах були противниками алкогольних напоїв. На їх думку, швидка алкоголізація відбулася за рахунок хімічних добавок в алкоголь з метою швидкого узалежнення воїнів і зниження їхньої боєздатності.

Також вживання хімічних речовин обумовлене наявністю посттравматичного стресового розладу в учасників надзвичайних ситуацій та бойових дій.

Віртуальна залежність як кризове явище життєдіяльності особистості

Аналіз наукової літератури таких авторів, як В. Богуш, В. Ходан, В. Климчук, О. Чекстере, А. Войскунський, М. Іванов, Дж. Сулера та ін., та результати власної психологічної практики дали підстави виділити такі види віртуальних залежностей:

- ігрова залежність (лудоманія, залежність від комп'ютерних ігор, залежність від он-лайн ігор тощо);
- інформаційна залежність (ТВ-залежність, комп'ютерна залежність тощо),
- соціально-комунікативна залежність (від соціальних мереж, від спілкування по телефону, від скайпу тощо);
- залежність від художніх творів (залежність від художніх фільмів, від художньої літератури тощо).

Ігрова залежність

Ігрова залежність поділяється на лудоманію (пристрасть до азартних ігор, зокрема до ігрових автоматів), залежність від індивідуалізованих комп'ютерних ігор та залежність від онлайн-ігор. Залежність від ігрових автоматів має стимуляційний характер.

У конструкцію автомата закладені стимульні матеріали, які мало диференціюються свідомістю і сигнали від яких (дзвіночок, картинка, миготіння лампочок тощо) поступають прямо в несвідоме, формуючи цілу низку умовних неусвідомлених рефлексів. В американській класифікації психічних розладів (DSM-IV, 1994 – Додаток Г.1) діагноз патологічної ігрової залежності можна ставити за наявності п'яти і більше пунктів з розділу А, який визначає рівень активності особи в грі, фіксації на грі, фіксації на потребі у гостроті відчуттів, безуспішності спроб контролю пристрасті, руйнування стосунків з близькими, постійна відсутність грошей тощо; та одного пункту розділу Б, що характеризує відсутність маніакальних епізодів і втрату контролю над власною поведінкою [264; 411].

Серед ігрових залежностей домінує комп'ютерна ігрова залежність. Не всі гравці в комп'ютерні ігри мають ознаки залежної поведінки. Також не всі ігри мають деструктивний вплив на психіку особистості. Найбільш популярними серед комп'ютерних ігор є «action», пригодницькі, «стратегії», транспортні, «рольові».

При формуванні ігрової комп'ютерної залежності особистість проходить низку етапів поступового її розвитку. Попри те, що існують різні класифікації цих етапів, на основі досліджень В. Богуша, В. Ходана, О. Чекстере; А. Войскунського, М.Іванова, Дж.Сулера та ін. можна виділити стадії узалежнення: легкого захоплення, захвату, залежності, прив'язаності.

Стадія легкого захоплення. Стадія визначається несистематичністю ігрової діяльності, є достатньо контрольованою з боку особи, яка лише починає захоплюватися рольовою грою, імітацією відтворення реальності, графіки, музики і т.д. При цьому особистість переживає позитивні емоції, що активізує в неї потребу використання вже знайомого механізму для повторного отримання позитивних переживань і задоволення.

Стадія захвату. Формується нова потреба – гра в комп'ютерні ігри (при цьому дана потреба займає на шкалі потреб А. Маслоу рівень середній та

високий), і поступово стає провідною і, в залежності від особистісних чинників, є конструктором витіснених потреб втечі від реальності, від відповідальності за власне життя тощо. Ігрова діяльність набуває системності.

Стадія залежності. На цій стадії відбувається зміщення потреби у грі на рівень базових потреб піраміди Маслоу. Водночас, на думку Ю. Фомичева та О. Шмельова [632], відбувається інтерналізація локусу контролю, зміна самооцінки і самосвідомості, при цьому залежність визначається соціалізованою або індивідуалізованою формою. Для соціалізованої форми характерні більше онлайн ігри, хоча до цієї категорії потрапляють також і ігри, в які грають у спільноті або локальній мережі. На думку фахівців [631; 652; 663], соціальні ігри мають менш негативні наслідки для психіки особистості, ніж індивідуальні. Оскільки при індивідуальній залежності існує ризик повного входження у віртуальний світ, ототожнення ігрової потреби з базовими фізіологічними потребами, розвиток психопатологій.

Стадія прив'язаності. Ця стадія відзначається згасанням ігрової активності і поступовою переорієнтацією взаємодії в системі «людина–комп'ютер» в бік норми, проте залежність при цьому, хоча і послаблюється, але не зникає, а перебуває в перманентному стані.

Залежність від художніх творів

Художня література та фільми можуть мати не тільки позитивний вплив на особистість, а й ставати причиною розвитку неадекватних поведінкових реакцій та психічних розладів. На розвиток залежності можуть впливати і книжки з деструктивним змістом, і цілком позитивна література, оскільки захоплення нею може призвести до відірваності особистості від реальності. Книжки з негативним змістом можуть давати ефект психологічного насильства та сприяти розвитку в особистості як поведінки жертви, так і прояву агресора. Наше дослідження 2012–2013 р.р серед вибірки молоді з ознаками узалежнення від художніх творів (50 осіб віком 15–25 років)

дозволило виділити детермінанти залежної поведінки (залежність від художніх книг, фільмів, серіалів):

- втеча від травмивної реальності;
- втеча від «сірої» буденності (відсутність відповідальності за власне життя);
- відчуття ситуативної свободи із локальним відходом від відповідальності (характерне для дітей із закритих середовищ, зокрема: із сімей, де відсутній телевізор, інтернатів, військових чи релігійних закритих закладів тощо).

У процесі перегляду фільму в особистості послаблюється критичність мислення, оскільки кіно як таке сприймається з позиції розваги, відпочинку. Відповідно когнітивні показники гальмуються і на перший план виступає почуттєво-емоційна сфера, що більш активно пов'язана з несвідомим людини, а відтак, більш активно формує несвідомі образи, які здатні ставати базовими сценаріями життєдіяльності особистості в майбутньому.

Особливо загрозливий прогноз для дітей при перегляді фільмів зі сценами жорстокості та насильства. Дитина до семи років сприймає інформацію переважно образами, при цьому критичність мислення ще нерозвинута, відповідно емоційно значимі образи в якості сталих конструктів закріплюються в несвідомому дитини як жтєвих сценарії [343; 637; 657].

Згідно із дослідженнями П. Сердюка, присвяченими темі «Кримінологічні та кримінально-правові проблеми ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості» [569], жорстокість є виявленням «суворості, різкості, немилосердності, лютості; безсердечності, безжалісності», насильство – «застосування фізичної сили до кого-небудь; застосування сили для досягнення чого-небудь; примусовий вплив на когось, щось».

У дослідженні здійснювався аналіз найбільш популярних серед молоді фільмів, зокрема, був здійснений аналіз сюжетної лінії та цілісно-сміслові

зв'язки, кількісний та якісний контент на наявність сцен із проявами жорстокості та насильства, особливості впливу фільму на психіку глядача, наявність / відсутність пропаганди культу насильства та жорстокості. При цьому досліджувалися в посюжетному аналізі:

- наявність/відсутність методів маніпуляції свідомістю глядача;
- характер комунікативних взаємодій героїв;
- смислові структури;
- стереотипні дії в поведінці героїв;
- інтер'єр, в якому діють герої фільмів;
- кольорові гами посюжетних патернів;
- види зброї, засоби примусу та катування, представлені у фільмах.

У процесі дослідження нами було проаналізовано понад 30 найпопулярніших серед дітей та підлітків фільмів екстремального спрямування, серед яких – «Діти кукурудзи» (1–2), «Техаська різанина бензопилою» (1–6), «Пила» (1–7), «День матері», «Мій кривавий Валентина», «Поворот не туди» (1-5), «З'їдені заживо», «П'ятниця – 13-те», «Мисливці на гангстерів», «Лінкольн», «Газетчик», «Мисливці на відьом 3D», «Самий п'яний округ в світі», «Лінія фронту», «Смертельна гонка – 3», «Молоді серця», «Неможливе», «Святі та солдати: бортове кредо», «Апартаменти 1303», та ін., що дозволило нам виділити базові механізми маніпуляції свідомістю глядача.

Створення сюжетної лінії фільмів за принципами «проведення глядача через систему обезличування жорстокості». Даний ефект досягається за рахунок наявності великої кількості насильницьких епізодів, що складають базову частину подібних фільмів. До них можна зарахувати такі фільми, як «Пила» (всі серії), «Техаська різанина бензопилою» (всі фільми) і т.д. У фільмах відбувається чіткий поділ персонажів на дві категорії: насильники та жертви, де, в решті-решт, з метою виживання «жертви» також починають наслідувати модель поведінки «провідного агресора». Особливої небезпеки

набуває це явище при доведенні сюжетної лінії до саркастичності, яка знищує значимість жорстокості та насильства як явища. Крім того, наприклад, усі фільми «Техаської різанини бензопилою» налічують більше трьох провідних виписаних ліній фізичного насильства над особистістю і цілу низку сцен насильства та жорстокості, а також прояви жорстокості та насильства за дотичними ознаками через наслідки попередніх насильницьких дій: черепа, скелети, людські пальці, очі, вуха, кінцівки тощо. Епізоди фізичного знущання над людьми чітко прописані, відзначаються натуралістичністю і представлені в якості «яскравих сцен» як сюжетно, так і за рахунок контрастності кольорів. До того ж усі ці фільми побудовані на психологічному насильстві над особистістю, де даний вид насильства через кількість кривавих сцен просто нівелюється.

Велика кількість сцен насильства. Так, наприклад, у фільмі «Мій кривавий Валентин» налічує понад 14 детальних епізодів вбивства людей і цілу низку сцен жорстокості, і вже до 13-ї хвилини від початку фільму присутнє зображення 14 трупів. Саме значна кількість мертвих тіл призводить до поступової адаптації особистості до природності насильницької смерті. Сама сюжетна лінія подібних фільмів пропонує глядачам спільно з головними героями пройти шляхом співпереживання випробуванням, пов'язаним з переслідуванням ман'яком, аж до співпереживання герою, що внаслідок психотравми, завданої ман'яком, перетворюється на особу, що має тотожну ман'яку субособистість. Крім того «Техаська різанина бензопилою-2» формує співчуття до «головного бензопильщика», культивуючи стокгольмський синдром у глядача. Лише головна героїня фільму «Техаська різанина бензопилою-4» зберігає особистісну моральність і застосовує лише адекватну до ситуації форму самозахисту.

Застосуванні технології нагнітання протесту у глядача. Наприклад, співпричетність до протесту чоловіка проти жінки (через зображення її істерик і приниження чоловіка), протесту жінки проти чоловіка (не дослухання до її

попереджень та інтуїції, чинення наперекір тощо), що присутнє у переважній більшості фільмів жахів та трилерів. Елементи, що притаманні «культу насильства та жорстокості», представлені більше в опосередкованих складових, зокрема, демонстрації фізіологічних реакцій організму на пошкодження та біль (мученицька міміка, крики, стогін, страждання, кров) та реакції страху, а також через демонстрацію в дії різноманітного катівського реманенту: ножів, сокир, бензопили, капканів, пасток для людей тощо.

Технології протесту проти деструктивного релігійного культу побудовані на засадах формування у глядача протесту і прагнення боротьби не проти психологічного та фізичного насильства представленого в культі, а проти самої релігійності як такої (наприклад, фільм «Діти кукурудзи» (1–2)). Натомість у релігійних осіб з певними (навіть незначними) порушеннями психіки подібні фільми можуть викликати прагнення відкритої боротьби проти будь-яких релігійних спільнот, які не належать де-юре до представництва його власної громади. небезпека подібних фільмів полягає в прихованому психологічному заклику до насильства та жорстокості проти носіїв будь-якої форми релігійності та через вплив на несвідоме особистості щодо агресії та явній протидії будь-яким відмінними від поглядів особистості релігійним поглядам та спільнотам, активізує міжконфесійну та міжрелігійну нетерпимість.

Застосування технології деструктивного впливу. Передбачає, з одного боку, культивування позиції знецінення людського життя, а з іншого – надання детальних інструкцій щодо засобів та способів катування та помсти. Стирання у глядача кордонів між добром і злом, «правильною» та «неправильною» поведінкою, тобто стирання чіткості в моральних засадах особистості глядача. Наприклад, позитивна героїня починає «орудувати» ножем, мер міста організовує переслідування та вбивство дівчини, молодий поліцейський допомагає в організації вбивства; натомість деструктивний персонаж кидається рятувати свою родичку, проявляє відвагу та ціннісне ставлення до

родини. За подібних умов у глядача формується стокгольмський синдром (наприклад, фільм «Техаська різня бензопилою 3D» та ін.).

Демонстрація стратегії, що насильство є лише єдиним способом для виживання в кризових ситуаціях. Герой, який намагається застосувати інший спосіб – гине (даний елемент присутній майже в усіх фільмах деструктивного спрямування).

Крім того, у деяких фільмах формується думка, що жінка заради своєї дитини має право йти на будь які вчинки, навіть злочинні, і що, в решті-решт, зло не може бути покараним (про що яскраво свідчить сюжет фільму «День матері»).

Безперечно, у підлітково-юнацькому віці молоді люди потребують переживання екстремальних ситуацій. Відсутність подібних ситуацій у реальному житті спонукає їх до пошуку і компенсаторного переживання таких ситуацій у віртуальному просторі. І саме фільми (при періодичному, поодинокому перегляді) можуть стати конструктивним механізмом долання екстремальних труднощів разом з головним героєм і формування адаптаційних механізмів до стресових ситуацій.

Опираючись на роботи П. Тиллиха, Д. Леонтьєв [350] так пояснює прагнення насамперед молоді, до перегляду фільмів жахів: «Якщо людина охоплена тривогою <...> вона позбавлена опори, — виникають безпорадність, дезорієнтація, неадекватні реакції. Тому в стані тривоги людина завжди прагне до того, щоб строго визначати об'єкти страху, адже зі страхом можна якось взаємодіяти. Перетворення тривоги в страх, неважливо перед чим, допомагає позбутися цього жаху <...> [Трилери, «страшилки»] породжують конкретні страхи, які заміщають місце розмитю, екзистенціальної, непереборної тривоги, і стає легше».

Проте для того, щоб фільм жахів чи трилер мав конструктивний вплив на психіку молодої людини, необхідне дотримання таких умов:

– відсутність системної регулярності у перегляді зазначених фільмів;

– у фільмі жорстокі дії мають належати лише позалюдським структурам: природним, демонічним, невідомого походження, позацівілізаційним;

– наявність насильницьких сцен повинна мати опосередкований характер, а не через демонстрацію гіпернатуралістичності сцен муки, катування чи вбивства;

– людська особистість повинна демонструвати гуманістичний підхід у боротьбі зі злом. Тобто дії захисту чи нападу людини повинні бути в межах гідної відповіді агресору;

– старший підлітковий вік – це вік допустимого початку перегляду фільмів екстремального змісту;

– фільми мають закінчуватися обов'язковою перемогою добра над злом. Зазначені правила є актуальними і для художньої літератури.

Міжособистісна кризова залежність

Соціально-комунікативна залежність

Одним з видів міжособистісної залежності є соціально-комунікативна, яка, перш за все, проявляється у залежності від розмов по телефону, від спілкування у скайпі чи іншій системі, соціальних мережах.

Останнім часом все більш зростає роль соціальних мереж у комунікативних зв'язках особистості [96; 584]. Так, «за даними досліджень компанії "Яндекс", у вересні (2012) кількість облікових записів українців у соціальних мережах сягала близько 30 мільйонів, і більшість часу в мережі Інтернет вони проводять саме в соціальних мережах (близько 11 годин на тиждень). І все в більшій кількості користувачів спостерігаються ознаки залежності, які поступово переростають у значні проблеми» [306]. Серед соціальних мереж найбільш популярними в Україні (в залежності від віку та соціального положення) є такі: Facebook, Twitter, ВКонтакті, LinkedIn, Однокласники, MySpace, Мій Світ, ЖЖ та ін. Аналіз інтернет-джерел, наукової літератури (О. Белінська [52], А. Жичкіна [234], Є. Лавренчук [335] та ін.), а

також результатів власної психологічної практики дозволив нам виділити найбільш типові ознаки залежності від соціальних мереж:

- постійні думки про свою соціальну сторінку та постійний потяг заглянути в неї;
- використання соціальної мережі для відволікання від особистих проблем;
- безуспішні спроби зменшити час перебування в соціальних мережах;
- активізація стану неспокою і невротичності при перешкодженні інших користуватися соціальною мережею;
- наявність негативних наслідків використання соцмереж для трудової та навчальної діяльності.

Інформаційна залежність

Інформаційна залежність проявляється як залежність від пліток, обговорювань інших людей, як залежність від засобів масової інформації, оскільки особа надавача інформації підсвідомо сприймається споживачем в якості комуніканта. Проблематикою медіозалежності, медіоманіпуляцій, інформаційних війн (як найпотужнішої зброї маніпуляції особистістю і суспільством) займається ціла когорта сучасних науковців, серед яких – П. Горностай [210], Дж. Джовет [775], С. Іванченко [253], В. Костицький [308], Л. Найдьонова [436; 437], А. Овчаров [450], О. Петрунко [484; 485], А. Плющ [490], М. Слюсаревський [579], П. Тейлор [838] та ін.

Інформаційні війни мають найбільш руйнівний для психіки людини ефект, оскільки інформаційний потік спрямовується не тільки на викривлення інформації як такої, але й на формування інформаційної залежності у мас. Мета інформаційної війни полягає в активному впливі на психіку людини шляхом змін в її емоційно-почуттєвій сфері, що призводить до деструктивних змін в когнітивно-інформаційній, потребово-мотиваційній, поведінково-регулятивній сферах особистості. Небезпека інформаційної війни дуже добре простежується на прикладі Руанди. «Інформаційна зброя здатна вбивати,

причому в буквальному сенсі, це доведено об'єктивно, з математичною точністю. Історія геноциду в Руанді в 1994 році, що забрав життя, за різними оцінками, від 500 тис. до 1 млн осіб, яскраво демонструє роль радіостанції «Радіо Тисячі Пагорбів» у розпалюванні національної ненависті і закликах до знищення етнічних меншин. Гарвардському економісту Девіду Янагизаву-Дротту вдалося довести, що в районах, недоступних для хвиль радіостанції, кількість засуджених за вбивство виявилася на 62–69 % менше, ніж там, де працювало радіомовлення. Цифри більш ніж переконливо, доводять відповідальність ЗМІ за смерті тисячі людей», – зазначає П. Горностай [118].

Існують дві базові стратегії ведення інформаційної війни: пряма сугестія і опосередкована сугестія. *Пряма сугестія* проявляється у постійному багаторазовому повторенні того чи іншого інформаційного контенту. Натомість *опосередкована* формулюється таким чином, щоб у суб'єкта-приймача виникало відчуття його власної причетності до даної позиції, тобто відбувається поетапне підведення особистості до прийняття суб'єктом заздалегідь визначеної маніпулятором позиції, що проявляється через певні кроки (В. Соловей [580]):

- створення ілюзії живої присутності;
- посилення на просачування інформації з конфіденційних джерел;
- активізація спіралі мовчання, прагнення до таємниці (зона Вейта), тобто отримання певної частини інформації зі створенням простору для домислювання.

Тому для формування здатності особистості долати кризові явища, викликані інформаційними війнами, в сучасному світі розробляються і впроваджуються в активну практику медіаосвітні програми. Так, наприклад, Американська медіаосвітня організація розробила сайт, на який можна завантажувати зразки пропагандистських маніпуляційних інформаційних блоків. При цьому аналіз матеріалу відбувається за такими складниками: рівень викликання сильних емоцій, рівень спрощення інформації, рівень апелювання

до потреб аудиторії та рівень психологічної атаки на глядачів. І хоча російська інформаційна війна належить до категорії прямих інформаційних агресій, існують також приховані технології інформаційної маніпуляції, зокрема, маскування у вигляді новин, реклами, застосування вірусного маркетингу, створення відповідних мультфільмів, художньої чи науково-популярної кіно- та відео- продукції.

Внутрішньоособистісна залежність

Внутрішньоособистісна залежність найчастіше проявляється через культову залежність, яка при певному спектрі мотивації особистості може розглядатися і в категорії соціально-комунікативної залежності (в умовах, коли залежність розвивається як залежність від спільноти чи конкретної особи). В усьому світі існують деструктивні культові організації, течії та спільноти. Культова залежність, як правило, обумовлена екзистенційною потребою «самотньої» особистості у релігійному досвіді, який для більшості ототожнюється з переживанням «надзвичайних станів свідомості». Прагнення особистості до переживання емоційно насичених почуттів у більшості випадків не реалізується нею в контексті особистісного розвитку чи пошуку екзистенційних смислів, а є лише спробою вгамувати потребу психологічної стабілізації, що частково базується на «принципі задоволення».

На думку А. Софронова, «здатність людини до переживання змінених станів свідомості є однією із базових властивостей людської психіки» [563, с. 6].

Результати власної консультативної діяльності (понад 27 років), а також дослідження сучасних фахівців у галузі психології, філософії, релігієзнавства, теології (Є. Волкова, О. Лавренко, О. Ліщинської, А. Лоргуса, Й-Я. Ковальчука, Л. Орла, В. Петрика, А. Сафронова, Л. Филипович, В. Целікової, В. Шапарь та ін.) дають підстави говорити про наявність деструктивного впливу з боку певних культових спільнот (релігійних,

політичних, економічних, психотерапевтичних) на психіку особистості.

На сьогодні не існує загальноприйнятого визначення деструктивного культу. Тому, спираючись на цілу низку наукових та богословських праць, можемо сказати, що деструктивний культ в соціально-структурному контексті – це авторитарна, зазвичай закрита організація з чіткою ієрархією, діяльність якої спрямована на придушення особистісної неповторності та індивідуальності своїх членів та відзначається наявністю чітких руйнівних тенденцій щодо їхнього природного духовного, психічного та психологічного розвитку.

Тривалий досвід консультативної практики дозволив виділити найтипівші площини культового узалежнення особистості, а саме:

- 1) узалежнення особистості від однієї «культової особи»;
- 2) розвиток деформаційних детермінацій особистості під впливом культових спільнот;
- 3) вплив релігійних почуттів на формування змінених станів особистості;
- 4) вплив психічних розладів та психологічних деформацій особистості на розвиток стратегічного культового мислення.

Кожна із запропонованих площин має свій власний об'єкт дослідження, проте їх усіх об'єднує чинник узалежнення особистості.

Дослідження, проведене нами серед клієнтів, що мали протягом життя досвід звернення до різного роду «надавачів культових послуг» (336 осіб), показало, що лише 12 % з них відвідували «провидців» «за компанію». Натомість решта 88 % користувалися цими послугами в період переживання особистісних та родинних криз. До базових зон деформаційного простору особистості, що спонукають її до окультних практик, можна виокремити:

- кризи травмівних ситуацій (втрата здоров'я, матеріальні втрати, проблеми на роботі) – 50 %;
- родинні деформації (сварки в сім'ї, відсутність дітей, проблеми з дітьми, зради та розлучення) – 36 %;

- екзистенційний пошук «дотику до трансцендентності» – 14 %.

Аналіз звернень клієнтів до культових фахівців (як конструктивних, так і деструктивних) показав, що останні забезпечують клієнтам:

- відчуття зацікавленості особою клієнта;
- безумовне прийняття з боку надавача послуг;
- наявність психологічної підтримки;
- реальність механізму подолання проблеми;
- надію на краще майбутнє.

Окрім деструктивних культових осіб, на зміну свідомості і розвиток залежної поведінки здатні впливати також деструктивні культові спільноти (секти). Під сектою розуміється закрите релігійне чи соціальне угруповання, що відокремилося від однієї з пануючих церков чи суспільного середовища та протиставляє себе йому, культивує власну (часто опозиційну) ієрархію цінностей, комплекс норм поведінки та яскраво виражену роль провідника [564].

У сучасному світі існує ціла низка технологій, які активно застосовують сектантські угруповання для залучення нових членів. Проте вже на перших сторінках такого відомого і давнього твору як Біблія, ми знаходимо ідеальний опис техніки маніпулятивного зведення особистості (Кн.буття, 3: 1–6). Аналіз біблійного тексту щодо спокушання змієм жінки дозволив виявити найдавнішу формулу психологічної маніпуляції, яка забезпечується актуальною і в наш час соціально-психологічною структурою поетапного впливу на особистість, а саме:

1. Породження сумніву в особистості у світоглядних засадах за рахунок концентрації уваги на свого роду “актуальних” питаннях на кшталт : «А чи здатна ваша влада, церква, родина тощо забезпечити Вам ? А чи не дурять Вас ваші провідники, начальство тощо...? А чи ви дійсно задоволені своїм життям, родиною, роботою? А чи ти впевнений, що твій чоловік (дружина) зараз на роботі, а не розважається десь там? » і т.д.

2. Виклик у людини стану певного ступору чи розгубленості з подальшою підміною засадничих принципів. (Наприклад: «Ні він мене не обдурює, він завжди каже правду. А якщо ні? А якщо це я, дурепа, вірю всім його словам...» тощо).

3. Надання частини правдивої інформації з гарантуванням можливості її перевірки, так званий принцип «хробака» (за аналогією до риболовлі, коли рибалка закидає вудило з гачком на якому висить хробак, а риба, відкусивши шматок поживи, переконується у справжності їжі і стає готовою до того, щоб самою стати стравою).

4. Забезпечення перевірки особистістю наведеної інформації і переконання в правдивості запропонованої концепції. За рахунок цього досягається послаблення критичності в оцінюванні наступної інформаційної порції.

5. Повторення правдивої інформації з долученням до неї інформаційного потоку маніпулятивного характеру.

Більш складні форми деструктивного впливу на особистість, хоча й мають подібну п'ятикомпонентну структуру, проте забезпечуються розмежованістю соціального та психологічного факторів. При цьому на соціальному рівні приводиться лише констатація певних фактів, а на психологічному рівні впливу – особистість підводиться до самотійної маніпулятивної постановки «актуального» питання.

У сучасній науковій практиці не достатньо приділяється уваги вивченню феномену релігійності особистості. Зазвичай в літературі ми знаходимо два діаметрально протилежних підходи: матеріалістичний, який відкидає будь-які понадсуб'єктні прояви буття людини, та ідеалістичний, який відмежовується від «тваринної» природи людини. Водночас варто зауважити, що релігійний чинник, попри його конструктивізм для особистості, у певних обставинах може викликати у деяких осіб деструктивні зміни свідомості, обумовленні як психічними розладами особистості, так і особистісними кризами.

У цілому містичні образи, які переживає особистість у межах духовно-

релігійного пошуку, можна поділити на: містичний досвід (О. Климишин [282], Т. Любасюк [374] та ін.), сугестовані образи (в тому числі редукований психоз) [247; 249], галюцинації (обумовленні наявністю психічних розладів) [341; 675; 693].

Містичний досвід [293] як результат надприродних переживань особистості можливо вивчати лише на межевих позиціях «теологія-психологія». Оскільки дослідження в цій галузі в нашій країні тільки розпочалися, то презентувати науково виважені результати наразі не можливо. Найбільш яскравим дослідженням у зазначеній галузі є дисертаційне дослідження Т. Любасюк «Містичне спрямування духовної практики середньовіччя» [374] та дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеню доктора психологічних наук О. Климишин, що знайшло відображення в її монографії «Психологія духовності особистості: християнсько-орієнтований підхід» [282].

Містичні сугестовані образи, які переживає особистість, є результатом як зовнішнього, так і самонавіювання. Найчастіше переживання цих образів стостерігається у представників різних харизматичних рухів під час масової релігійної практики. Сугестивному переживанню образу сприяють: постійне повторювання установчих фраз у певному ритмі; гіпносприятливий музичний супровід; використання гіпнотичних технік лідерами груп; схильність до самонавіювання; поєднання почуття меншовартості та прагнення виділитися на фоні інших тощо. Наприклад, люди, які відправляються на прощу по святих місцях, можуть переживати потужний емоційний сплеск, що активізує переживання нереалістичних образів. Так, зокрема, до таких образів належить «єрусалимський синдром» [247; 249] (коли жінки на фоні потужних релігійних почуттів переживають стан безконтактного запліднення, який в результаті вияляється «хибною вагітністю»), або «синдром месійства» (коли особа починає відчувати себе пророком і в агресивній формі нав'язує всім «отримане у видінні знання»).

Містичні образи як результат галюцинацій особа найчастіше переживає внаслідок наявності у неї психічного розладу (діагностованого чи недіагностованого), наприклад, маячня ідеї величі (переконання у власній винятковості, як-от: володіння особливими знаннями, системою зміни людства чи майбутнього), маніхейська маячня (ґрунтується на переживанні образів боротьби добра зі злом, характер і наслідки якої залежать від поведінки особи та її намірів); параноїдне маячення (ідей стосунків, впливу, переслідування, величі, тощо , що спроводжуються розладами сприйняття та афективним напруженням) та ін. [411].

«Французький вчений О. Клеман вважає, що люди стали дуже самотніми і гостро відчують свою смертність; розпадаються сім'ї, люди шукають у культі відчуття спокою та любові. Вони легко інтегруються в нову структуру і знаходять у ній "матір" – секту. Психолог А. Джаноф теж зазначав цей привабливий момент – можливість задовольнити дитяче прагнення до любові та захисту від реальності» [482]. Зазначений регрес можливий тому, що існують певні «прогалини» в дитячому досвіді особистості, тобто «внутрішня дитина» [49] особистості за допомогою культу намагається отримати ті блага, яких була позбавлена у власній родині, ідентифікуючи деструктивну культову організацію із сім'єю або із важливим її членом (батьком чи матір'ю).

2.4. Психолого-педагогічні чинники кризової детермінації життєконструювання особистості

Представлений у другому розділі дисертації аналіз кризових переживань особистості, по-суті, обумовлених трьома групами чинників: індивідуально-особистісними, сімейно-родинними, суспільно-соціальними, дозволяє виділити ідентичні групи психолого-педагогічних чинників, що сприяють як розвитку кризи в особистості, так і її подоланню, а саме: психолого-педагогічні чинники особистісної детермінації, психолого-педагогічні чинники родинної

детермінації, психолого-педагогічні чинники суспільно-групової детермінації. Перш за все для розуміння спектру дії цих чинників слід узагальнити весь спектр проаналізованого кризового досвіду особистості.

2.4.1. Кризові зони життєконструювання особистості

Дослідження особистісних криз, представлених в другому розділі, дозволяє виділити три кризові зони життєконструювання особистості (рис. 2.4.1): зона особистісного сприймання і відповідальності (А); зона суб'єкт-суб'єктної взаємодії та суб'єктного впливу (В); зона суб'єкт-об'єктної взаємодії та об'єктного впливу (С), де під об'єктом ми розуміємо будь-яку подію, образ, явище, ситуацію, учасником якої є особистість і результат дії якої переживається нею з позиції кризового досвіду.

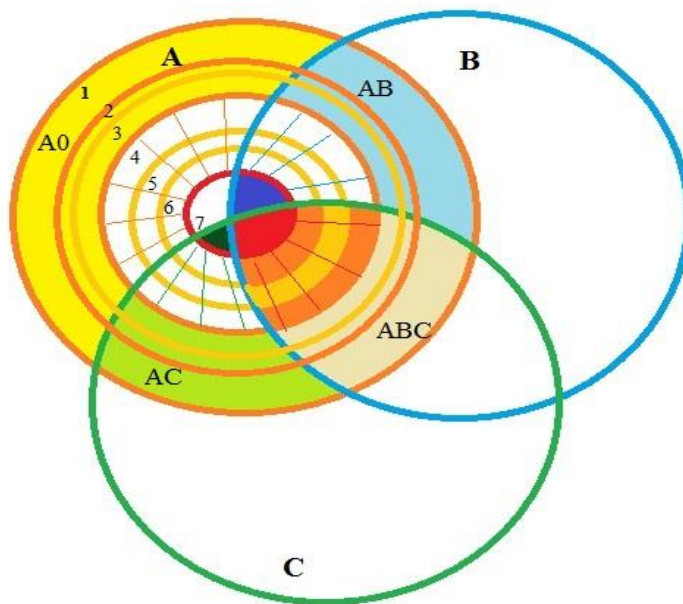

Рис. 2.4.1. Кризові зони життєконструювання особистості

Науково-теоретичний аналіз проблеми особистісних криз людини дозволив нам виділити рівні впливу на формування особливостей сприйняття та відповідальності особистості за власне життя та здатність долати кризи: 1—

рівень усвідомленого особистісного вибору життєвих стратегій та стратегій подолання кризи (особистісний рівень); 2 – рівень, обумовлений запитом соціуму щодо вибору життєвих стратегій особистістю та стратегій подолання особистісних криз (соціальний запит); 3 – рівень, сформований під дією психолого-педагогічних чинників соціуму (соціалізація); 4 – рівень впливу батьківської сім'ї в процесі зростання особистості (інтергенераційні передачі); 5 – рівень впливу родини на становлення особистості (генераційно-локальні передачі); 6 – рівень впливу родових сценаріїв на становлення особистості, історичний та релігійний досвід роду (трансгенераційні передачі); 7 – рівень впливу колективних несвідомих моделей поведінки на становлення особистості, історичний та релігійний досвід народу (трансгенераційно-ментальні передачі).

Найбільш резервною для подолання особистісних криз є зона А0, оскільки вона, з одного боку, передбачає певну автономію від будь-яких зовнішніх кризових процесів, а з іншого черпає конструктивний потенціал у всьому спектрі ментально-особистісного досвіду особистості, при цьому деструктивні моделі родового чи колективного несвідомого або відсутні, або неактивізовані, або пропрацьовані (через психологічну роботу, самоаналіз, духовний розвиток тощо).

Зони АВ та АС – це зони посилення кризових переживань особистості за рахунок кризових впливів з боку інших людей та ситуацій. Проте найбільш травматичною для особистості є зона АВС, оскільки відображає поєднання кризових факторів особистісного, суб'єктного та об'єктного характерів. При позитивних сценаріях подолання криз, закладених на всіх рівнях розвитку, особистість здатна перевести вирішення проблеми навіть із зони АВС в зону А0, при деструктивних сценаріях, закладених на різних рівнях розвитку, відбувається кризова фіксація особистості, тобто постійне повторення кризових травматичних для особистості сценаріїв з негативними наслідками для її психічного здоров'я та психологічного благополуччя.

Теоретичне дослідження показало, що переведення кризових стосунків в зону особистісної відповідальності за себе, за власне життя, за «свою половину» (чоловіка чи жінку), за дітей дозволяє більш якісно долати кризу і досягати психологічного благополуччя. У свою чергу, гармонізація подружніх стосунків створює позитивні механізми для подолання будь-яких особистісних криз.

2.4.2. Психолого-педагогічні чинники особистісної детермінації життєвих криз

При аналізі детермінант усіх досліджених нами груп криз: вікових, становлення, травмівних – було виявлено непересічне значення особистісної відповідальності людини за власне життя та своє майбутнє, власного вибору образу майбутнього та шляхів його досягнення.

Образ майбутнього для особистості є свого роду вектором її розвитку. Чим чіткіше особистість усвідомлює цей образ, тим більше здатна докладати зусиль до його втілення в життя, долаючи як ситуативні, так і значні кризові життєві перепони.

Н. Долгополов виділяє такі види суб'єктивного образу майбутнього [219]:

- фантазійне, що є свого роду протиставленням реальності та втечею від відповідальності за своє життя тут-і-тепер;
- ідеальне, яке передбачає суб'єктивний образ ідеалізованого "Я", сформованого під впливом батьківських вимог, рівня розвитку самооцінки, рівня домагань, оціночних суджень інших людей;
- зовнішнє-локус контрольне майбутнє, що цілком спрямоване на очікування соціального середовища чи окремих осіб із цього середовища щодо власного життя особистості;

- анти-майбутнє як наслідування негативних програм, сценарії дитинства;
- реальне майбутнє, що відповідає реальним потребам особистості, її переживанням, стосунками з іншими.

Дослідження Н. Долгополова частково перегукуються і з нашими дослідженнями [166] щодо формування образу випереджаючої реальності і впливу цих образів на вибір життєвої стратегії, проте мають більш широкий науковий обрій.

У своїх дослідження М. Семеліт [568] виділяє чинники результативного проєктування майбутнього особистості, що в свою чергу спонукають до конструктивного проходження особистістю будь-яких криз:

- необхідність психологічних контактів з іншими людьми, що формує комунікативні навички і дозволяє засвоєнню нових соціальних ролей;
- проєктування майбутнього за рахунок особистісного вибору життєвих перспектив;
- пошук нових сенсів і життєвих стратегій;
- розвиток здібностей цілеспрямовання, цілепокладання;
- продуктивне розв’язання соціальних та індивідуальних конфліктів;
- формування здібності творчого динамічного відношення до життя, звільнення від батьківського програмування, підняття емоційного життєвого тону.

Крім того, М. Семеліт зазначає, що «фрустрація полів майбутнього або зосередження на негативних полях обумовлені незавершеністю бажань, образів дії минулого, які утримують енергію необхідну для побудови майбутнього» [568].

Тобто для конструктивної взаємодії з майбутнім як таким особистість має подолати ті гальмуючі елементи (чи навіть сегменти) власних дисфункцій, що мають свої витoki у її минулому (рис. 2.4.2).

Із рис. 2.4.2 видно, що, коли особистість при формуванні образу майбутнього потрапляє в зону позитивного досвіду, вектор спрямованості на образ майбутнього має позитивну основу (А) і активізує конструктивно-мотиваційні засади розгортання цього ж таки образу майбутнього.

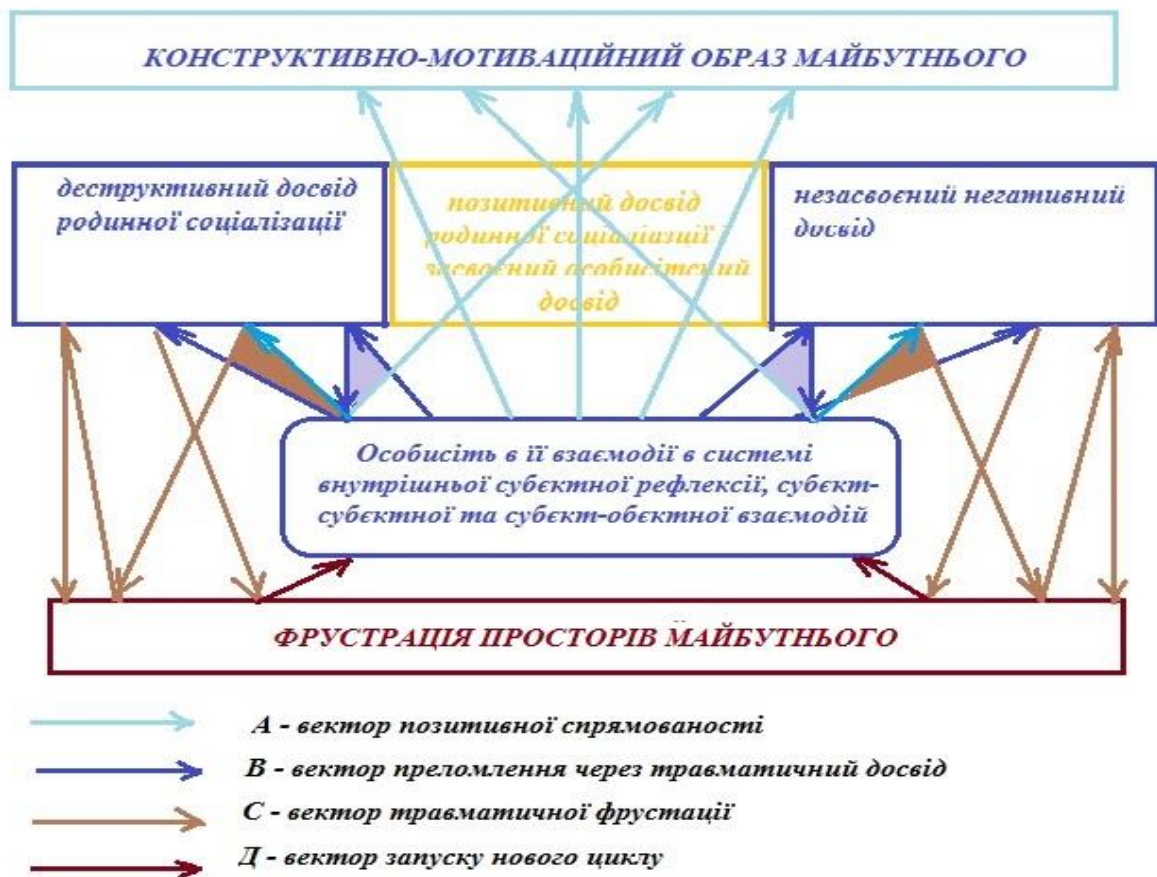

Рис.2.4.2. Векторна спрямованість розгортання образу майбутнього

Якщо відбувається переломлення вектору спрямованості на майбутнє через травматичний досвід (В), то подальше розгортання образу майбутнього проходить за одним з двох напрямків:

– Повернення в рефлексивну зону та зону зворотнього зв'язку в системі суб'єкт-суб'єктної та суб'єкт-об'єктної взаємодії (ВВ) (що в наслідок пропрацювання незасвоєного негативного родинного чи особистісного досвіду і формуванні прийняття батьківської ролі та власного життєвого досвіду (ВА) активізує вектор позитивної спрямованості (А). За відсутності прийняття

і засвоєння травматичного досвіду (BC) відбувається спрямованість образу майбутнього у фрустраційну зону (C)).

– *Спрямованість у фрустраційну зону (C)* (що також запускає два можливих сценарії: пін-понгову систему «травмівний сценарій-фрустрація», аж до кінця (СС, ССС і т.д.), або призводить до усвідомлення особистістю неконструктивності схеми і активізує запуск векторної спрямованості на новий цикл особистісного буття (Д) з ймовірністю при переосмисленні досвіду і пропрацюванні травми виходу в зону дії вектора А.

Тобто до психолого-педагогічних чинників особистісної детермінації життєвих криз можна зарахувати групи чинників базисного порядку:

- *особистісно-ціннісні*: забезпечують розвиток усвідомлення особистістю цінності людського життя, і власного зокрема;
- *особистісно-відповідальні*: забезпечують розвиток здатності до особистісної відповідальності;
- *комунікативні*: забезпечують розвиток здатності до конструктивної комунікації;
- *життєконструювальні*: забезпечують розвиток здатності до вибору конструктивних життєвих перспектив; здатності до вибору конструктивних життєвих сенсів та стратегій;
- *цілепокладальні*: забезпечують розвиток здібності до цілеспрямовання та цілепокладання;
- *життєтворчі*: забезпечують розвиток здатності до творчої взаємодії із життям.

2.4.3. Психолого-педагогічні чинники суспільно-групової та родинної детермінацій особистісного життєконструювання в подоланні криз

Подолання вікових криз (Д. Бокум, Г. Крайг, Л. Виготський, Д. Ельконін, А. Леонтьєв та ін.) як соціалізаційних (Е. Еріксон, М. Миколайчук, В. Моргун

та ін.), так і духовно-релігійних (К. Бюлер, Ю. Макселон, Е. Помиткін та ін.) і криз психо-сексуального розвитку (Т. Говорун, Д. Романовська, А. Фройд, З. Фройд та ін.) обумовлено зростанням дитини в родині і безпосереднім впливом батьків на здатність дитини проходити ці кризи, водночас кризи соціальні (Е. Еріксон, І. Малкіна-Пих, Т. Титаренко та ін.), екзистенційні (А. Ленгле, М. Мюррей, В. Франкл, І. Ялом та ін.), екстремальних та травматичних ситуацій (В. Конторович, В. Огієнко, В. Ромек, С. Табачников та ін.) є похідними від досвіду подолання криз розвитку в тому числі пов'язаного і з пренатальними та перинатальними етапами (Г. Брехман, І. Добряков, Е. Шихова, Т. Филиповська та ін.).

У першому розділі дисертації було виявлено значення соціального середовища для розвитку особистості. Найпершим соціальним середовищем для дитини є сім'я/родина. Водночас особистість взаємодіє із полісоціальним середовищем: колективом, мешканцями поселення, громадянами країни, міжнародною спільнотою. Психолого-педагогічні чинники соціумного спектру, відповідно до аналізу детермінації особистісних криз (параграфи 2.3.1–2.3.5), мають бути спрямовані за забезпечення умов розвитку особистості, здатної долати кризи. Якщо значна частина базових сценаріїв закладається в первинному соціумі, тобто в родині (родинна детермінація), то решта набуває активності саме в малих та великих соціальних групах (суспільно-групова детермінація), які формують у особистості образи людськості, успішності, відповідальності не тільки за себе і свою родину, але й за колектив, країну, світ. Тож психолого-педагогічні чинники родинної та суспільно-групової детермінацій насамперед забезпечують умови здійснення психолого-педагогічних чинників особистісної детермінації життєконструювання особистості та є чинниками конструювального порядку (рис. 2.4.3).

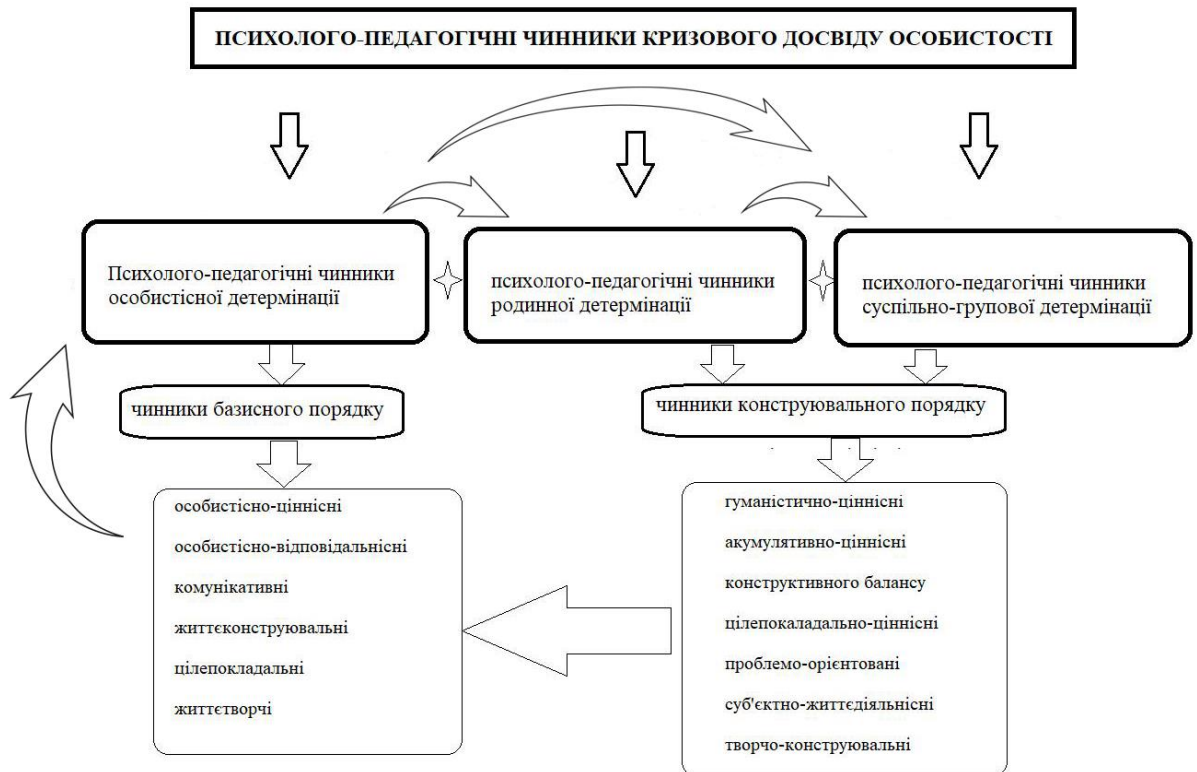

Рис. 2.4.3. Психолого-педагогічні чинники кризового досвіду особистості

Чинники конструювального порядку:

- гуманістично-ціннісний (розуміння людини та її життя як найвищої цінності на всіх етапах її розвитку);
- акумульовано-ціннісний (акумулювання найкращих культурних, духовних, поведінкових взірців та цінностей, що є багатовіковими здобутками свого роду, свого народу, людства);
- конструктивного балансу (здатність до конструктивного балансу задоволення / користь у будь-якій діяльності, спрямованої на себе, родину, колектив, суспільство, світ);
- цілепокладально-ціннісний (спроможність ставити та досягати цілі, реалізовувати цінності);
- проблемно-орієнтований (спроможність розглядати життєві труднощі в якості кризових задач, що підлягають розв'язанню);
- суб'єктно-життєдіяльнісний (постійний розвиток здатності бути

суб'єктом власної життєдіяльності, життєдіяльності своєї сім'ї, свого народу, людства);

- творчо-конструювальний (творчий розвиток, спрямований на позитивне конструювання себе, сім'ї, країни, світу).

Крім того, суспільство має давати запит на розробку таких навчальних програм для різних вікових категорій та соціальних груп, які забезпечують особистість-громадянина знаннями, вміннями та навичками з протидії деструктивним явищам у суспільстві, конгруентною поведінкою в умовах надзвичайних та екстримальних ситуацій, моральною впевненістю.

Згідно з результатами теоретичного дослідження особистісних криз представлених у цьому розділі, до психолого-педагогічних чинників родинної детермінації можна зарахувати групи чинників, що діють на особистість в якості:

- акумульованого родового досвіду як неусвідомлені сценарії відреагування та поведінки;
- переданого попередніми поколіннями усвідомленого досвіду взаємодії як із суб'єктами (людьми, групами), так і з об'єктами (явищами, ситуаціями, подіями);
- набутої моделі побудови подружніх / сімейних / родинних стосунків;
- спадково / засвоєної та набутої моделей презентації себе як члена своєї сім'ї / родини;
- проекції образу народу, держави на площину сім'ї та родини.

Як засвідчує аналіз наукових джерел, поданий в цьому розділі теоретичного дослідження, значна частина гальмівних елементів особистісних дисфункцій в тій чи іншій мірі пов'язані з батьківською родиною особистості або образом сприймання батьківської сім'ї, родини чи навіть роду самою особистістю. При цьому, опираючись на З. Фрейда [639], можемо виділити три рівні впливу образу батьків, що проявлені в кожній особистісній підструктурі. Якщо у свідомому мова йде про «дозволений образ батьків» (позитивний чи

негативний), то підсвідоме є свого роду зоною батьківського контролю, яка формується насамперед за образом батька та матері, а вже потім до нього додаються сегменти контролюючого образу інших «вчителів». Натомість несвідоме продукує всю складну схему взаємодії особистості в системі «дитина-батьки» на кожному етапі її розвитку. Тому питання впливу батьківської сім'ї, родини та роду, а також механізми і структуру впливу родинної детермінації на здатність особистості продукувати та долати кризи ми розглянемо в наступному розділі.

Основні результати другого розділу відображено в таких працях: [123; 127–130; 135; 139; 140; 151; 154; 157; 158; 161; 162; 169; 174; 188–190; 766–769].

РОЗДІЛ 3

ТИПОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ЧИННИКІВ РОДИННОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ КРИЗОВОГО ДОСВІДУ ОСОБИСТОСТІ

В основі будь-якого життєвого сценарію особистості лежать свідомо засвоєні та викарбувані в несвідомому моделі поведінки (Е. Берн, Н. Долгополов, П. Горностай, Я. Морено, П. Келлерман Д. Кіппер), переважна більшість яких закріплюється в якості неусвідомлених патернів життєдіяльності особистості ще в дошкільному віці (А. Адлер, Д. Винникот, К. Хорні, З. Фройд, А. Фройд та ін.).

Проблемою повторення моделей та сценаріїв батьківської сім'ї, родини та попередніх поколінь займалася ціла когорта фахівців різних психологічних шкіл, зокрема, серед українських науковців – П. Горностай, О. Донченко, О. Вознесенська, В. Гурієвська, Ю. Логунов, О. Карабанова, О. Остапенко, В. Москаленко, Е. Помиткін, С. Проценкота, М. Савчин та ін., серед закордонних – Е. Берн, М. Боуен, Д. Винникот, З. Фройд, К. Юнг, Б. Хеллінгер, А. Шутценбергер та ін. Однак, проблема передачі родинних та родових кризових патернів поведінки залишається недостатньо вивченою. Звідси витікає і актуальність дослідження, яка обумовлена нагальною потребою суспільства у віднаходженні додаткового психологічного резерву в подоланні кризового досвіду особистістю.

3.1. Сімейно-родинні чинники особистісних криз людини

3.1.1. Сімейні виховні стратегії як психолого-педагогічний чинник профілактики / розвитку / подолання особистісних криз

Процес становлення особистості відбувається насамперед у батьківській сім'ї, де й закладається один з найпотужніших механізмів здатності людини до

подолання будь-яких життєвих негараздів – це здатність любові до себе, до людей, до природи, до батьківщини, до світу в цілому, до Творця. Слушно М. Кляйн [286] зазначає у своїх працях про те, що здатність людини до любові вибудовується на базовому почутті вдячності, яке, на її думку, закладається ще з перших днів життя дитини у стосунках малюка з матір'ю. І хоча здатність любити є вродженою здатністю особистості, саме під дією родинної взаємодії та психолого-педагогічних чинників родинної детермінації ця здатність отримує можливість до проявлення та розвитку.

У своїй праці «Любов та залежність» М. Клайн зазначає: «Немовля може відчувати повне задоволення, тільки якщо здатність до любові достатньо розвинена; і це задоволення утворює основу подяки. З. Фройд описував блаженство немовляти, яке насмокталося молока, як прототип статевого задоволення <...> ці переживання утворюють основу не тільки статевого задоволення, але і всього подальшого щастя і здатності відчувати єдність з іншою людиною; ця єдність утворює основу повного розуміння, яке необхідне для будь-яких щасливих любовних відносин або дружби» [638].

Саме на основі досліджень стосунків немовляти з матір'ю і членами сім'ї була сформована теорія базових конфліктів К. Хорні (1995), що описує базову тривогу людини як почуття власної незахищеності, слабкості, безпорадності, меншовартості, агресії з боку жорстокого світу. При цьому у дітей відбувається в першу чергу конфлікт між бажанням захисту, турботи з боку інших та недовіри до ближніх. А в самому прагненні подолати загрозу дитина в процесі розвитку напрацьовує одну з трьох захисних стратегій:

1) від людей: небажання належати іншим, ні переганяти їх, ні відсторонюватися від них (перший тип базального конфлікту – потреба у відстороненні, але присутня винахідливість, потреба в уособленні);

2) проти людей: боротьба із зовнішнім світом (другий тип базального конфлікту – агресивний: світ арена, експлуатація інших, відсутність внутрішніх заборон);

З) до людей: прийняття власної безпорадності і повне покладання на інших (поступливий тип базального конфлікту – надмірна прив’язаність, гіпервдячність, понадщедрість, відчуття власної безпорадності та слабкості) [658].

Підхід, запропонований К. Хорні, цілком співзвучний теоріям розвитку А. Адлера, В. Винникота, Е. Еріксона, З. Фрейда, А. Фройд та ін.

Зростаючи, дитина пізнає світ, і це пізнання відбувається насамперед через близьких людей. У віці немовляти закладаються підвалини неусвідомлених сценаріїв еротичного розкриття дорослої людини. На думку сексологів (Г. Васильченко, В. Каган, Г. Келлі, І. Кон, М. Яркхаузер та ін.), психіатрів та психологів (Г. Брехман, Е. Берн, В. Віннікот, Е. Еріксон та ін.), педагогів (С. Ковалев, Б. Спок та ін.), активне пестіння, голублення, погладжування немовляти сприяє розвитку чуттєвого компоненту сприйняття та формує здатність до повного переживання еротичних почуттів особистістю в дорослому житті. Людина, не обмежена в дитячому віці в тактильних ніжних контактах з боку близьких і рідних, більшою мірою готова дарувати, пестити, приносити задоволення партнерові, ніж особа, позбавлена такої практики. Саме на першому році життя дитини (за Е. Еріксоном) закладається базова довіра чи недовіра до світу. Але фіксація дитини на цій фазі розвитку може призвести в подальшому до різного роду патологій (А. Адлер, К. Хорні, З. Фройд, А. Фройд та ін.). Зокрема, при переживанні дорослою особистістю кризового травматичного стану, за наявності даної фіксації відбувається регрес на цьому етапі розвитку, що призводить до потреби у задоволенні смоктального рефлексу і частково стає причиною розвитку алкоголізму, паління тощо.

Фіксація дитини на анальному етапі розвитку (за З. Фройд і А. Фройд), на думку аналітиків [637], призводить до гіперчистоплотності, бережливості аж до скупості, впертості, прагнення все робити самому (нікому не довіряючи). Саме на цій фазі виникають так звані «горщикові проблеми», що активізують

у дитини різні стратегії подолання екстремальної ситуації, зокрема, «втеча», «напад», «завмирання». Всі ці стратегії є природним реагуванням живого організму на небезпеку. Якщо говорити про тварин, то в процесі еволюції різноманітні види для виживання напрацювали різні моделі взаємодії з небезпекою. Так, наприклад, бабак при небезпеці завмирає і створює ілюзію «мертвого», при цьому всі біологічні процеси в ньому настільки уповільнюються, що хижак приймає його за давно померлого і не чіпає (виняток складають лише ті хижаки, які харчуються падаллю). Натомість переважна більшість тварин при небезпеці обирає стратегію втечі. Стратегію нападу обирають не лише хижаки. Подібну стратегію часто-густо обирає матір для захисту своєї дитини. І це стосується як великого хижака, так і звичайного кролика чи домашньої кицьки.

У кожної людини прописані як біологічний механізм виживання всі три зазначені стратегії, але за фіксації дитини на одній із них відбувається її домінантне включення у всіх загрозливих ситуаціях. Так, наприклад, одним з важливих етапів дорослішання дитини є її спроможність самотійно ходити на горщик чи до туалету. Нерідко батьки бувають дуже нетактовними у цьому процесі навчання: вони дитину силою висаджують на горщик, карають за мокрі штанці або за мокрий памперс і тим самим провокують в неї спротив цьому процесу, який проявляється насамперед у напруженні м'язів і фіксації випражнень всередині організму. З позиції фізіології повторення цих дій може призвести до проблем кишково-шлункового тракту у дитини, які найчастіше розпочинаються з запорів, в основі яких лежить м'язова ступорна реакція. Фіксація на цьому етапі розвитку формує у дитини сценарій ступорної реакції в екстремальних ситуаціях. Тобто, на виникнення небезпеки, приміром раптової появи машини на дорозі, особа автоматично реагує зафіксованою ступорною реакцією замість того, щоб швидко втекти зі шляху автомобіля.

Ми провели експрес-дослідження серед сорока осіб 19–30 років, двадцять з яких зазначали наявність ступорної реакції в екстремальних

ситуаціях, а двадцять реагували відповідно до ситуації. Це дослідження повністю підтвердило означені вище позиції (табл. 3.1.1)

Таблиця 3.1.1

Вплив батьківської стратегії привчання дитини до горщика на розвиток у дитини стратегії реагування в екстремальній ситуації

Тип особистісних реакцій в екстремальній ситуації	Кількість осіб	Особистий спогад чи знання про наявність «горщиккових проблем»	Сукупний показник з уточненням інформації у батьків
Зі ступорною реакцією	20	8	18
Із загальним патерном реакцій	20	0	2

Безперечно, представлені в табл. 3.1.1 показники не можна вважати науково виваженими, вони лише дають нам розуміння певної тенденції, яка підлягає подальшому ґрунтовному дослідженню. По суті, динаміку зазначеного процесу влучно охарактеризував Р. Мей, пролонгувавши її на цілісний розвиток дитини: «Коли людина в процесі розвитку стикається з кризою відлучення від грудей, потім з необхідністю йти в школу, з відділенням від батьків, з появою сексуальних проблем і т. д., вона виявляє, що не в змозі справлятися з супроводжуючою ці ситуації тривогою, і змушена придушувати її. Цим вона кладе початок ходу подій, який неминуче призводить до невротичної тривоги» [429].

Відповідно до психоаналітичної теорії: «До чотирирічного віку реакції дитини починають складатися в їх основних рисах; вже видно, як вона буде себе вести, коли що-небудь зробить її щасливою або нещасною. У більшості випадків діти на деякий час заплутуються в сімейному житті, але врешті-решт пристосовуються. У невротичних дітей мортиро, що прокинулося, може бути направлено назовні або всередину, так що дитина, коли вона нещасна, або заподіює клопоти іншим, або тримає своє нещастя при собі, турбуючи лише саму себе. Деякі діти висловлюють своє нещастя переважно вдень, інші ж

головним чином вночі. Ми бачимо, таким чином, надокучливого малюка, який міцно спить вночі, і лагідну дитину, яка страждає нічними кошмарами, нічним нетриманням сечі і лунатизмом» [48].

У своєму дисертаційному дослідженні Д. Іванов [250] виділив глибинні механізми системи дитячо-батьківських стосунків. Він не тільки теоретично дослідив трьохрівневу структуру батьківсько-дитячої взаємодії (через подружні стосунки, через безпосередню взаємодію з кожним із батьків, через стосунки із сіблінгами), але й емпірично довів, що:

1. Система дитячо-батьківських стосунків – це система дуальних векторних зв'язків та утворюючих її підструктур.

2. Будь-які зміни на одному із системних рівнів, опосередковані динамікою несвідомих психічних процесів суб'єктів сімейних стосунків, відбиваються й на інших її рівнях і в цілому впливають на функціонування родинної системи. (Саме цим пояснюється той факт, що велика кількість психічних процесів у душевній сфері батьків у прямій чи інвертованій формі знаходить своє відображення в психіці дитини й опосередковує природний процес її індивідуалізації).

3. Формування і розвиток зв'язків у системі дитячо-батьківських стосунків починається з розриву первинної психічної тотожності дитини з батьками і встановлення в даній системі символічної референції.

4. Важливим результатом розвитку системи дитячо-батьківської взаємодії є формування імагінативного простору дитячо-батьківських стосунків, або сфери дуальних об'єктних зв'язків дітей і батьків. (Саме в цій галузі первинна недиференційована тотожність дитини і батьків змінюється ідентифікацією з образом (дзеркальним, нарцистичним, едиповим). Останній процес залучає особистість дитини у цілу гаму різноманітних проективних процесів, що згодом визначають темп і якість індивідуалізації дитячої психіки).

5. Індивідуалізація психіки дитини як головний якісний підсумок процесу взаємодії дітей і батьків у родинній системі опосередкована фоновими умовами, що утворюються батьківським несвідомим. При цьому якість і зміст фонових умов індивідуації дитини прямо залежить від пережитого на суб'єктивному рівні (одним чи обома батьками) конфлікту, що координує свідомі і несвідомі інтенції ставлення батьків до дитини. (Тобто для гармонічного процесу індивідуації важливим є те, як саме відображена дитина в суб'єктивній психічній реальності батьків).

По суті, всі психоаналітики та психотерапевти динамічного спрямування (зокрема, А. Адлер, Е. Берн, В. Лейбін, К. Хорні, З. Фройд та ін.) зазначають: якщо батькам вдається культивувати у дитини співпричепність до сімейної спільноти, де сама дитина почуватиметься рівноважливою батькові та матері, то така дитина успішно адаптується і пристосовується не тільки до даної сім'ї, але й у майбутньому до людської спільноти. Для такої дитини надзвичайно важлива наявність двох факторів у батьківській родині: з одного боку, приділення уваги батьками один одному, що стає своєрідною формою наслідування міжособової взаємодії, а з іншого боку – висловлювання любові в присутності дитини має відбуватися із одночасним наділенням дитини часткою цієї ж таки любові.

Е. Берн влучно зазначає, що завдання дитинства полягає в перетворенні нарцистичного лібідо в об'єктивне лібідо, де під нарцистичним лібідо ми розуміємо направленість лібідо всередину на самого себе, на протигагу об'єктивного лібідо, що спрямоване на зовнішні об'єкти [48]. У разі порушення даного процесу відбувається деформація адаптаційних механізмів дитини до взаємодії з іншими людьми. Подібна деформація може відбуватися як у випадку виключної акцентованості батьків на дитині, так і у випадку акцентованості батьків на собі. Яскравим проявом подібної акцентованості на собі є батьківська агресія, що проявляє фіксацію батьків на власній зраненості, і тоді весь досвід комунікації з дитиною сприймається ними виключно через

призму власного болю. Що, в свою чергу, запускає новий виток поколінної дезадаптованості.

Так, результати множинного регресійного аналізу та дискримінантного аналізу у дослідженнях О. С. Ісаєнко показують наявність зв'язку між агресією в парі «мати–дитина» і рівнем соціальної дезадаптованості дітей молодшого шкільного віку (зокрема, коефіцієнти множинної кореляції для показників тесту шкільної тривожності Філліпса (дівчатка – $R=0,905$; хлопчики – $R=0,914$), «діловий» соціометричний рейтинг (дівчатка – $R=0,857$; хлопчики – $R=0,909$), «емоційний» соціометричний рейтинг (дівчатка – $R=0,845$; хлопчики – $R=0,917$) статистично вірогідні ($p<0,02$)). Крім того, «соціальна дезадаптованість молодших школярів зумовлена порушенням агресивної поведінки матері й дитини в контексті домінування-підпорядкування, соціальної ієрархії в ситуаціях, пов'язаних із навчанням матір'ю дитини, а також динамікою агресії матері та дитини в контексті «соціалізація–безпосередність» [256, с. 10]. Проблема підпорядкування–домінування набуває особливої гостроти в психології батьківсько-дитячих стосунків. І важливим аспектом даної проблеми у наш час є розмивання кордонів батьківсько-дитячої взаємодії. І ми цілком погоджуємося з німецьким психіатром М. Вінтерхофом, який б'є на сполох, заявляючи з одному зі своїх інтерв'ю: «Тільки тоді, коли закладені основи психіки, можна займатися дискусіями та поясненнями. Але сьогодні з раннього віку з дітьми поводяться як з партнерами. Батьки більше не хочуть бути батьками. Діти більше не можуть бути дітьми. Це емоційне зловживання дитиною, яка має право відмежувати себе від проблем дорослих і вихователів» [186].

У дослідженнях В. Кузьменко було виділено «на основі аналізу якісно-кількісних даних, отриманих в процесі вивчення особливостей соціокультурної ситуації в сім'ях з дітьми 3–7 років такі стилі сімейного спілкування: гармонійний, парціальний та дисгармонійний. Встановлено, що

лише незначна частина батьківської громади спроможна забезпечити гармонійний розвиток індивідуальності дитини (14,5 %). У більшості сімей відзначено схильність до парціального стилю виховання (74,5 %), в якому лише частково задовольняються потреби дитини, неповною мірою враховуються її індивідуальні відмінності, турбота про розвиток визначальних для індивідуальності властивостей проявляється епізодично. У значній кількості сімей виявлено спрямованість на дисгармонійний розвиток індивідуальності дитини (11%)» [322, с. 16].

При цьому у дослідженнях Ю. Акименка йде мова про те, що «у більшій половині батьків (61,3 %) [вибірки] існує проблема прийняття дитини такою, якою вона є, що вказує на порушення в даній категорії батьків емоційного компонента ставлення. Високі значення складових "симбіоз" (49,3 %) та "авторитарна гіперсоціалізація" (27,9 %) вказують на проблеми у поведінковому компоненті батьківського ставлення. Майже у половині батьків високі значення має складова "інфантилізація" (48,1 %), що відображає проблеми у когнітивному компоненті ставлення» [14, с. 13].

Аналіз З. Борисенко виховного стилю серед батьків підлітків показує, що «найпоширенішими серед усіх стилів батьківської виховної взаємодії з підлітком є авторитарний та гіперопікувальний стилі. З'ясовано, що у взаємодії батьків з підлітками простежується тенденція до суттєвого домінування імперативних виховних впливів над діалогічними, а їхнє співвідношення залежить від стилю батьківської виховної взаємодії з підлітком». Зокрема, «домінування імперативного виховного впливу властиве батькам авторитарного (88,4 %) та гіперопікувального (78,4 %) стилів батьківської виховної взаємодії, але середні значення цього показника лежать відповідно у межах 30,8 % та 30,3 %. Використання діалогічного виховного впливу більше властиве батькам гіперопікувального стилю (21,6 %), аніж авторитарного (11,6 %): середні значення цього показника 53,3 % та 52,0 % відповідно. Батьки потурального стилю використовують імперативні та діалогічні виховні впливи

з незначним домінуванням імперативних (53,3 % при середньому значенні цього показника 27,0 %) над діалогічними (46,7 % при середньому значенні цього показника 58,4 %)» [66, с. 11].

Отже, на продовження слів Ю. Акименка, З. Борисенко, М. Вінтерхофа, В. Кузьменко та ін., подаємо класифікацію батьківського ставлення до дитини, запропоновану О. Насоною [439]:

- дієва любов;
- відсторонена любов;
- дієва жалість;
- любов, як поблажливе відсторонення;
- відкидання;
- презирство;
- переслідування;
- відмова.

Вид батьківського ставлення до дитини однозначно впливає на формування її Я-концепції. Для прикладу наведемо дослідження Н. Барінової [41] щодо ролі батька у формуванні статево-рольової Я-концепції у дівчат. Зазначений науковець на основі емпіричних даних виявила, що:

- дівчата з повних родин з високою якістю стосунків «батько-донька» (дієва любов) відрізняються високим рівнем соціальної компетентності, адаптивності та інших параметрів, що описують психологічну андрогінію;
- дівчата з повних родин та низькою якістю стосунків «батько-донька» (відсторонена любов, відкидання) відрізняються внутрішньою конфліктністю: найбільш яскраво виражені такі параметри, як відносно високий рівень маскулінності й покірність. (Поєднання цих полярних параметрів дозволяє говорити про утискання дівчатами соціогенної маскулінності на користь реалізації традиційного «жіночого» сценарію, незважаючи на нерозвиненість якостей фемінінності);

– дівчата з неповних сімей, що оцінюють стосунки з батьком як хороші (дієва любов, дієва жалість, любов як поблажливе відсторонення) схильні до реалізації гіперфемінінних статево-рольових стратегій, у тому числі пов'язаних з утисканням власної маскулінності (за рахунок внутрішнього конфлікту, обумовленого фактором: прийняття і любов батька супроводжується його відчуженістю, дистанційованістю від родини). У стосунках з таким батьком дівчина знаходиться в постійному очікуванні його любові й прийняття, і таким чином формується гіперфемінінна залежна поведінка;

– дівчата з неповних сімей з негативним ставленням батька (відкидання, презирство, відмова) проявляють виражені фемінні якості покірності, м'якості, делікатності і водночас відмову від покірності, залежності, демонстрацію мінливості, що є компенсаторною реакцією на незадоволену потребу в батьківській любові. У таких дівчат не відбувається маскулінної складової статево-рольової Я-концепції, тобто дівчата з неповних родин з поганим ставленням батька характеризуються дифузним (недиференційованим) типом статево-рольової ідентичності [41, с. 13–14].

Оскільки ми вже дотично торкалися в підрозділі 3.1 теми впливу батьків на різні складові розвитку дитини, тому на основі представленого в роботі матеріалу можемо стверджувати, що лише дієва батьківська любов дає дитині найбільший потенціал у подоланні життєвих криз, але не гарантує конструктивності вектору спрямованості, оскільки дієва любов має два шляхи розвитку: один з яких творчий, другий – руйнівний.

Творчий розвиток дієвої батьківської любові передбачає акцентуацію батьків не на своїх уявленнях та сприйманнях щодо дитини, а власне на дитині. Тобто батьки мають навчитися бачити дитину насамперед не як продовження себе, а як особистість і поважати її особистість. При цьому у виховному процесі має бути представлене поважне ставлення до неповторності як дитини, так і інших людей, щоб дитина мала змогу пізнати любов до ближнього.

Тож на рис. 3.1.1 представлена схема розгортання дієвої батьківської любові, яка забезпечує повноту життя особистості.

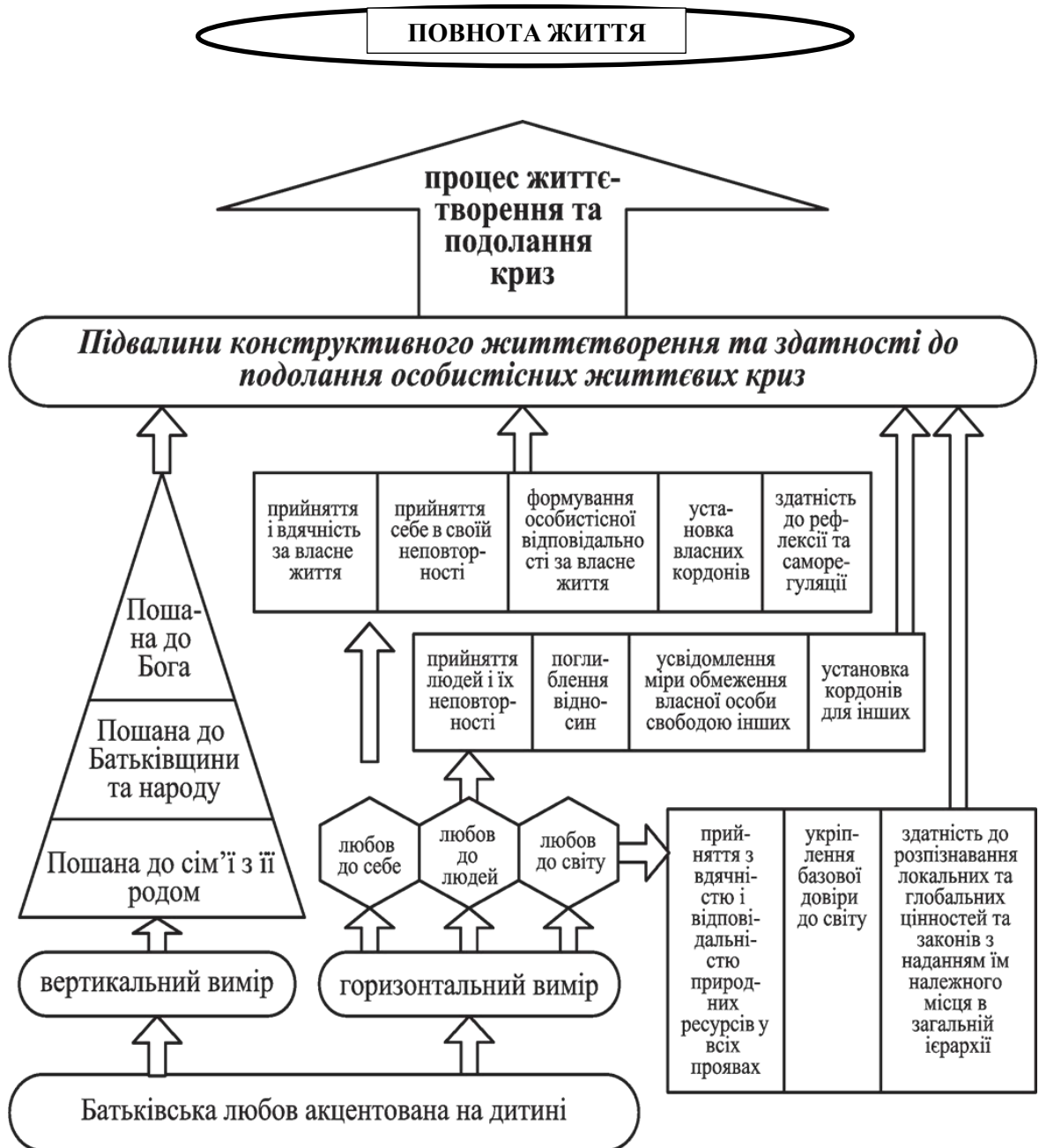

Рис. 3.1.1. Психолого-педагогічні чинники батьківської любові, акцентованої на дитині, в процесі подолання особистісних криз

Натомість дієва батьківська любов, яка є результатом материнського чи батьківського егоїзму, більше завдає дитині шкоди, ніж приносить добра, оскільки знецінює головне право дитини – бути особистістю. Для таких батьків

дитина є лише продовженням їх власного Я. Активно втручаючись в життя нащадка, батьки навіть не усвідомлюють повноти власного егоїзму, сприймаючи свої дії, як дії в інтересах дитини.

Нерідко в подібних випадках у батьків спостерігається розмивання кордонів власного Я, що призводить або до втрати «особистісного Я», або до гіпертрофованого розвитку «Я» [384, с. 45]. І коли дитина виростає, створює власну сім'ю – це стає трагедією для батьків (найчастіше для матері). І тоді матір (батько) усіма способами та силами намагається вибудувати цілу систему перепон, аби залишити дитину біля себе, аби і надалі продовжувати виконувати свої батьківські функції в сім'ї вже дорослої дитини.

Модель гіпертрофованості яскраво проявляється у випадках, коли:

- батьки у будь-який спосіб намагаються зірвати весілля дитини (типовими у власній практиці курсу «Абетка подружжя» з підготовки молоді до шлюбу виявилися такі фрази батьків: «Якщо ти одружишся, в тебе більше немає матері», «Я ляжу на порозі храму і спробуй мене переступити», «Ви ж розумієте, він їй не підходить, я не можу допустити, щоб вона здійснила подібну помилку», «Я зачиню її в хаті і нікуди не випущу, вона мені потім дякуватиме» тощо);

- батьки у будь-який спосіб намагаються повернути дитину у власне розпорядження (і тут, як показує власна психологічна практика, найтиповішою маніпуляцією є втікання в хворобу, постійне маніпулювання почуттям обов'язку дитини і культивування в ній хронічного почуття вини щодо батьків). Але маніпуляції можуть мати і вигляд конкретної дії, коли, наприклад, родичі просто приїждять, забирають речі дитини і майже силоміць заштовхують її в машину зі словами: «Погралася у дружину і досить. Тобі цей покидьок не потрібен. Будеш нам ще дякувати».

Якщо відбувається розчинення «Я-батьків» в дитині, тоді подібні батьки стають заручниками розвитку егоцентризму у свого нащадка, що може проявлятися як в повному підкоренні бажанням і планам своєї дитини, так і у

ідентифікації себе із самою дитиною чи цілим її домом. Найчастіше це проявляється:

- у дитячому віці – у вигляді задоволення всіх примх малюка;
- у дорослому – у безмежному потаканні діям дорослої дитини, коли матір сама купує спиртне своєму сину-алкоголіку, або коли батьки беруть для дорослої дитини кредити, які потім повністю лягають на їх плечі, і т. д., так і добровільному перебиранні на себе всіх сімейних обов’язків нащадка, зокрема, прибирання, готування їжі, опіки над маленькими дітьми тощо, тим самим позбавляючи його розвитку у подружній та батьківській відповідальності.

Якщо розмивання кордонів батьківського Я відбулося з моменту народження дітей, тоді у дітей не формується резерв до конгруентної вибудови власних внутрішніх кордонів, що нерідко призводить або до неспроможності дитини в дорослому віці будувати інтимні міжособові відносини, або до співзалежних стосунків. Коли подібне розмивання відбувається внаслідок компенсаторності неспроможності когось з батьків впоратися з психотравмою, у дітей зберігається потенціал до усвідомлення значення внутрішніх меж і до адекватного їх вибудовування. Проте на формування особистості в батьківській родині впливають не тільки батьки, але і сиблінги. Діти, які спільно виховуються в одній родині впливають один на одного, крім того, старші діти мають інколи більший виховний вплив, ніж навіть батьки. Не секрет, що у багатьох сім’ях формуються стосунки конкуренції між старшими та молодшими дітьми, особливо це характерно для тих родин, які не озброєні знаннями щодо профілактики деструктивної конкуренції між сиблінгами. І часто-густо саме конкурентна позиційна фіксація запускає механізми спроможності-неспроможності подолання особистісних криз. Нерідко при конкурентних стосунках і позитивній мотивації на успіх у дітей виникає так званий «синдром відмінника», тобто розігрується постійно сценарій «я повинен бути кращим за всіх», або при фіксації на негативній конкурентній ролі розігрується життєвий сценарій «я – невдаха». Дані проблеми висвітлені

в роботах Е. Берна, П. Горностая, А. Елліса, Р. МакМаллина, А. Фрейда та багатьох ін.

Вивченням поведінки сиблінгів займалися і українські науковці. Так, дослідження І. Дідук показали, що неконгруентність ставлення дитини до себе корелює з її позицією у сім'ї як сиблінга і має дві форми викривлення, зокрема завищена або занижена самооцінка. «Перший варіант є найбільш поширеним для дітей та означає переоцінку дитиною себе (56%). Відповідно до статусу дитини в сім'ї таку тенденцію виявлено переважно у старших дітей у сім'ї. Другий варіант – занижена самооцінка (32 %), означає відчуття власної меншовартості та характерний для більшості молодших дітей у сім'ї» [213]. На думку науковця, схильність до переоцінювання себе старшими дітьми обумовлене їх роллю у сім'ї, що проявляється у сутестії з боку батьків позиції того, кого мають наслідувати молодші. При цьому винятком є позиція старшої сестри до молодшого брата, яка найчастіше має ознаки заниженої самооцінки. «Відчуття своєї незначимості також може бути засобом підтримки самоповаги. Зокрема, наявність негативного образу "Я" оберігає дитину від ризику нових перевірок і випробувань у зіткненні з реальністю» [213, с. 9]. У праці на основі експериментальних даних доведено, що для українських сімей:

— найбільш поширеними типами сиблінгової взаємодії є компроміс та пристосування, менш розповсюдженими – співпраця, конкуренція та ігнорування;

— найтісніший емоційний зв'язок існує між старшими братами та молодшими сестрами; далі між старшими та молодшими братами, старшими та молодшими сестрами; найменший коефіцієнт емоційної взаємодії є між молодшими братами та старшими сестрами [213, с. 12].

М. Антонець у порівняльних дослідженнях між двійнятами, погодками та різновіковими дітьми виявила:

— у погодків симетричні стосунки, у близнюків – метакомпліментарні, у різновікових дітей – компліментарні стосунки;

— у погодків виявлено узгоджену схильність, у близнюків — протиставну, а в різновікових дітей — іррадійовану схильність до орієнтації в соціальному середовищі;

— у погодків встановлено специфічні особистісні та поведінкові тенденції в розвитку самосвідомості (зокрема, тенденцію до резонансних здібностей та тенденцію до більшої активності чи саморегуляції);

— погодки поділяються на дві групи побудови особистісних комунікацій: схожості за особистісними рисами з близнюками та тотожності з близнюками за ставленням до сиблінга;

— знайдено специфічні діадні феномени спілкування у погодків:

- феномен «напруженої близькості»;
- феномен «тимчасового обопільного запозичення поведінки»;
- домінування мотиву досягнення успіхів (у різновікових дітей весь спектр стратегій розвитку мотивації досягнення успіхів та запобігання невдачам (від негативу до позитиву), а у близнюків 50 % на 50 % — домінування мотиву досягнення успіхів/ мотивів запобігання невдачам);
- повна схожість оцінок сиблінга і самооцінок (у різновікових дітей — часткова схожість, а у близнюків існують усі три типи схожості);
- порівняльна форма функціонування самосвідомості (у близнюків прихована (латентна), у різновікових дітей — відкрита) [26].

Особливої гостроти вплив сиблінгових відносин набуває у сім'ях, де виховуються діти з вадами. Дану тему досліджувала ціла когорта зарубіжних науковців, зокрема: А. Гас (A. Gath), Ф. Каплан (F. Kaplan), К. Лауренс (K. Laurence), Д. Лобато (D. Lobato), М. Ньюмен (M. Newman), Е. Познанський (E. Poznanski), К. Травіс (C. Travis), С. Харіс (S. Harris), Д. Хоган (D. Hogan), П. Ховлін (P. Howlin) та ін. Проте в своїх дослідженнях вони приходили до діаметрально протилежних результатів: починаючи від констатації факту наявності у сиблінгів неповносправних дітей високого рівня

стресу, ревнощів, злості, тривоги за власне майбутнє, соматичних проблем, сорому за свого сиблінга, надмірного почуття обов'язку поведінкових труднощів, почуття провини, закінчуючи позицією щодо ідентичності проблем «сиблінгів дітей з розладами» «сиблінгам здорових братів та сестер», при цьому відзначаючи низький рівень агресивності, високий рівень толерантності, емоційної зрілості, емпатійності, альтруїзму, відповідальності. Подібні розбіжності в дослідженнях ми можемо пояснити, в першу чергу, особливостями загальносімейної взаємодії в підсистемах «чоловік-дружина», «батьки-здорова дитина», «батьки-хвора дитина», «батько-дитина», «матір-дитина», «здорова дитина-хвора дитина».

Наші дослідження показали, що батьки неповносправних дітей досить часто переживають синдром емоційного вигорання, і саме це призводить до деструктивних наслідків розвитку родинних комунікацій, які негативно впливають як на здорових, так і на хворих дітей. Нам також вдалося виявити, що при встановленні діагнозу дитини батьки переживають стан горя, а також почуття провини як до дитини з вадами, так і до власного становища. Ці почуття можуть бути надзвичайно сильними, руйнівними і напрочуд стійкими. І якщо батькам вчасно не надати психологічної допомоги, то безперечно ці деструктивні стани негативно відіб'ються як на здоровій, так і на хворій дитині [146].

Проблему впливу в родині неповносправної дитини на сиблінга досліджувала українська науковець М. Миколайчук (М. Карпа) [267; 402]. Зокрема, вона виявила, що здорові сиблінги переживають народження дитини з психофізичними розладами як психотравму, яка часто призводить до негативних наслідків для здорового сиблінга: «показники 17,5 % досліджуваних свідчать про їхню схильність до розвитку депресії, у 16 % зафіксовано схильність до розвитку астенії, а у 9,3 % – її наявність. У 34,6 % досліджуваних виявлено схильність до розвитку поведінкових порушень, а у 14,3 % дітей їх наявність. Ризик виникнення вегетативних розладів існує у

19% дітей та у 10,6 % вони маніфестують. У 4,8% сиблінгів наявне порушення сну та 26,6 % дітей схильні до цього. За шкалою "тривожність" 20 % мають високу тенденцію до її підвищення, а для 2,6 % сиблінгів вона притаманна. Установлено значущі відмінності між такими показниками як астения ($t = 3,25$ при $p < 0,01$), вегетативні розлади ($t = 3,11$ при $p < 0,01$), порушення сну ($t = 2,44$ при $p < 0,01$) та тривожність ($t = 2,64$ при $p < 0,01$), що переважають у сиблінгів неповносправних дітей у порівнянні з сиблінгами здорових дітей» [267, с. 12].

Крім того дослідницею було виявлено:

- старші сиблінги більш схильні до почуття жалю та відповідальності, аніж молодші (що призводить до зростання в них особистісної тривожності);
- брати частіше за сестер дітей з вадами переживають сором, ревності, жалість, злість, образу на своїх сиблінгів;
- рівень порушення фізичного розвитку сиблінга прямо корелює з рівнем розвитку почуття провини, страху, злості, сорому у здорових дітей. При цьому перешкодою до взаємодії найчастіше є розумові вади неповносправного сиблінга;
- для сиблінгів характерною є занижена самооцінка порівняно з їхніми однолітками (особливо за показниками «самооцінка характеру» та «самооцінка зовнішності»). Спостерігається більше розходження між Я-реальним та Я-ідеальним;
- сиблінги неповносправних дітей проявляють більшу емпатію та емоційний інтелект, ніж сиблінги здорових дітей;
- для сиблінгів дітей з психофізичними вадами характерними є краще розуміння соціальних норм та вищий рівень саморегуляції, ніж у іншій вибірці.

Водночас їхні дезадаптаційні риси проявляються у тривожності, уразливості, схильності до почуття провини та пригніченого настрою, дратівливості. Також у сиблінгів дітей з ПФВ сильніше ніж у сиблінгів

здорових дітей проявляються: астенія, порушення сну, вегетативні розлади, тривожність [267].

То ж для формування у дітей, що виховуються в родині з неповносправними дітьми, здатності конструктивно долати особистісні кризи, необхідно здійснити психолого-педагогічні заходи:

- щодо відновлення та підтримки подружньої гармонії батьківської родини (з відновленням власної цінності кожного з батьків як особистості, так і в чоловічій та жіночій диференціаціях);
- забезпечити допомогу в усвідомленні цінності самої життєвої ситуації всіма членами сім'ї;
- з проведення групової психокорекційної роботи із сиблінгами дітей із вадами для гармонізації стосунків між ними, зменшення невротичності, покращення образу власного Я тощо;
- розробити програму інтеграції сім'ї у соціум.

Для профілактики розвитку емоційного вигорання у батьків, що виховують дітей з особливими потребами, необхідно, в першу чергу, спрямувати психологічну допомогу батькам на період встановлення діагнозу дитині та перші кроки родинної взаємодії в «нових умовах». Саме раннє втручання в проблему може послабити інтенсивність переживання патерну горя батьками і активізувати потенціал для адаптації як хворої дитини до життєтворчих та життєдіяльнісних процесів, так і сиблінгів.

Також фактором травми, що веде до зниження особистісних механізмів у подоланні особистісних криз, може стати для дитини рішення батьків щодо усиновлення іншої дитини або перехід сім'ї в статус опікунської сім'ї, або дитячого будинку сімейного типу. Дослідження М. Бевз засвідчують, що «прихід прийомних дітей до сім'ї є значним стресовим навантаженням для всіх її членів та сімейної системи в цілому. Факторами ризику є розширення непередбачених функціональних обов'язків, перебування в невизначеній очікувальній соціальній позиції, зіткнення з проблемами, вирішення яких

потребує нових знань, вмінь та навичок, а також значних фізичних та емоційних навантажень, пов'язаних зі змінами сімейної системи. Вказані фактори призводять до фізичного та психічного виснаження, а також до зменшення спроможності батьків приділяти увагу власним дітям, що викликає зворотню реакцію невдоволення останніх, а також збільшення прихованих кризових сімейно-зумовлених станів у подружжі, що провокує зростання деструктивних тенденцій в сім'ї та, відповідно, включення захисних механізмів. При нездатності сімейної системи до переструктурування посилюється вірогідність травматизації та розвитку соматоформних розладів у її членів, а також зростання симптоматики сімейних дисфункцій аж до бажання розторгнення шлюбних стосунків» [43, с. 16].

Як показує практика, у багатьох батьків в процесі оформлення опікунства виникає зміна виховних стратегій щодо власних дітей. Батьки нерідко вимагають від власних дітей розділення їхньої позиції саме так, як вони самі це розуміють. Натомість їхні діти в процесі розвитку переживають кризові стани, що посилюються травматичністю досвіду прийомної сім'ї. Останнє може призводити до протидії рідних дітей як прийомним дітям, так і батькам, що формує у них конкурувальний життєвий сценарій.

Державний досвід запровадження інституції всиновлення та опікунства доводить важливість проходження всіма членами сім'ї спеціальної підготовки до прийняття прийомної дитини, а також соціально-психологічного супроводу відповідних служб.

Для повноти дослідження варто розглянути як індикатор впливу батьківської сім'ї на шлюбні стосунки дітей. Даним питанням в Україні займалася ціла низка науковців, зокрема: Т. Буленко, Т. Говорун, І. Дідук, Т. Журбицька, О. Кікіненджи, С. Ковальов, М. Мушкевич, М. Савчин, В. Титаренко, О. Шарган та ін. У своїх дослідженнях М. Мушкевич, порівнюючи типологію батьківських сімей подружжів здійснює перехресну

класифікацію шлюбних діад, на основі чого визначає 10 груп молодого партнерства. Зокрема, науковцю вдалося виявити:

- поєднання функційних типів батьківських сімей частіше зустрічається у благополучних подружжів, а поєднання дисфункційних батьківських сімей – у проблемних подружжів;
- розподіл частот поєднання типів молодих сімей залежить від типу батьківської сім'ї і має статистично значимі відмінності ($\chi^2 = 80,82$, $p < 0,001$);
- функційний тип батьківських сімей чоловіка та жінки визначає функційний характер розвитку шлюбу;
- «поєднання подружжя із дисфункційних батьківських сімей призводить до зростання сімейних конфліктів, емоційного напруження, викликаних рольовою та інтерперсональною неузгодженістю»;
- «більшість молодих людей, які виховувались поза сім'єю (в умовах інтернату), характеризувались негативним досвідом спілкування з протилежною статтю, ранніми статевими стосунками або фобією сексуальних контактів, ідеалізацією партнера, тенденцією до маніпулювання, нездатністю до емпатії, підтримки, труднощами у вирішенні проблем» [428, с. 13–14].

3.1.2. Специфіка родинних зв'язків як психолого-педагогічний чинник профілактики / генерування кризових станів особистості

Сучасна класична сім'я представлена двома моделями: «чоловік–дружина», «чоловік–дружина–діти». Якщо бездітне подружжя живе у батьків одного з партнерів, і при цьому відбувається спільне ведення господарства, є спільні інтереси, спільне проведення часу, спільний бюджет, то це теж сім'я. Проте в реальності подібна ситуація зустрічається дуже рідко, і остання категорія все ж таки переважно набуває статусу родини.

На відміну від інших мов в українській мові розрізняється статус сім'ї та родини. Якщо сім'я складається з чоловіка, жінки та їхніх дітей, то родина – це соціальне утворення, спільнота рідних та споріднених осіб, яка повністю або частково включена у спільне господарювання, проведення часу, опіку над нащадками. Себто до статусу родини входять всі родичі, що підтримують активні комунікативні зв'язки в процесі життєдіяльності.

Навіть коли дитина виховується рідними бабусею та дідусем замість батьків, то первинний фактор формування глибинних образів належить батьківській сім'ї (і конструктивних, і негативних). І залежно від причини окремого проживання (смерть, відмова, відсторонення, вимушене відсторонення, пов'язане з хворобою) у дітей формуються образи їх прийняття чи відкидання. При цьому на соціальному рівні головнішими стають дідусь та бабуся, які визначають стратегію засвоєння соціальних норм і правил. Якщо останнє підкріплюється позитивним комунікативним досвідом з дитиною, то їм відводиться функція батьків–всиновителів.

Натомість родичі – це більш розширена соціальна спільнота, об'єднана спільним генетичним корінням. Рід включає систему кровної спорідненості представників (родичів) багатьох поколінь.

Вікіпедія дає наступне визначення: «Родина (антропологія) – соціальна група, яка складається з чоловіка та жінки, які зазвичай перебувають у шлюбі, їхніх дітей (власних або прийомних) та інших осіб, поєднаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів, і здійснює свою життєдіяльність на основі спільного економічного, побутового, морально-психологічного укладу, взаємної відповідальності, виховання дітей».

Проблему впливу на особистість родини та родичів досліджувала ціла когорта науковців, зокрема: Е. Берн, О. Вознесенська, Р. Грановська, І. Дідук, А. Захаров, М. Миколайчук, Г. Католик, В. Кравець, З. Фройд та ін. На основі досліджень цих авторів, а також власної психотерапевтичної практики, можемо говорити про різні шляхи розгортання взаємостосунків між дорослими

дітьми і їх батьками, що безумовно впливає на розвиток маленьких дітей, які з'являються в родині (рис. 3.1.2).

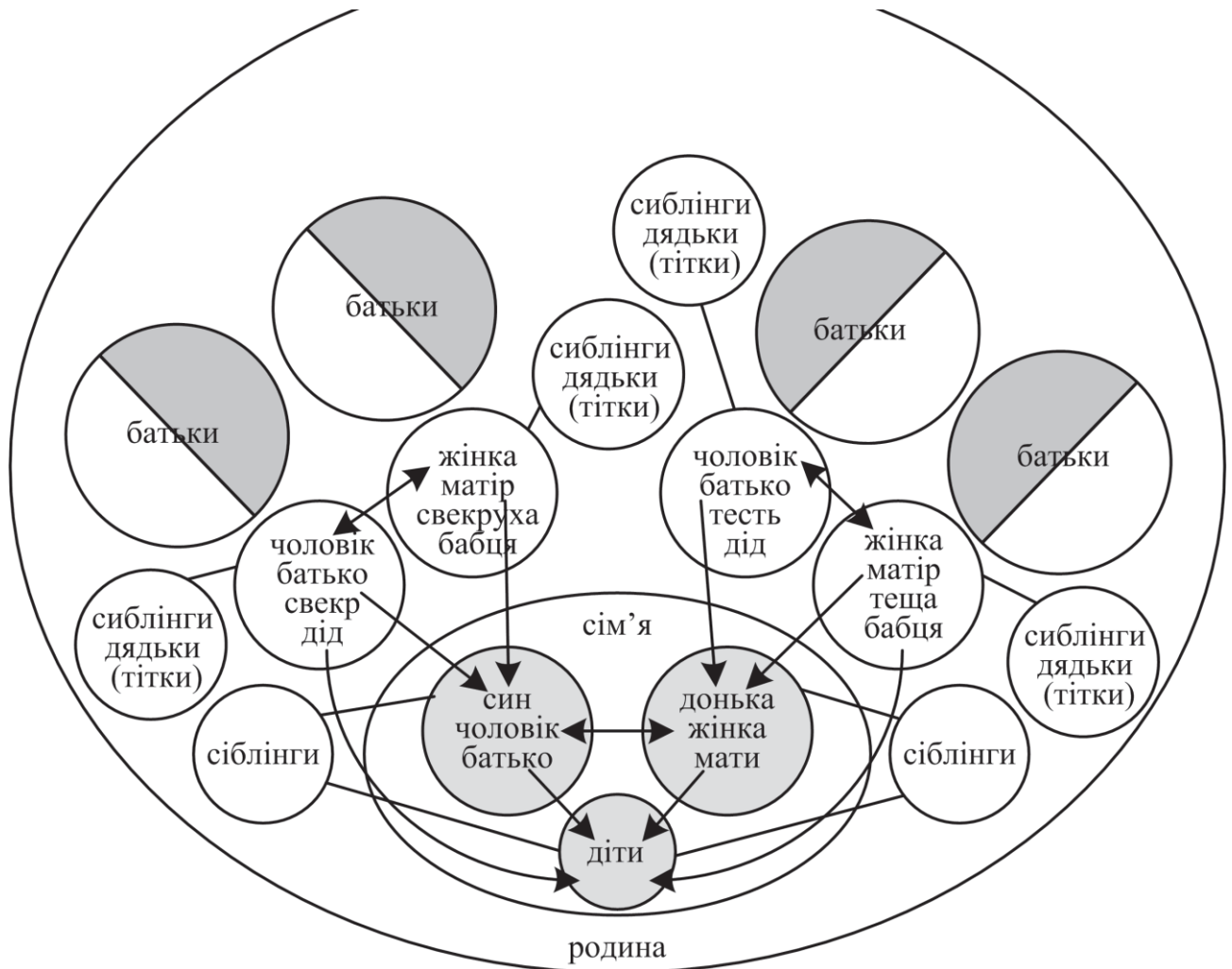

Рис. 3.1.2. Структура родинної взаємодії в локальному вимірі

До структури родинної взаємодії належать всі родичі, які безпосередньо (через взаємодію) або опосередковано (через часте згадування їх в позитивному чи негативному контексті) присутні в психологічному просторі сім'ї. Класифікацію імен спорідненості подано у табл. 3.1.2.

Таблиця 3.1.2

Назви родинних зв'язків

Назва родича	Вид сімейного зв'язку	Назва родича	Вид сімейного зв'язку
1	2	3	4
Чоловік	чоловік по відношенню до жінки, з якою він одружився	Дід (дідусь)	батько батька або матері
Дружина	жінка по відношенню до чоловіка, з яким вона одружилась	Бабуся (бабця)	мати батька або матері
Свекор	батько чоловіка	Двоюрідний дід	дядько батька або матері
Свекруха	мати чоловіка	Двоюрідна бабуся	тітка батька або матері
Тесть	батько дружини	Онук (онучка)	син (донька) доньки або сина по відношенню до діда або бабусі
Теща	мати дружини	Двоюрідний онук (онучка)	син (донька) племінника або племінниці
Дівер	брат чоловіка	Племінник (племінниця, небога)	син (дочка) брата або сестри (рідних, двоюрідних, троюрідних)
Шурик	брат дружини	Двоюрідний племінник	дитина двоюрідного брата (сестри)
Зовиця	сестра чоловіка	Троюрідний племінник	дитина троюрідного брата (сестри)
Своячка	сестра дружини	Онучатий племінник (племінниця)	онук (онучка) брата або сестри
Свояк	чоловік своячки	Двоюрідний брат	родич по дідові або бабусі з дітьми їх синів і дочок
Зять	чоловік дочки, чоловік сестри, чоловік зовиці	Троюрідний брат	син двоюрідного дядька або двоюрідної тітки
Невістка	дружина брата, дружина сина для його матері, дружина одного брата по відношенню до дружини іншого брата; уживається також замість зовиці, своячки.	Двоюрідна сестра	дочка рідного дядька або рідної тітки
Сват	батько одного з подружжя по відношенню до батьків іншого	Троюрідна сестра	дочка двоюрідного дядька або двоюрідної тітки
Сваха	мати одного з подружжя по відношенню до батьків іншого	Кум, кума	хрещений батько і мати по відношенню до батьків хрещеника і один до одного
Дядько (дядечко)	брат батька або матері, чоловік тітки	Мачуха	дружина батька по відношенню до його дітей від іншого шлюбу, нерідна мати
Тітка (тітонька)	сестра батька або матері по відношенню до племінників. Дружина дядька по відношенню до його племінників.	Вітчим	чоловік матері по відношенню до її дітей від іншого шлюбу, нерідний батько
Приймальний зять (приймак)	зять, що прийнятий в сім'ю дружини, живе в будинку дружини.	Пасинок	нерідний син одного з подружжя, що доводиться рідним іншому.
Єдиноутробні (брат,сестра)	мають спільну матір	Падчерка	нерідна дочка одного з подружжя, що приходить рідною іншому
Єдинокровні (брат, сестра)	мають спільного батька, але різних матерів.	Приймальний батько (мати)	що усиновили, удочерили кого-небудь
Зведені (брат, сестра)	брат (сестра) по вітчимові або мачусі.	Приймальний син (дочка)	усиновлені, удочерені кимось

В Україні про більш широке коло родичів говорили: «Сьома вода на киселі». Крім того, в давнину було більше вживаних слів спорідненості, які наразі збереглися як окремі діалекти, зокрема: *строй* – дядько по батькові, *вуй* – дядько по матері, *сестрінець* – племінник по сестрі, *сировиця* – племінниця по братові. Значення родинних зв'язків відзеркалене у народних прислів'ях та приказках як в позитивному, так і в негативному контексті (табл. 3.1.3.) [511; 513; 514; 573; 614].

«У спільному часовому, просторовому, соціальному середовищі члени родини взаємодіють між собою, не тільки утворюючи особистісні і соціальні контакти, – вони вступають у взаємодію як окремі елементи електромагнітної системи. Тобто родина являє собою цілісну систему, яка складається з окремих членів, розташованих у просторі певним чином. У процесі взаємодії учасники залежно від стадії розвитку родинної системи спільно проходять шлях від хаосу до визначеності, функціональності і знову до дезінтеграції в окремих випадках (наприклад, при розлученні)» [444]. Структурно-змістовий чинник родинної детермінанти в українських народних приказках подано у *Додатку В.2*.

Коли родина у своїй процесуальності набуває зрілості, всі елементи родинної системи знаходять у просторі родинного свідомого-несвідомого своє більш-менш стає місце, і тоді родинна система функціонує з найменшими затратами психічної енергії. Новий дисбаланс (локальний чи глобальний) викликається емоційно яскравими подіями або зміною чисельності родинної спільноти.

При входженні в родину нової людини (одруження одного із членів родини, народження дітей, усиновлення, віднаходження давно загублених рідних) чи втрати родича (дитини, племінника, батька чи матері, дідуся чи бабці, тітки чи дядька, брата чи сестри і т. д.) родинна система автоматично дестабілізується. І чим сильніше емоційно-почуттєве значення події, тим більше віддалення від точки стабілізації. Травма, хвороба, смерть дитини може

більш гостро і патологічно переживатися родичами, ніж навіть батьками дитини чи сиблінгом. І саме це травматичне переживання рідним нерідко стає вторинною травматизацією для всієї родинної системи.

На думку П. Горностая неможлива соціалізація дитини без групової ідентифікації. Але попри важливість соціалізації неабияким є процес індивідуалізації. При цьому соціалізація забезпечує формування соціально-рольових рис особистості на певному етапі розвитку. «Трактування особистості лише як соціального індивіда не може пояснити всіх феноменів і проявів особистісного, таких як суб'єктна активність, надситуаційна активність, творча ініціатива, вищі прояви таланту і геніальності людини тощо» [115].

Коли ж особистість у процесі розвитку зосереджується на соціалізаційних родинних процесах і не переходить на етап індивідуалізації, відбувається поглинання її родинною системою, що унеможливорює або деформує її подружні і сімейні стосунки, а відповідно призводить до негативного впливу на розвиток дітей.

Так, А. Захаров у книзі «Неврози у дітей та підлітків» пише: «Люблячі і чуйні бабуся й дідусь відіграють велику роль в емоційному та інтелектуальному розвитку дитини. Але нерідко надмірне втручання їх у взаємини між дітьми і батьками може мати негативні наслідки, попри всі найшляхетніші наміри. Цікаво, що сама наявність в сім'ї бабусі може сприяти посиленню страхів у дітей. А занадто активна бабуся-теща своєю поведінкою витісняє матір (свою доньку) з її материнської ролі, а та, в свою чергу, витісняє батька (свого чоловіка) з його батьківської ролі, що послаблює його вплив на дітей і веде до відхилень у поведінці» [241].

Також ми погоджуємося з думкою І. Малкіної-Пих стосовно того факту, що «істотні зміни (непорушення) у розвитку "Я" як члена сім'ї проходять при народженні перших онуків... Поява онуків змінює взаємини з дорослими дітьми. Це може відбуватися по-різному в залежності від рішення проблеми

реального відділення дорослих дітей від батьківської сім'ї. У разі успішного відділення відносини, як правило, стають ще більш глибокими і гармонійними. Якщо ж є ті чи інші проблеми з відділенням, можна очікувати зростання конфліктності відносин, суперечок з приводу виховання дитини, проекції на онуків проблемних взаємин з дітьми і т. п.» [384, с. 42].

Проте, щоб краще зрозуміти особливості родинної взаємодії звернемося до образу баби, діда, прабаби та прадіда в українській культурі: «Поняття “баба” у нас збереглося у значенні старшої жінки, предкині, жінки, яка бере участь у ритуалі... Семантичне поле моделі “Баба” як божества – це Мати Всесвіту, через яку здійснюється небесний захист, перехід із світів небесного в земний і в зворотному напрямку земного в небесний... Моделі “Дід” [представлені] у значенні божества, боготвореного предка.... “Дідо” – домашній дух. Св. Микола, ікона якого була обов'язковою на покутті постає як персоніфікований народний прадід і “речник народу перед Богом”» [317, с. 350].

Тобто, як бачимо, образи діда і баби мають частково сакраментальну суть. І дійсно, якщо ми згадаємо радянські часи, часто саме бабусі були тими, хто зберігав українські традиції, навчали онуків молитви, розповідали про Бога, оскільки батьки переважно, перебуваючи з радянською державою в трудових відносинах, оминали тему віри та Бога. Крім того, образ діда та баби також знайшов своє відображення у народних прислів'ях та приказках:

- Баба винувата, що дочка черевата.
- Баба діду рада.
- Була б моя бабуся — нікого не боюся.
- Вітер пошумить, та й утомиться.
- Стара баба як розходиться, то не скоро стане.
- Годуй діда на печі, бо й сам будеш там.
- Нема діда, нема хліба.
- Нема хліба, нема й очинашу.

- Сонце заходить — старим радість.
- У кого є дід, у того є й хліб.
- Старий стару хвалить, що добрий.
- Баба без діда, як борщ без хліба.
- Бабу гріє не кожух, бабу гріє теплий дух.
- Біда мені без діда — хлещу борщик без хліба тощо. [513; 514].

Наведені приклади демонструють картину дуальності відносин в системі «дід–баба», вказують на важливість збереження подружніх зв'язків і на ознаки відмежування сімейного простору прабатьків від сімейного простору їхніх дітей. Проте сам процес відмежування (відповідно до приказок про свекруху–невістку, тещу–зятя) відбувався далеко не завжди без ексцесів. Приказки свідчать про травматичність зазначеного процесу для багатьох родин, що і відобразилося у створенні традиції культивування деструктивних стереотипів. Так дитина, яка змалечку (навіть без візуального прикладу у власній родині) травматично переживала міжпоколінну взаємодію, набувала стереотипного сценарію негативних відносин з батьками партнера у шлюбі.

Натомість Іоан Павло II у своєму посланні наголошував: «Існують культури, які виявляють до літніх осіб особливу шану та велику любов. Там старша людина ніколи не буває виключена з сім'ї чи трактована як непотрібний тягар; вона залишається в сім'ї і, хоча зобов'язана поважати автономію нової сім'ї, далі бере активну й відповідальну участь у її житті, а передовсім здійснює цінне післанництво свідка минувшини та натхненника мудрості для молоді та для майбутнього. Натомість інші культури, особливо внаслідок невпорядкованого промислового та урбаністичного розвитку, довели й далі ведуть до недопустимого усування старших на маргінес життя, що для є них джерелом великого терпіння, а водночас і духовного зубожіння багатьох сімей <...> Насправді життя літніх осіб полегшує нам усвідомлення ієрархії людських цінностей; виявляє нерозривність поколінь і прекрасно представляє взаємозалежність Божого Люду. Літні особи мають харизму

долання бар'єрів між поколіннями, перш ніж вони з'являться. Скільки дітей знайшли зрозуміння і любов в очах, словах і пестошах літніх людей! Скільки ж літніх осіб охоче підписується під натхненними біблійними словами, що вінець старих людей – сини синів!"» [255, с.18].

Що стосується впливу інших родичів на подружжя, то можемо навести приклади з власної практики психологічного консультування (табл.3.1.3).

Як правило, серед родичів найбільш активними є сиблінги батьків та батьки батьків, особливо представниці жіночої статі, переважна більшість з яких, як виявилось, були самотніми. Крім того, в їхньому впливі простежувалася досить небезпечна тенденція: незгода з виховними стратегіями молодих батьків щодо власних дітей і прагнення вилучити дітей з батьківської родини, перебравши на себе батьківські функції. При цьому родичі були повністю переконані у власній правоті і благості своїх намірів. Слід також зауважити, що 6 ситуацій тривоги рідних щодо долі дітей в батьківській сім'ї були правомірними і на підставі роботи з дітьми в «Зеленій кімнаті» протягом 2014–2018 рр. було порушено 7 кримінальних справ.

Таблиця 3.1.3

Кількість клієнтських звернень обумовлених кризою втручання родичів у життя подружжя

Роки дослідження	2014	2015	2016	2017	2018
Загальна кількість звернень, щодо втручання родичів	125	129	132	123	154
Батьки подружжя	61	72	73	65	81
Сиблінги подружжя	5	7	7	9	16
Батьки подружжя та сиблінги	26	24	25	21	24
Сиблінги батьків подружжя	2	2	3	2	4
Батьки подружжя, сиблінги батьків, батьки батьків	31	24	24	26	29
Загальні показники батьківського втручання	118	120	122	112	134
Загальні показники втручання родичів	64	57	59	58	73

Не тільки втручання родичів в сімейні стосунки призводять до кризи особистості, але і їхня втрата. Особливо гостро кризу втрати переживають діти. С. Шефов, опираючись на дослідження новозеландських фахівців, описує вікову специфіку переживання втрати батьків дітьми різних вікових категорій. Водночас варто зазначити, що описані ним переживання діти мають не лише до батьків, але й до значимих родичів (особливо тих, з якими був тактильний та психо-емоційний зв'язок контакт). Сукупні результати досліджень С. Шефова [673, с. 112–114] та власних досліджень представлені в табл. 3.1.4.

В умовах родинної втрати важливими є форма, час та характер повідомлення дитині про смерть значимого родича.

Таблиця 3.1.4

**Вікові особливості кризових проявів горювання дітей,
через втрату значимого родича**

Вік дитини	Сприймання та поведінка	Емоційна сфера	Соматичні прояви
До двох років	Незрозумілість смерті як категорії; помічають відсутність близької людини	Дратівливість та галасливість або неприродня мовчазливість та тихість	Порушення процесів травлення та спраження, ймовірні розлади у сечовидільній системі
Від двох до трьох років	Чекають на повернення, потребують допомоги в усвідомленні того, що близька людина не повернеться	Зростання невротичних проявів (можливий регрес на попередній етап розвитку)	Порушення процесів травлення та сну
Від трьох до п'яти років	Розуміння смерті ще обмежено: дитина здатна фіксувати відповідальність за смерть близького на собі	Різкі зміни настрою, страх темряви, тривога, сум, гнів, почуття провини, сльозливість	Проблеми з травленням та сечовиділенням; болі в животі; висипання на шкірі
Від шести до восьми років	Ще присутні труднощі в розумінні реальності смерті; зміна поведінки	Почуття невизначеності і ненадійності, схильність до гіпертрофованої прив'язаності, постійні прояви агресії до вчителів та однокласників	Головні болі; проблеми зі сном

Продовж. табл. 3.1.4

1	2	3	4
Від дев'яти до дванадцяти років	Усвідомлення втрати; проблеми з визначенням власної ідентичності; нерідко прагнуть прийняти на себе роль померлого (батька, матері, дідуся чи бабусі)	Безпорадність; внутрішній конфлікт між безпорадністю і прагненням бути незалежним; подавлення емоцій	Гіпермобілізація, яка може призвести до надмірного тону
Підлітковий вік	Усвідомлене переживання горя; шукають допомоги поза сім'єю; можуть тікати з дому, змінювати друзів, вживати алкоголь та наркотики, мати девіантну поведінку, втікати в сексуалізацію	Відчуття ізоляції; переживають розгубленість, бо не знають, як спілкуватися з друзями; прагнуть витіснити біль, сором, провину	Можливий розвиток синдрому втечі в хворобу

Наведемо приклад десятирічної дівчинки, яка вижила після вибуху газу в багатоповерхівці і тривалий час перебувала в реанімаційному відділенні опікового центру. «Вся її родина –сестра, брат, батько і мати загинули під час вибуху. З найближчих родичів залишилася тільки бабуся, яка проживає в іншому місті. Рішенням лікарів, враховуючи тяжкість фізичного стану дівчинки, повідомлення про загибель всіх її родичів було відкладено на невизначений термін. На думку комбустіологів (комбустіолог – лікар, який спеціалізується на ліквідації наслідків опікових ран), для нормалізації процесу соматичного видужування дівчинки повідомляти про смерть її родини не доцільно. У даному випадку виникло протиріччя: з точки зору соматичного здоров'я процес відтягування повідомлення про смерть близьких дівчинки дає позитивний ефект; з точки зору збереження психічного здоров'я виникає велика ймовірність розвитку переживання горя в патологічну форму з відстроченими негативними реакціями. Саме це і спостерігалось у дівчинки, яка вижила в надзвичайній ситуації через кілька місяців після виписки з лікарні» [526, с. 8]. Даний випадок свідчить про складність вибору правильної

стратегії в умовах втрати близької людини, і необхідність інколи обирати між психічним та соматичним здоров'ям дитини.

Хвороба чи смерть близької людини може призвести до дестабілізації особистісного Я не тільки в дитини, але й дорослого, а також може сприйматися як праобраз власної старості чи безпомічності. Не рідко при цьому загострюються старі конфлікти в основі яких лежать дитячі травми відносин у системі «батьки–діти», «особистість–значимий рідний», «особистість–сиблінги». У таких випадках нерідко активізуються як давні прихильності, так і суперництво між членами родини. Коли мова йде про смерть батьків, то у дитини (незалежно від віку) можуть з'являтися думки про власну смерть чи смерть сиблінга. Крім депресії, особа може переживати регрес на ранні етапи розвитку, що проявляється у прагненні привернути до себе увагу, постійної опіки і особливої турботи, а також в провокуванні інших членів родини зайняти місце померлого рідного. Також деструктивним для подальшого розвитку людини і зниження її здатності до подолання як цієї психотравми, так і наступних життєвих криз, є наявність почуття провини. Через це особистість постійно картає себе за всі випадки неувagi до померлого протягом життя, що, в свою чергу, може призвести до порушення не тільки психічного, але й соматичного її здоров'я. Про це в свої роботах зазначає багато фахівців, зокрема Г. Католик, Г. Крайг, І. Малкіна-Пих, О. Романчук, В. Франкл, І. Ялом та ін.

Чимало дітей зустрілося віч-на-віч зі смертю в зоні бойових дій і стали свідками загибелі своїх близьких. «Після несподіваного зіткнення зі смертю у людини, яка вижила, залишається тенденція чіплятися за відбитки, залишені смертю у пам'яті, та міркувати про те, що сталося знову, і знову, багаторазово переживаючи у думках або висловлюваннях сцени смерті. Пам'ять людини, яка вижила, завжди сфокусована на найбільш страхітливих аспектах подій. <...>. Вночі спогади носять характер кошмарів, пов'язаних зі сценами несподіваних зіткнень зі смертю. Образи смерті дуже часто асоціюються з

почуттям провини, наприклад провини людини за своє виживання, з обвинуваченням себе у виживанні за рахунок інших, які вмирали поруч, просячи про допомогу...» [526, с. 2].

Наведемо приклад з консультативної практики — переживання жінки, яка в підлітковому віці зазнала трагедії Придністров'я (текст поданий оригінальною мовою автора зі збереженням знаків та стилю): «Я не пишу и не говорю о войне, потому что она всегда во мне. Потому что я видела и знаю больше, чем иной миллион сражающихся с диванов. Потому что там я потеряла детство, семью, дом, будущую профессию, мечты и первую любовь. Нынешняя война – всего лишь копия войны в Приднестровье, более модернизированная, с задействованием новых технологий – но всего лишь копия. Копия! И мне нечего сказать, ибо все это я уже видела. Как будто осталась на второй год в том же классе... Двойки уже получены, слезы уже выплаканы, нервы уже вымотаны, сердце уже ранено. Но на этот раз я никуда не уеду. Надеюсь, это крайняя в моей жизни война. — Никогда не забуду Приднестровье».

Звісно, такі діти мають пройти серйозну психологічну реабілітацію для подолання стану горя, віднаходження місця травмівного досвіду в системі особистісних життєвих цінностей.

3.1.3. Система сімейно-родинних цінностей та норм як психолого-педагогічний чинник родинної детермінації здатності особистості долати кризи

Ціннісна складова особистісного буття характеризує загальну світоглядну позицію людини. Бо саме цінності упорядковують дійсність, вносять у неї оцінювально-осмислювальні моменти. Для будь-якої людини факт – це інтерпретація події, яка залежить від рівня зацікавленості нею. Тому характер сприйняття будь-яких подій чи явищ визначається системою цінностей.

Ціннісні орієнтації є важливими регуляторами соціальної поведінки. Вони «відображають фундаментальні соціальні інтереси особистості і визначають стратегічну направленість її діяльності... проявляються як життєва позиція індивіда, його світогляду, моральні принципи» [587, с. 120].

Нормативна складова особистісного буття утворюється із системи норм. «Норма як “належне” є “лише однією з багатьох форм потреби. <...> Належному людина підкоряється всупереч своїм потягам та бажанням. Належне стає значущою метою не тому, що цього людині хочеться, а тому, що це “хочу” вона усвідомила як важливу мету, а її здійснення стало власною справою...», – зазначає академік С. Максименко [379, с. 66–67].

Природно-нормативна складова життєдіяльності як особистості, так і соціуму в цілому, має відносний характер, оскільки є результатом історичного, релігійного, наукового, технічного, гуманітарного, соціального та гуманістичного розвитку конкретного суспільного середовища. Тому, на нашу думку, доречно говорити про те, що природно-нормативний елемент культури будь-якої особистості є результатом її духовно-ціннісного пошуку та установок, що беруть початок як у батьківській родині, так і суспільстві, в якому зростає, розвивається та формується ця особистість.

Як норми, так і цінності особистості (сім'ї, родини, народу) базуються на чинниках: духовно-релігійному, досвідно-історичному, традиційному, культурологічному, рефлексивному.

Духовно-релігійний чинник представляє базові духовно-ціннісні уявлення особистості (родини, народу, міжнародних спільнот) щодо значення і місця її у світі як особистості, як представника своєї статі, у взаємозв'язках та у взаємостосунках з Абсолютом.

Про це писав ще Арістотель [31], богослови, а також відображено у працях філософів та психологів сьогодення, зокрема: В. Баранівського [39], П. Гусака [201], Х. Данна [205], О. Климишин [282], Е. Помиткіна [501], М. Савчина [553], О. Яремко [711], Р. Яворського [706], Х. Янариса [709] та ін.

Досвідно-історичний чинник визначає стандартизовані моделі поведінки особистості, сім'ї, народу, що продемонстрували значну ефективність (пряму чи опосередковану, ситуативну чи стратегічну) у виживанні, будівництві, творенні як локальних, так і глобальних життєдіяльнісних просторів (сім'я, спільнота, громада, нація) протягом певного історичного періоду.

Даний аспект представлений у роботах Х. Арента [30], П. Горностая [115], В. Татенка [602], О. Петрунько [485], М. Решетнікова [537], Л. Филипович [298], М. Холмської [654], А. Шутценбергер [687] та ін.

Культурно-традиційний чинник визначає як локальні і глобальні надбання та досягнення суспільства в матеріальному та духовному сегменті буття як особистості, так і родини та держави (про це йдеться у наукових працях Г. Балла [37], В. Бачинин [42], О. Вознесенької [210], М. Боришевського [69], О. Дмитренка [214], О. Духновича [226], М. Заковича [201], О. Колісника [297], А. Подольської [493], В. Рибалки [538] та ін.); демонструє складні зразки поведінки особистості (сім'ї, родини, народу) — звичаї, традиції, обряди, ментальність аредставлено ц роботах українських психологів: Т. Говорун, В. Куєвда, К. Мілютіна, С. Ячник та ін.), педагогів: О. Духнович, М. Стельмахович, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін.), етнографів та культурологів: В. Борисенко, О. Воропай, О. Ковалевській та ін.; філософів: М. Адамчук, М. Бабій, А. Колодний, Г. Сковорода, П. Яроцький та ін.; письменників та поетів: І. Нечуй-Левицький, Леся Українка, І. Франко, Т.Г.Шевченко та ін.

Рефлексивно-екзистенційний чинник проявляється в унікальній здатності особистості, спільноти чи суспільства відслідковувати як зовнішні, так і внутрішні процеси життєтворення, виступає своєрідним філософським методом пізнання як явища, так і самої суті та форми пізнання цього явища, думки, вчинку. Передбачає активізацію особистісного та групового процесу пізнання екзистенційних цінностей, що виражаються як в усвідомленні найбільшої цінності — людського життя, так і в смисложиттєвих (уявлення про

щастя, про мету, свободу, сенс життя) та витальних цінностях: громадянського покликання, міжособистісного спілкування, демократичних свобод, сім'ї тощо.

Серед дослідників рефлексивно-екзистенційного чинника зустрічаються як засновники психотерапевтичних шкіл, зокрема: З. Фройд, А. Адлер, Е. Берн, К. Юнг, Ф. Перлз, В. Франкл, К. Роджерс, А. Маслоу тощо, так і їх сучасних науковців – П. Горностая, О. Климишин, С. Маленка, А. Рассохіна, В. Поліщука, М. Савчина, Т. Титаренко, І. Ялома та ін. У загальному вигляді чинники розгортання системи сімейно-родинних цінностей та норм представлені на рис. 3.1.4, на якому видно, що всі зазначені вище чинники мають як окремий простір для розгортання, так пересічно-дотичний. Відрізняється лише духовно-релігійний чинник, оскільки він становить базову основу світоглядних позицій особистості.

А. Грюн зауважує, що духовність, яка на даний момент поширена у світі вказує на ідеали, яких слід прагнути. І така духовність має позитивні аспекти, оскільки кидає своєрідний виклик особистості і стає фактором її перевірки, а також спонукає молоду людину до руху вперед, долаючи егоцентризм. «Однак часто ця духовність віддаляє від дійсності. Ми так глибоко ідентифікуємо себе з ідеалами, що заперечуємо свої слабкості та обмеження, позаяк вони не збігаються з нашими взірцями» [196, с. 13]. Тому релігійний фактор є своєрідним містком, який поєднує розуміння «світської духовності» з трансцендентною духовністю.

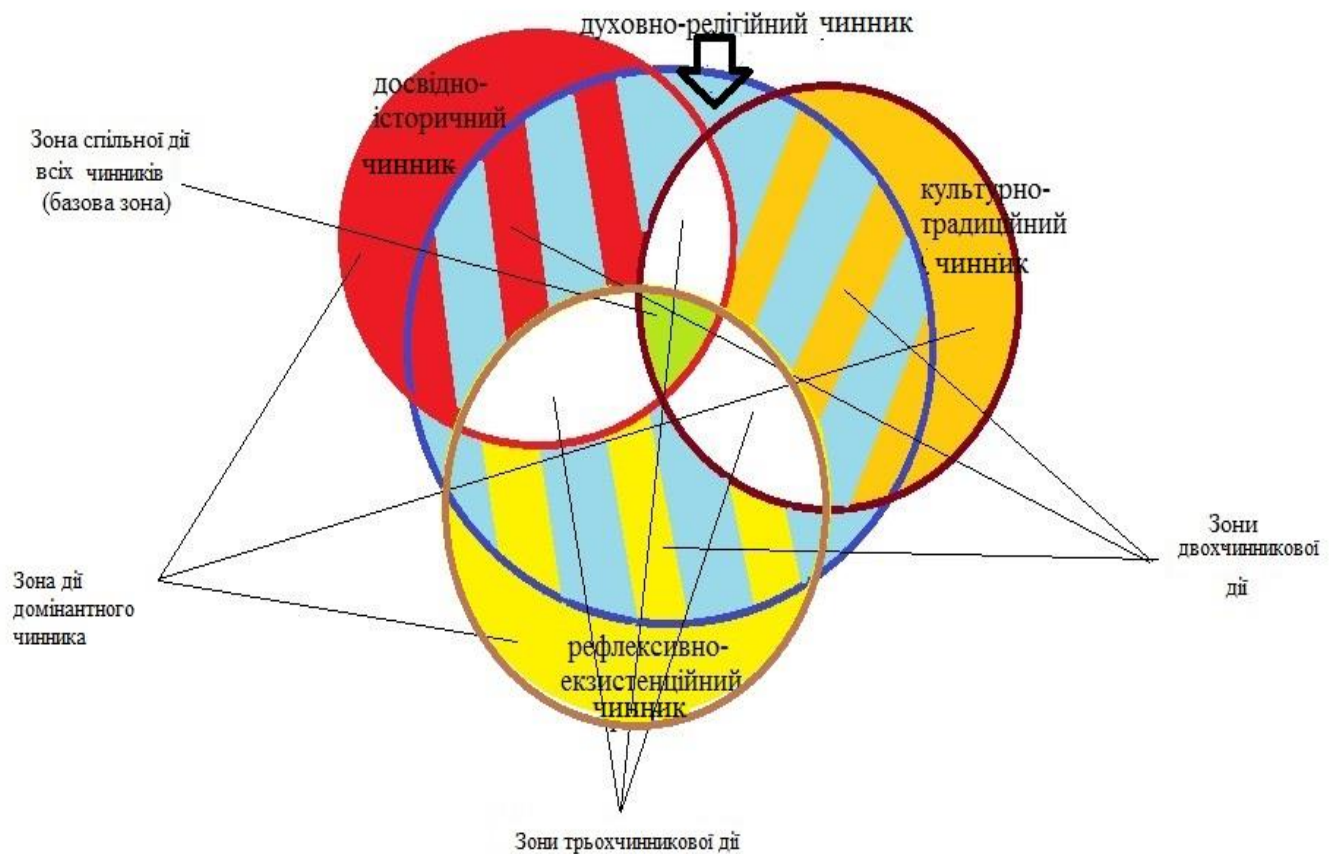

Рис. 3.1.4. Чинники розгортання системи сімейно-родинних цінностей та норм

Навіть атеїзм за своєю суттю і проявами є нічим іншим як релігією відкидання Бога. При арелігійності простір впливу цього чинника стиснутий до мінімуму; при надвисокому рівні розвитку духовної релігійності простір цього чинника може бути розширений аж до межі поглинання всіх решта чинників, які набувають статусу підпорядкування духовно-релігійній доміні. Подібне явище хоча і зустрічається рідко, але описане в книгах про життя святих. Так, наприклад, Максим Ісповідник міг почати молитися вдень, а вийти з молитви (ніби перебуваючи поза часом і поза та простором) вже надвечір наступного дня. Вивченням подібних явищ займається наука теологія

(богословіє) [368]. Назагал в особистісному розвитку людина може розвивати всі ціннісні сфери рівномірно, або надаючи перевагу окремому сегменту. Проте духовно-релігійний чинник залишається базовим і, при високому його рівні розвитку він є визначальним в акумулюванні чи відкиданні надбань досвідно-історичної сфери, традиційно-культурної чи рефлексивно-екзистенційної. Людина з правдивою вірою і релігійністю (св. Августин, В. Лоський, Л. Филипович та ін.) з історичного досвіду акумулює лише гуманістично-орієнтовані моделі поведінки, перепрошує за здійснення в межах віри деструктивних вчинків предками (як приклад, перепрошення Папи Іоана Павла II за середньовічну інквізицію), зберігає традиції і обряди, що дозволяють збагнути сутність взаємодії з Творцем, приймає власну ментальність, цінує надбання культури свого народу, прагне культурного розвитку і перебуває в стані перманентної (як особистісної, так і соціальної) рефлексії. Подібні принципи відповідної взаємодії і взаємовпливу існують у всіх зонах факторного перетину. При поміркованому духовно-релігійному розвитку особистість апелює класичними психологічними поняттями і взаємодіями. При високому рівні – виходить за межі «людської обмеженості» і перебуває в стані предстояння перед Творцем, опис якого ми знаходимо в працях таких богословів як Л. Бофф, І. Златоуст, В. Лоський, О. Мень, С. Троїцький та ін.

Проте найнижчий рівень розвитку цінностей як особистості, так і будь-якої спільноти спостерігається тоді, коли суб'єкт цього розвитку не виходить за межі зони спільної дії всіх чотирьох факторів.

«Сім'я в сучасному світі, подібно до інших інституцій, а можливо, ще й більше, зазнає впливу численних і глибоких перемін у суспільстві та культурі. Численні сім'ї живуть у цій ситуації, залишаючись вірними тим цінностям, які становлять основу інституції сім'ї. Інших же охопили непевність і збентеження стосовно їхніх завдань, а навіть сумнів і незнання щодо глибинного значення та цінності подружнього та сімейного життя. Є, врешті, й такі сім'ї, яким

численні ситуації несправедливості стають на перешкоді здійсненню їхніх фундаментальних прав» [255, с. 3].

Закладені сім'єю цінності та норми здатні сприяти або заважати особистості долати життєві кризи, вони можуть продукувати психологічні травми або навпаки – надавати психологічного резерву в подоланні будь-якого травматичного досвіду. Понад двадцяти п'ятирічний досвід психологічної практики дав змогу виділити найбільш значимі *функціональні чинники*, що визначають характер впливу цінностей на здатність особистості долати кризи, зокрема:

- узгодженість подружніх цінностей (у батьківській та власноствореній сім'ї);
- узгодженість цінностей (сімейних та особистісно набутих) з традиційними цінностями конкретного народу (чи народів), представником етносу якого є особистість;
- узгодженість цінностей (сімейних та особистісно набутих) з ситуативними цінностями конкретної спільноти та суспільства в конкретному часі та просторі.

Розглянемо тепер детально механізм впливу цінностей на життєдіяльність особистості через сутнісне розкриття стратегічних чинників.

1. *Узгодженість подружніх цінностей (у батьківській сім'ї та власному шлюбі) особистості.*

Дитина, зростаючи в сім'ї, акумулює батьківський досвід як світоглядних позицій, так і прояви поведінки. Якщо подружжя має від початку несумісні ціннісні орієнтації, виникають конфліктні ситуації, характер розв'язання яких впливає на психічний та психологічний розвиток дитини. Ступінь сумісності ціннісних орієнтацій подружжя визначається такими критеріями:

- 1) когнітивна зацікавленість одного з подружжя ціннісними орієнтаціями іншого, а також його батьківської сім'ї, але неприйняття

- їх на почуттєво-емоційному та сутнісно-смысловому рівні, збереження виключного значення власних ціннісних орієнтацій;
- 2) когнітивне взаємоприйняття, взаємотолерантність до ціннісних орієнтацій один одного, визнання їхньої рівноправності без створення спільної сімейної системи цінностей;
 - 3) комплексне прийняття переважної більшості цінностей один одного, свідоме непомічання неузгодженостей, намагання одного або обох партнерів значно змінити власні системи цінностей, підлаштувавши під цінності партнера;
 - 4) творення спільної системи цінностей при збереженні права кожного партнера на індивідуальні цінності з орієнтацією на пріоритет загальносімейних орієнтацій [69; 92; 202; 254; 858].

Ще К. Юнг зазначав, що найважчий тягар, який лягає на плечі дитини – це непрожите життя її батьків [697], і це найбільше відбивається на ціннісній парадигмі сімейної системи в цілому та дитячо-батьківської зокрема.

«Розбіжності в системах ціннісних орієнтацій подружжя можуть служити ґрунтом для багатьох сімейних конфліктів, зокрема таких, як конфлікт сімейних ролей, боротьба за лідерство в сім'ї, конфлікт як засіб зняття напруження, конфлікт як захист власного "Я". В основі кожного з них лежить суперечність між сформованими до шлюбу ціннісними уявленнями кожного з подружжя про рольові функції чоловіка і дружини в сім'ї та способи їх реалізації. Конфлікт може виникнути і в результаті зіткнення звичних для кожного з подружжя шляхів і способів задоволення соціокультурних, інтелектуальних, естетичних та інших потреб, прагнення відстояти свою індивідуальність, намагання узгодити уявлення про себе з думкою партнера» [541].

Якщо досліджувати це питання через ціннісні орієнтації, то їх невідповідність і неузгодженість між партнерами може призвести до дезорієнтації дитини:

Духовно-релігійний чинник. Наявність перших двох видів подружніх узгодженостей як правило призводить до конфліктних ситуацій в подружжі, а також до постійного з'ясування між ними причин неприйняття одним з них цінностей іншого або до подавлення одного з подружжя іншим. Гостроти це питання набуває не тільки в умовах наявності розбіжностей духовних цінностей, зокрема обумовлених також приналежністю до різних релігійних конфесій, але й в умовах розбіжностей деномінацій в межах однієї конфесії (наприклад: суніти–шиїти, православні–протестанти тощо). Як засвідчує практика, конфлікт узгодженостей загострюється, коли духовна та релігійна активність одного з партнерів виникла в процесі сімейного життя, і його духовні прояви чи прояви релігійності не зрозумілі і не приймаються іншим, який як і раніше належить до своїх духовних уподобань або релігійної деномінації. Наприклад: «Чоловік – єврей, жінка – українка. Подружжя прожило в шлюбі 10 років, мають дитину. Обидва на момент одруження не цікавилися релігією, рідко відвідували свої храми. Виникнення зацікавленості чоловіком вірою своїх батьків призвело до активних дій з його боку з перебудови простору подружніх комунікацій, включаючи інтимне життя. Він почав наполягати, щоби подружжя роз'їхалося по різних кімнатах і мало інтимні стосунки лише з метою зачаття дитини. На що жінка, яка щасливо прожила в цьому шлюбі десять років, не могла погодитися. Дружина поважно ставилася до духовно-релігійних пошуків чоловіка, але прагнула зберегти усталені сімейні традиції. У родині почали виникати конфлікти, які з часом посилювалися. На момент звернення до психолога, дитина перебувала в стані хронічного стресу». Якщо б дружина виступила з позиції третього критерію узгодженості (подавила власні світоглядні позиції), це б посилювало її внутрішній конфлікт, що, в свою чергу, призвело б до ситуації внутрішнього (психосоматичні розлади) чи зовнішнього вибуху (агресія, заострення міжособистісного конфлікту) [117; 383; 385].

Тож найбільш оптимальним для подружнього життя є четвертий критерій подружньої узгодженості цінностей, який дозволяє розкрити весь потенціал особистісного і сімейного благополуччя родини. При цьому обидва партнери мають повноту пізнання себе, як окремих особистостей, один одного і Творця, де останній пізнається як через структуру системи внутрішньої суб'єктної рефлексії, так і через структуру суб'єкт-суб'єктної взаємодії [173; 768] (рис. 3.1.5).

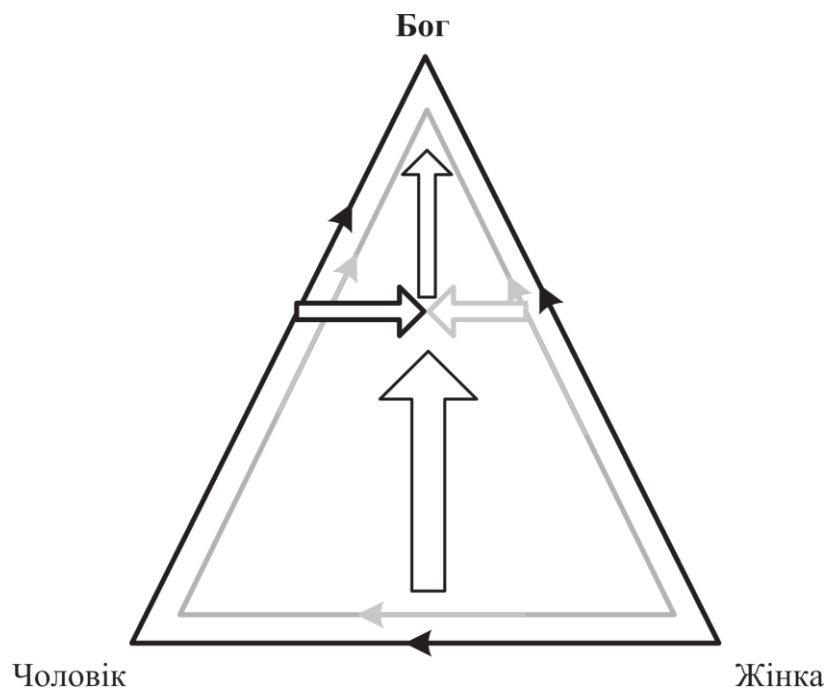

Рис. 3.1.5. Повнота пізнавальної посвяти подружжя в релігійному вимірі

Рис. 3.1.5. демонструє схему розгортання повноти пізнавальної посвяти подружжя, яка досягається і як особистий інтимний процес стосунків з Абсолютом, так і через неповторність свого партнера, та посилюється чинником спільного подружнього пізнання. При цьому діє закон: чим ближче подружжя в духовно-психологічному вимірі один до одного, тим ближче воно до Творця (вищих цінностей); чим ближче подружжя до Творця (вищих цінностей) – тим ближче чоловік та дружина один до одного. При цьому у такого подружжя спостерігається (незалежно від конфесійності) розвиток

«правдивої віри» (за св. Августином), яка є результатом не страху перед Богом, а любов'ю до нього. Саме любов як сутнісно- і почуттєво-сформована світоглядна позиція є основним чинником гармонійного шлюбу. Дитина, яка виховується люблячими Бога і один одного батьками, акумулює в собі цілу систему механізмів конструктивного подолання особистісних криз, зумовлених як віковим розвитком, так і надзвичайними ситуаціями.

Досвідно-історичний чинник. Механізм дії критеріїв подружньої узгодженості за такими чинниками відбувається ідентично з діями інших чинників, описаних вище.

Роглянемо приклад: історично українці переважно воювали за власну незалежність, проявляли витривалість у історичних випробуваннях, коли накопичувалася напруга, були готові до масової боротьби. Про це свідчать роботи цілої когорти істориків, етнографів, соціальних психологів, зокрема: В. Винниченка, П. Горностая, М. Грушевського; С. Макарчука, Л. Орбан-Лембрик, Т. Пшеничного, М. Савчина, Д. Яворницького, О. Шепетька та ін. Кожного разу відбувається відтворення ідентичної поведінкової моделі.

Приміром, проаналізуємо події, що відбувалися в Києві на Майдані Незалежності продовж грудня 2013 – лютого 2014 рр. Ми не будемо зараз аналізувати всю політичну ситуацію, а лише фрагмент форми проведення акції. Отже, на Майдані в цей період установився аналог Запорозької Січі з усіма її атрибутами і формами правління. Так розглянемо лише адміністративне упорядкування Січі і її аналогу Майдану: Січ була обнесена фортецею – створення захисних споруд по всьому периметру Майдану; «всередині фортеці знаходився майдан із церквою та стовпом, де карали винних» – всередині Майдану знаходилася міжконфесійна каплиця біля стели-стовпа; «навколо майдану стояли великі довгі хати – курені, де жили січовики, будинки старшини, канцелярія, а далі – склади, арсенали, ремісницькі майстерні, торговельні лавки» – навколо київського Майдану

стояли намети з усіма відповідними функціями; на Січі поділ був на «курені», налічувалося до 38 куренів, в котрих гуртувалися звичайно козаки-земляки – написи на наметах Майдану також свідчили про територіальне представництво («Черкаси», «Івано-Фарнківськ», «Дрогобич», «Одеса», «Донецьк» тощо); «для здійснення походу або бойових дій курінь або декілька куренів формували тактичні одиниці, які називались командами або партіями» – на Майдані це "сотні" на чолі із "сотником"; однією з найважливіших функцій паланкової старшини було "підтримання порядку" в окрузі» – ці функції виконували на Майдані сотники; «поряд з козаками в паланках мешкали посполиті (селяни)» – на Майдані цю функцію виконували прості мешканці України, що приїхали на підтримку, а також чисельні волонтери; «Основна маса козаків-запорожців проживала за межами Січі... під час підготовки до військового походу Січ на короткий час перетворювалася на справжній мурашник» – основна частина протестувальників проживала за межами Майдану і приходила туди для висловлення своєї позиції (чим більший був тиск ворога, тим більше було солідарних, тобто утворювався своєрідний мурашник) [120; 699]. Тобто процеси створення Січі і Майдану були тотожними. Переважна більшість учасників київського Майдану не були знавцями з устрою Запорозької Січі, проте активізувався народний досвід самоорганізації в надзвичайних ситуаціях, напрацьований продовж історії України (колективне несвідоме за К. Юнгом).

Серед учасників протесту на Майдані відповідно до досліджень (3. 02. 2014) Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та Київського міжнародного інституту соціології серед опитаних (502 людини) у всіх стаціонарних точках Майдану (намети, Будинок профспілок, КМДА, Жовтневий палац, Український дім та ін.) за вибіркою, яка забезпечувала пропорційне охоплення учасників Майдану, було виявлено: представників Західної України – 55 %, Центральної – 24 %, зі Сходу і Півдня – 21 %; фахівців з вищою освітою – 27 %, підприємців – 17 %, студентів – 6 % і пенсіонерів – 7

%; чоловіче населення – 88 %, жіноче – 12 %; жителів середнього віку – 37 років, зокрема, у віці від 18 до 29 років – 33 %, 30–54 роки – 56 %, 55 років і старші – 12 % [586].

Наведений приклад свідчить про те, що історичний досвід народу відбивається в поведінкових патернах нащадків.

Ідентична ситуація спостерігається і в малих соціальних групах, зокрема у сім'ї. Коли подружжя займає діаметрально протилежні ціннісні позиції, спостерігається розвиток кризи стосунків, що може призвести до їх розпаду. При цьому дитина переживає багатофакторний кризовий досвід, який обумовлений дією колективного несвідомого та родового несвідомого (за К. Юнгом), кризою батьківських стосунків в системах «чоловік–жінка» та «батько–матір» та кризою в системі «дитина–батьки»).

Перші два критерії подружньої узгодженості зазвичай не зумовлюють глобальних протистоянь в родині за досвідно-історичним фактором, хоча може спостерігатися певне знецінення дитиною позиції одного з батьків, що послаблює цілісність внутрішніх образів підтримки. Третя позиція може бути конструктивною лише на короткий час. Якщо події вкладаються в психологічно комфортний термін для обох в подружжі, тоді спільне переживання може стати потужним об'єднувальним родину фактором. Правда, при цьому можливе занедбання чоловіком та жінкою своїх батьківських обов'язків, що може призвести до переживання дитиною кризи депривації. Натомість четвертий критерій подружньої узгодженості забезпечує і подружжя, і дітей значним потенціалом до об'єднання, здійснення спільної справи і набуття додаткової цінності як спільноти, так і кожного члена сім'ї.

Культурно-традиційний чинник призводить до руйнації родини за умови повного неприйняття партнерами звичаїв, традицій, обрядів, ментальності один одного. Всі решта ситуації узгодженості подружніх цінностей є адаптативними з єдиною відмінністю, перші дві – можуть спрацювати

автоматично в конструктивному напрямі за умови проживання подружжя в нейтральному середовищі, тобто за межами тієї культурної реальності, яка до кінця не приймається одним з партнерів і потенціал до якої зберігається лише на нетривалий час відвідин. Для збереження гармонійності стосунків подружжя в несприятливому середовищі підходить лише четвертий критерій узгодженості цінностей. Дитина, яка виросла в сім'ї, де батьки є носіями різних традиційних цінностей та виховувалася в повазі до світоглядних позицій як обох батьків, так і спільних сімейних ціннісностей, здатна адаптуватися до різних соціальних середовищ, має почуття гідності і цінності, що забезпечує їй додаткову здатність до подолання життєвих криз.

Культурно-традиційний чинник досить чітко проявляється ще в передшлюбних комунікаціях, зокрема: в спрямованості особистості (на матеріальні чи духовні цінності), в рівнях соціальних домагань, в рівнях культурної освіченості. Що дає змогу відмовитися від шлюбу при розбіжностях ціннісних складових.

При цьому у перших двох випадках подружньої узгодженості спостерігається відокремлення членів родини. За таких умов дитина не акумулює культурного надбання своїх батьків, а формує виокремлений культурно-психологічний простір, що, з одного боку, дає більше потенціалу для творення власних культурних парадигм, а з іншого – може призвести до розвитку поведінкової «моделі сироти». Тобто такої поведінкової моделі, яка найчастіше розгортається у сценаріях:

- постійне доведення собі та іншим, що чогось вартий, нескінченне здобування нових вершин, невротична постановка нових цілей (як компенсація негативних установок меншовартості);
- адаптація до сценарію за типом «а що я можу?», невпевненість у своїх силах, відмова від відповідальності за власне життя, розвиток співзалежних стосунків (як пряма реакція на переживання власної меншовартості) [49, 637, 686, 687].

Перший сценарій є соціально презентативним, але сприяє психосоматичному виснаженню, втомі від співчуття [466], емоційному вигоранню [61]. Другий — призводить до інфантилізації особистості [48]. Перший сценарій має несинхронний розвиток на психологічному та соціальному рівнях. Якщо соціальний рівень — презентативний, то на психологічному відбуваються синусоїдні коливання: від синхронізації із соціальним рівнем, до протилежності з ним, тобто відворення другого сценарію «моделі сироти». За наявності потужних кризових травматичних ситуацій, в точці низького «піку», людина здатна до здійснення суїциду. Наприклад в грудні 2008 р. — початок економічної кризи в Україні — продовж одного місяця (грудня) на консультацію (при храмі Св. Василя Великого) прийшло 14 осіб з думками, дефініціями та навіть спробами суїциду, що за кількісним показником у звичайній політико-економічній ситуації відповідає кількості звернень за 1,5–2 роки. Психологічні дослідження серед цих осіб показали, що в усіх була активна психо-соціальна «модель сироти» за першим типом, який більше притаманний чоловікам. Жінки частіше використовують другий тип цієї моделі, і навіть ті, що певний час (найчастіше до 30 років) використовували перший тип моделі, після одруження продовж короткого терміну (незалежно від матеріального стану) полишали свої посади (серед яких генеральний директор, фінансовий директор, топ-менеджер провідної міжнародної компанії, успішний підприємець) і активізували вже другий тип сценарію.

Якщо порівняти (з власної психоконсультативної практики) кількість жінок-клієнток з першим і другим типами моделі, то співвідношення становить 1:15 на користь другої моделі.

При третьому критерії узгодженостей, конструктивність розвитку сім'ї, і зокрема, здатність до акумулювання культурно-психологічного резерву дитиною можлива у повному обсязі, але за умови, що роль лідера займає особа з більш високим культурним рівнем. Тоді особа, яка приймає культурну

позицію свого партнера, з часом активізує розвиток власного культурного рівня. Це позитивно відбивається як на самій особистості, так і на дітях. В іншому випадку ймовірна культурна деградація всієї сім'ї, що викличе конфлікт з родиною партнера з первинним високим рівнем культури.

При четвертому типі узгодженостей дитина в батьківській родині отримує високий потенціал стресостійкості і простір для розвитку як сімейних, так і особистісних культурних цінностей.

Рефлексивно-екзистенційний чинник. За відсутності особистісної та подружньої рефлексії чоловік і жінка певний час можуть перебувати в стані умовної безконфліктності. Приміром розглянемо фрагмент клієнтського запиту з консультативної практики: «Мене не цікавлять роздуми про те, чого я живу, який смисл мого життя. Я живу – і мене це задовольняє. Я – нормально заробляю, і мене це теж влаштовує. Однією фразою я можу сформулювати свої потреби – "хліба і видовища", і мені байдуже, як Ви на це подивитеся. Моя дружина – віруюча, і я не забороняю їй займатися своєю релігією, аби мене не чіпала. Вона любить театри, мистецтво – хай собі ходить. Я ж не заставляю її грати зі мною в комп'ютерні ігри...». У наведеному прикладі простежується дія першої узгодженості подружніх цінностей. Якби дружина цього клієнта мала подібні із чоловіком потреби, то родина певний час могла б перебувати у зоні комфорту. При цьому активізується друга модель узгодженостей подружніх цінностей за фактором рефлексії, яка найчастіше існує у вигляді кохання-людус [110], тобто гедоністичного кохання-гри, яке досить легко допускає можливість зради. Серед найбільш розповсюджених форм цього виду взаємин – родини з постулятивною позицією: «Коханців мати не гріх, та гріх робити це так, щоб про це було відомо».

Криза у подібних ситуації починає проявлятися при дії третього критерію узгодженості подружніх цінностей, особливо при народженні дітей. Якщо жінка та чоловік в процесі підлаштування під ситуативні сімейні цінності (накопичення коштів на квартиру, спільне рішення народити дитину

через 5 чи 10 років тощо) відмовляються від свого базового розуміння життя, як найвищої цінності, та при цьому здійснюють переривання вагітності, то наслідком вчинку, як правило, є криза переживання постабортного синдрому (П. Гусак [202], дослідження МБО «Про лайф» [254] та ін.). Так, М. Перетц-Рейєса та Р. Фока у своїх дослідженнях виявили, що ознаки постабортного синдрому в постабортний період присутні у багатьох жінок, як от: «почуття провини – у 46 %, депресія – у 42%, розгубленість – у 34%, сльозливість – у 27%, виражена роздратованість – у 24%, переживання нещастя – у 22%, тривожність – у 15%» [260]. На кожен з цих жінок два або більше порушення. Постабортний синдром позначається не тільки на жінці, але і на старших в сім'ї дітях, чому сприяють:

- *непрощення чоловіка* (оскільки відповідальність за переривання вагітності найчастіше перекладається на чоловіка (примусив, відсторонився, не зупинив);
- *відчуження до старших дітей* (в наслідок почуття провини перед знищеною дитиною, незалежно від зовнішніх проявів щодо старших дітей, та посилення почуття провини за втрату емоційної прихильності до них);
- *компенсаторна поведінка* (гіперопіка над старшими дітьми як форма подавлення почуття провини щодо абортованої молодшої дитини) [683; 723; 724].

При здійсненні абортів, навіть за наявності четвертого критерію узгодженості сімейних цінностей, виникає значна ймовірність переживання кризи. Практика психологічного консультування показує, що постабортний синдром може проявлятися через тривалий час (через 20 – 30 років), оскільки з роками цінності, рефлексивні здібності, екзистенційні потреби здатні змінюватися, а відповідно змінюється і ставлення до абортів та своєї ролі в цьому процесі. Серед клієнток, що страждають на шизофренію у віці 45–55 років з поставленим медиками діагнозом протягом 1–2 років до звернення,

було виявлено 15% (9 осіб) жінок, причиною розвитку захворювання у яких був непомічений лікарями постабортний синдром. Опрацювання постабортного синдрому дало змогу всім клієнткам вийти з гострого стану, 5 з них перебувають у стані стійкої ремісії вже кілька років, доля 4 – наразі невідома. Аналогічні приклади описуються в роботах В. Пивоварського і В. Зданевича, Ф. Нея та М. Петерса.

У процесі розвитку особистість набуває власних цінностей, які можуть не збігаються з цінностями родини. Для забезпечення їхньої конструктивності в житті особистості, навіть за наявності розбіжностей з подружніми цінностями батьківської родини, необхідна дія психолого-педагогічних чинників, що забезпечують особистісні здатності:

- диференціювання власних цінностей з базовими цінностями свого роду, народу, із загальнолюдськими цінностями;
- переконання у пріоритетності власних цінностей без протиставлення цінностям батьківської родини;
- взяття на себе відповідальності за власні цінності і власний вибір, а батькам віддавання з повагою відповідальності за їхні цінності і їхній вибір.

Для прикладу, коли дитина, яка виростає в атеїстичній чи забобонній родині, відкриває для себе взаємодію з Богом, часто зустрічає спротив з боку батьківської родини. Якщо вона бере участь в протистоянні цінностей, то перебуває в перманентній (інколи гострій) кризі. Натомість, при орієнтації на власні цінності, без спроби «переробити батьків», людина послаблює психічну напругу явного чи прихованого конфлікту. Також розглянемо ще один випадок з практики. Покоління, яке виросло в часи СРСР, переважно має орієнтацію на малодітну родину. Натомість покоління кінця Радянської Союзу – початку самостійної України вже на основі набутих власних цінностей сприятливо ставиться до багатодітності. Практика показала, що там, де жінка протидіяла цінностям батьківської сім'ї, псувалися відносини між поколіннями, або

активне протистояння, або активна кризова комунікація, що посилювало невротичні реакції жінки. Якщо жінка діяла за третім критерієм узгодженості цінностей, то нерідко піддавалася батьківським настановам і здійснювала аборт, що ставало причиною постабортного синдрому. І лише при четвертому критерії узгодженості цінностей процеси розвитку цінностей стають активними в обох сторін. Створюючи власну родину, особистість запускається весь процес узгодженості подружніх цінностей.

2. Узгодженість цінностей (сімейних та особистісно набутих) з традиційними цінностями конкретного народу (чи народів), представником етносу якого є особистість чи на землях якого проживає

Духовно-релігійний чинник. Протиставлення родиною власних духовно-релігійних цінностей традиційним духовно-релігійним цінностям свого народу. Наприклад, «більшовицька філософія» окремої сім'ї з гаслами; «Мы наш, мы новый мир построим, кто был никем, тот станет всем» в протидії до традиційних цінностей народу призвела до руйнування храмів, викорінення поваги до Творця, поваги до людини, поваги до себе. Або сім'я, яка тривалий час проживає на землях іншого народу і без пошани ставиться до його духовно-релігійного досвіду та цінностей, виховує нове покоління без глибоких духовно-релігійних почуттів, культивує лише зовнішню форму релігійності. Трагічним прикладом цього явища є створення «Ісламської держави» на теренах, де багато століть пліч-о-пліч жили мусульмани та християни, і вбивства тисяч східних християн Коптської та Ефіопської церков [257].

Побудова родиною взаємодії з духовно-релігійним простором свого народу на основі перших двох критеріїв узгодженості цінностей не призводить до різкого протистояння з ними, проте може пригнічувати духовний та релігійний розвиток нащадків. При впровадженні третього критерію узгодженості існує ймовірність зведення духовного-релігійного чинника до відтворення прийнятої в спільноті традиційної релігійної поведінки. Четвертий

критерій передбачає як збереження власної родинної автентичності, так і культивування глибокої поваги, пізнання; узгодженість з базовими традиційними духовно-релігійними цінностями, що є найбільш сприятливим для розвитку дитини і формування конструктивного потенціалу для подолання криз.

Досвідно-історичний чинник. В умовах, коли сімейні цінності будуються на неприйнятті історичного досвіду народу, без пошани до цього народу та його надбань, в родині виховується «сепаратист». Як приклад цього бачимо події на Сході України та в Криму, коли діти виховані на засадах неповаги до історичного досвіду народу, на землях якого вони проживають, з легкістю почали міняти кордони держави. Проте уявлення про результат та сам результат не відповідають один одному, що зумовлює затяжну кризу, зокрема, із бойовими діями на тих територіях. Критерії механізму узгодженостей подібні до критеріїв духовно-релігійного чинника.

Культурно-традиційний чинник. Подібно до дії досвідно-історичного чинника, в умовах протиріччя сімейним цінностям із традиційними цінностями та культурним досвідом народу, дитина переживає стан латентної кризи, оскільки в неї не формується приналежність до народу, нації, відсутнє розуміння «коріння», це призводить до відсутності почуття вдячності попереднім поколінням за культурні, історичні, релігійні надбання. Відповідно не формується відповідальність за свою землю, свій народ, не формується «образ господаря», а ситуативного споживача.

При перших двох критеріях узгодженостей сім'я здатна досить успішно адаптуватися до зовнішнього середовища без акумулювання культури народу, на території якого вона проживає. При цьому за стабільності політико-економічної ситуації в країні тривалий час може бути умовна стабільність сімейного простору, подібно до тієї, яка спостерігалася за часів СРСР. Проте в

умовах політичних, економічних чи культурних потрясінь відбувається спалах агресії, спрямованої не на причину, яка призводить до деформації, а на об'єкт, суб'єкт чи предмет, які проявили наявність неузгодженостей чи диформацій. Наприклад, демонстрація протесту проти запровадження «нової сексуальної освіти» у багатьох викличе роздратування, оскільки створює незручності у переміщенні. При цьому нарікати будуть йти не на тих хто запроваджує деструктивні програми чи проти некоректних програм, які збираються насаджувати дітям і які входять в конфлікт з національними цінностями, а проти демонстрантів.

Діти, які акумулюють «культурні цінності» такої сім'ї мають потенціал латентного локального «сепаратизму», обумовленого відсутністю потреби в приналежності до народу чи держави. При культивуванні третього критерію узгодженості існує загроза повної втрати сімейної автономії та ідентичності і переведення сімейних цінностей виключно у простір традиційності та обрядовості. Виховання в таких сім'ях, акумулює значну кількість стереотипів і забобонів, що ускладнюють прийняття змінного сегмента культурних цінностей. А це може призвести до неконтрольованих кризових переживань в умовах державної нестабільності. Четвертий критерій узгодженості є найбільш продуктивним і резервним як для ціннісного розвитку сім'ї, так і окремої особистості.

Екзистенційно-рефлексивний чинник. Відсутність такого чинника чи протидія йому призводить до розвитку споживацької свідомості сім'ї, поверхневому екзистенційно-духовному розвитку та домінантному культивуванню матеріальних цінностей. Як приклад цього, ситуація в сучасній Європі. Відсутність соціальної рефлексії щодо глибинного характеру подій та явищ призводить до культивування ситуативних цінностей. Де, з одного боку, ніби і відбувається підтримка смислотворчих засад розвитку всіх соціальних структур з акцентуванням на безперечній цінності людського

життя, а з іншого – спостерігається підміна глибинного досвіду на ситуативно орієнтований. Зокрема: Європа в своїх найбільших досягненнях постала завдяки християнським цінностям, натомість у сучасному розвитку Європи спостерігається потужне гоніння цих же християнських цінностей. Крім того, з одного боку, там проголошується цінність людського життя, а з іншого – культивується феміністичне гасло «Моє тіло – моє діло», що передбачає за норму знищення людського життя в лоні матері, евтаназію, при чому евтаназію не тільки для дорослих, але і для дітей [613]. Тому лише четвертий критерій узгодженості сімейних цінностей з традиційними цінностями народу дає змогу зберігати баланс між старими і новими парадигмами людської життєдіяльності та забезпечує нове покоління як стабільними механізмами життєтворення та подолання криз, так і гідністю. Ще В. Франкл зазначав, що «гідність притаманна людині не в силу цінності, якою вона ще зможе заволодіти, а в силу цінності, яку вона вже здійснила. Тому гідність, по суті, вже ніяк не може загубити» [635].

3. Узгодженість цінностей (сімейних та особистісно набутих) з ситуативними цінностями конкретної спільноти та суспільства в конкретному часі та просторі.

Проблема узгодженості сімейних та особистісно набутих цінностей із ситуативними цінностями конкретної спільноти є надзвичайно актуальною в час прозорості кордонів, коли інформаційний простір змінюється швидкими темпами, а технічний прогрес все ближче і ближче наближає людство до неймовірних досягнень із книг фантастів. На тлі швидкості перетворень глобальні цінності часто не встигають адаптуватися до нових умов життєдіяльності, і тому значне місце в суспільстві починають займати ситуативні цінності. Враховуючи те, що вони з'явилися в нових умовах інформаційного простору, вони акумулювали весь досвід інформаційних маніпуляцій. Натомість традиційні цінності виважувалися крок за кроком продовж віків і не потребували маніпулятивних механізмів екстреного

просування та запровадження. Тому в тих сегментах життєдіяльності, де виникає протистояння «традиційні–ситуативні» цінності, виграють останні, не зважаючи їхній на згубний вплив на розвиток людства. Наприклад, з позиції біології, гомосексуалізм є тупиковою гілкою еволюції, оскільки гомосексуальна пара протидіє одному з найпотужніших законів живої природи – закону продовження роду, тобто не може забезпечити природньої репродукції собі подібних. Для виживання у суспільстві гомосексуальній спільноті необхідно збільшити свою популяцію, що не можливо внаслідок репродукції. Відповідно використовуються інформаційні маніпуляції, відбувається підміна базових законів (традиційних) ситуативними ціннісними законами. Тобто відбувається заміна традиційної цінності «створення» на ситуативну цінність «перетворення, переорієнтація».

Ситуативні цінності поділяються на *конструктивні* та *деструктивні*.

Конструктивні ситуативні цінності дають змогу регламентувати як особистості, так і спільноті певні норми, ідеали та цноти в перехідний період адаптації традиційних цінностей до нових умов. При позитивній результативності ситуативних цінностей продовж тривалого часу і за різних життєвих та історичних обставин вони переходять до рангу традиційних цінностей, суттєво збагачуючи їх.

Деструктивні ситуативні цінності вибудовуються з позицій інтересів малої соціальної групи і засобами впливу та маніпуляцій розповсюджуються на все суспільство, зберігаючи стійку протидію традиційним цінностям і не дозволяючи їм адаптуватися до зміненого життєвого простору. Прикладом конструктивних ситуативних цінностей з переходом їх до традиційних цінностей є поширення християнства. А прикладом деструктивних цінностей є поширення «–ізмів» (сепаратизм, тероризм, гомосексуалізм та гендеризм (як ідеології, які не слід плутати з особистісними розладами чи неузгодженостями поведінки особистості) тощо.

Тому важливо, щоби сім'я, опиняючись в нових для себе умовах (історичних чи перебування в іншій державі), мала змогу усвідомити вид ситуативних цінностей, що пропонуються середовищем. Оскільки підтримка деструктивних ситуативних цінностей, хоча і дозволить уникнути конфліктів із середовищем, негативно відіб'ється на розвитку дитини та на її здатності зберігати і передавати традиційні цінності, що так чи інакше призведе до потужної кризи якщо не самої особистості, то її нащадків. Натомість при відкиданні конструктивних ситуативних цінностей родина здатна втратити будь-який зв'язок з реальністю і перебувати постійно в стані замкнутого середовища за схемою «ми–вони». Дитина, що зростає в подібних умовах, акумулює свого роду культове мислення і виступає в ролі адепта власної сім'ї з усіма негативними наслідками для всіх її психічних процесів.

«У корені цих негативних явищ часто лежить спотворене поняття свободи та її досвідчування, коли свободу розуміють не як здатність здійснювати істинність Божого плану щодо подружжя і сім'ї, а як автономну силу для самоутвердження, часто проти інших, заради власного егоїстичного "добра"» [255, с. 6].

При взаємодії з деструктивними ситуативними цінностями родина для збереження власної автентичності може або протистояти їм, або діяти відповідно до перших двох критеріїв узгодженості. Проте при протистоянні дитина акумулює весь травматичний досвід, а при зазначених критеріях узгодженості в боротьбі з внутрішнім конфліктом сім'я–суспільна спільнота, може зосередитися на спільноті, витісняючи почуття провини щодо сім'ї, тим самим посилюючи кризові стани.

При узгодженості сімейних цінностей з конструктивними ситуативними цінностями спільноти чи суспільства за першими двома критеріями не відбувається акумулювання додаткового конструктивного досвіду і цінність самих цінностей нівелюється. При третьому чиннику узгодженості існує ймовірність надання переваги ситуативним цінностям над традиційними, що

може призвести до творення культу. Тому найбільш резервним як для розвитку родини, так і дитини є четвертий критерій узгодженості цінностей.

У випадку розгляду взаємодії набутих особистісних цінностей та ситуативних цінностей спільноти механізм є ідентичним з дією критеріїв узгодженості сімейних цінностей.

У цілому процес впливу сімейних цінностей та норм на здатність особистості долати кризові ситуації ровивається за схемою представленою на рис. 3.1.5, що водночас характеризується складною системою психолого-педагогічних чинників розвитку та становлення цієї особистості в сім'ї та соціальному середовищі.

Ціннісна складова як особистісного, так і буття спільноти характеризує загальну світоглядну позицію людини. Бо саме цінності упорядковують дійсність, вносять до неї оцінювально-осмислювальні моменти. Для будь-якої людини факт – це лише інтерпретація події, що так чи інакше залежить і від рівня зацікавленості нею, і від рівня розвитку її цінностей.

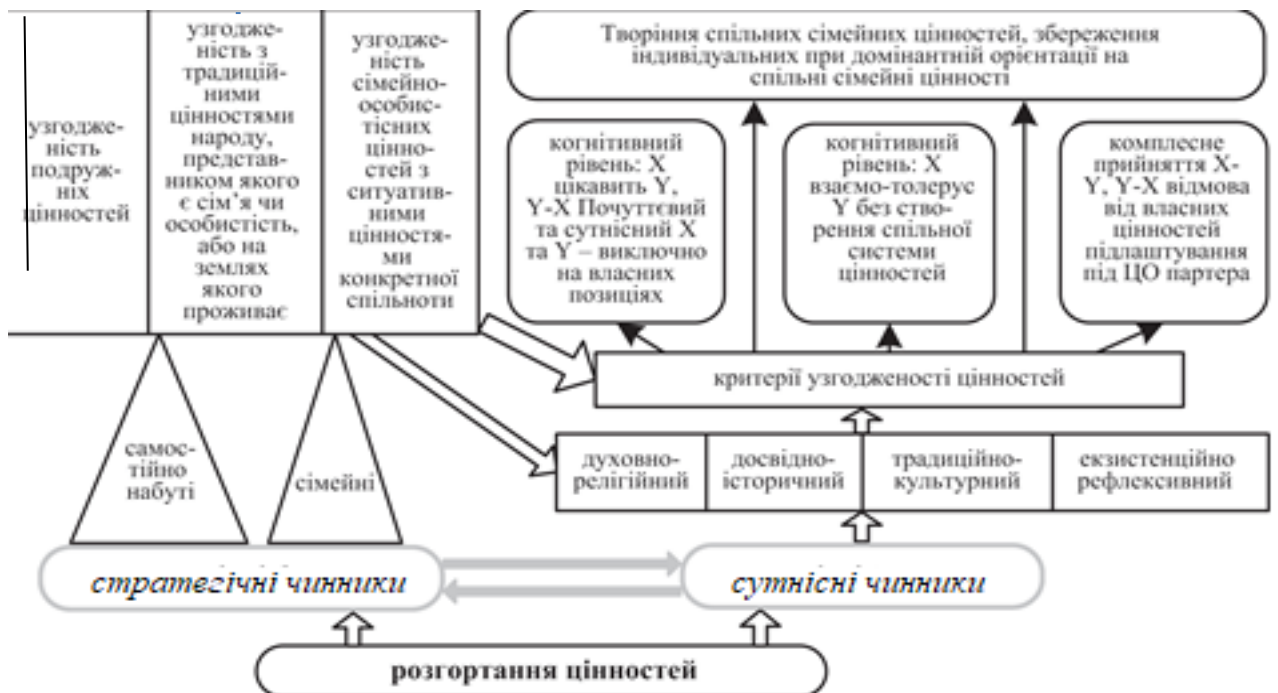

Рис. 3.1.5. Чинники розгортання цінностей

Українська науковиця Н. Власова визначає конструктивні механізми гармонізації родини як: погодженість ціннісних орієнтацій батьків та дітей; сприятливий психологічний клімат у родині; наявність норм та правил; сімейна згуртованість при одночасній самостійності і незалежності; здатність до відкритого проявлення почуттів один до одного; особистісний розвиток батьків та дітей [85]. Саме ці механізми гармонізації родини забезпечуються психолого-педагогічними чинниками родинної детермінації життєдіяльності особистості, а відповідно виступають як превенція кризових явищ.

3.2. Чинники інтергенераційних та трансгенераційних передач у структурі родинної детермінації особистісних криз

3.2.1. Дослідження в працях сучасних науковців та практиків родового несвідомого та родової пам'яті як генераційних чинників

Тема родової пам'яті не однозначно сприймається як науковцями-психологами, так і практиками. У різних психологічних статтях зустрічаються різні психологічні позиції: від засудження дослідників зазначеної теми [443] до повного підпорядкування їй [697].

«Дослідити та пізнавати порядок речей властиво, всякому; але, в той же час, осягнути і роз'яснити той загальний порядок, яким тримається і управляється цей світ, справа дуже важка і рідко здійснена», – зазначає св.Августин [10].

Складність питання полягає у проблемності здійснення емпіричних досліджень родової пам'яті. Важливим інструментом у дослідженнях родового несвідомого і дії неусвідомлених родових сценаріїв є наративні досвідно-орієнтовані та феноменологічні дослідницькі підходи.

Ще на початку 80-х років психолог Л. Анциферова писала (текст подається мовою оригіналу): «Сказать, что основным способом бытия личности является развитие, которое выражает основную потребность человека как универсального родового существа – постоянно выходит за свои

пределы, достигать возможной полноты воплощения в индивидуальной форме своей родовой сущности. Личность постоянно экстраполирует себя в свое будущее, а свое отдаленное будущее проецирует на свое настоящее. Желание своего будущего и есть желание своего развития... Сфера истинного бытия человека как личности – это сфера его выхода за пределы себя» [28, с. 4–5], — тим самим поєднуючи вплив родовой системи та водночас образу майбутнього на сьогодення особистості.

Про наявність певної обмеженості, яку має долати людина в своєму розвитку, зазначають і інші фахівці, при цьому вони позначають його феноменологічним терміном «доля». В. Франкл [636, с. 208] в поняття долі вкладав комплекс біологічних та соціальних факторів, що обмежують свободу вибору особистістю життєвого шляху. Він говорить про її три принципові форми, зокрема:

- природню схильність або природній дар;
- ситуацію, що є цілісністю зовнішнього середовища;
- взаємодію схильності та ситуації, що формує особистісну позицію.

При цьому К. Карпінський [269, с. 23] розглядає три прояви долі: біологічну, психологічну та соціальну.

Біологічна доля представляється як біологічно вроджені та набуті чинники, що накладають свій відбиток на життєвий шлях особистості та її психологічні особливості.

Психологічна доля визначається комплексом психологічних факторів (потреб, потягів, задатків, здібностей, характерологічних рис тощо), які програмують життєвий шлях особистості та накладають певні обмеженості на свободу її життєвого вибору.

Соціальна доля проявляється в комплексі макро- та мікросоціальних факторів (історична епоха, суспільство, спільнота, родина, сім'я, соціальні ролі), що створюють базову канву життєдіяльності особистості та її життєвого шляху.

У своїй праці «Символи надособистісних переживань» Р. Ассаджолі зауважував: «Говорячи про надособистісні переживання, понадособистісний досвід, ми стикаємося з серйозними труднощами, пов'язаними з неадекватністю нашої мови ... Слова, які служать для позначення внутрішніх психічних або духовних реалій, спочатку були вироблені для позначення чуттєвого сприймання явищ і процесів зовнішнього світу. Слова ці – не більше ніж символи або метафори ... Будучи прийняті і зрозумілі належним чином, символи послужать нам добру службу, індукуючи безпосереднє інтуїтивне проникнення в істоту, що позначається ними. Ці слова, що вказують на реалії надособистісної сфери, сприяють виявленню істотних аналогій між зовнішнім і внутрішнім світом – саме завдяки тому, що спочатку вони були породжені чуттєвим досвідом» [33].

Також імпонує думка українського науковця О. Донченко, яка вводить у структуру пізнання «людини природної» фактор психофрактала, який є частиною психіки і «складається з напрацьованих віками архетипних, або ж психофілогенетичних, форм, з елементів більш специфічних, ноосферних (за В. Вернадським, Е. Леруа) психосмислів і метапатернів. Саме в цій частині психіки, на думку науковця, міститься архів минулого людства, саме вона живе в прямому і зворотному часі й просторі, «вона є тим місцем, де індивід зустрічається з іншими істотами і в якому міститься його сутність, його душа; мабуть, імунна система організму міститься також у цій частині психіки людини, в її душі, яка є часткою Бога; це особливий дар, який все знає, який дає можливість у дитинстві бути старим, а в старості – юним, який знає, що вірно, а що – ні; це істота, якій притаманна невичерпна сила, свобода і такий рівень незіпсованості, завдяки якому вона ніколи не прийме вимог "мертвої" культури; саме без цієї частки ми позбавляємося форми, стилю, власного Я; саме завдяки їй ми маємо сили відстоювати священні для себе цінності; вона дає енергію і волю, напругу і бажання; у ній є те, що народжує, і те, що вбиває, а між усіма цими елементами є певні зв'язки, які потім за свідомої участі

людини коригуються. Якщо людина не визнає існування цієї внутрішньої істоти, душа її зазнає руйнації» [220, с. 69–70].

Наведені вище думки певною мірою продовжує А. Корбут в своїй передмові до книги К. Джержена «Соціальний конструктивізм: знання та практика»: «Будь-яка практика в процесі свого функціонування породжує два типи ефектів. Перші пов'язані з її актуальною дією і впливають на «робочі» смисли і принципи, життєво необхідні для її продовження. Носії практики сприймають ці смисли в якості чогось "реального", того, що "дійсно існує", тому їх діяльність і комунікація розгортаються найчастіше навколо сукупності актуальних проблем і значень. Але є ще й іншого роду ефекти, які завжди присутні, але дуже рідко використовуються, тому що вони пов'язані з рівнем можливості <...>. Ми постійно стикаємося з незліченною кількістю можливостей, але вибираємо тільки деякі з них. Чутливість охоплює обидва ці рівні і показує, де проходить між ними розподіл <...> Чутливість ніколи не дає нам реальність у вигляді закінченого образу або чіткого набору правил, вона завжди "затемнює" її, вводить в неї елемент випадковості, або непередбачуваності. Невизначеність не означає відсутність будь-яких орієнтирів взагалі. Вона припускає, що конструйований опис реальності завжди відкритий для трансформації і перевизначення. З іншого боку, чутливість виявляє фундаментальну невизначеність єдиного опису реальності <...> Жоден опис не є закінченою системою значень, яка більше не розвивається і підпорядковується одному-єдиному стержневому принципу. В основі тієї чи іншої інтерпретації лежать найрізноманітніші конструкти, у тому числі, ті які суперечать один одному, тому єдність опису реальності не означає його визначеності або завершеності. Нарешті, невизначеність свідчить про взаємозалежність і про те, що будь-яка практика вироблення сенсу залежить від цілої серії інших практик, які в свою чергу залежать від неї. Тому чутливість до невизначеності – це чутливість до взаємозалежності різних анклавів значень і суперечностей всередині цих анклавів» [585, с. 12].

То ж, на нашу думку, дослідження родового несвідомого, з огляду на його складність, має також ґрунтуватися на чиннику чуттєвої невизначеності.

Аналіз дослідження зазначеної проблеми у публікаціях таких фахівців як М. Боуен, М. Веремєєнко, О. Донченко, О. Зеленський, О. Іванова, В. Інжир, Ю. Логунова, К. Юнг, Б. Хеллінгер, А. Шутценбергер та інші, дає змогу розглядати *родове несвідоме* (генетичну пам'ять) як складову *родової пам'яті*, яка, в свою чергу, крім родового несвідомого поєднує в собі ще два джерела пізнання: зафіксований на папері матеріал (родові книги, щоденники предків, поминальні та заздравні церковні записки тощо [440]) та родинні перекази (оповіді про предків, які передаються як родові легенди [111] або як свідчення учасників подій, наприклад, коли прабабця розповідає історію свого життя онучці чи правнучці). Дослідження всіх складових родової пам'яті мають різну методологію, доповнюючи одна одну. Проте родова пам'ять містить не тільки конструктивні сегменти досвіду роду чи народу, але також і конфлікти пам'яті [392; 733; 734].

Конфлікт пам'яті – це суперечність між образами про минуле культивованими в сім'ї та представленими у суспільстві, «між особисто пережитим / сприйнятим та пізніше відрефлексованим / переосмисленим у нових суспільно-політичних умовах тощо» [93, с. 47]. Крім того, на думку О. Воляннюк, конфлікт пам'яті:

- обумовлений множинністю самоідентичностей (відповідними вимогами кожної з них), оскільки кожна окрема особа є громадянином, представником певної політичної сили, жителем окремого регіону, фахівцем галузі тощо;
- є зоною «безпідставної» нестабільності особистості, яка обумовлена конфліктом її ціннісних орієнтацій, моральних переконань, ідеологічних настанов тощо;
- виявляє неконгруентності між сімейними традиціями та офіційно декларованими наративами, особистісними переживаннями та громадськими /

суспільними обов'язками, раціональними міркуваннями та ідейними позиціями тощо [93].

Особливої гостроти конфлікт пам'яті набуває в умовах родового несвідомого, оскільки не усвідомлюється особистістю як конфлікт, відповідно не відслідковуються причини його виникнення.

К. Юнг вважав, що родове несвідоме є в структурі колективного несвідомого і є глибинним рівнем психіки, незалежним від особистісного досвіду людини, рівнем, що зберігає множинні первинні образи-архетипи. На його думку, існує стільки образів-архетипів, скільки існує типових життєвих ситуацій, що, по суті, складаються у своєрідну матрицю поведінкових реакцій, яка унаслідкується поколіннями і передається між поколіннями як генетична схильність [697, с. 18]. Попри те, що К. Юнг ввів поняття «колективне несвідоме» та «архетипи» він використав своєрідну історико-психологічну традицію пізнання людської сутності, зокрема ідеї Платона, Св. Августина, біблійні вчення, думки і праці більш пізніх мислителів, богословів та філософів. «Для досягнення індивідуації, самоздіснення, людині необхідно вміти розрізняти, ким вона здається собі і іншим, і таким самим чином для тієї ж мети людина має надавати собі звіт в тому, що вона знаходиться в невидимій системі відносин до несвідомого» [696, с. 98].

Родове несвідоме як самостійна складова виокремлена з колективного несвідомого і проявляється, в першу чергу, у феномені сімейно-родової пам'яті. «Сімейно-родова пам'ять розглядається нами як соціальний феномен. Це соціально диференційована категорія в структурах різних поколінь, віків, статевої та соціальної приналежності, мікропотоки пам'яті, які мають різні часові та подієві характеристики. У них пам'ять відтворює себе, інституалізується. Ці соціальні осередки мають здатність самоконституювання соціальної пам'яті, в них відбувається успадкування ціннісно-сміслових стратегій поведінки. Представники різних соціальних верств пам'ятають одну і ту ж подію по-різному. Це досвід соціальних практик

виживання минулих поколінь, який успадковується нащадками в процесі соціалізації, трансформується в соціальних практиках наступних поколінь. У результаті формуються образи пам'яті, зрозумілі для представників цих груп. Ці образи кристалізуються в мові, в різних формах репрезентації і передачі соціального досвіду», — зазначає російська науковець Ю. Логунова [360]. Ще у Старому Заповіті написано, що коли батьки споживали кислий виноград, то у дітей на зубах залишалася оскомина. Принцип дії даного механізму простежується у словах Е. Берна про те, що образ, як такий, може розщеплюватися, почуття і уявлення відокремлюватися один від одного; при цьому почуття можуть залишатися свідомими, а уявлення стають підсвідомими або навпаки. У таких випадках відокремлене «витає» у свідомості і часто-густо знаходить собі «опору», яка пов'язана з іншим уявленням та подією, але по своїй суті нагадує минуле... Якщо ж «витає» уявлення, то воно спирається на інший образ, навантажений аналогічним почуттям [48; 49]. Дитина, зростаючи у сім'ї з батьківськими, акумулює в собі як усвідомлений досвід батьків, так і витіснене навантаження цього досвіду.

І. Преїс зазначає, що кожен представник роду є носієм не тільки власної історії, але й історії роду, при цьому сімейна і родова інформація утворюють емоційно-матеріальне поле родини [509].

На думку Б. Хеллінгера: «Усі члени роду пов'язані один з одним. Вони ніби утворюють рокову спільноту, де тяжка доля одного торкає і всіх решта її членів і викликає бажання розділити її з ним» [649, с. 62].

А. Шутценбергер поділяє ці зв'язки на дві різні категорії, які, на її думку, можуть навіть бути у протиріччі одна з одною і є своєрідною передачею інформації від одних поколінь до інших: інтергенераційна передача (між поколіннями, які знали одне одного) та трансгенераційна передача (через кілька поколінь, інколи досить далеких) [686, с. 16].

Російська науковець Ю. Баїкіна [35] в своєму дисертаційному дослідженні розробила категоріально-операційні поняття генеологічної

культури та генеологічної традиції, обґрунтувала феномен шанування роду, визначила індикатори сімейно-родової культури, роль генеологічного потенціалу сім'ї в підтримці соціальної стабільності особистості. І хоча її дослідження в переважній більшості були зосереджені на інтеграційних інформаційних передачах, все ж таки виявлення специфіки передачі духовних цінностей через механізм родової пам'яті частково досліджувалися за допомогою вивчення трансгенераційних зв'язків.

На необхідності комплексного вивчення проблем особистості і наданні комплексної допомоги наголошує також і Ф. Рупперт в третьому законі полігенераційної системної травматології: «Зцілення психічного недугу має відбуватися в контексті усіх переплетінь порушених прив'язаностей, в які задіяна особа. Недостатньо лише підвести пацієнта до ізольованого рішення для нього одного. Йому вдасться вирватися з полону переплетення долі, тільки якщо у нього буде відчуття, що і інші люди, з ким його пов'язують любов і страх, також можуть і мають право оздоровитися» [550, с. 30]. Це, в свою чергу, передбачає дослідження як інтергенераційних, так і трансгенераційних зв'язків, оскільки «дія травми продовжується, навіть коли люди, що її перенесли, вже померли.... навіть після 100 років травматичної події, вона може впливати на душі сучасних людей» [550, с. 82].

Аналіз представлених у параграфі наукових джерел свідчить про те, що родова пам'ять проявляється як генераційні передачі (інтергенераційні та трансгенераційні). Специфіка інтергенераційних впливів представлена в параграфі 3.1. Натомість чинники трансгенераційного впливу на розвиток кризових станів особистості потребують детальнішого аналізу.

3.2.2. Характеристика індикаторів трансгенераційного чинника у розвитку кризових станів особистості

У В. Леві є такі слова: «Утомление, болезнь, травма – все жизненные кризисы, физические и духовные, возвращают нас к нашим корням...

Соединение времен – великое чудо жизни. Вчерашнее принимает облик сегодняшнего, самое древнее становится самым юным. Половые клетки, средоточие прожитого – средоточие будущего» [342]. І хоча автор на момент їх написання навіть не знав про наявність родових сценаріїв, ці слова якнайточніше передають тему даного параграфу і є інтуїтивним проривом його глибоко-особистісної думки.

«Ми продовжуємо ланцюжок поколінь і оплачуємо борги минулого, і так до тих пір, поки "грифельна дошка" не стане чистою. "Невидима лояльність" незалежно від нашого бажання, незалежно від нашого усвідомлення підштовхує нас до повторення приємного досвіду або травмуючих подій, чи несправедливої і навіть трагічної смерті, або до її відгомонів, – зазначає А. Шутценбергер. – « Можна з упевненістю стверджувати, що в своєму житті ми менш вільні, ніж вважаємо. Однак ми можемо відвоювати нашу свободу і уникнути повторень, розуміючи, що відбувається, усвідомлюючи ці нитки в їх контексті і складності. Таким чином ми зможемо нарешті прожити "своє" життя, а не життя наших батьків, чи бабусь і дідусів, або, приміром, того брата, який помер і якого ми "замінили", часом навіть не усвідомлюючи цього» [687, с.12].

І. Прейс [509], систематизуючи дослідження різних науковців про феномен сімейної лояльності, визначає її як вірність предкам та виділяє ряд індикаторів:

- *синдром річниці* – трансгенераційна передача, що передбачає повторення дат, подій, вікових вчинків;
- *повторення сімейних ролей та правил*, що дають розуміння механізму проявлення трансактних модальностей – передачі життєвих сценаріїв;
- *сімейні таємниці та табу*, що несуть в собі сценарії життя і виступають для нащадків як життєві дороговкази.

Синдром річниці. Даний феномен вперше був виявленим в клінічних дослідженнях Ж. Хілгарда [764], що відбувалися протягом чотирьох років у

трьох психіатричних клініках Каліфорнії. Статистично значимі показники наявності синдрому річниці було виявлено в кореляційних зв'язках між матерями та доньками і частково значимі між матерями та синами, батьками і синами. Про дане явище на основі клінічної практики говориться і в працях А. Шутценбергер [686; 687], і в роботах Ф. Рупперта [550]. Також не можна обійти увагою аналіз результатів практичної діяльності Б. Хеллінгера [649; 650].

«У несвідомого гарна пам'ять і, як нам здається, воно любить сімейні зв'язки і помічає важливі події життєвого циклу повтором дати чи віку: це синдром річниці... Я часто спостерігала повторення нещасних випадків, шлюбів, викиднів, смертей, хвороб, вагітностей... в тому ж віці в двох, трьох, п'яти, восьми поколіннях... Деякі сімейні та історичні збіги можна краще зрозуміти як реакції річниці, як синдром річниці і, я б сказала, як проявлення сімейного та соціального трансгенераційного несвідомого... Багато хто переносить операції саме в день річниці смерті чи нещасного випадку з батьком, братом, родичем... Часто раптова смерть в різних поколіннях в подальшому дає про себе знати в сімейній історії через нещасний випадок...», – зазначає на основі власної практики А.А.Шутценберген [687, с. 99–102].

Повторення сімейних ролей та правил. Відомий український науковець П. Горностай [117] виділяє таку структуру рольової взаємодії:

- рольові очікування – зовнішня сторона взаємодії, що характеризує суспільну детермінацію рольової поведінки людини;
- рольова поведінка – одна із основних форм соціальної поведінки людини, що реалізує рольові функції у конкретних діях і вчинках;
- рольове переживання – внутрішня сторона взаємодії, що характеризує особистісну детермінацію рольової поведінки людини та проявляється через зовнішню (коли рольова поведінка будується відповідно до рольових очікувань, на догоду вимог групи або соціуму) та внутрішню (відповідно до внутрішньої психологічної моделі ролі детермінації).

При взаємовідповідності рольових очікувань і рольових переживань спостерігається однозначна рольова поведінка, при суперечностях – рольовий конфлікт.

Обидві ці моделі поведінки у домінантній частині закладаються ще в дитячі роки і є основою життєвих сценаріїв. «Життєвий сценарій складається з ряду рішень. Ці рішення приймаються дитиною у відповідь на сценарні послання про себе, інших людей та світу у цілому. Сценарні послання продукуються головним чином батьками дитини» [591, с. 142]. Саме батьки вкладають у дитину програмні послання (вербальні і невербальні, усвідомлені і неусвідомлені) про те, що робити, а що не робити. Вони проявляються у вигляді настанов, заборон, дозволів. Якщо настанови мають вербальний характер і формуються від трьох до дванадцяти років, то заборони і дозволи дитина засвоює ще до того, як починає говорити, і сприймає до шести–восьми років [591, с.149–150].

Ще Е. Берн у своїх працях досліджував тематику життєвих сценаріїв і зміг описати цілу їх низку, зокрема: «сценарій із розірваною мамою» (коли дитина вирішує, що своїм народженням вона не тільки покалічила маму, але й є небезпечною для оточуючих); «якби не він» (перекладання відповідальності за власну нереалізованість, і якщо перекладати її на дитину, то в неї формується сценарій заборони на життя); «гаряча картопля» (епісценарій – коли один з батьків накладає заборону, невербально сугестуючи дитині інформацію про те, що негативна подія тепер трапиться з нею, а вони [батьки] можуть бути вільні від цієї події) і т. д. [48; 49].

Матір чи батько, які отримали у спадок деструктивний сценарій «не живи» часто передають його своїм дітям. «Іноді епісценарій може приймати форму сімейного завдання або сімейного прокльону, коли кожне наступне покоління вважає, що його очікує той самий кінець...», – зазначають Й. Стюарт та В. Джойс [591, с.159]. На думку цілої плеяди дослідників (Е. Берна, П. Горностая, В. Джойса, Ф. Рупперта, Б. Хеллінгера, А. Шутценбергер та ін.),

не принципово, як буде у кінцевому варіанті виглядати сценарна модель у кожному конкретному поколінні: самогубство, притягування травмівних ситуацій, створення аварійних ситуацій на дорозі чи, у випадку прийняття рішення, вбивство замість себе іншої людини – суть всіх цих ситуацій є ідентичною.

«При народженні і навіть в лоні матері дитина отримує певну кількість послань... Ці рольові очікування можуть бути позитивними чи негативними. На дитину можуть проектувати ідею про те, що вона копія дідусевого брата.... і всі починають думати, що вона буде авантюристом... на неї "надагнуть образ покійного", якого йому доведеться заміщати... Їй багато чого пророкуватимуть – настанови, сценарії, майбутнє. Це буде сказано явно або залишиться невисловленим і матиметься на увазі за замовчуванням і зберігатиметься в страшній таємниці. Проте явні чи неявні очікування будуть "програмувати" дитину», – зазначає А. Шутценбергер у своїй книзі «Синдром Предків» [687, с. 195–196].

Сімейні таємниці та табу. Будь-яка сім'я та родина є складними структурами, які також мають свою приховану частину чи заборонені теми. Переважно ці таємниці не є доленосними, а стосуються лише певних речей, які некомфортні членам родини. Наприклад, в родині відбулася зрада. Чоловік і жінка переживають травмівні події, але не мають наміру втягувати в цю ситуацію дітей. Ті, в свою чергу, відчувають певну зміну у стосунках між батьками, проте не розуміють цих змін і переживають дискомфорт. Якщо батькам у короткий термін вдається подолати кризу стосунків, то «їхня таємниця» не має негативних наслідків для дітей, оскільки більш значимим для сімейної системи є феномен прощення. Натомість, коли батьки без конструктивних внутрішніх змін будуть тримати стан «поганого миру», дискомфорт у дітей посилюватиметься і тим самим формуватиме для подальшого проявлення «табуйований сценарій» [49; 182].

Прихована таємниця – це травматична тема, до якої особистість не хоче повертатися і, включаючи систему психологічного захисту, витісняє її, відкидає, і врешті-решт проектує на інших, тим самим запускаючи ефект передачі, що на думку таких дослідників як Н. Абрахам, П. Горностай, Б. Хеллінгер, А. Шутценбергер, С. Форвард та інші, стає основою передання деструктивного неусвідомленого сценарію від покоління до покоління. «Сімейні таємниці, в певному смислі, викликають розщеплення особистості: існує частина, яка знає, і частина, яка не хоче або не може нічого знати. Це як травма взаємин, повторювальна, як хвиля в прибої, незагоювана рана, що потребує того, щоб її показали та розв'язали (чи скарга, яка хоче бути почутою і прийнятою до уваги) <...> Звільнення від страждань можливі лише тоді, коли ми починаємо бачити, розуміти, витягувати на світ і "обробляти" таємниці» [686, с. 24–25].

Приховані, непрожиті сімейні таємниці породжують приховані, невисловлені родинні правила, що, на думку С. Форварда, «схожі на вампіра, який заманює нас у свої невидимі тенета й вимагає сліпого послуху. Вони непомітні і впливають на підсвідомість, наприклад: "Не досягай більшого успіху, ніж твій батько", "Не будь щасливішим, ніж твоя матір", "Не живи власним життям", "Ніколи не переставай мене потребувати", "Не покидай мене"» [631, с. 162].

На думку Ф. Руппера, найбільш негативні наслідки для сімейної системи є ситуації вбивства та сексуального насильства, особливо, коли такі події відбуваються в межах родинної системи. «Вбивство матері, батька, сексуальний контакт зі своїми дітьми чи сестрами, вбивство власної дитини заганняють всіх членів родини в стан емоційного оглушення. Ці факти не можливо інтегрувати засобами почуттів. <...> Тобто, існують події емоційно настільки немислимі, що вони штовхають систему сімейних відносин у прірву. <...> Для таких випадків я вибрав термін травма системних відносин, щоби підкреслити, що певні події травмують всю систему відносин, в першу чергу,

систему споріднених прив'язаностей у цілому. Почуття та думки в таких системах будуть пантеличити не одне покоління. <...> За правило, приховуючи істину, вони тим самими, вішають камінь на шию нащадків, і багато дітей, онуків та правнуків душевно йдуть на дно» [550, с. 146–147, с. 157].

Багаторічна практика психологічного консультування показує, що у більшій частині осіб із кризовою залежною поведінкою наявні ознаки трансгенераційної травми, яка відбивається на міжособистісних стосунках між поколіннями. За Е. Берном, в залежних сім'ях взаємостосунки побудовано за деструктивним сценарієм, який успадковується від батьків [49]. Також Е. Ейдемилер та В. Юстіцкіс виявили наявність «механізму патологізуючого родинного успадкування» в дисфункціональних сім'ях – «формування, фіксації і передачі патернів емоційно-поведінкового реагування від представників одних поколінь... представникам інших (від прабабків до батьків, від батьків до дітей, онуків і т. д.), внаслідок чого особистість, на якій фокусується патологізуючий вплив, стає мало здатною до адаптації» [679, с. 287].

На думку Б.Хеллінгера, найбільш небезпечними для передачі кризового досвіду в родинній системі є приховані таємниці, які стають свого роду «привидами» з минулого, які «приходять» і «нагадують» про давні події, в першу чергу, через відтворення системних сценаріїв, які реалізуються як в соціальних взаємодіях, так і у хворобах особистості [650]. Недаремно клінічні психологи та соціологи констатують фактор відтворення в кількох поколінь одних і тих же захворювань, зокрема: онко-, серцево-судинні, психічні, кишково-шлункові тощо (Д. Барлоу [285], І. Малкіна-Пих [383], Б. Хеллінгер [650], Л. Юр'єва [704] та ін.). Дане явище в психогенеології називається «лояльністю до хвороби».

У своїй монографії українська науковець, яка досліджувала проблему впливу історичного досвіду на життєдіяльність особистості і, зокрема,

наслідки Голодомору, Л. Юр'єва зазначає: «Представники різних поколінь і соціальних груп, особи з різними індивідуально-типологічними особливостями володіють різною історичною чутливістю. У результаті історичної соціалізації в групах ризику можуть формуватися деформації характеру, акцентуації, патохарактерологічний і невротичний розвиток особистості. Тривала дія стресогенних факторів в несприятливій історичній ситуації потенціює також розвиток невротичних, пов'язаних зі стресом, і соматоформних розладів. Під несприятливою історичною ситуацією розуміють таку історичну ситуацію, яка перешкоджає самореалізації особистості і в якій збереження соціального конформізму неминуче призводить до порушення особистісної цілісності, до її деформації і руйнації» [703, с. 8].

В. Огієнко також переконаний, що «катастрофічні реальні історичні події, часто спричинені крайніми формами насильства, що руйнують звичний спосіб життя, здійснюють спустошливий вплив на психіку, поведінку, пам'ять індивідів та груп називають історичними травмами. Історична травма – це реальна історична подія, яка несе загрозу безпеці, порядку, звичному порядку життя і самому життю. Вона замінює відчуття безпеки на усвідомлення небезпеки, кризи і хаосу. Наслідки історичної травми настільки руйнівні, що дестабілізують всю соціальну систему та торкаються усіх громадян та субгруп. Травма являється настільки великим шоком для спільноти, що вона більше не може ефективно існувати. Люди, які підпадають під вплив травми не в змозі її ігнорувати і уникнути страху, злості, фізичних та психічних страждань. Частково це відчуття є результатом втрати смислу та ідентичності, що відбувається, коли стирається межа між добром і злом, порядком і хаосом, священним і профанним. Під історичною травмою розуміють як травматичну подію, так і процес розвитку пам'яті про травму. Голодомор повністю підпадає під таку характеристику» [452, с. 146]. Наслідки травми можуть проявлятися протягом кількох поколінь в різних формах та варіаціях.

А. Шутценбергер [686, с. 39–41] також говорить про невидиму лояльність і трансгенераційне передання травм, пов'язаних з особливими історичними подіями, що охоплюють катастрофи, війни, релігійні конфлікти, переміщення людей, геноциди тощо. Вона детально аналізує в своїх дослідженнях ситуацію з Югославією і Косово та демонструє наявність складних непропрацьованих втрат, траурів, що залишаються, незавершених дій між народами; травм, які періодично повторюються з 1989 р. Її позицію поділяє і Ф. Каслоу, аналізуючи досвід психотерапевтичної практики в німецькому середовищі: «Сьогоднішні німці хочуть знати, чи дійсно діти повинні в гріхах батьків, тобто чи правда, що вони народжені винними... Німцям важко забути той трагічний період в історії і пробачити своїх предків за їх нелюдність у відношенні до співгромадян» [270, с. 47].

Особливу увагу німців до свого історичного досвіду досліджує Б. Хеллінгер, звертаючи увагу на колективне несвідоме у спробі примирити його в історично протагоністичних групах. Подібну спробу соціально-психологічного експерименту він здійснив і в Києві на передачі «Шустер LIVE» (26.02.2010) [583]. Моделювання впливу історичного досвіду на відтворення подій у сучасній Україні здійснювали О. Арестович, І. Петканич, О. Зелінський та ін.

Зауважимо, що в наукових колах немає одностайної думки щодо психологічних методів моделювання складних систем як методів дослідження трансгенераційних передач історичної та родової травми, до яких належать: структурні розстановки, системне моделювання, сімейні та духовні розстановки, за Б. Хеллінгером, методи психодрами, групова християнська сопричасна психотерапія тощо. Але результати, отримані різними науковцями і практиками, щодо впливу історичного досвіду на розвиток поколінь є ідентичними і констатують фактор повторення непрожитого, але витісненого історичного досвіду як в межах одного роду, так і народу в цілому. І тому один зі спільних механізмів подолання циклічних травматичних

негараздів – це, на думку фахівців, «подивитися в обличчя мертвим», тобто не формально, а з повагою, глибокою пошаною за їхні жертви, відзначати дні пам'яті не через формалізовані структури, а через емоційне заглиблення в події з проходженням всіх етапів, що відповідають кривій етапів трауру [686; 779]: шок, відкидання, гнів, страх, сум, прийняття, прощення, пошук смислу та повернення, ясність та набуття миру.

3. 3. Науково-теоретичне узагальнення психолого-педагогічних чинників родинної детермінації кризового досвіду особистості

3.3.1. Модель впливу чинників родинної детермінації на характер проживання кризового досвіду особистістю

Дослідження чинників родинної детермінації кризового досвіду особистості, представлене в третьому розділі, дало змогу виділити такі групи чинників: історичної травми, трансгенераційних передач, інтергенераційних передач, особистого досвіду в батьківській сім'ї, особистісного досвіду розбудови власної родини. На основі викладеного матеріалу презентуємо наочну модель дії чинників родинної детермінації у проживанні особистістю кризового досвіду (рис. 3.3.1).

На рис. 3.3.1 бачимо, що в системі взаємодії особистості з інформацією наявні як інтергенераційна передача між родичами, так і трансгенераційна передача, яка проявляється і через безпосередній вплив на особистість, і через інтергенераційну систему взаємодії, створюючи разом акумульований досвід особистості. Історичний досвід має три напрямки впливу: на трансгенераційну систему, інтергенераційну, особистісний досвід людини (з її вільним баченням і вільною волею щодо взаємодії з даним досвідом). Спосіб взаємодії в системі впливу на характер проживання особистісних криз є ключовим елементом для системи наслідків пережитих кризових досвідів.

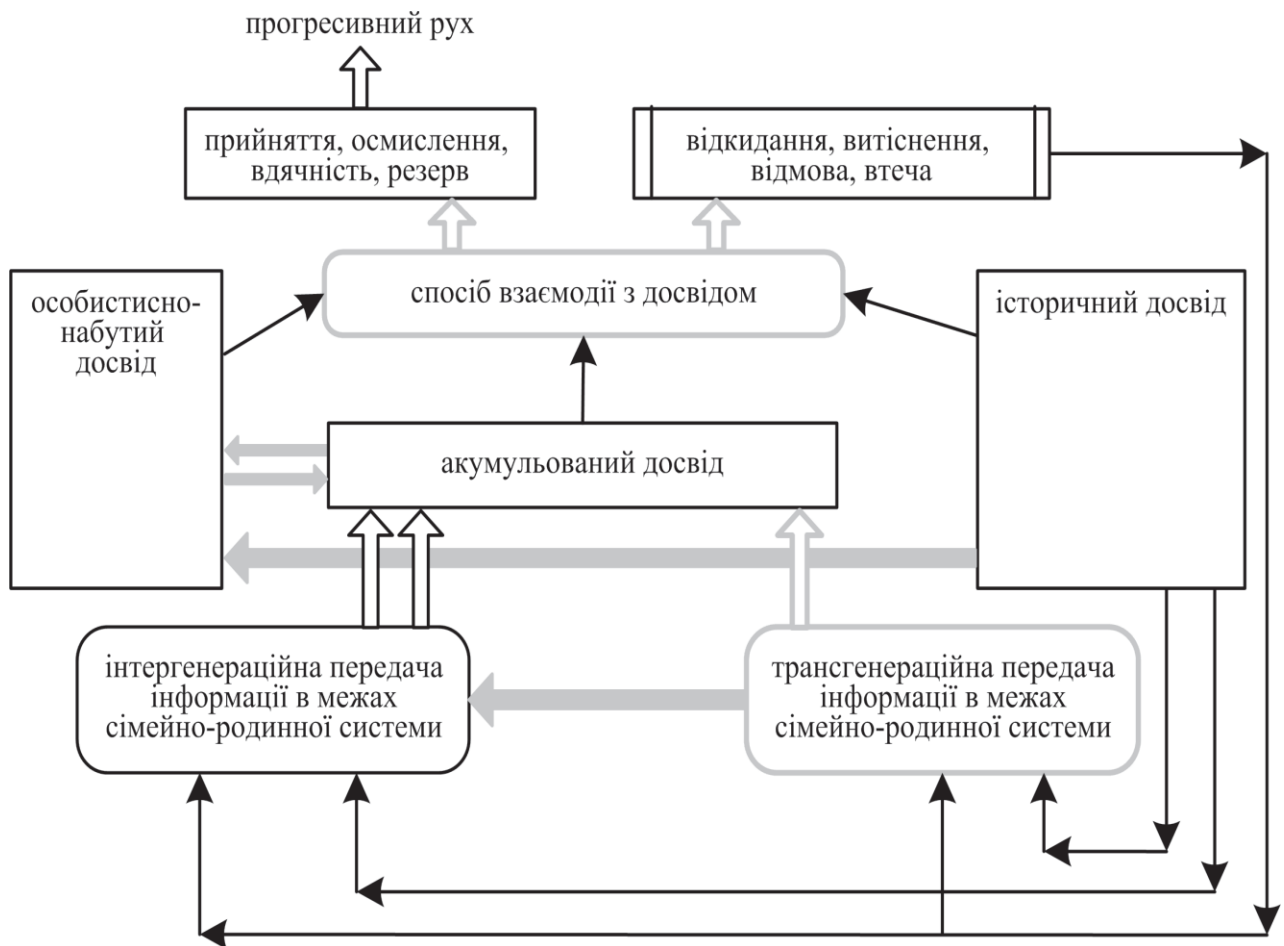

Рис. 3.3.1. Структура взаємовпливу чинників родинної детермінації у прогресивному та регресивному русі-поступі особистості під дією особистісних криз

При особистісному чи психотерапевтичному прийнятті досвіду, його осмисленні, усвідомленні його як резерву, особистість отримує позитивну підставу до прогресивного руху. У випадках відкидання, відмови, витіснення, втечі з новою силою активізується трансгенераційна передача, що і призводить до деструктивних наслідків життєдіяльності (хвороби, синдрому лояльності до травм тощо) та інтергенераційна передача, яка активізує комунікативні дискомфорти в сімейно-родинній системі (протистояння, контроль тощо). Тобто починається циклічний рух особистості в межах простору життєдіяльності. Якщо на наступному витку інформаційно-просторової спіралі особистість міняє спосіб взаємодії з досвідом, вона активізує механізми

прогресивного розвитку, якщо ні – знову запускається цикл, який, в свою чергу, буде переданий наступному поколінню.

Питання трансгенераційних передач і надалі залишається досить складним, та для подальших досліджень потребує об'єднання в міждисциплінарну команду фахівців різних галузей науки та практики, зокрема, фізіології, генетики, психології, психотерапії та теології.

3.3.2. Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації гармонійного та кризового життєконструювання особистості

Представлене в третьому розділі дослідження дає змогу зрозуміти вплив досвіду попередніх поколінь на життєконструювання особистості та її здатність долати кризи. Було продемонстровано на основі, зокрема, досліджень В. Прейса, Ф. Рупперта, Б. Хеллінгера, А. Шутценбергер тощо та результатів власної консультативної практики спектр дії феномену сімейної лояльності, який характеризується дослідниками як фактор «вірності предкам», що нерідко переходить у кризовий сценарій повторення сімейно-родових трагедій чи неузгодженостей.

Детальний аналіз текстового матеріалу різних досліджень (українських, литовських, латвійських, німецьких та ін) показав, що всі представлені дослідження попри зовнішню відмінність результатів дають насправді ідентичну дослідницьку картину. Проте самі дослідження умовно слід поділити на дві категорії цільової аудиторії: *перша група*, це когорта людей, які зазнали поневірянь, певного голоду, репресій, вимушеного переселення, депортації тощо. При цьому мали можливість компактного проживання чи спілкування із родичами.

Друга група — це когорта осіб з лонгітудною травмою інтенсивного споглядання та переживання смерті (за типом сопричетності). Наслідки кризового досвіду історичної травми за другим типом мають набагато глибший

больовий контент, ніж за першим типом. І як показує власна практика психологічного консультування, часто проявляється через певну дисоціативність не тільки самої особи, але й через використання сценарію впадання в дисоціацію при взаємодії зі стресом чи травмою у майбутніх поколіннях.

За даними латвійських фахівців М. Віднере та А. Нучо (M.Vidnere і A.Nucho [852]), важливими для виживання вимушено переселених осіб і збереження їхньої гідності були: підтримка інших (39 %) і релігійний фактор (50 %). Литовські респонденти визначили, що важливими ресурсами стійкості виявилися: підтримка один одного між тими, хто вижив, релігія та надія, що вона давала, політична діяльність (Е.Казлаускас (E.Kazlauskas [754])), тобто у всіх родинх були присутні спільне проживання, спільна молитва, переповідання історичних легенд та подій про гідність свого народу та роду. Саме тому, нащадки політично переслідуваних та переселених осіб і набули психологічної стійкості та демонструють більш високі показники психічного здоров'я, ніж ті, чиї рідні не пройшли подібні випробування.

Тож до важливих психолого-педагогічних трансгенераційних чинників родинної детермінації у профілактиці та подоланні кризових станів особистості, варто зарахувати чинники:

- культивування любові та приналежності особистості до сім'ї;
- культивування спільної сімейної молитви;
- культивування власної гідності та ідентифікації себе, як дитини своєї сім'ї, свого роду та свого народу.

Результати дослідження продемонстрували важливість ролі соціальних та особистісних моделей поведінки, обумовлених трансгенераційними та інтергенераційними передачами в репродукуванні кризового досвіду особистості, показали, що вони проявляються як усвідомлені та неусвідомлені патерни поведінки і окремої особистості, і спільноти. Сім'я та родина мають безпосередній функціональний вплив на особистість, що забезпечує передачу

від старших поколінь до молодших досвіду, знань, традицій, цінностей, норм тощо як змістового / сутнісного компонента. Водночас при зазначених передачах діє ще одна група психолого-педагогічних чинників – характеру впливу на особистість з боку родини – яка відображає форму передачі досвіду, знань, традицій, цінностей, норм тощо. При цьому, особистість є не лише об'єктом впливу родинної детермінанти, але є суб'єктом взаємодії між поколіннями. Тому ще однією групою психолого-педагогічних чинників родинної детермінації як позитивного, так і кризового життєконструювання особистості є чинники специфіки образу роду, родини, сім'ї, який фіксує особистість у структурі внутрішніх образів. Подібне стосується і впливу образу «ставлення до сім'ї з боку суспільства» та образу «ставлення сім'ї та родини до суспільства», де виховується особистість.

Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації інтергенераційного спектра впливу на особистість, які описані в другому–третьому розділах теоретичного дослідження та результатів власної практики психологічного консультування, зображено на рис. 3.3.2.

Рис. 3.3.2. Психолого-педагогічні чинники впливу інтергенераційного спектра родинної детермінації

Деталізація запропонованих для розгляду груп психолого-педагогічних чинників інтергенераційного спектра родинної детермінації, що впливають на кризовий досвід особистості, мають такий вигляд:

- Чинники функціонального впливу батьківської сім'ї:
 - особистісні настанови, навіювання, передачі батьків та сиблінгів (моделі, норми, цінності, що озвучують батьки та сиблінги в процесі виховання, розвитку та формування особистості при безпосередній комунікації з нею);
 - опосередковані настанови, навіювання, посили (моделі, норми, цінності, що демонструють батьки та сиблінги в процесі виховання, розвитку та формування дитини, зокрема: комунікації в системі «чоловік–жінка», «батьки–сиблінги», ставлення батьків до своїх батьків, конгруентність озвучених норм та цінностей з дієвими нормами та цінностями);
 - нормативно-традиційні настанови навіювання, посили батьків та членів сім'ї (спонукання до ритуалів (святкування днів народження, релігійних та державних свят, дотримання народних звичаїв), релігійна, громадянська та соціальна активність, як приклад для наслідування);
 - нормативно-традиційні настанови навіювання, посилки батьків та членів сім'ї (заохочення до ритуалів (святкування днів народження, релігійних та державних свят, дотримання народних звичаїв), релігійна, громадянська та соціальна активність, як приклад для наслідування).
- Чинники характеру впливу родини на особистість:
 - особистісні настанови, навіювання, посили родичів (моделі, норми, цінності, що озвучують родичі (бабусі, дідусі, тітки, дядьки, кузени тощо) при безпосередній взаємодії з дитиною в процесі її формування);
 - опосередковані настанови, навіювання, посилки родичів (моделі, норми, цінності, що демонструють рідні в процесі становлення та

розвитку особистості, зокрема: ставлення до старших, родинні комунікації, ставлення до жінок, чоловіків, ставлення до дітей, конгруентність озвучених норм та цінностей з дієвими нормами та цінностями в родинній взаємодії);

- нормативно-традиційні настанови, навіювання, посили представників родинних зв'язків (ставлення до різних свят, традиції святкування, дотримання народних звичаїв; релігійна, громадянська та соціальна активність як приклад для наслідування).

➤ Чинники специфіки образу роду у виховних стратегіях сім'ї:

- образ роду як частини народу (усвідомлення власної гідності як дитини свого роду та народу, знання історії свого роду та усвідомлення її в структурі історичного, культурного, релігійного досвіду свого народу);
- образ роду як модель наслідування (зокрема, свідоме наслідування цінностей, норм, принципів тощо та несвідоме наслідування родових негараздів (синдром лояльності (наслідування хвороб, травм тощо));
- проявлення трансгенераційних передач: синдром річниці, повторення ролей та правил, сімейні таємниці тощо.

➤ Суспільно-соціальні чинники родинної детермінації:

- образ сім'ї, родини, роду в соціумі (ставлення спільноти, суспільства, держави до сім'ї, родини; ставлення соціального середовища до роду особи, до родинних та родових традицій конкретної сім'ї тощо);
- образ соціуму в сім'ї, родині, в роду (ставлення до спільноти, держави, народу в сім'ї, у родині, в роду).

Батьківська сім'я є первинним джерелом життєтворчих механізмів особистості, оскільки саме сім'я виступає і як самостійне життєтворче джерело особистості, так і проективний акумульований образ родини, роду, народу та безпосередньо існуючого соціуму. При цьому весь спектр сімейно-родинних стосунків особистості в процесі її становлення та розвитку так чи інакше

акомулюється через різні чинники: досвідно-історичний, культурно-традиційний, екзистенційно-рефлексивний, духовно-релігійний.

На основі здійсненого науково-теоретичного аналізу наукових доробок багатьох фахівців та результатів власних пілотажних досліджень може виокремити такі групи психолого-педагогічних чинників родинної детермінації особистісних криз: чинники конструювального порядку, стратегічних чинників, функціональних чинників (рис.3.3.3).

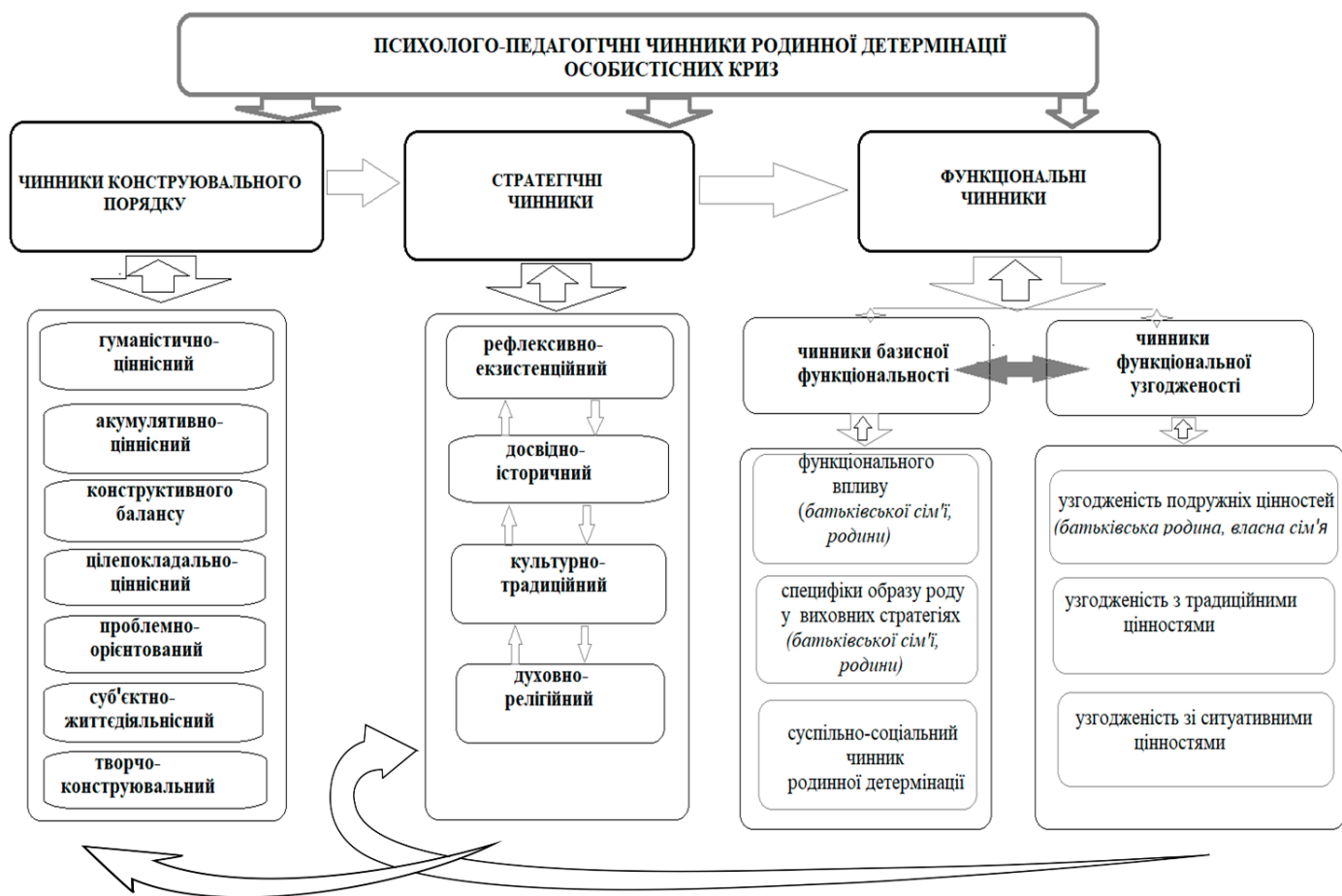

Рис.3.3.3. Типологічна модель дії психолого-педагогічних чинників родинної детермінації особистісних криз

Чинники конструювального порядку впливають як на чинники особистісної детермінації так і на чинники суспільно-групової детермінації і є свого роду зовнішнім представленням більш глибоких механізмів впливу.

Стратегічні чинники (чинники стратегічного порядку — чинники розвитку та розгортання особистості) представлені групою чинників: рефлексивно-екзистенційні, досвідно-історичні, культурно-традиційні, духовно-релігійні.

Рефлексивно-екзистенційні чинники визначають здатність особистості, спільноти чи суспільства відслідковувати зовнішні та внутрішні процеси життєтворення, виступають як метод пізнання явища, та самої суті і форми пізнання цього явища, думки, вчинку, активізують особистісний та груповий процес пізнання екзистенційних цінностей, що представлено, в першу чергу, в роботах А. Адлера, Е. Берна, З. Карпенко, С. Кузікової, А. Ленгле, А. Маслоу, В. Татенка, Т. Титаренко, В. Франкла, К. Юнга, І. Ялома та ін.

Досвідно-історичні чинники визначають стандартизовані моделі поведінки особистості, сім'ї, народу, що продемонстрували ефективність у виживанні, будуванні, творенні спільнот (сім'я, спільнота, громада, нація) протягом певного історичного періоду) та досліджувалися П. Горностаєм, В. Васютинським, Н. Пророк, Ф. Руппертом, А. Шутценбергер, Л. Юр'євою та ін.

Культурно-традиційні чинники визначають локальні та глобальні надбання, досягнення суспільства в матеріальному і духовному сегментах буття та їх проявлення в житті особистості, родини, народу, людства (досліджувалися М. Бабієм, В. Борисенко, О. Воропаєм, О. Вознесенькою, Т. Говорун, Л. Дзюбою, К. Мілютіним, А. Подольською, В. Кравцем, В. Рибалкою, М. Стельмаховичем, К. Ушинським та ін.

Духовно-релігійні чинники характеризують базові духовно-ціннісні уявлення особистості (родини, народу, міжнародних спільнот, людства) щодо значення і місця людини у світі, як особистості, як чоловіка та жінки у взаємозв'язках та у взаємостосунках з Абсолютом (досліджувалися В. Барановським, О. Баранниковим, Х. Данном, О. Климишин, П. Гусаком, В. Москальцем, Е. Помиткіним, М. Савчиним, О. Яремко, Р. Яворським та ін.

Реалізація стратегічних чинників у профілактиці та подоланні особистісних криз забезпечується дією функціональних психолого-педагогічних чинників родинної детермінації, зокрема: чинниками базисної функціональності та чинниками функціональної узгодженості.

Чинники базисної функціональності проявляються через: особистісні та опосередковані настанови, навіювання, посили батьків, сиблінгів, родичів в процесі виховання, розвитку та формування особистості у всіх системах життєдіяльності (*чинники функціонального впливу*); образ роду як частини народу (усвідомлення власної гідності як дитини свого роду та народу, знання історії свого роду, усвідомлення історії свого роду в структурі історичного, культурного, релігійного досвіду свого народу), образ роду як моделі наслідування, проявленість трансгенераційних передач (*чинники специфіки образу роду у виховних стратегіях*); образ сім'ї, родини, роду в соціумі (ставлення спільноти, суспільства, держави до сім'ї, родини, роду; родинних, родових, народних традицій), образ соціуму в сім'ї, родині, роді (ставлення до спільноти, держави, народу в сім'ї, в родині, в роді) – *суспільно-соціальний чинник*.

Чинники функціональної узгодженості проявляються через чинники: узгодженості подружніх цінностей (в батьківській та власноствореній сім'ї), узгодженості з традиційними цінностями (сімейних та особистісно набутих з традиційними цінностями конкретного народу (чи народів), представником етносу якого є особистість); узгодженість зі ситуативними цінностями (сімейних та особистісно набутих із ситуативними цінностями конкретної спільноти та суспільства в конкретному часі та просторі). Відповідно до теорії систем, зміна одного чинника призводить до зміни образу цілісної групи чинників. Зміни чинників функціональної узгодженості призводить до зміни образу стратегічних чинників. Зміна образу стратегічних чинників запускає зміну чинників конструювального порядку, що стимулюють зміну у

результативності застосування психолого-педагогічних чинників родинної детермінації в процесі профілактики чи подолання особистісних криз.

Основні результати третього розділу відображено в таких працях: [122; 126; 131–132; 149–151; 153; 155–161; 163–165; 167; 168; 170–174; 189–190; 228; 466; 766–768].

РОЗДІЛ 4

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ЧИННИКІВ РОДИННОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ НА КРИЗОВИЙ ДОСВІД ОСОБИСТОСТІ

4.1. Теоретичні положення емпіричного дослідження

4.1.1. Методологічні засади емпіричного дослідження впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на здатність особистості долати кризи

Будь-яке дослідження має відбуватися на основі «перевіраних та виправданих на практиці методологічних принципів» [401, с. 25]. Найсуттєвішими серед них є принципи детермінізму, єдності психіки та діяльності, відображення та системно-структурний принцип, різновидом якого є принцип комплексного підходу. Методологічну основу дослідження склали:

- концепції кризового розвитку особистості А. Адлера, Д. Віннікота, Е. Еріксона, С. Кузікової, П. Лушина, Т. Титаренко, А. Фройд, З. Фройда, К. Хорні, І. Ялома та ін.;

- базові положення концепцій духовно-психологічного розвитку особистості: М. Аксенов-Меєрсона, Н. Бердяєва, Л. Боффа, О. Климишин, Н. Лоського, А. Маслоу, Е. Помиткіна, К. Роджерса, В. Татенка, М. Савчина, В. Франкла, Д. Щедровицького, Ф. Яннараса та ін.;

- положення психоаналізу про структуру особистості: Е. Берна, З. Фройда, К. Юнга та ін.;

- принципові ідеї теорії сімейних систем – Є. Аркіна, Ю. Альошина, Ю. Баїкіної, О. Карабанова, Ф. Каслоу, Є. Сіляєва та ін., зокрема концепція генераційних передач М. Боуена, П. Горностая, О. Донченко, О. Іванової, Ю. Логунова, Ф. Рупперта, Б. Хеллінгера, А. Шутценбергера, К. Юнга, Л. Юр'євої та ін.;

- вчинкова парадигма в психології: М. Бахтіної, В. Киричука, О. Леонтьєва, В. Роменця, С. Рубинштейна та ін.;
- суб'єктно-вчинкова парадигма: В. Татенка;
- аксіологічна парадигма З. Карпенко;
- положення вітчизняної психології та педагогіки про становлення та розвиток особистості, представлені в працях Г. Балла, І. Бека, І. Болтівця, Л. Буркової, Л. Виготського, І. Зязюна, О. Киричука, Г. Костюка, О. Леонтьєва, С. Максименка, І. Манохи, В. Москальця, В. Панка, Е. Помиткіна, Н. Пророк, В. Рибалки, В. Роменця, С. Рубінштейна, М. Слюсаревського, Т. Яценко та ін.

Дослідницькі підходи розроблені на основі засад гуманістичної психології, серед яких: теорія А. Маслоу щодо самоактуалізації особистості [390]; концепція В. Франкла пошуку смислу [636]; концепція особистісної цінності індивіда за К. Роджерсом [543]; теорія систем П. Платонова [488].

Методологічні підходи дослідження психолого-педагогічних чинників родинної детермінації особистісних криз дали змогу виділити оціночні критерії емпіричного дослідження (*Додаток В.1*). Результат дії психолого-педагогічних чинників родинної детермінації особистісних криз розглядається через взаємодію стратегічних та функціональних чинників за оцінювальними критеріями: потребово-мотиваційним, когнітивно-інформаційним, емоційно-почуттєвим, регулятивно-вольовим, поведінково-результативним.

Усі оцінювальні критерії (відображають характер взаємодії особистості з кризовим досвідом) представлені трьома основними напрямками (векторами) емпіричних досліджень, зокрема:

- 1) дослідження інтергенераційного спектра впливу на особистість (сценарно-модельних структур впливу батьківської, сім'ї та родини);
- 2) дослідження трансгенераційного впливу на особистість;
- 3) дослідження особливостей та специфіки сприймання особистістю батьківської сім'ї, родини, роду, народу.

4.1.2. Особливості перебігу емпіричного дослідження та застосування дослідницького інструментарію

У роботі була використана значна кількість методик для здійснення якісного аналізу досліджуваних складників. Якісні показники дослідження мають нестандартизований характер і дають змогу виявити неусвідомлені мотиви, позиції, образи, сценарії особистості та групи, а також дослідити сегмент свідомого приховування респондентом інформації, що в сукупності дозволяє більш точно розкрити причинно-наслідкові зв'язки чинників життєдіяльності особистості та рівнів її розвитку у всіх сферах (потребово-мотиваційній, когнітивно-інформаційній, емоційно-почуттєвій, регулятивно-вольовій, поведінково-результативній) і розглянути особистісні механізми активізації криз та їх подолання.

У дослідженні використовувалися, зокрема, і герменевтичні підходи та методи. «Розвиток теорії герменевтичного методу відбувався завдяки науковій дискусії між представниками різних філософських та психологічних шкіл: розширювалися межі значень терміна "герменевтика", визначалася зона застосування герменевтичного методу в психологічному дослідженні, де об'єктами представлені психологічний аналіз унікальних продуктів творчості та унікальна психологічна індивідуальність людини, її неповторний життєвий шлях», – зазначає український науковець Д. Шульженко [685].

Одним з основних понять герменевтичного дослідження є герменевтичне коло [102], що зводиться до усвідомлення синергетичності частки та цілого. При цьому для досягнення цього ж цілого водночас необхідне усвідомлення і пізнання окремих його частин як гомогенних (однорідних), так і гетерогенних (різномірних), а для розуміння окремих частин необхідне одночасне пізнання цілісної структури. Даний процес передбачає постійне розв'язання суперечностей між цілим та частинами та уточнення цих часток на основі системного розуміння цілого [102; 224]. Аналіз досліджень побудованих на принципах герменевтики передбачає постійне повернення від

загального / цілого до часток, та від часток до загального / цілого і водночас передбачає аналіз через призму взаємозумовлених співвідношень: «знання–пізнання», «знання–розуміння», «розуміння частин і цілого», «розуміння і пояснення». Відбувається свого роду діалектичний зв'язок між сегментами та цілісним образом дослідження.

Сукупне дослідження впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на специфіку проживання особистістю життєвих криз тривало протягом 2005-2018 р.р. Цільові вибірки дослідження представлені у Додатку В.2.

У таблиці 4.1.1. презентовано загальна картину розподілу дослідницького інструментарію при дослідженні впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на характер проживання особистістю кризового досвіду.

Таблиця 4.1.1

Інструментарій емпіричного дослідження впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на характер проживання особистісних криз

Вектори дослідження	Застосовані методики вивчення особистості за оцінювальними критеріями впливу стратегічних чинників: потребово-мотиваційний, когнітивно-інформаційний, емоційно-почуттєвий, регулятивно-вольовий, поведінково-результативний			
	Рефлексивно-екзистенційні	Культурно-традиційні	Досвідно-історичні	Духовно-релігійні
Інтергенераційний вплив	A, B, C, D, E, G, I, K, M, L, N, O, R	A, B, C, D, E, F, G, H, K, M, L, O, P, S	A, B, C, I, J, K, M, L, P, R, S	A, I, M, L, O, P
Трансгенераційний вплив	D, E, G, J, K, M, L, N, O, P	D, G, H, K, M, L, O, P	D, I, J, K, M, L, P	D, I, M, L, P
Характер обистісного сприймання (особистісний досвід)	A, D, E, G, I, K, L, M, N, O, P, R	A, D, E, F, G, H, K, L, M, O, P, S	A, D, F, I, J, K, L, M, P, R, S	A, I, L, M, O, P

Рзглянемоо детельніше перелік інструментарію дослідження:

➤ Кількісний аналіз здійснювався за допомогою:

A – авторські анкети соціологічного спрямування: перспектив родинної

соціалізації молоді; на виявлення проявів алкогольної залежності серед студентської молоді; на «приналежність родини, роду особистості до зони голодомору»; на готовність молоді до шлюбу;

В – авторські анкети з дослідження потребово-мотиваційної сфери особистості;

С – методика визначення готовності суб'єкта до шлюбу за Т. Орловою (1993) [463];

Д – методика дослідження емоційного стану за К. Ізардом [248];

Е – методика дослідження емоційного вигорання за В. Бойком [61];

Ф – методи діагностики рівня взаємин суб'єкта в різних вагомих для нього групах (В. Рибалка, І. Федоришина та ін., 1992 р.) [539];

Г – стандартизований тест «Суб'єктивного прояву» (1992) [539];

Н – методика афіліативного розподілу мотивації за М. Мехребіаном (1982) [459; 793];

І – методика оцінки особистісних прийнять за Дж. Пауеллом (1976) [474; 808];

Ж – самоактуалізаційний тест (САТ) [558];

К – проєктивні діагностичні методики (*Методика М. Панфілової «Кактус»*; *Методика Р. Бернса, С. Кауфмана «Кінетичний малюнок сім'ї»*; *Методика Дж. Бука «Дім, дерево, людина»*; *Дитячий аперцептивний тест (САТ) (Л. Беллак)*, *методика портретних виборів Сонді*, *методика кольорової суб'єктивізації тощо*).

➤ Якісний аналіз здійснювався за допомогою застосування:

Л – методів психотерапевтичного інтерв'ювання;

М – авторської методики проєктивного інтерв'ювання;;

Н – домашніх описів внутрішніх станів особистості;

О – методів дослідження проєктивних образів казкотерапії (за Л. Гридковець, Р. Ткач) [167; 466];

Р – психологічних методів моделювання складних психосоціальних систем (методи сопричасної психотерапії, структурні системні розстановки,

позиційна казкотерапія, сімейні розстановки за Б. Хеллінгером, класична генограма, асоціативна генограма, пісочна терапія тощо);

R – методів візуальної психодіагностики;

S – методики «Зелена кімната».

Оцінка отриманих результатів в експериментальних групах відбувалася відповідно до виявлених тенденцій герменевтичного дослідження. Здобуті в дослідженні емпіричні та герменевтичні дані статистично оброблялися за допомогою програмного забезпечення MS Excel 6.0., MS Excel 8.0 та програмного забезпечення STATISTICA. Було здійснено однофакторний та двофакторний аналіз зібраних даних, досліджено середні показники у вибірках, виявлені показники дисперсії за різними групами, проведено кореляційний аналіз отриманих результатів за дослідницькими критеріями.

4.2. Результати емпіричного дослідження чинників родинної детермінанти життєконструювання особистості

4.2.1. Дослідження впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на життєконструювання особистості за інтергенераційним дослідницьким вектором

Описуючи вплив культурно-традиційних чинників родинної детермінації, український дослідник-науковець Д. Іванов зазначив: «Передача сенсів від батьків до дітей визначається як міжпоколінні родинні трансмісії в системі дитячо-батьківської взаємодії. Суть зазначеного процесу така. Якщо акт виробництва сенсу (на батьківському рівні) припускає включення у систему значень і їхніх домінант дитини як об'єкта фрустрованих бажань і потреб, то формування аналогічної структури у дитини буде визначено інтенціями, заданими батьківським несвідомим. У силу цього різноманітні за формами і проявами проблеми і конфлікти батьків стають проблемою, яку

переживає дитина. Індивідуальність дитини, що формується в таких умовах, часто має батьківські риси і батьківські вади; несвідомі інтенції відношення до дитини, зумовлені проблемою, що переживають батьки, в сукупності формують фонові умови розвитку індивідуальності дитини. У свою чергу, дитина у стосунках з батьками формує власну систему значень і сенсів за зразком та подобою батьківської, тобто концептуалізує батьківський досвід взаємодії з реальністю» [250, с. 11].

Проаналізуємо вплив психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на життєконструювання особистості у цілому та кризового досвіду зокрема.

Результат дії рефлексивно-екзистенційних та духовно-релігійних психолого-педагогічних чинників

«Досвід себе самого є немовби сировиною для створення структури, відомої, як поняття Я», – зазначає Г.Кжиштечко [378, с. 182]. Саме в потребоно-мотиваційній та емоційно-почуттєвій сферах особистості засновник гуманістичної психології рекомендував шукати конкретні рушійні чинники Я — розвитку особистості.

Потреба в любові, захищеності є однією з основних потреб людини (Г. Васильченко, А. Маслоу, Ф. Перлз, Б. Хеллінгер та ін.). Задоволення / незадоволення потреби формує передумови розвитку позитивного / негативного життєвого сценарію. На думку Е. Берна, під впливом прийняття батьківської любові у дитини розвивається потреба самій дарувати любов, що, в свою чергу, забезпечує самоактуалізаційні потреби в прийнятті та даруванні любові [48, с. 182]. Альтруїстичні потреби особистості спонукають до розвитку альтруїстичних мотивів її вчинків.

Прийняття особистістю себе в своїй неповторності є однією з найголовніших умов повноти життя, і це підтверджують праці О. Баранникова, О. Бондаренка, П. Горностая, О. Климишин, О. Колісника, А. Ленгле, А. Маслоу, М. Савчина, Д. Пауелла, Е. Помиткіна, К. Роджерса, В. Татенка,

Т. Титаренко, В. Франкла, В. Халанського та ін. Людина може любити іншого лише в межах любові до себе («Возлюби ближнього як самого себе»). Аналіз описів образу «ідеальної матері» та «ідеального батька» дав змогу виявити, що образ «ідеальної матері» для більшості респондентів асоціюється з ніжністю, добротою, щирістю, турботою та опікою. Виважену оцінку здатні дати лише 19,8 %–24,2% студентів (у залежності від років дослідження), натомість 21,1–25,02% продемонстрували високу критичність до недоліків матерів попри позитивне їх оцінювання. Наділили матерів нереалістичними якостями 54,0–59,01% студентів. Наприклад, переконання в тому, що матір є експертом у галузі економіки не підтверджувалося наявністю в неї не тільки фахового диплома, а навіть дипломом про вищу освіту.

З одного боку, некритичний образ матері та батька посилює їхню позитивність, а також вплив, з іншого – сприяє розвитку співзалежних батьківсько–дитячих взаємин, що може негативно вплинути на побудову власної сім'ї.

Образ батька у дослідницьких вибірках має більш негативно-виражений характер. При низьких показниках критичності 20,9–26,1% студентів дали батькові низьку оцінку, що свідчить про наявність кризи стосунків у системах «чоловіка–жінка», «батько–дитина». Незважаючи на те, що 12,1–16,0% респондентів дали низьку оцінку батькові, вони проявили надмірну критичність до нього, що також свідчить про наявність кризової комунікації в системі «батько–дитина». Позитивна оцінка за наявності високих показників критики є у 6,8–9,1%% студентів і демонструє недовіру особистості до батьківського досвіду та знань. Лише 25,1–29,15% — демонструють об'єктивно-позитивне оцінювання членів сім'ї. Мають ідеалізоване уявлення про рідних людей 28,1–31,0%. Поважне ставлення до батька як до особистості, як до чоловіка є у 57,2% студентів.

Дослідження показали, що кризові стосунки між батьками негативно відбиваються на здатності дітей до альтруїзму в своїх сім'ях. Серед мотивів

щодо одруження присутній такий розподіл: комунікативно-альтруїстичний (узагальнений показник – 42,3% студентів), гедоністичний (узагальнений показник – 26,5%), синдром «втечі в подружжя» (узагальнений показник – 30,1%). Погоджуються на одруження через любов (залежно від років дослідження 35–39%), узаконення інтимних стосунків (49–52%), узаконення вагітності (15–18%). Лише 17% студентської молоді мають конгруентну мотивацію до одруження, серед наречених ці показники є вищими і залежать від середовища (для релігійного середовища – 64%, для позарелігійного середовища — 25%), що свідчить про те, що з дорослінням позитивнішою стає і мотивація на одруження.

Образ батьківської родини також відображається і у ставленні молоді до потенційного подружнього партнера: 8–12% студентів є невибагливими, 20–24% — мають завищені вимоги, 36–40%% – мають взаємини не з реальною людиною, а лише з власним спроектованим образом. Тобто у всіх зазначених випадках закладений механізм розвитку подружньої кризи.

Дослідження показало, що в різних вибірках змінюються тенденції в образах батьків (табл. 4.2.1).

Таблиця 4.2.1

Показники кореляційних зв'язків впливу «ставлення особистості до батьків» на «ставлення до себе» та «ставлення до партнера»

Категорія досліджуваної групи	Категорія впливу на особисте життя	Ставлення до образу батьків	
		Матір	Батько
Студентська молодь	Я	0,84	0,79
	Образ майбутнього партнера	0,98	0,70
Наречені, що готуються до шлюбу (бралися лише пари, що перебували в стані закоханості)	Я	0,73	0,52
	Ставлення до партнера	0,70	0,43
Молоді сім'ї	Я	0,84	0,79
	Ставлення до партнера	0,98	0,88
Кризові сім'ї	Я	0,74	0,69
	Ставлення до партнера	0,73	0,72

У наречених, які вже перейшли стан закоханості (або й не мали її), показники кореляційних зв'язків сприймання власного образу та образу партнера ідентичні до показників у студентської молоді. Наречені, які перебувають у стані закоханості, мають більш позитивну оцінку власного образу і образу матері та батька (вийнятковими є лише ті випадки, коли батьки не згодні з одруженням своїх дітей). Молоді подружні пари, які мають гармонійні стосунки, більше зорієнтовані один на одного, і сприймання образу батьків у них має позитивно-нейтральний характер. Натомість в кризових молодих подружніх парах тенденція змінюється і образ батьків різко стає вагомим. При цьому і у жінки, і у чоловіка домінуючий зв'язок простежується з матір'ю. У зрілих подружніх парах з гармонійними відносинами образ батьків має нейтрально-позитивний характер, а у кризових зрілих парах – нейтральний з незначною тенденцією до негативізму. Така тенденція добре простежується на кореляційних зв'язках між сприйманням особистістю «власного образу» і «образу батька та матері», між «образом свого партнера» та «образом батька та матері».

Аналіз кореляційних зв'язків за тестом «Суб'єктивного прояву» свідчить про те, що образ власного Я особистості і образ партнера корелює з образом батька та матері. Найменші показники кореляції припадають на період закоханості молодих людей, коли вони прийняли рішення одружитися. За тестом повноти життя Дж. Пауелла, пряма і наближена до 1 (0.97–0.98) кореляція притаманна особистості з високою, але адекватною самооцінкою із гармонійної родини. Натомість кореляційні зв'язки у сприйманні власного образу особи з низькою самооцінкою і негативним та негативно-нейтральним образом батька та матері мають нелінійний характер і залежать від багатьох інших факторів.

У батьківській родині закладаються базові цінності особистості. У першу чергу, саме в батьківській родині формується ставлення особистості до себе, як до цінності, і як до представника свого народу, носія своєї мови, носія

базових цінностей. Проведений аналіз результатів дослідження довільного порядку 500 анкет молоді до 25 років (2013 р.) за показниками ставлення молоді до шлюбу, релігійної активності, мовних уподобань дали такі показники кореляційних зв'язків (табл. 4.2.2):

Таблиця 4.2.2

Показники кореляційних зв'язків між складовими ціннісних орієнтацій

	Ставлення до шлюбу	Мова	Релігійна активність
ставлення до шлюбу	1,00	0,91	0,82
мовні уподобання	0,91	1,00	0,71
релігійна активність	0,82	0,71	1,00

Аналіз результатів досліджень, представлених у таблиці 4.2.2 свідчить, що зазначені складові ціннісних орієнтацій мають прямі кореляційні зв'язки високого рівня. Тобто ставлення до шлюбу, як до дару та таїнства, корелює з активною релігійністю та вжитком української мови. Проте варто зазначити, що результати досліджень, пов'язані мовною складовою ціннісних орієнтацій, після Революції Гідності мають певну відмінність, аналіз яких представлено у параграфі 4.2.3.

Рівень розвитку ставлення особистості до себе як до представника своєї статі з відповідними проявами психо-сексуальної культури під дією психолого-педагогічних чинників родинної детермінації мають наступний розподіл на рівні (табл. 4.2.3.):

Таблиця 4.2.3.

**Сутнісні показники рівнів прояву психосексуальної культури
особистості під дією психолого-педагогічних чинників родинної
детермінації життєтворення особистості [161]**

Оціночні критерії	РІВНІ		
	Високий	Середній	Низький
1	2	3	4
Потребово-мотивацій-ний	Наявність життєтворчої потреби; альтруїстично-комунікативної установки на початок статевого життя та психосексуальну активність; внутрішньої потреби у шлюбній реалізації власної сексуальності; потреби в розвитку мовних засобів спілкування з партнером; потреби у “посвяті” себе коханій людині.	Споживацька установка на початок статевого життя та сексуальних відносин; потреба у створенні міцної власної родини в майбутньому із допуском на сучасному етапі певних експериментів; установка на подальше засвоєння засобів комунікації. Установка на взаємовигідне спілкування з представником протилежної статі	Обумовленість статевого життя виключно задоволенням фізіологічних потреб; відсутність потреби в оволодінні засобами комунікації; відсутність ціннісних елементів у потребова-мотиваційних проявах; наявність позитивних установок на різнопартнерні сексуальні стосунки
Когнітивно-інформацій-ний	Володіння знаннями щодо особливостей розвитку та проявів власної статевої та сексуальності, володіння мовними засобами, що дають змогу передавати власну думку, почуття, розуміння, ментальності.	Володіння елементарними науковими знаннями щодо особливостей розвитку та проявів власної статевої та сексуальності, адекватне володіння мовними засобами, брак вміння передавати власні почуття та думки, розуміння та прийняття певних проявів власної ментальності	Відсутність знань щодо особливостей розвитку та проявів власної статевої та сексуальності, неадекватне володіння мовними засобами із психосексуальної тематики, відкидання будь-яких проявів власної ментальності, ментальності свого народу
Регулятивно-вольовий	Визнання моральних норм статево-рольової поведінки та цінностей народу, до якого належиш; наявність внутрішньої установки на повагу до співрозмовника; неприпустимість вживання принизливих слів щодо себе та інших	Теоретичне прийняття норм статево-рольової поведінки даного суспільства з допусканням відходження від них, визнання цінностей народу, до якого належиш, як того що має право на існування; відсутність категоричної установки на вживання брутальних та принизливих слів	Відкидання норм статево-рольової поведінки прийнятої в даному суспільстві; невизнання духовних цінностей народу у сфері спілкування чоловіка та жінки; відсутність вживання брутальних та принизливих слів

Продовж. табл. 4.2.3

1	2	3	4
Емоційно-почуттєвий	Розуміння власних почуттів, наявність почуття вдячності за власне існування, потенційна та наявна спроможність любити та кохати, вміння не тільки говорити компліменти, але й відчувати сказане, відчувати себе представником власного народу	Певне розуміння власних почуттів, наявність почуття вдячності лише за конкретні послуги та допомогу, наявність прагнення кохати та любити, наявність бажання говорити компліменти, певною мірою відчування себе представником свого народу	Неадекватне розуміння власних почуттів; домінування відчуття обов'язку інших по відношенню до тебе, негативне ставлення до цноти, відсутність прагнення до серйозних стосунків та почуттів, відсутність бажання говорити компліменти, байдуже ставлення до власних ментальних проявів
Поведінково-результативний	Відмова від брутальних та принизливих слів стосовно себе та інших як у внутрішній, так і зовнішній мові; повага до власної статі, сексуальних проявів; доведення на власному прикладі переваги морально-ціннісних засад у статевих та гендерних репрезентаціях; особистісне прийняття ментального та релігійного простору свого народу, родини, усвідомлення власного місця в цьому просторі як представника конкретної статі	Намагання не вживати брутальних та принизливих слів стосовно себе та інших; допуск, як винятку, негативних сексуальних проявів; визнання, принаймні на словах, переваги морально-ціннісних засад у статевих та гендерних репрезентаціях; визнання особливостей ментального та релігійного простору свого народу та родини, як таких, що мають право на існування.	Вживання брутальних та принизливих слів стосовно себе та інших як у внутрішній мові, так і в зовнішній; легковажне ставлення до статевого життя, відсутність ціннісних установок при власній статевій та сексуальній репрезентації; байдуже ставлення до ментально-релігійного простору свого народу

За потребо-мотиваційним оціночним критерієм результатів досліджень серед неодруженої молоді (2005–2013 р.р.): для переважної більшості респондентів (81–83% дівчат та 64–67% хлопців) любов є провідним мотивом до початку сексуальних стосунків. Водночас 64–71% дівчат та 91–93% юнаків зізнаються, що в умовах приємної інтимної ситуації розглядають сексуальний контакт як сексуальну комунікацію (див. табл. 4.2.4).

Таблиця 4.2.4

**Розподіл за роками дослідження показників гедоністичних проявів щодо
сексуальної активності студентів**

Рівень прояву гедонічного мотиву	1998 р.		2003 р.		2007 р.		2010 р.		2013 р.		2018 р.	
	Д*.	Х*.	Д.	Х.	Д.	Х.	Д.	Х.	Д.	Х.	Д.	Х.
Домінування	5%	28%	21%	35%	24%	37%	28%	38%	30%	40%	30%	40%
Наявність	59%	64%	46%	59%	45%	56%	44%	55%	45%	51%	45%	51%

* Д – дівчата, Х – хлопці

Результати досліджень показали легковажне ставлення до сексуального життя серед молоді, що несе за собою ризик отримання венеричних захворювань, ВІЛ, а також призводить до розвитку сценаріїв безвідповідальної міжстатевої взаємодії вже у сімейних стосунках, переживання криз та розпаду сімей.

Серед анкет учасників досліджень (2010, 2014 та 2018 років) було виділено чотири групи (кожна з яких складалася з 30 осіб – 15 дівчат, 15 хлопців.), які мали діаметрально протилежні умови зростання та виховання в батьківській родині. До першої групи потрапила молодь, що зростала в гармонійній релігійній родині, друга – в кризовій релігійній родині, третя – в гармонійній нерелігійній родині, четверта – в кризовій нерелігійній родині. Було досліджено у респондентів Я-образ на початку статевих стосунків та в подальшій статевій комунікації (див. табл. 4.2.5.).

Аналіз результатів показав, що діти з нерелігійних родин більше спрямовані на «принцип задоволення», ніж діти з релігійних родин. Представники обох груп кризових родин більш-менш однаково зорієнтовані на отримування «поглажування» в статевих комунікаціях. Водночас молодь з кризових релігійних родин більше направлена на догодження партнерові, ніж з нерелігійних сімей. На нашу думку, це відбувається внаслідок зосередження на синтезі двох складників: дитячої психотравми з її моделлю виживання в кризових умовах та християнському принципі милосердя до іншого. Подібне

зосередження призводить до деструктивних сценаріїв взаємодії особи уже у власній сім'ї, серед яких найбільш часто вживаним є сценарій жертви, який активізує так званий трикутник Карпмана «жертва–агресор–рятувальник» та запускає моделі залежної та співзалежної поведінки. Водночас молодь з релігійних родин (у всіх їх проявах) більш зорієнтована на вибудові стосунків між особами протилежної статі за принципом «гідної взаємодії і дарування».

Таблиця 4.2.5

Показники провідних мотивів сексуальної взаємодії серед неодруженої молоді

Досліджуваний образ домінантної взаємодії	Категорія родин походження респондентів											
	Кризова нерелігій- на родина			Гармонійна нерелі- гійна родина			Кризова релігійна родина			Гармонійна релігій- на родина		
	Роки досліджень											
	2010	2014	2018	2010	2014	2018	2010	2014	2018	2010	2014	2018
Високе рангове місце «принципу задоволення» в сексуальних стосунках	14/47%	11/37%	15/50%	16/ 53%	14/47%	20/67%	1/ 3%	0/0%	2/7%	0/ 0%	0/0%	1/3%
Високе рангове місце отримання «поглажування» в статевих комунікаціях	28/93%	29/97%	29/97%	14/47%	26/87%	29/97%	27/90%	17/57%	20/67%	23/77%	11/37%	15/50%
Високе рангове місце мотиву емоційної потреби в догоджанні партнеру	17/57%	11/37%	10/33%	11/37%	11/37%	10/33%	26/87%	11/37%	15/50%	11/37%	17/57%	16/53%
Високе рангове місце мотиву на гіднісну взаємодію і дарування	4/13%	8/27%	10/33%	11/37%	12/40%	18/60%	11 /37%	17/57%	20/67%	17/57%	20/67%	25/83%

*молодь з релігійних родин, представлена в даному сегменті дослідження, належить до спільнот УГКЦ

**результати подані у вигляді а/в%, де перше число характеризує кількість учасників у виявленні компонентом, а друге – відсоток цих респондентів у загальній вибірці конкретної групи, заокруглений до цілого.

За останні роки відбулися певні зміни у сприйманні молоді щодо цінності себе та статевої взаємодії, що, ймовірно, обумовлене досвідом

Революції Гідності. Особистісна переоцінка цінностей у досліджуваній категорії молоді змінила внутрішні образи бажаної статевої взаємодії, що призвело до переорієнтації цих образів (гідність та дарування). Звісно, внутрішній образ не забезпечує відповідних поведінкових проявів, але активізує відповідний внутрішній вчинок, який є образом ідентичного зовнішнього вчинку і його стимулятором.

За І. Коном психосексуальний розвиток є «результатом статевої соціалізації, в ході якого індивід засвоює певну статеву роль і правила сексуальної поведінки» [300, с. 182], а засвоєння цих правил та норм відбувається, в першу чергу, під дією психолого-педагогічних чинників родинної детермінації життєконструювання. Образи чоловіка та жінки, а також усвідомлення себе чоловіком чи жінкою та активізація психосексуальної спрямованості особистості закладаються в батьківській родині. Аналіз результатів лонгітюдного дослідження, здійсненого за допомогою наративних методів, щодо ставлення та сприймання молоді до нетрадиційної сексуальної орієнтації представлений у табл. 4.2.6.

Таблиця 4.2.6

Динаміка показників змін у ставленні молоді до нетрадиційної сексуальної орієнтації у дослідницький період 1996–2017 рр.

Роки досліджень	1996 (130 осіб.)		1998 (130 осіб)		2000 (338 осіб)		2002 (2000 осіб)		2007 (2000 осіб)		2010 (2000 осіб)		2012 (2000 осіб)		2017 (150 осіб)
Вид ставлення до нетрадиційної сексуальної орієнтації	Д*	Ю*	Д	Ю	Д	Ю	Д	Ю	Д	Ю	Д	Ю	Д	Ю	Д
Різновид любові	0%	0%	3%	2%	5%	3%	6%	3,5%	8%	4,3%	9,5%	4%	16%	8%	22%
Природний різновид	7%	4%	11%	8%	13%	9%	16%	12%	22%	14,3%	23,5%	19%	24%	16,2%	36%
Допуск власного експериментування	4%	2%	8%	4%	9%	4%	9%	4%	10,5%	6%	11,0%	7,5 %	11,7%	8%	12,7%

*Д – дівчата, Ю – юнаки

Результати досліджень, наведені в табл. 4.2.6, підтверджують зростаючу тенденцію до позитивного сприймання образу нетрадиційної сексуальної орієнтації в молодіжному середовищі. Вдалося виявити більш позитивне ставлення до нетрадиційної сексуальної орієнтації у дівчат, ніж у хлопців. Ймовірно, це пов'язано з тим, що нетрадиційна орієнтація у чоловіків проявляється у більш вираженій формі, ніж у дівчат. Збільшення показників сприятливого ставлення до неприродної сексуальної взаємодії пояснюється, на нашу думку, двома факторами: психолого-педагогічними чинниками соціального середовища та психолого-педагогічними чинниками родинної детермінації. Де перші формують у сучасному суспільстві позитивний образ психосексуальної невідповідності, а другі не забезпечують формування позитивного образу сім'ї, родини, міжстатевої комунікації.

Наприклад, серед студентів–психологів досліджуваної вибірки в 2010 році показники «позитивного образу гомосексуальних експериментів» серед студентів четвертого курсу КНПУ імені М.П. Драгоманова становили 24 %, а показники «допуску власного експериментування» – 11,2%, натомість серед студентів-психологів КІБіТ (четвертого курсу денного та заочного відділень) – ці показники становили відповідно 5% та 0%. Тобто позитивна позиція соціального середовища вищого навчального закладу формує атмосферу ситуативної обумовленості розвитку пасивної чи активної гомосексуальності у студентів. Внутрішній набутий образ може стати зовнішньою дією, переважно в умовах, коли існують передумови для розвитку зазначеного переходу, що були сформовані на більш ранніх етапах формування особистості.

Дослідження серед клієнтів власної психоконсультативної практики (1998–2018 рр.) з гомосексуальним потягом (149 осіб) показало, що у 90,6 % опитуваних простежується деформація образу «внутрішньої жінки» та «внутрішнього чоловіка» (ці поняття ми розглядаємо в контексті вчення К. Юнга, ініціативної терапії, християнського розуміння взаємодії в системі

«чоловік–жінка»), які, в свою чергу, формуються за образом матері та батька, тобто в батьківській сім'ї [388; 470]. Натомість у довільній вибірці з гетеросексуальними відносинами (150 осіб) цей показник деформації становив лише 43,3%. Наведені результати дослідження підтверджують важливість психолого-педагогічних чинників родинної детермінації у формуванні природовідповідного, конструктивного Я-образу, з когруентними образами «внутрішньої жінки» та «внутрішнього чоловіка», оскільки в іншому випадку особистість потрапляє в зону кризи власної статевої чи сексуальної ідентичності.

Не тільки Я-образ та Я-концепція дають можливість зрозуміти характер взаємодії особистості з кризою, але і її ставлення до життя. Результати досліджень різних цільових груп ставлення до власного життя (за Дж. Пауеллом) представлені у табл. 4.2.8. До аналітичної вибірки потрапили лише ті особи, що мають пасивну або відсутню релігійну практику (по 100 осіб в кожній групі).

Презентовані у таблиці 4.2.8. результати досліджень свідчать про те, що найбільш оптимістичне сприймання життя належить нареченим, і попри те, що загальний показник у ставленні до життя вищий у молодих подружніх пар, ніж у студентської молоді, студенти більше зорієнтовані на радість життя, безтурботність, пригоди. Натомість у подружніх пар суттєво збільшуються показники, що визначають поважне ставлення до старості, смерті, травматичного досвіду. Серед вибірки одружених респондентів найвищі показники задоволення життям були у тих, хто очікував дитину або мав щойно народжену (при чому основна частина представлених у цій вибірці респондентів мали досвід спільних пологів).

Таблиця 4.2.8

Показники змін у ставленні до життя серед молодіжних вибірок

	Студентська молодь		Наречені		Молоді подружні пари	
	2010 р.	2015 р.	2010 р.	2015 р.	2010 р.	2015 р.
1	2	3	4	5	6	7
Важливе / не має реального значення	2,00	2,61	3,22	3,10	2,41	2,91
Чудове /жахливе	2,52	2,00	2,91	2,81	2,61	2,22
Низка цікавих пригод / безперестанне суперництво	2,22	2,11	2,44	2,52	2,20	2,31
Безперервне набуття знань / втрата ілюзій	2,01	2,07	2,62	2,52	2,12	2,07
Дещо, що надає задоволення / дещо, що викликає постійне незадоволення	2,01	2,12	2,92	2,81	2,03	2,41
Поклик до кращого / руйнація наших планів	2, 02	2,51	3,11	3,12	2,31	2,72
Осміслене / безглузде	2,31	2,63	3,23	3,51	2,91	3,21
Занадто коротке / занадто довге	2,32	2,06	3,23	3,51	2,73	2,22
Надихає / нагання нудьгу	2,21	2,22	3,21	3,52	2,82	2,42
Час зростання / виживання	2,52	2,41	3,21	3,33	2,41	2,02

Також можемо констатувати певні відмінності між показниками 2010 р. та 2015 р. Фактор війни в Україні найбільше позначився на подружніх парах. Для студентів події Майдану та війни на Сході України є більш оптимістичними з позиції майбутнього і перспектив змін. Наречені також схильні орієнтуватися більше на позитивний розвиток подій внаслідок певної ейфорії обумовленої їхнім станом закоханості. А от у молодих подружніх пар внаслідок війни спостерігалось, з одного боку, переосмислення цінності життя, а з іншого, – певна песимістичність. Крім того, показники 2015 р. мають значно меншу дисперсійність, ніж всі решта, подані в таблиці. Це означає, що в одружених респондентів зменшився діапазон «розкидання» даних, тобто

показники свідчать про їхню більшу виваженість і відповідальність.

Однак слід зауважити, що на момент дослідження особливий песимізм спостерігався за шкалою «з нетерпінням чекаю на завтра/боюсь його». Це свідчить про те, що саме молоді подружні пари перебували на той час в певному стресі–очікуванні щодо ймовірності призиву чоловіків у зону АТО. До вибірки даного сегменту дослідження не потрапили подружні пари учасників бойових дій.

Натомість у дослідженнях лютого–квітня 2018 року, попри ідентичність переважної більшості показників до показників 2015 року, саме показник сприймання майбутнього засвідчив зростання віри в прийдешній час (2,55).

Порівняльний аналіз показників ставлення до життя у подружніх парах з активною релігійною парктикою і без неї показав, що у першій групі спостерігається оптимістичніше ставлення до кризових подій, ніж у другій (див. табл. 4.2.9).

Таблиця 4.2.9

**Порівняльні характеристики ставлення до життя одруженої молоді
релігійного та позарелігійного середовища**

Різновид середовища	Нерелігійне середовище		Релігійне середовище	
Роки	2015	2018	2015	2018
Важливе / неважливе	2,91	2,82	3,21	3,25
Ряд цікавих пригод / безперестанне суперництво	2,31	2,35	2,52	3,10
Безперервне набуття знань / втрата ілюзій	2,07	2,11	2,30	2,56
Дещо, що надає задоволення / дещо, що викликає постійне незадоволення	2,41	2,49	2,71	2,82
Поклик до кращого / руйнація наших планів	2,72	2,62	3,22	3,22
Осміслене / безглузде	3,21	3,22	3,43	3,71
Усереднені показники	2,61	2,60	2,90	3,11

У таблиці 4.2.9. наведені лише деякі показники ставлення респондентів до життя, водночас вони свідчать про позитивний вплив релігійного чинника на уявлення особистості про цінність власного життя.

Людська особистість є складною біо-психо-соціо-онто системою. Відповідно на формування образу власного Я впливають усі складові цієї системи. Хвороби людини можуть бути обумовленими деформацією її

біологічної системи (внаслідок дії вірусів, фізичних ушкоджень тощо), психологічної (стреси, «застрягання» в локальних та лонгітюдних кризах тощо), духовної (деформація екзистенційної, сутнісної чи трансцендентної свободи). Взаємовплив кризового досвіду особистості, обумовленого родинною детермінантою, та її захворюваності досліджувався у трьох вибірках (кожна по 30 осіб, вік респондентів 25–35 років – загальна кількість 90 осіб) за критеріями частоти захворювань: рідко, помірно.

Дослідження показало, що ставлення до себе суттєво не впливає на розвиток тяжкої хронічної чи смертельної хвороби. Дослідження мовленнєвих установок серед 80-річних респондентів (15 осіб) свідчить, що для літніх людей хвороба асоціюється з непотрібністю і впливає на Я-образ, що обумовлене не стільки віком, як негативними настановами епохи, в якій вони розвивалися. Так, їхні онуки часто ще з дитинства чули від них негативні навіювання щодо майбутнього нащадків на кшталт: «Ой, це ж тебе заміж ніхто не візьме»; «Кому ж ти хвора будеш буде потрібна»; «В тебе поганий зір – ніхто не захоче мати тебе за дружину» тощо.

Результати дослідження також свідчать про те, що благополуччя в батьківській родині прямолінійно не впливає на розвиток тяжкого захворювання проте впливає на непростення батька та матері. На ставлення особистості до себе більше впливає непростення батька ($r = 0,36$), ніж непростення матері ($r = 0,27$). Також важливим чинником, який впливає на Я-образ особистості, є наявність абортів у родинній системі. Було виокремлено три базових стратегії щодо цінності людського життя в родинній системі: намір абортів батьками самого досліджуваного, наявність здійснених абортів у родинній системі, безумовне прийняття цінності людського життя в сім'ї. Наявність абортів у сценарію в свідомому чи несвідомому особистості корелює більше з розвитком тяжких хронічних та смертельних захворювань ($r = 0,32$), ніж з непростенням батька ($r = 0,29$) та матері ($r = 0,29$) (див. табл. 4.2.10).

Таблиця 4.2.10

Показники кореляційних зв'язків у системі кризових переживань особистості ($p < 0,05$)

Чинник	Ставлення до себе	Частота захворювань	Наявність хронічного або смертельного захворювання	Наявність непростення батька	Наявність непростення матері	Наявність абортативного сценарію	Рівень психологічного благополуччя в батьківській сім'ї
	1	2	3	4	5	6	7
Ставлення до себе	1,00	-0,65	0,24	0,36	-0,27	-0,61	0,52
Частота захворювань	-0,65	1,00	0,36	0,60	-0,61	0,59	0,69
Наявність хронічного або смертельного захворювання	0,24	0,36	1,00	0,50	0,32	0,30	0,24
Наявність непростення батька	-0,36	0,60	0,50	1,00	0,50	0,29	-0,42
Наявність непростення щодо матері	-0,27	0,62	0,32	0,50	1,00	0,29	-0,45
Наявність абортативного сценарію	-0,61	0,59	0,30	0,29	0,29	1,00	-0,64
Рівень психологічного благополуччя в батьківській сім'ї	0,53	0,69	0,24	-0,42	-0,45	-0,64	1,00

Результат дії культурно-традиційних та досвідно-історичних психолого-педагогічних чинників

Продовж 2006–2008 рр. ми проводили цілеспрямовані дослідження як серед дітей (72 дитини) та батьків, що приходили до КМЦ «Родинний дім», так і серед дітей ДЗО № 40 та ЗСШ № 23 з метою установити зв'язок між особливостями почуттєво-емоційної, регулятивно-поведінкової сфери у дітей дошкільного віку та молодшого шкільного віку з батьківськими взаєминами, батьківськими сценаріями, образом батьківської родини, культурою сімейних відносин. У подальшому отримані результати уточнювалися за рахунок проведення локального дослідження серед дітей з агресивною поведінкою (40 осіб) вже за безпосереднім зверненням батьків (2011–2012 рр.). У результаті дослідження виявлено такі тенденції:

- більшість досліджуваних дітей з агресивними проявами в поведінці ростуть у несприятливій сімейній ситуації;
- у більшості дітей спостерігається завищений рівень тривожності,

що може бути наслідком і деструктивних стосунків у сім'ї, і труднощів, які виникають у дитячому садочку чи школі;

– деякі діти, які ростуть у складній сімейній ситуації, неадаптовані в колективі, їм важко виконувати ті вимоги, що є необхідними в даному віці і певних умовах, вони потребують педагогічної та психологічної допомоги.

У процесі дослідження виявилось, що для більшості батьків дітей з агресивними проявами було несподіванкою, що дитина сприймає родину, як конфліктне середовище. До початку дослідження вони були впевнені, що в агресії дитини винне зовнішнє середовище або «біологія».

Кореляційний аналіз поведінкових проявів дітей та їх сімейних стосунків подано у табл.4.2.11.

Таблиця 4.2.11

**Показники кореляції між досліджуваними симптомокомплексами
($p < 0,05$)**

№	Симптомокомплекс	Сприятлива сімейна ситуація	Тривожність	Конфліктність у сім'ї	Почуття неповноцінності	Ворожість у сімейній ситуації	Поведінкові прояви агресії
1	Сприятлива сімейна ситуація	1,00	-0,04	-0,31	-0,43	-0,63	-0,53
2	Тривожність	-0,04	1,00	0,58	0,02	0,43	0,55
3	Конфліктність у сім'ї	-0,31	0,58	1,00	0,18	0,60	0,59
4	Почуття неповноцінності	-0,43	0,02	0,18	1,00	0,45	0,35
5	Ворожість у сімейній ситуації	-0,63	0,43	0,60	0,45	1,00	0,45
6	Поведінкові прояви агресії	-0,53	0,55	0,59	0,35	0,45	1,00

Відповідно до табл. 4.2.11 найбільш значущими є кореляційні зв'язки між ворожістю в сім'ї та тривожністю у дитини, між конфліктністю в сім'ї та тривожністю у дитини.

Чим більше сприятлива атмосфера у родині, тим менше почуття меншовартості у малюка. У свою чергу, агресивні прояви дитини мають прямі кореляційні зв'язки як з конфліктністю в родині, ворожістю в сім'ї, і з переживанням дитиною почуття меншовартості та внутрішньої конфліктності.

Результати дослідження, представлені в табл. 4.2.12, свідчать про те, що конфліктність у родині провокує конфліктну агресивну поведінку у дітей щодо однолітків та сиблінгів.

Так, серед дітей вибірки було виявлено достатньо високі показники конфліктності (8,06), високі показники тривожності (8,75). Проте індивідуальні дані деяких дітей сягали максимально негативних показників (10–13).

Таблиця 4.2.12

**Показники кореляції між симптокомплексами,
виокремленими за методикою САТ ($p < 0,05$)**

№	Симпто- комплекс	сприятлива сімейна ситуація	конфліктність в сім'ї	агресивні прояви до сиблінгів	агресивні прояви до однолітків
1	Сприятлива сімейна ситуація	1,00	-0,64	-0,31	-0,53
2	Конфліктність в сім'ї	-0,64	1,00	0,68	0,44
3	Агресивні прояви до сиблінгів	-0,31	0,58	1,00	0,68
4	Агресивні прояви до однолітків	-0,53	0,68	0,44	1,00

Підсумовуючи, можемо стверджувати про наявність прямих кореляційних зв'язків між:

- тривожністю у дитини і конфліктністю у сім'ї ($r = 0,58$)
- тривожністю і ворожістю у сімейній атмосфері ($r = 0,43$)
- почуттям неповноцінності і ворожістю у сімейній атмосфері ($r = 0,45$)
- поведінковими проявами агресії і тривожністю у дитини ($r = 0,55$)

- поведінковими проявами агресії і конфліктністю в сім'ї ($r = 0.59$)
 - конфліктністю в сім'ї і агресивними проявами до сиблингів ($r = 0.68$)
- та до однолітків ($r = 0.44$).

За методикою Басса-Дарки, яка застосовувалася до дітей молодшого шкільного віку (25 осіб), було отримано такі результати: норма агресивності була лише у 20% дітей вибірки, натомість норма показників ворожості — у 70% дітей. Ці дані свідчать про те, що дитяча агресія є не від ворожого ставлення дитини до зовнішнього середовища, а є своєрідним сигналом про допомогу, про «біль», з яким дитина сама не може впоратися.

Аналіз диференціації отриманих даних за рівнями прояву агресії у дітей (низький, середній, високий) показав, що дітям з високим рівнем агресивності притаманна поведінка, яка включає фізичну агресію, заборонені методи і ті, що караються по відношенню до однолітків. Для них характерна активна невербальна пряма агресія, активні вербальні і невербальні дії, спрямовані на предмети. Слід також відмітити, що цим дітям не характерна готовність до компромісу та співробітництва. Вони не в змозі дотримуватися правил гри, підтримувати інших. При підсиленні конфлікту частіше піддаються гніву, у них відсутній самостійний контроль над власними діями. Із досліджуваної вибірки «агресивних дітей» (за зверненням батьків) 10% дітей показали низькі показники агресії, чим викликали надмірну критичність з боку батьків (в першу чергу, матері). Тобто батьки усіх дітей прояви дитячої безпосередності сприймали як агресію та неконтрольованість.

За результатами дослідження дозволити виокремити чинники родинної детермінації розвитку агресії у дітей, які потребують психологічної корекції:

- відсутність психологічного комфорту в сім'ї;
- відсутність внутрішнього «табу» у дітей на прояв агресії;
- невміння переводити агресивні переживання в конструктивне поле «досягнень».

Психологічна робота з дітьми показала, що діти потребують поваги до себе, свого Я, прагнуть безумовної любові, а не «за щось», мають потребу в самовираженні, захисті від негативних впливів середовища. Захищають себе як вміють, що часто не узгоджується з нормами поведінки в спільноті.

Батьки є першими провідниками дитини в цьому світі (дослідження їх впливу на дитину започаткували А. Адлер, Е. Берн, З. Фройд, К. Юнг, К. Хорні та ін.). Вони попри все є джерелом любові, ніжності, пестощів та ласки. Саме батьки формують у свого нащадка потребу «дарувати себе» і є прикладом та стимулом для створення дитиною власного життєвого сценарію (за Е. Берном [49]).

Дослідження в студентському середовищі показало, що всі студенти певною мірою дослухаються до батьківської думки. Більш глибокий аналіз результатів дав змогу виділити мотиви цієї узгодженості: страх перед батьками (5% дівчат та 4% хлопців), повага до батьків (42% та 32% (відповідно)), змішані мотиви (в яких одним з компонентів є страх – 53% та 64%). Зазначені показники свідчать про наявність кризи в сімейній системі і зокрема в підсистемах «батьки–діти».

За працями І. Кона [31], В. Кагана [260], А. Захарова [241], А. Личко [355], З. Шнабля [678] та ін., страхи, що переживає особистість у батьківській родині, переносяться нею до власної родини. Страх формує залежність. Психологічна залежність особистості від батьків деформує її прояви за типом стосунків «особистість–партнер», що вносить розлад у функціонування складного утворення «чоловік–дружина–дитина».

Власна психологічна практика свідчить, що прагнення особистості самотужки вирватися з кола страхів, призводить до посилення в неї невротичних станів. А це, у свою чергу, негативно впливає на атмосферу в родині і може призвести до розпаду сім'ї.

Негативні тенденції можуть бути обумовлені не лише агресією з боку батьків до дітей, але й гіперопікою, яка деформує мотивацію досягнення успіху

у нащадка і сприяє розвитку інфантильної поведінки про що зазначено в роботах Е. Берн, Т. Говорун, Д. Винникотта, З. Фройд, А. Фройд та ін.

За дослідженнями, 7–15% досліджуваних (залежно від років) мають інфантильну поведінку і перекладають вирішення власних проблем на батьків, що обумовлено, відповідно до отриманого матеріалу, наявністю страху перед життям, страху брати на себе відповідальність за власне життя. Зазначена тенденція зростає з кожним роком. Якщо на початку 2000 р. цей показник становив лише 7%, то вже у 2013 – 15%, зберігаючи поступову тенденцію до зростання протягом всього зазначеного терміну.

Водночас не лише прояви поведінки наслідуються у батьківської сім'ї, але і сенси. Як уже було зазначено, Д. Іванов дослідив специфіку передачі сенсів від батьків до дітей та роль міжпоколінної трансмісії в системі дитячо-батьківських взаємин і прийшов до висновку, що при виробленні сенсу (на батьківському рівні) відбувається введення дитини у систему значень як об'єкта фрустрованих бажань і потреб, при цьому у неї формуються аналогічні структури, задані батьківським несвідомим. Це, у свою чергу, призводить до того, що проблеми батьків стають проблемами дітей. При цьому і дитина концептуалізуючи батьківський досвід взаємодії з реальністю вибудовує подібну власну систему значень та сенсів. [250, с. 11].

Підтвердженням цьому є практика: працюючи з матеріалами слідства кримінальної міліції у справах дітей, які пережили сексуальне насильство від чужих осіб, та їх родинами, з'ясувалося, що в 90% випадків один або обоє з батьків цих дітей були жертвами насильства переважно сексуального характеру (в даному випадку мова не йде про домашнє насильство). Продовживши це дослідження серед 60–65-річних батьків (вибірка становила 100 осіб – 50 жінок, 50 чоловіків), які ніколи не зазнавали сексуального насильства (ні самі, ні їх супутники життя), 86% з них були впевненими, що їхні діти також ніколи не ставали жертвами сексуального насильства. Тобто на

цьому прикладі ми бачимо, що соціальна модель жертви несвідомо передається від батьків до дітей.

Незважаючи на те, що діти можуть на когнітивному рівні не володіти інформацією щодо батьків, водночас на рівні несвідомого продовжують відтворювати батьківську модель «жертви». Результати дослідження серед батьків, діти яких стали жертвами сексуального насильства, показали, що у понад 80% вибірки були деформовані стосунки з батьками, і ця модель деформації у 50% є у наступних декількох поколіннях. При чому найрозповсюдженішою деформацією в структурі особистісного несвідомого є модель «жертва–агресор». Як виявилось не менш руйнівним для наступних поколінь є порушення комунікації в роді, що, в першу чергу, проявляється в тому, що дитина, яка пережила одну з форм зовнішнього насильства, не отримала необхідної підтримки з боку рідних і тим самим, фіксуючись на почутті болю, образи на рідних, запускає в дію сценарій жертви «я нікому не потрібна», що спричиняє в наступних поколіннях ситуацію ймовірності відтворення сценарію «жертва–насильник», як форми проживання незавершених емоцій старого родового сценарію.

4.2.2. Вплив психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на життєконструювання особистості за трансгенераційним дослідницьким вектором

Трансгенераційний дослідницький вектор розглядає специфіку взаємодії особистості з кризовим та травмівним досвідом попередніх поколінь, з якими не було прямого контакту. Приналежність до роду не пов'язана з власними політичними, релігійними чи соціальними позиціями особистості. В українській народній традиції рід — певна життєва сила, яка поставила цю конкретну особу в цьому конкретному часі як свого представника у буттєвому просторі та заступника (можна сказати, адвоката) — у нематеріальному

просторі. Саме рід дає людині безсмертя з позиції матеріальної природи, оскільки відбувається передача життя наступним поколінням і збереження генотипу предків.

В українському народі однією з характеристик зрілої особистості є благородство. За семантикою слово «благодний» має дві частини «благо» та «род». Благородна людина — це особистість, яка зберігає і передає блага власного роду, тобто відповідає за збереження та передання благ наступним поколінням (родова відповідальність).

Однією із вагомих складових родової відповідальності є передача і збереження мови, культури, традицій та цінностей. Серед 150 учасниць, які пройшли тренінг (Л. Гридковець та О. Вострова) «Я: Леді, Пані, Панна», лише у 1/3 первинний образ власного роду і батьків, як представників свого роду, був позитивним. Типовим виявлося висловлювання: «Я не знаю за що їм всім дякувати». У 90% з них спостерігалось неприйняття себе та своєї жіночості. Образи «внутрішньої жінки» та «внутрішнього чоловіка» були «переплутаними» у 63% учасниць.

На нашу думку, тема чинників впливу родинної детермінації на психічний, психологічний та соціальний розвиток особистості взагалі, та в період кризи, зокрема, потребує детального аналізу. Причому з'являється потреба дослідження не просто базових життєвих сценаріїв, що передаються від покоління до покоління, а також механізмів активізації деструктивних сценаріїв особистості, що формують передумови для розвитку не тільки дисфункційних форм її взаємодії у макро- та мікросоціумі, а й призводять до виникнення соматичних розладів.

Дослідження серед 124 онкохворих, які звернулися за психологічною допомогою, показало, що у 36% (45 осіб) їхні предки пережили жахіття Голодомору. І саме у цих 36% найважчий анамнез протікання хвороби (неефективність ліків, рецидиви тощо). Працюючи за методами християнської сопричасної психотерапії, вдалося зрозуміти структуру, несвідомого клієнтів,

пов'язану із трагедією Голодомору — наявність деструктивних базових сценаріїв. Серед найбільш розповсюджених є: «нічого зробити неможливо, однаково всі помremo», «вижити в родині має тільки один» (до речі, при такому сценарії у трьох наступних поколіннях помирали нащадки, залишаючи в живих лише одного в кожному поколінні), «я винний в тому, що вижив». Проте в процесі психологічної роботи була виявлена ще одна категорія осіб, у яких фіксація відбувалася на стані непростення катів, а відповідно нащадки жили за сценарієм «постійного пошуку винних». Існують психологічні техніки, за якими можна пробачити агресора, проте це вибачення, в першу чергу, потрібне не агресору, а самій жертві. Бо саме своєю ненавистю вона ніби «прив'язує» агресора до себе і цю «прив'язку» як базовий родовий сценарій передає своїм нащадкам. На несвідомому рівні вона утворює ланку з'єднання з агресором, ніби «носить його на собі», витрачає на нього свою енергію. Її життям керують почуття злоби і провини. Коли жертва перестає засуджувати самого агресора (а не його дії), він перестає бути для неї ключовою фігурою.

Для перевірки впливу та наслідків передачі моделей взаємодії жертви з агресором було обстежено понад 500 осіб, які є нащадками тих, хто пережив Голодомор та репресії. Вдалося сформувати три добровільні вибірки подальшого дослідження за внутрішніми позиціями респондентів, що базуються на сценаріях переданих нащадкам предками, які пережили Голодомор та репресії.

Дослідження відбувалося за методикою Дж.Пауелла «Повнота життя» [474] і результати представлені у проміжку $[0; 4]$, де верхній показник демонструє позитивну тенденцію, а нижній — деструктивну. Нейтральна позиція представлена показниками із проміжку $[1,9 — 2,1]$. До вибірки потрапила лише молодь 25–30 років (див. табл. 4.2.17).

Таблиця 4.2.17

Влив сімейно-родових сценаріїв на психологічну стабільність особистості

Критерії за методикою Дж.Пауелла «Повнота життя» у молоді 25–30 років із родин, що пережили Голодомор та репресії [0; 4]	Базові сценарії, передані нащадкам предками, які пережили Голодомор та репресії		
	Нерелігійне мислення: непростення катів, звинувачення оточуючих (60 осіб)	Нерелігійне мислення: вдячність за те, що вдалося вижити (60 осіб)	Релігійне мислення: прощення катів, молитва за катів та жертв (60 осіб)
Ставлення до себе	1.8	2.2	2.8
Ставлення до життя	1.79	2.4	3.01

Із табл. 4.2.17 видно, що найбільш деструктивним для нащадків виявився сценарій нерелігійного мислення при непростенні катів і звинувачення оточуючих, натомість найбільш конструктивним є релігійне мислення з базовим прощенням катів, молитвою за катів та жертв.

Дана тема набуває актуальності не тільки в контексті констатації детермінації кризового розвитку особистості, але й пошуку механізмів конструювання сімейно-родової пам'яті для забезпечення повноти особистісної свободи та відповідальності за себе як дитину свого народу, роду, своєї сім'ї, так і за себе як творця власного життя та життя своїх нащадків.

Розглянемо приклад з практики. На консультацію звернувся чоловік з ігровою залежністю. Як з'ясувалося, ця залежність в нього проявляється не вперше. Попри успішну професійну та соціальну реалізацію, він з 24-річного віку, лікувався від різних залежностей (і так уже понад 16 років). Спочатку в нього була алкогольна залежність. Коли йому вдалося її «приборкати», за кілька місяців у нього почала розвиватися наркотична залежність. Подолавши її за допомогою спеціалізованої клініки, через рік він виявив у себе ігрову залежність, впоравшись з якою, почав боротися із сексуальною залежністю. Після боротьби з цією залежністю за деякий час в нього знову почала розвиватися алкогольна залежність, подолавши яку, він повернувся до ігрової залежності. Його основною проблемою було те, що будучи людиною з досить великими прибутками, він основну частину своїх надходжень реалізує не в

розширення бізнесу, а в боротьбу із залежностями. Тому для нього вкрай важливим стало питання, як є причина того, що з ним відбувається.

На момент звернення на консультацію він уже змирився з думкою, яку йому продукувало зовнішнє середовище, а саме: «Це тобі пороблено». За основну методику надання допомоги була обрана сопричасна християнська психотерапія [173]. У результаті роботи з несвідомим клієнта було з'ясовано, що протягом двох поколінь до його народження всі жінки його роду зазнавали сексуального насильства. Але оскільки заглиблення в родовий анамнез проявило картину, то для продовження дослідження було обрано методику соціального моделювання родового анамнезу. Основним методом дослідження стала групова сопричасна терапія. Група учасників складалася з 22 осіб, серед яких п'ятеро психологів, один священник. Результати попередньої індивідуальної зустрічі із клієнтом не розголошувалися.

Внаслідок моделювання було з'ясовано, що його залежності є різновидами одного і того ж захисного механізму, в основі якого є деструктивна модель відреагування на стресову ситуацію — «втеча від реальності». Дана модель формувалася і закріплювалася у роду протягом 6 поколінь. Як виявилось при моделюванні родової системи, протягом шести поколінь усі жінки материнського роду зазнали гвалтувань від чужих осіб. При цьому по материнській лінії народжувалися лише дівчата, а це був перший народжений у материнському роду чоловік. Моделювання показало, що первинна жертва, переживши гвалтування, зафіксувалася в травматичному досвіді і для збереження цілісності особистості відокремила травмовану негативним досвідом частину власного Я від «здорової» частини Я. Наступна дівчинка (її донька), з одного боку, вже отримала «ефективну модель відокремлення, яка забезпечує виживання», а з іншого — отримувала неусвідомлену сугестію від матері стосовно ймовірності майбутнього згвалтування і небезпечність чоловіків як таких. Що, в свою чергу, посилювало сценарій «жертви сексуального насильства», який врешті-решт призводив до

переживання ситуації зґвалтування. Усі жінки його роду мали проблеми в стосунках з чоловіками і переживали стан «жертви» незалежно від поведінки чоловіка в сім'ї. Тому, коли народився в сім'ї хлопчик, він став носієм двох конфліктних сценаріїв: «чоловіки — джерело небезпеки» (а оскільки він сам був чоловіком, то й конфлікт був із самим собою) та «втеча від реальності», що запускався будь-якою стресовою ситуацією і забезпечувався для переходу в «певний віртуальний світ» алкоголем, наркотиками, сексом, ігровими автоматами та комп'ютерними іграми.

Нам вдалося пропрацювати кожен етап формування і посилення деформованої моделі. Важливо, що на початку матір клієнта не зізнавалася про те, що пережила сексуальне насильство, і лише коли син попросив сказати правду, бо від цього залежить його лікування, мама розказала, про те, що «це була така доля у жінок їхнього роду». Вона підтвердила наявність пережитого насильства у трьох поколінь жінок, про те, що було до цього їй не було відомо. У трактуванні матері клієнта пережиті тривоги є «родовим прокляттям», яке лежить на всіх жінках роду. Саме тому вона зраділа, коли в неї народився син, бо вважала, що його ця історія не торкнеться.

Лише пропрацювання деструктивної трансгенераційної моделі дало позитивний результат в подоланні залежностей. Подальші п'ять зустрічей були спрямовані на його закріплення і поглиблення. З того часу минуло 8 років, клієнт більше не повертався до жодної залежності, а нові не з'являлися.

Описаний механізм стосується не тільки сексуального насильства. Розглядаючи ситуацію з клієнткою, яка пережила дві клінічні смерті, було виявлено, що жінки в їхньому роду або рано помирали, або переживали клінічну смерть. Звернення було обумовлене тим фактом, що жінка сама виховувала двох дітей і боялася, що наступного разу її просто не зможуть вивести зі стану клінічної смерті, внаслідок чого діти залишаться сиротами. Дослідження несвідомих сценарних моделей поведінки показало, що у клієнтки є поєднання двох деструктивних життєвих моделей: «заборони

жити» і «винна в тому, що живу». Як з'ясувалося в процесі моделювання ситуації, в часи Голодомору батьком родини (предком клієнтки) було прийнято рішення «зосередити всі сили на виживанні сина, як носія фамілії та родоводу», а кандидатура доньки навіть не розглядалася. Так, через голодомор дружина та донька загинули. Син і батько вижили. Син отримав почуття провини за те, що вижив за рахунок сестри, і почав вживати алкоголь. Наступні три покоління його нащадки страждали на алкогольну залежність. Батько одружився вдруге, але він не зміг собі пробачити те, що вижив, а не загинув разом з першою дружиною та донькою. Відповідно його нащадки у другому шлюбі акумулювали як модель «жінка не має права на виживання», так і моделі: «провини за виживання», що і стало причиною ранньої смерті жінок.

Аналіз отриманого матеріалу показав, що пусковим механізмом системи зазначених деструктивних моделей взаємодії із життям кожної із жінок-нащадків ставала травматична ситуація в системі «чоловік–жінка». У даному випадку із клієнткою активізація деструктивної моделі став факт полишення чоловіком родини. Пропрацювання клієнткою деструктивних сценаріїв допомогло їй переформатувати їх в позитивний життєвий досвід, що створило конструктивну основу для взаємодії з власним життям.

Тема Голодомору, репресій, депортацій виявилася актуальною для українців сьогодення. Серед 2000 випадків клієнтських запитів (2005–2015 рр.) із ситуаціями кризового гострого травматичного досвіду, не пов'язаного із подіями на Майдані та АТО (тяжкі або невиліковні хвороби, суїциди, залежності, насильство тощо), в середньому 31% має прямий чи дотичний зв'язок з історичними травмами, пережитими предкам, без можливості завершення зафіксованих емоцій.

Наведемо приклади з консультативної практики впливу деформаційних родових моделей на формування статевої і сексуальної ідентичності. Дослідження показали, що соціальне середовище дійсно може викликати певні проблеми при формуванні сексуальної орієнтації особистості: ситуативна

обумовленість (гомосексуальне розбещення), заступаюча обумовленість (одностатева ізоляція), фантазійна обумовленість (під дією гомосексуальної сугестії засобами масової інформації, кіно- та відео- індустрії). При цьому батьківська сімейна система дає передумови дії соціальної системи: середовищна обумовленість (деформація родинної системи з домінацією авторитарної матері), особистісна обумовленість (формування батьками нарцистичного способу мислення у дитини) [110; 166].

Водночас з'ясовано, що у чоловіків з гомосексуальною орієнтацією (149 осіб) 90,6% осіб досліджуваної вибірки мали деформовані образи «внутрішньої жінки» і «внутрішнього чоловіка», що були передані як родові моделі. За таких умов при орієнтації особи на чоловічу роль у гомосексуальних стосунках («домінант»), особистісна позиція внутрішнього чоловіка у 50% відповідає нормам (на відміну від «рецепієнтів», у яких цей показник становив 0%). Так, родові моделі взаємодії чоловічого і жіночого образів виявилися деформованими до чотирьох поколінь. Наявність лише родової деформаційної моделі не призводить до розвитку гомосексуальності, натомість посилення цієї моделі сімейними деформаційними сценаріями та соціальним впливом може деформувати сексуальну орієнтацію призводить до деформації сексуальної орієнтації особистості, навіть у релігійних родинах.

У випадках жіночого гомосексуалізму (як реального (16 осіб), так і віртуального (156 осіб)) виявлено, що пусковим механізмом у 72% (124 особи) випадків з досліджуваної вибірки була первинна психосексуальна травма дівчинки у віці до 6 років від осіб чоловічої статі. Подальші ситуації сексуального насильства з боку чоловіків були лише віддзеркаленням-продовженням витісненої первинної психосексуальної травми. Проте при моделюванні особистісного родинно-родового простору засобами проєктивних методик виявилось, що понад 60% дівчат даної вибірки мають у родовому анамнезі непропрацьовану сексуальну травму матері (а часом і бабці, та прабабці) в дитячому та юнацькому віці. Із цієї групи досліджуваних на

момент дослідження офіційно знали про подібний досвіду у матері лише 2 дівчини. Нам вдалося поспілкуватися з 18 матерями дівчат зазначеної вибірки і було повністю підтверджено наявність і передачу деструктивного сценарію від матері до доньки і частково від бабці до матері.

Наразі важливою є не сама подія як така, а факт незавершеності емоцій щодо пережитої події. Витіснення незавершених емоцій на рівень несвідомого створило деструктивний сценарій чоловічо-жіночих відносин, який став складовою деформованої моделі, переданої нащадкам.

Звісно, у більшості випадків перекручування образів «внутрішньої жінки» та «внутрішнього чоловіка» у родовій системі не приводить до розвитку гомосексуальності. Проте вертикальна деформація формує розбалансування в горизонтальній площині чоловічо-жіночих стосунків. Що, в свою чергу, посилює конфліктність у родині і призводить до травмування і учасників конфліктів, і їхніх дітей (табл. 4.2.18).

Таблиця 4.2.18

Розподіл образу «внутрішньої жінки» та «внутрішнього чоловіка» у кризових та гармонійних родин

Тип родини	Кризова родина						Гармонійна родина					
	У сімейній взаємодії		Батьківській родині		В роду		У сімейній взаємодії		Батьківській родині		У роду	
Розподіл	Н	Д	Н	Д	Н	Д	Н	Д	Н	Д	Н	Д
Чоловік	24%	76%	34%	88%	32%	68%	72%	28%	64%	36%	78%	26%
Жінка	36%	64%	8%	92%	38%	62%	96%	4%	72%	28%	94%	6%

Н — нормальний розподіл

Д — деформований розподіл

У табл. 4.2.18 подано результати досліджень 2014–2015 рр. серед двох вибірок подружніх пар: гармонійних та кризових. До кожної вибірки потрапило по 100 подружніх пар. Кризові пари відбиралися у порядку звернення на психологічну консультацію, гармонійні — серед учасників тренінгів з поглиблення подружнього діалогу та серед клієнтів психологічних

консультацій з проблемами, непов'язаними з подружжям. Висновки робилися на основі представленої клієнтами сімейної диспозиції чоловічих та жіночих функцій та шляхом особистісного моделювання клієнтами власної сімейної, родинної та родової системи засобами позиційних проєктивних методик. Результати, представлені в табл. 4.2.18, свідчать про те, що деформаційні процеси в образах «внутрішньої жінки» та «внутрішнього чоловіка» є більшими у чоловічій вибірці.

На нашу думку, з огляду на результати досліджень за допомогою методу асоціативної генограми, основна частина причини зазначеної проблеми пов'язана, в першу чергу, з війнами. Після Другої світової війни відбулось суттєве скорочення чоловічого населення (що пізніше було компенсовано природними механізмами збільшення народження хлопчиків), значна частина яких загинула на війні та у концтаборах. Тому у тих жінок, чоловіки яких поверталися з фронту, включався механізм оберігання «свого скарбу». Що в переважній більшості мало вигляд перебирання жінкою на себе чоловічої функції: утримання родини, будівництва, господарства і т. д., що, в свою чергу, стало причиною інфантилізації чоловіків. Це посилювалося тим фактом, що більшість із них за п'ять років ведення війни добре розбиралися лише на військовій справі, яка набула статусу «гідної», а те, що не було пов'язано з нею сприймалося як «не важливе, та не гідне». Діти, що виростили в подібних родин, наслідували поведінкові патерни своїх батьків, активізуючи деформовані моделі поведінки в своєму та наступному поколіннях.

З результатами, які ми отримали в процесі дослідження, представленими в табл. 4.2.17, цілком можемо стверджувати, що сімейно-родові сценарії мають суттєвий вплив на ставлення особистості до оточуючих людей та Бога (табл. 4.2.19).

Таблиця 4.2.19.

Влив сімейно-родових сценаріїв особистості на її ставлення до людей та Бога (на прикладі наслідків Голодомору)

Критерії за методикою Дж.Пауелла «Повнота життя» у молоді 25–30 років із родин, що пережили Голодомор та репресії [0; 4]	Базові сценарії, передані нащадкам предками, які пережили Голодомор та репресії		
	Нерелігійне мислення: непростення катів, звинувачення оточуючих (60 осіб)	Нерелігійне мислення: вдячність за те, що вдалося вижити (60 осіб)	Релігійне мислення: прощення катів, молитва за катів та жертв (60 осіб)
Ставлення до людей	1,32	2,00	3,00
Ставлення до Бога	1,52	2,00	3,25

Результати дослідження представлені у табл. 4.2.19 свідчать про те, що образ, зафіксований в родовому анамнезі особистості, може як позитивізувати простір комунікативної сфери особистості, так і дестабілізувати його. При концентруванні особистості предка в стані непростення переживанні травматичного досвіду навіть за три покоління зберігається негативна тенденція в сприйманні людей та Бога. Натомість переживання кризових ситуацій та явищ з позиції милосердя не тільки до близьких людей, але й до агресора при засудженні його дій стає резервною моделлю позитивного розвитку особистості нащадка, що, по суті, є ознакою християнської системи цінностей. Саме духовно-релігійна складова допомагає впоратися особистості з травматичним досвідом і не передати своїм нащадкам деструктивних сценаріїв.

Водночас наведені результати досліджень свідчать про те, що батьківська родина хоч і впливає на формування образів «внутрішньої жінки» та «внутрішнього чоловіка», «простення–непростення», «знецінення–гідність», «відкидання своєї чи протилежної статі–прийняття статі своєї чи іншого» тощо, особистість має здатність напрацьовувати власні конструктивні моделі розподілу образів і психосексуальних комунікацій. І цей процес тим леше відбувається, чим стабільнішою була родова система особистості до точки запуску деформації, і чим меншим є деформаційний прошарок поколінь.

4.2.3. Вплив специфіки сприймання особистістю сім'ї, родини, роду, народу на її життєдіяльність та переживання кризового досвіду

Для наочності прояву третього дослідницького вектора, а саме впливу особистісного ставлення людини до батьківської родини, батьків, народу на її здатність долати життєві кризи, наведемо дані, отримані в практиці психологічного консультування за різними категоріями звернень за останні п'ять років.

Дослідження серед жертв сексуального насильства показало, що у 88,5 % (26 осіб) їхні батьки також зазнавали насильства і не були підтримані своїми батьками, а відповідно зберігали біль і непростення батьків протягом років. Усі 16 досліджуваних чоловіків-педофілів були в дитинстві жертвами насильства, з яких сексуального насильства — 75%. При цьому їхні батьки не тільки не захистили своїх дітей, а часто робити винними в тому, що з ними сталося. Це призвело до їхнього концентрування не тільки на травмі насильства, але й на травмі відторгнення батьками, що, в свою чергу, призвело до їх непростення. Також при роботі із 52 чоловіками з гомосексуальною орієнтацією, що звернулися на консультацію з проханням про допомогу (подолання розладу) у всіх випадках було виявлено непростення до батька («за те, що він був агресором», «за те, що він був інфантильним», «за те, що дозволив матері всім керувати» тощо).

У всіх представлених вибірках є спільний показник, який пов'язаний із родинною детермінацією, а саме: фіксація особистості на власному деструктивному переживанні образу батьківської сім'ї у цілому або принаймні одного з батьків. Тож виникла необхідність перевірки, чи є виявлені тенденції в інших кризових вибірках.

Для уточнення попередньо отриманих даних були сформовані вибірки (загальна кількість 92 особи), що поділялися на групи:

1. Молодь з активним вживанням алкоголю, але яка не визнає власного алкоголізму (18 осіб);
2. Алкозалежні особи, які звернулися за психологічною допомогою з метою позбавлення від недуги (18 осіб);
3. «Хронічні мешканці» реабілітаційних центрів, які більше року не мають рецидивів (18 осіб);
4. Особи, які більше 15 років не вживають алкоголь і ведуть активну професійну та громадську діяльність (18 осіб);
5. Люди, які принципово не приймають алкоголь або приймають його в особливих випадках в символічній кількості (20 осіб).

Дослідження проводилося за методикою «Суб'єктивного сприймання особистості різних вагомих груп». Результати представлені із проміжку [-4; 4], де позитивні показники визначають міру прийняття об'єкта дослідження, а негативні – міру відкидання (табл. 4.2.20).

Таблиця 4.2.20

Особиста позиція щодо прийняття батьків респондентами в різних ситуаціях

Розподіл ставлень	Групи				
	Алкогольно залежні студенти	Алкогольно залежні особи, що звернулися за психол. допомогою	Хронічні мешканці реабілітаційних центрів без рецидивів протягом 1 року	Особи що не вживають алкоголь (або майже не вживають понад 15 років)	Особи, що принципово не вживають алкоголь
ставлення до батьків у повсякденній практиці	1,49	0,70	-1,61	2,50	2,10
ставлення до батьків у конфліктних ситуаціях	-1,36	-1,61	-2,90	2,30	1,80

Батьківська сім'я є вагомим соціально-психологічним утворенням для людини. Аналіз отриманих даних виявив, що лише 6,7 % студентів із

залежністю мають високий рівень прийняття батьків, 67,0 % – середній і 26,7 % – низький. Повага до батьківської позиції при збереженні власних рішень спостерігається лише у 26,7 % алкозалежних студентів, для ще 26,7 % властива мінлива позиція, а для 46,7 % – деструктивне відторгнення. Студенти контрольної групи (зі здоровим способом життя) хоч і мають ідентичні показники у прийнятті батьків, проте не проявляють деструктивного відторгнення (0 %), і більш схильні до мінливої позиції, що обумовлюється конкретною ситуацією і станом (73,3%).

Серед тих, хто подолав алкогольну залежність і веде активний спосіб життя 73,3 % приймають батьків і зорієнтовані на свій власний вибір і своє життя.

Серед вибірки зі здоровим способом життя неконгруентну критичність до матері проявили тільки 20,0%. Серед респондентів груп з тривалою алкогольною залежністю цей показник склав 67,0%, а в групі з подоланою залежністю – 6,7%.

Образ батька має більш виражений негативний характер для більшості залежних ніж образ матері. Демонструють негативне ставлення до батька (при низьких показниках критики) 53,3 % залежних від алкоголю студентів, а 26,7% висловили надмірну критичність і демонстрували його знецінення.

Особливо негативна тенденція спостерігається в групі «хронічних мешканців» християнських реабілітаційних центрів. Як виявилось, саме ця категорія має найменшу мотивацію до соціалізації. У всіх представників цієї групи виявився домінантним зовнішній локус-контроль і відсутність відповідальності за власне життя. При цьому у вибірці, образ батьків не просто був негативним, а саме усій батьківській сім'ї і кожному з батьків окремо приписувалася виняткова відповідальність за «марне» життя респондента.

Дослідження показало, що базовий принцип «милосердя» і «допомоги», який застосовується в релігійних реабілітаційних центрах, без чіткої програми переосмислення власного місця в житті, прощення батьків, може посилити

інфантильність особистості і залежність її від соціальних програм. Що, в свою чергу, хоч і може допомогти вирішити проблему алкоголізму, але при цьому здійснить перехід особистості з алкогольної залежності на соціальну.

В результаті дослідження особистісної складової серед вибірки дорослих осіб (40–45 років), можна отримати показники кореляційних зв'язків між показниками ставлення особистості до себе, партнера, до батьків (табл. 4.2.21).

Таблиця 4.2.21

Узагальнені показники кореляції між ставленням особистості до себе і партнера та образу батьків (за методикою «Суб'єктного прояву»)

Категорія впливу на особисте життя	Ставлення до батьків	
	Матір	Батько
Я	0,84	0,79
Ставлення до партнера	0,98	0,70

Представлені в таблиці показники свідчать про прямі кореляційні зв'язки між досліджуваними детермінантами. У студентській вибірці ці кореляційні зв'язки мають нижчі показники. Водночас їхнє зростання з роками свідчить про те, що в юнацькому віці у особистості є більше потенціалу сприймати і діяти за рахунок власних сил. Натомість з роками людина повертається до базових моделей, закладених у батьківській родині і тому за наявності базових конфліктів втрачає відчуття впевненості в собі та свого місця в житті, що особливо загострюється в період криз.

Детальний аналіз результатів дослідження серед студентів показав, що ставлення молоді до батьківської родини становить в середньому – 2,48 (із проміжку [-4; 4]) і є достатньо стабільним протягом багатьох років. Його середнє коливання не перевищує показника 0,02. Проте за умов виникнення конфліктних ситуацій здатність респондентів до позитивних почуттів, мотивів та настроїв батьків знижується до 1,37 одиниці. Показник здатності

опитуваних до поступок у системі «особистість–батьки» є найвищою серед усіх досліджуваних груп і становить в середньому 2,60 (якщо брати за роками, то показник коливається в межах 2,58–2,62).

Що стосується емоційно-почуттєвої сфери, то у ставленні до матері переважають комунікативні емоції, водночас високі показники мають емоції самоствердження. Для третини студентів батьківська родина асоціюється з гедонічними переживаннями, які половина респондентів спроектовує на майбутню власну сім'ю.

Категоричну низьку оцінку образу матері за всі роки дослідження дали лише 8 студентів. У середньому 23,1 % мають надмірну критичність до матерів. Близько 56,24 % студентів сприймають образ матері занадто ідеальним, та у своєму ставленні мають ознаки відсутності конструктивної сепарації. Якщо не відбудеться достатня сепарація з матір'ю до одруження, то великий ризик розвитку кризових стосунків уже у власній сім'ї.

Середній показники негативної оцінки образу батька (незалежно від рівня критичності) загалом становить 37,1%. Неприйняття або надмірне критичне ставлення доньки до батька, як показує практика психологічного консультування, запускає в майбутньому механізм знецінення свого чоловіка. Знецінення батька сином супроводжується активізацією невпевненості в собі, в своїх силах та діях.

На здатність будувати власну сім'ю впливають також чинники особистісної готовності молоді до відповідальності, що передбачає конкретні знання, вміння та навички. При дослідженні готовності молоді до шлюбу було виявлено:

- лише 12–17 % (залежно від років дослідження) мають високий рівень комунікацій;
- лише 11% молоді мають високі показники знань законів функціонування родини, особливостей фізіології та психології статі; до 2007 р. вищі показники готовності до шлюбу демонстрували дівчата, натомість з кінця

2007 року ці показники вищі у хлопців внаслідок зниження показників готовності до шлюбу у дівчат;

- при всьому позитивному ставленні до власної майбутньої родини середній коефіцієнт становить 2,7 із оціночного проміжку [-4 ; 4], хоч юнаки та дівчата зорієнтовані на пізнання свого майбутнього партнера (коефіцієнт – 2,48). На заваді позитивній реалізації мрій може стати невігластво при вирішенні проблем, пов'язаних із конфліктними ситуаціями;

- середній показник вольового тиску на партнера становить 1,75 при дисперсії 3,73. Велика дисперсія свідчить про значні розбіжності у відповідях;

- серед респондентів майже не зустрічається позитивний тип афіліатора (0–1 %), негативний становить (в залежності від вибірки) 9–13%, немотивований – 29– 31%, амбівалентний – 53–57% (для гармонійного подружнього життя оптимальним є амбівалентний тип афіліатора);

- джерелами зміцнення родини є гармонізація почуттів (47–51 %), активізація сексуального життя (28–32 %); матеріальне благополуччя (23–26 %);

- на залагоджування конфліктів у сім'ї орієнтується 20–24 % студентів та 35–42 % наречених;

- готовність до аналізу конфліктних ситуацій у сім'ї є 42–46 % студентів та 56–62% наречених;

- до девальвації сексуального минулого партнера готові 36–42% студентів та 46–56 % наречених;

- готовність до виконання побутових сімейних обов'язків виявлена лише у 16% студентів та 56 % наречених; за чіткий розподіл обов'язків 58 % студентів і 32% наречених. .

При аналізі результатів дослідження серед молодих подружніх пар було виявлено, що за показниками задоволеності шлюбом подружжя отримано значущі коефіцієнти кореляції ($r = 0,61$) між задоволеністю шлюбом чоловіка і дружини. Отримані дані підтверджують результати низки досліджень про те,

що задоволеність шлюбом подружжя корелює між собою: більшій задоволеності шлюбом чоловіка відповідає більша задоволеність шлюбом дружини, і навпаки – за низької задоволеності шлюбом одного шлюбного партнера інший також не задоволений.

Відповідно до табл. 4.2.12 чітко простежуються позитивні значимі кореляційних зв'язків між усіма структурними складовими. Задоволеність шлюбом у жінки корелює з її сприйманням батьків (особливо батька — $r = 0,56$). Для чоловіка позитивний образ батька також є важливим в побудові щасливої родини. Проте для задоволеності шлюбом важливо також мати позитивні образи батьків своєї дружини. Тобто при негативному ставленні до рідних дружини чи чоловіка знижується здатність особистості до переживання задоволеності шлюбом.

Таблиця 4.2.12

**Взаємозв'язок показників задоволеності шлюбом
і оцінки подружжям позитивності образу батьків
й емоційного комфорту ($p < 0,05$)**

	Задоволеність шлюбом (чоловік)	Задоволеність шлюбом (дружина)	Оцінка позитивності образу батька (чоловік)	Оцінка позитивності образу матері (чоловік)	Оцінка позитивності образу батька (дружина)	Оцінка позитивності образу матері (дружина)
Задоволеність шлюбом (чоловік)	1,00	0,61	0,30	0,35	0,30	0,36
Задоволеність шлюбом (дружина)	0,61	1,00	0,33	0,32	0,56	0,33
Оцінка позитивності образу батька (чоловік)	0,30	0,33	1,00	0,29	0,31	0,29
Оцінка позитивності образу матері (чоловік)	0,35	0,32	0,29	1,00	0,29	0,31
Оцінка позитивності образу батька (дружина)	0,30	0,56	0,32	0,29	1,00	0,35
Оцінка позитивності образу матері (дружина)	0,36	0,33	0,29	0,31	0,35	1,00

Ставлення респондентів до свого народу змінювалося продовж років. Показник за шкалою «прагнення до пізнання» за тестом «Діагностування рівня взаємостосунків суб'єкта в різних вагомих для нього групах» продовж 2001–2013 рр. свідчив про негативні тенденції в молодіжному середовищі «-0,29» –

«-0,22» одиниць (залежно від років дослідження) з оцінювального проміжку [-4; 4]. У 2004–2005 роках після Помаранчевої революції відбувся певний стрибок зростання даного показника (0,12). Результати дослідження весни 2014–осені 2015 років продемонстрували суттєві зміни (1,24 і 1,36 відповідно). І незважаючи на те, що у вересні 2015 р. показники зазнали незначного коливання, за ними простежується чітка позитивна тенденція на зростання усвідомлення цінності людини та народу. Від’ємний середній показник за шкалою особистісних акцентуацій молоді (-0,7; -0,9; -0,8 при нейтральному 0,00 – у 2001, 2007, 2013 роках відповідно), за зазначеною вище методикою, свідчить про значну ригідність у сприйманні людей. При від’ємних показниках спостерігається зовнішній локус контролю. Тобто коли відповідальність за всі негаразди перекладається на інших, на народ, на державу.

Проте Революція Гідності активізувала особистісну відповідальність у значної частини населення України, тому після дослідження було отримано такі результати: серед студентської молоді – 1,2, серед учасників Майдану (лютий 2014.р, 20 осіб) – 3,0. Проте маємо зазначити, що дані показники були активізовані в певний історичний період і конкретними історичними подіями. Натомість зараз спостерігається деяка неоднорідність процесів. При чому результати дослідження цієї неоднорідності дуже залежать від віку учасників Майдану. У серпні 2014 та у серпні 2015 років було проведено опитування 40 активних учасників Майдану, які були задіяні в найбільш активних фазах протистояння. Серед них 20 осіб до 25 років (всі неодружені і навчалися або щойно закінчили вищий навчальний заклад), 20 осіб віком 40–50 років (всі одружені і мають вищу освіту) і контрольна вибірка – 20 осіб (віком 40–50 років, одружені, які не підтримували Майдан або підтримували пасивно). Результати представлені на рис. 4.2.1. та 4.2.2.

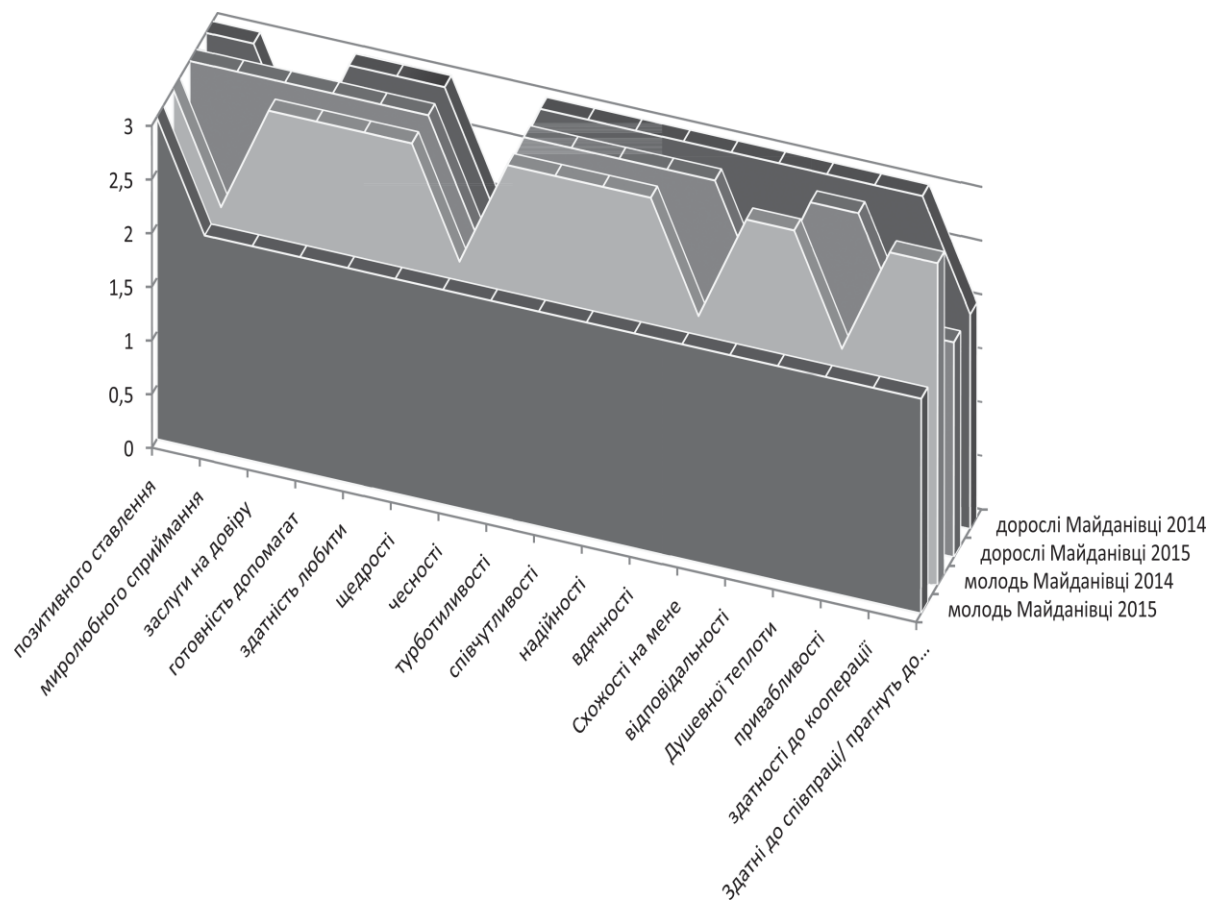
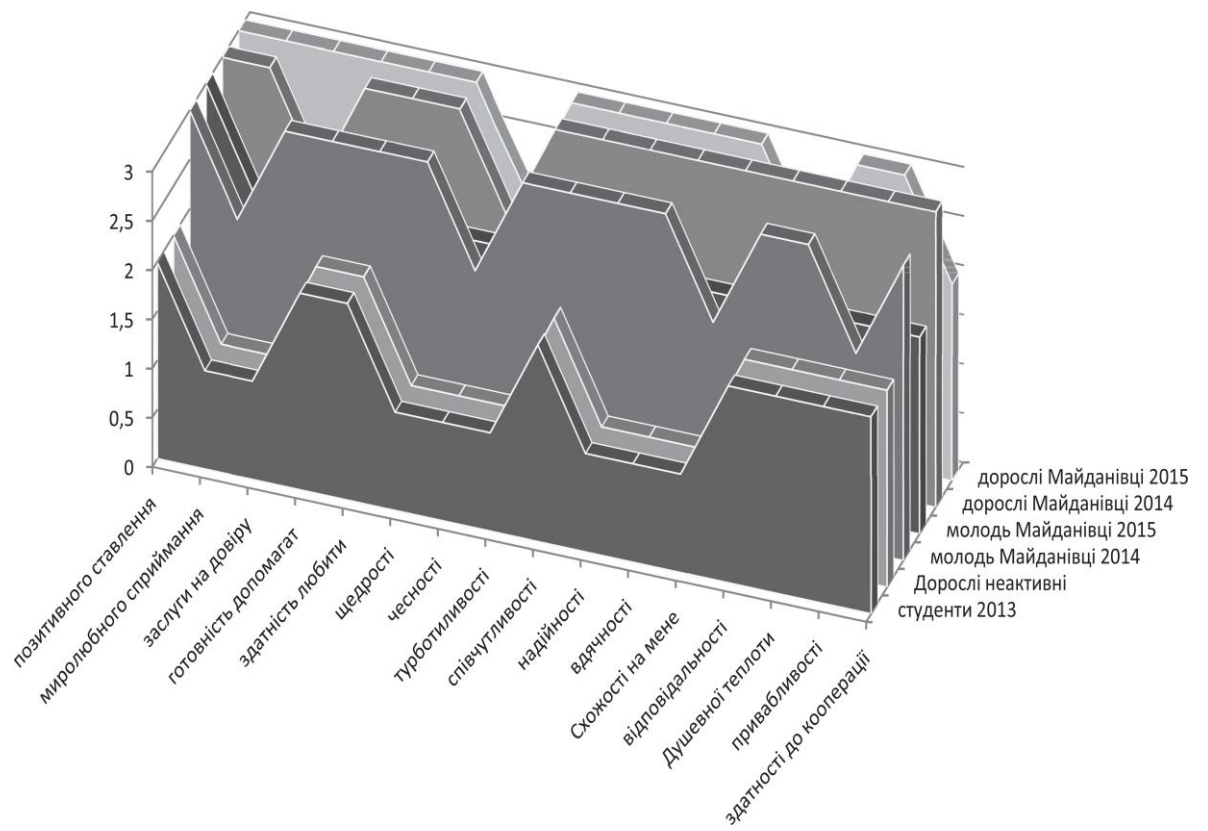

Рис. 4.2.1. та 4.2.2. Зміни ставлення до людей 2013–2015 рр.

На рис. 4.2.1.–4.2.2. зображено порівняльні дані різних вибірок. Перший рисунок відображає загальну картину, а також порівняння з результатами дослідження серед студентської молоді 2001 р. [141]). Представлені показники диференціюються за рівнем прояву фактора: низький (1), середній (2) та високий (3). Показники студентської молоді 2001 р. не значно відрізняються від показників ставлення до дорослих осіб, які нейтрально сприймали події на Майдані у 2015 р. Натомість дані респондентів – усіх учасників Майдану –, значно перевищують показники попередніх вибірок. Слід зазначити, що в 2014 р. у молоді, яка пройшла Майдан, було більш позитивне ставлення до людей та свого народу, ніж в 2015 р., що свідчить про її розчарування і зосередженість на зрадах.

Образ народу, відповідно до дослідження, є більш цілісним у старшого покоління, ніж у молодшого. Молодь більш схильна до категоричності та категоризації. Натомість старші респонденти мають більш цілісне сприймання народу з притаманними йому позитивними та негативними рисами. Тобто загалом можемо говорити про своєрідний зв'язок активності (молоді) та мудрості (старшого покоління).

Відома народна приказка говорить: «Ти є дитиною того народу, чією мовою говориш». В Україні мовні процеси є досить складними і своєрідними. У наших дослідженнях 2001–2013 рр. мовної репрезентації сучасної молоді продовж всіх цих років простежувалася певна неоднозначність. З одного боку, збільшувалася кількість україномовного студентства продовж останніх п'ятнадцяти років, з іншого – простежувалася тенденція подвійних стандартів, яка проявлялася у домінуванні української мови в родинному колі молоді, та знеціненні рідної мови в навчальних колективах і молодіжних групах. Наведемо приклад даних 2003 [141] та 2013 років (табл. 4.2.14) серед двох вибірок студентської молоді міста Києва (по 1000 осіб у кожній).

Таблиця 4.2.14.

Мовні домінації у студентському середовищі

Соціальні групи	Мови спілкування 2003 р.			Мови спілкування 2013 р.		
	Укр.	Рос.	Укр./Рос	Укр.	Рос.	Укр./Рос
Навчальний колектив	19%	53%	28%	23%	41%	36%
Вагомі молодіжні групи	20%	69%	11%	23%	59%	18%

За результатами дослідження поданими в табл.і 4.2.13. можна відстежити стабільний прошарок молоді, який у всіх молодіжних колективах спілкується українською мовою. Саме ця молодь є найбільш вагомим носієм української культури та ментальності. Проте можемо виділити ще одну особливість: поширення української мови в студентських колективах залежить від педагогічно-викладацького складу вищого навчального закладу. У тих установах, де домінує українська мова викладання, відсоток студентів, що спілкуються між собою українською мовою, суттєво зростає. Аналіз результатів опитування показав, що у подібних колективах до української мови спілкування вдаються навіть особи, які вдома розмовляють лише російською мовою. Підтвердженням даного факту можуть бути і цифри даної таблиці.

Ми не випадково ретельно розглядаємо питання мовних домінацій молоді. Усвідомлення себе представником нації не може відбуватися без оволодіння мовою свого народу. К. Ушинський зазначає: «Мова — найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що зв'язує віджилі, живущі і майбутні покоління народу в одне велике, історично живе ціле... Коли зникає народна мова, — народу немає більше! Поки жива мова народна в устах народу, до того часу живий і народ... Мова народу — відображення батьківщини і духовного життя народу» [616, с.123].

Поважне ставлення до себе як до представника своєї держави, за М. Стельмаховичем, В. Сухомлинським, К. Ушинським, П. Щербанем та ін., сприяє формуванню позитивного Я-образу, що посилює неї здатність долати

кризи.

Ситуативне зростання показників позитивного ставлення до свого народу, роду, держави внаслідок надзвичайної ситуації, як правило, призводить до пониження цих показників через певний час після припинення дії цієї ситуації. І як підтвердження цього факту, наведемо результати пілотажних досліджень, які ми провели навесні 2015 р. та восени 2017 р. серед вибірок зі 40 молодих людей, з яких 20 (2015 р.) і 20 (2017 р.) планували своє життя пов'язати з іншою країною ще до Майдану (вибірки були взяті з клієнтської та тренерської практики (Табл. 4.2.14).

Таблиця 4.2.14

Орієнтація молоді на допомогу Україні

Групи молоді (на момент Майдану вік 21–24 р.р.)	До Майдану		Активна участь в подіях на Майдані		Допомога Майдану, АТО/ООС		Після Майдану	
	2015 р.	2017 р.	2015 р.	2017 р.	2015 р.	2017 р.	2015 р.	2017 р.
Спрямовані на виїзд за кордон	15%	20%	5%	15%	70%	20%	25%	15%
Спрямовані на проживання в Україні	35%	30%	45%	50%	90%	100%	75%	45%

Наведені у табл. 4.2.14 результати пілотажного дослідження свідчать про певні тенденції, зокрема: на період подій на Майдані активність обох вибірок зросла, натомість з часом у молоді відбулося певне розчарування щодо допомоги Україні. Серед учасників груп, які планували на виїзд з України, 80% констатували той факт, що в своїй батьківській родині вони постійно чули нарікання на тяжку долю та песимістичний прогноз щодо майбутнього країни. Натомість тенденція безнадійності серед другої вибірки становила лише 25%.

Відповідно, можемо припустити, що саме батьківська родина стала головною причиною бажання молодих людей виїхати за кордон. При цьому слід зазначити, що дійсно в період Майдану в пориві боротьби за Україну проявили активність представники обох вибірок, але не отримавши швидкого

бажаного результату, представники першої групи дослідження повернулися до базової моделі «втечі». Представники другої вибірки попри негативні тенденції та труднощі в суспільстві більше готові до змін.

Дослідження показало, що студенти з релігійною практикою мають вищі показники позитивного ставлення до різних груп людей ніж без неї. Серед активної молоді середній показник становив 0,9 (з проміжку [-2; 2]), серед пасивної релігійної – 0,2, серед байдужих до релігійності – «-0,69».

У сучасному світі міняється ставлення до релігійності особистості. Тому в Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) № 2076 (2015), прийнятій 30 вересня 2015 року за результатами обговорення на засіданні в Страсбурзі, говориться про особливу роль релігійних громад в житті суспільства і про необхідність активізації участі в суспільних процесах релігійних організацій. [752].

Лонгітюдні дослідження 1999, 2003, 2007, 2011, 2016 років показали, що загальне уявлення респондентів про Бога має позитивний характер. Якщо простежити зміну релігійної активності молоді протягом 1997–2011 рр, то побачимо позитивну динаміку (див. табл. 4.2.16). Водночас показники релігійності в період Майдану та після період суттєво відрізняються. І хоч релігійність виявилася ситуативною, вона сприяла подальшій активізації релігійності певної частини молоді (табл. 4.2.16)

Таблиця 4.2.14

**Порівняльна характеристика релігійної активності студентської молоді
(м. Київ) (середні показники)**

Роки	1997	2003	2007	2010–2011
Кількість учасників дослідження	670 ос.	2 892 ос.	3 200 ос.	3 000 ос.
Активна релігійна практика	4%	14%	20%	24%
Пасивна релігійна практика	64%	53%	59%	57%
Відсутність релігійної практики	32%	33%	21%	19%

Дані, наведені в табл. 4.2.16, показують зростання релігійної активності студентської молоді протягом 1997–2011 рр. Але попри те, що відбулося зростання кількісних показників, їх якісний характер знизився. Якщо ще в 2003 р. релігійно активна молодь чітко усвідомлювала необхідність відвідувати Літургії чи Богослужіння, то вже з 2007 р. критичність респондентів до власної релігійної активності була послаблена і відвідування храму передбачало лише регулярне заходження до нього і ставлення свічок.

Активізація чинника духовно-релігійної активності посилила потребу у молоді в духовно-релігійному та духовно-психологічному розвитку. Тож зросла роль психолого-педагогічних чинників родинної детермінації у життєконструюванні та подоланні криз. Про що свідчать дані відвідуваності християнських курсів для молоді «Подружня абетка» при храмі св. Василя Великого (м. Київ) за період лютий–вересень продовж кількох років (табл. 4.2.20)

Таблиця 4.2.20

Порівняльна таблиця відвідуваності християнських курсів «Абетка подружжя» в період лютий-вересень

Роки	2004	2007	2011	2013	2014	2016	2018
Кількість осіб	230	252	284	292	408	412	498

Таблиця демонструє природну динаміку відвідуваності курсів за останні роки. Проте у 2014 р. спостерігається значний кількісний і якісний стрибок у потребі молоді саме побудови родини на християнських основах. Тобто відбувається, з одного боку, повернення до традиційних, ментальних форм розбудови сім'ї, а з іншого – активізується власний вибір на створення гармонійних стосунків, побудови нової форми сімейної взаємодії.

4.3. Узагальнені результати дослідження впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на проживання кризового досвіду

4.3.1. Вплив досвіду ретравмування на активізацію особистісних криз

Ретравмування в умовах наявності первинної сексуальної травми

Родинна детермінанта є у всіх складових культурної сфери людини: психо-сексуальному, суспільно-соціальному, фахово-професійному [148]. Кожен член сім'ї, родини та роду є представником конкретної статі, має конкретну статеву роль та відзначається статево-рольовою поведінкою. Насамперед це ролі: чоловіка–жінки, чоловіка–дружини, батьків–дітей, батька–доньки, матері–сина, батька–сина, матері доньки. І всі вони презентуються не лише у сфері психо-сексуальної культури, але і суспільно-соціальної та фахово-професійної. Жінки та чоловіки в суспільстві представлені, як самотні, заручені, ті що живуть на довіру, одружені, розлучені, в пошуці. У професійній діяльності хоч є певні розмивання чіткості професійних кордонів, однак є статева орієнтованість на професії. Наприклад, якщо взяти досвід ізраїльської армії як найбільш універсальної армії у світі, то незважаючи на те, що жінки в Ізраїлі призиваються на службу як і чоловіки, досвід багаторічного ведення воєн показав недоцільність використання жінок у певних сферах воєнної справи (в ракетних військах, танкових військах тощо), що обумовлено навантаженнями, які можуть негативно відбитися на загальному здоров'ї жінки.

Родинна детермінація найбільш виражено проявлена у психосексуальній культурі особистості, незважаючи на важливість всіх культурних проявів особистості. Тому для наочності розглянемо специфіку кризи ретравматизації особистості, що зазнала сексуального насильства в дитячому віці.

Поданий аналіз базується на результатах психологічного консультування та допомоги особам, в анамнезі яких було виявлено сексуальне насильство. Дослідженням була охоплена вибірка із 834 особи протягом 2005–2015 рр., і зокрема, жертви сексуального насильства протягом 2008–2015 рр., з якими відбувалася робота у співпраці з кримінальною міліцією у справах неповнолітніх м. Києва.

У досліджуваній вибірці було отримано розподіл за характером сексуальної травми: в межах родини (39% – 325 осіб); у спільноті (32% – 267 осіб); у соціумі (29% – 242 осіб).

Результати досліджень свідчать про те, що найбільш тяжко події переживаються особистістю у першій вибірці. Наприклад, 96% (312 осіб) так і не змогли протягом років завершити свої емоції щодо кривдника, що призвело до фіксації цих емоцій у тілі і стало причиною двох кризових сценаріїв відреагування: інфантилізація (що стала наслідком первинної посттравматичної депресії) та активізація переживання травми у стресовій ситуації, не пов'язаній із сексуальною сферою (36%). У другому сценарії в більшості запуск витісненої сексуальної травми відбувався за рахунок ідентичності тілесних реакцій. Тобто, якщо в новій травматичній ситуації задіявалась та група м'язів, що і при фіксації незавершених емоцій дитячої травми, на поверхню виходили не ті реакції, які відповідають реальній ситуації «тут і тепер», а ті, що відповідають первинній травмі сексуального насильства у дитинстві.

Аналіз результатів досліджень показав, що серед 62 випадків роботи із жертвами сексуального насильства серед чоловічої статі 52% (32 особи) залишили цю інформацію без розголошення, 23% (14 осіб) повідомляли рідним, проте дана інформація за межі родини не виходила, і лише 16% (10 осіб) повідомляли родині і працювали з психологом. Зверталися до органів міліції 6 осіб, тобто 10 % від всіх постраждалих. Незавершеність емоцій пережитої ситуації у більшості провокувала в подальшому стани психологічної

невпевненості, а в період особистісних криз – розвиток невротичних станів та психосоматичних розладів.

Роль батьків у подоланні травмівного синдрому дитини надзвичайно велика. Нерідко саме батьки посилюють травмування дитини і сприяють розвитку посттравматичного синдрому. Таким чином, у першій вибірці цей показник складає 76 % (247 осіб). При цьому посилення травмування, найчастіше, проявляється тоді, коли батьки починають звинувачувати власну дитину у тому, що сталося. Подібне відбувається у 63% всіх досліджуваних випадків. Психологічна робота з родинами, в яких діти стали жертвами ситуативного сексуального насильства (ІІІ група), показала, що звинувачення дитини є особистісною позицією батьків лише в 42% випадків, натомість 58% батьків використовує цей прийом лише як захисну реакцію для зменшення власного почуття провини і безсилля.

Травмування дитини є не менш важким і у випадку, коли насильник належить до її близького оточення (друг батька, сусід, родич подруги чи друга, вчитель, тренер тощо, тобто ІІ досліджувана вибірка). У 78% (188 осіб) досліджуваних даної вибірки чітко простежувався розвиток сценарію недовіри до людей. При цьому у 48% (116 осіб) відбулося ретравмування приіспроби іншої особи перейти межу соціальної чи особистісної психологічної дистанції. Проте дана тенденція спостерігається більше у жінок, ніж у чоловіків.

Дослідження підтвердили, що результат кризового досвіду особистості багато в чому залежить від позиції її батьків. У реальності ми маємо дуже сумну статистику. Навіть коли поліція виявляє ситуації розбещення дітей, їхні батьки займають позицію відкидання інформації. При чому у випадку розбещення хлопчиків таку позицію займають 87% батьків, а у випадку розбещення дівчат – лише 25%. Робота з батьками свідчить, що для багатьох із них більш травматичним є не те, що пережила дитина, а можливість «знищення їхнього власного іміджу добрих та уважних батьків». Заради цього деякі з них готові збирати пресконференції з виправдовуванням насильника (особливо при

гомосексуальних формах насилля). І лише показ відеоматеріалів з участю їхніх дітей у сексуальних іграх і констатація факту ймовірності вилучення дітей за «невиконання батьківських обов'язків» стимулює їх до співпраці зі слідством та до надання дитині психологічної допомоги фахівцями.

Варто зазначити, що стан переживання сексуального насильства в родині має різні види та походження. Так, серед вибірки даної категорії (242 особи) було виявлено:

- псевдозгвалтування (28%);
- реальний сексуальний досвід розбещення в сім'ї (59%);
- позасексуальний досвід батьківської сугестії (13%).

Псевдозгвалтування – переживання дитиною події, яка не була цілеспрямованим сексуальним насильством з боку рідного дорослого, але суб'єктивно, у несвідомому дитини, зафіксувалася як кризовий досвід згвалтування.

Наведемо декілька прикладів з консультативної практики: «Дівчинка двох років, коли заходила в кімнату дідуся, послизнулася на порозі і впала, а піднявши очі, побачила перед собою геніталії діда, який в цей момент передягав білизну і не встиг зреагувати на раптове забігання онучки» («больові відчуття» + «неприродно великий розмір побачених геніталій» + «переляк діда» = «фіксація на сексуальному насильстві»); «дитина 4,5 років відкрила для себе задоволення від дотику до статевих органів, і в цей момент до кімнати зайшов батько, побачив її дії, схопив її "як кошеня за шиворот" і покарав» («відчуття сексуального задоволення» + «негативна реакція батька» + «больові відчуття при покаранні» = «сексуальному згвалтуванню батьком»); «дівчинка 7 років прокинулася від того, що старший 12 річний брат зняв з неї труси і заглядав їй між ніг, ошупуючи геніталії» («оголеність» + «дотики брата» + «страх видати себе» = «переживання сексуального насильства з боку брата»).

Наведені приклади свідчать про те, що попри відсутність об'єктивної ситуації сексуального насильства над дитиною, її суб'єктивне переживання

зафіксувало сексуальне насильство над нею. Бо навіть дії брата по відношенню до сестри мали лише пізнавальний характер.

У цілому за досліджуваною вибіркою було виявлено у 28 % клієнтів сценарій «згвалтування рідним» за відсутності об'єктивної ситуації згвалтування. Крім того, дослідження показало, що у 48% респондентів, що зазнали сексуального насильства, було виявлено в анамнезі переживання досвіду (як реального, такі і псевдо-) сексуального домагання у їхніх батьків. Також було виявлено «спадковий» досвід жертви сексуального насильства у 64 з 834 осіб, який «передавався» як родове несвідоме продовж чотирьох поколінь. Саме подібний деструктивний життєвий досвід декількох поколінь здатен, згідно із дослідженням, спричинити розвиток гомосексуальних орієнтацій у дівчат, які у власному житті не зазнали сексуального домагання з боку чоловіків, але є носіями родової психологічної травми сексуального характеру (20%).

Досвід сексуального насильства в сім'ї належить до найбільш травмівних кризових досвідів особистості. Насильник – не просто дорослий, якому довіряє дитина, а дорослий, який для неї є рідною людиною. Практика консультування показує, що нерідко матір підозрює або навіть знає про те, що відбувається в родині з її дитиною, але при цьому боїться навіть собі зізнатися в цьому, щоб не брати на себе відповідальності за подальші дії (64%). У таких випадках жінка займає позицію невтручання, посилює кризово-травмівний досвід дитини.

Наприклад, на консультацію звернулася жінка 34 років, яка перебувала у цивільному шлюбі і мала шестирічну доньку. Її непокоїло те, що чоловік постійно знаходиться в квартирі в оголеному вигляді. Крім того, він має звичку погладжувати інтимні місця доньки. Офіційна версія запиту полягала в питанні, як вона (жінка) «може допомогти своєму чоловікові при дорослішанні дитини не звабитися нею». У процесі роботи із жінкою було з'ясовано, що чоловік має неадекватні прояви поведінки. Відтак, коли до жінки в гості

прийшли її племінники 11 і 12 років, чоловік на їхніх очах мав насильницький сексуальний контакт зі своєю дружиною під гаслом: «А що тут такого, вони ж мають дізнатися, як все відбувається насправді». Унаслідок психологічної роботи із жінкою вдалося виявити, що у ранньому дитинстві вона неодноразово ставала жертвою сексуальних домагань спочатку з боку батька, а потім вітчима. Тож модель її виживання «передбачає» картину сексуального насильства над дитиною. Лише опрацювавши її дитячі травми, вона змогла зібрати речі і піти від цього чоловіка. Подальша робота з її дитиною показала, що у дівчинки вже почав формуватися деструктивний сценарій «жертви». І як наслідок, ретравмування при побитті дитини в черзі, що запустило розвиток депресії.

Роль батьків в первинному травмуванні дитини, пов'язаному із сексуальним насильством, є значним. Як правило, дитина сигналізує батькам про ситуацію (82% обстежених), проте батьки часто не звертають уваги на ці сигнали. До таких сигналів належать: різкий перехід від дружби з якимось дорослим до стану, коли дитина не хоче йти до нього в гості чи на заняття; перестає розповідати захоплені історії, пов'язані з ним; при згадуванні даної особи її тіло ніби «скукожується» тощо.

Батьки нерідко навіть при майже відвертому вигуку дитини починають тиснути на неї, звинувачуючи її у невдячності цій людині (36%), або соромлять дитину: «Як ти можеш так казати про таку чудову людину, яка зробила тобі стільки добра». Амбіції батьків часто є більш важливими для них у кризовій ситуації, ніж кризова ситуація з дитиною. І наразі не є принциповим обумовлення такої позиції: матеріальним статусом чи «допомогою» «шанованої людини», причетністю до «зірковості» насильника тощо.

Зростає кількість жінок, переважно покинутих чоловіками, які щиро вірять у сексуальне насильство над дітьми з боку їхніх батьків. Така позиція спречинена недовірою жінки до чоловіка. При цьому почуття образи настільки велике, що жінці починає здаватися, немов він винен і в сексуальному

домаганні також. Особливо це стосується жінок, які в дитячому, підлітково, юнацькому віці ставали жертвами сексуального насильства. Серед 36 жінок, які заявили на консультації про підозру сексуального насилля над дітьми (в даному випадку мова йде як про жінок, що самостійно зверталися на консультацію, так і жінок направлених соціальними та громадськими організаціями, а також поліцією для з'ясування подробиць справи) лише 14 % (5 осіб) опиралися на реальні факти. Решта 86% жінок подібним чином компенсували власний біль і непростення чоловіка, де в основі їхньої поведінки лежала первинна травма дитячої чи сімейно-родової травми сексуального насильства.

Синдром уцілілого

Науково-теоретичний аналіз проблеми «синдрому уцілілого» представлений у третьому розділі цієї праці. Дослідження 234 клієнтських випадків з проявами зазначеного синдрому (вік клієнтів від 21–65 років, серед них 38 чоловіків та 196 жінок) показало, що цей синдром має характер логітюдної кризи у 54,3% (127 осіб). Натомість у 45,7% осіб точкою запуску витісненого сценарію «синдрому уцілілого» стала стресова життєва подія. При чому це були не тільки негативні події кризового характеру (близько 90%), але й позитивні події: одруження, народження дитини, радість від виграшу тощо.

Спонтанне ретравмування найчастіше спостерігається у осіб, які попри намір батьків здійснити аборт під час їх виношування, вже по народженні жили в доброзичливій атмосфері, відчували любов і турботу. Натомість особи з лонгітюдним розгортанням кризового синдрому належали до кризових родин і не відчували особливої ніжності та турботи з боку батьків.

В умовах ретравмування особистість не може впоратися з кризою, яку переживає в дорослому віці: постпологова депресія, втрата близької людини, втрата майна тощо. Робота з психологами з подолання кризових переживань дорослої особистості давала лише ситуативне полегшення.

Натомість пропрацювання первинної травми у всіх діагностованих 234 випадках дало стійкий позитивний результат. При цьому при лонгітудному розвитку кризи обумовленої «синдромом уцілілого», пропрацювання первинної травми було лише сходиною у відновленні психічного здоров'я та психологічного благополуччя. В осіб із другої вибірки після пропрацювання первинної травми відбувалося завершення деструктивного сценарію і спостерігалось стрімке зростання показників психологічного благополуччя.

Вплив Голодомору та переживання голоду в анамнезі роду на поведінку особистості

Наслідки ретравмування особистості з кризовим досвідом наочно можна простежити в періоди соціальних катаклізмів. В Україні однією з ознак переживання суспільно-соціальної кризи є надмірне скуповування громадянами продуктів першої необхідності. Пілотажне опитування колег і знайомих, які проживають у Польщі, Німеччині, США, Канаді (24 осіб) показало, що в них не спостерігається такого явища в момент соціальних чи економічних потрясінь. Винятковими є ситуації масових безпорядків, внаслідок яких відбувалися пограбування мешканцями магазинів (США).

Тому для дослідження було обрано групу української інтелігенції, до якої потрапили науковці, викладачі, лікарі, священники, психологи, приватні підприємці, інженери. Всі учасники дослідження за матеріальним станом належать до середнього прошарку суспільства. Тобто це люди, які мають сталі прибутки, яких цілком вистачає на забезпечення сім'ї та допомогу іншим (50 осіб). Учасникам дослідження було запропоновано опис кількох ситуацій (різкого подорожчання продуктів, оголошення про неврожай сільсько-господарських культур, початок бойових дій, економічної кризи) і надано перелік відповідей-характеристик поведінки:

1. В мене завжди є про запас мішечок продуктів, тому я почуваю себе спокійно та впевнено;

2. В мене завжди є про запас мішечок продуктів, але ще підкупити не завадить;

3. В умовах кризи я зразу поспішаю до крамниці і скуповую стільки, скільки можу собі дозволити;

4. В умовах кризи, хоча мені і хочеться скупити пів крамниці, проте я обмежуюсь незначним поповненням запасів на кілька тижні наперед;

5. В умовах кризи перше моє бажання бігти і скуповувати в крамниці продукти і мені доводиться докладати багато зусиль, щоб не робити цього;

6. Я принципово нічого не купую в період ажіотажу;

7. Я не піддаюся на настрої в суспільстві, бо досить міцно стою на ногах.

Виявилося, що 90% опитуваних (45 осіб) у всіх кризових випадках дали відповіді 2–5, що характеризують невротичну реакцію на соціальну чи історичну кризову подію. Дві особи дали відповідь 1, ще дві – 7, і одна – 6. Результати пілотажного дослідження представлені у табл. 4.3.15.

Таблиця 4.3.15.

Умови формування травмівного досвіду в учасників експерименту

Категорії	Регіон походження	Особистий досвід тривалого	Досвід Голодомору в роді	Досвід репресій в роді (усвідомлений)	Неусвідомлений досвід історичної травми
Особи з невротичними проявами, обумовленими суспільною кризою (45 ос.)	Центральна Україна – 25 осіб. Східна та Південна – 14 осіб; Західна Україна – 6 осіб	0%	45%	36%	100%
Особи без невротичних проявів, обумовлених суспільною кризою	м. Київ – 2 особи м. Москва – 1 особа Центральна Росія – 1 особа, Сибір – 1 особа	0%	0%	1 ос. (20%)*	0%

*— даний показник не є валідним із-за низької чисельності вибірки

Отримані результати спонукали розширити вибірку респондентів. Тому було залучено 20 респондентів (через Інтернет), з яких основна частина – це американці та канадійці українського походження, що належать до першої хвилі українських мігрантів. З'ясувалося, що всі 100% опитуваних даної вибірки дали відповіді без ознак невротичної поведінки.

Оскільки обрана вибірка належить до категорії успішних, реалізованих людей з високим показником психологічного благополуччя, то результати, які були отримані, є яскравим свідченням впливу історичної травми на поведінку особистості в умовах ретравмування новою суспільно-історичною кризою.

Важливими і дещо несподіваними у нашому дослідженні виявилися такі факти:

- реакцію «досвіду особистісного голодування» здатні проявляти не тільки особи, що пережили в родовому анамнезі Голодомор чи голод, але й ті, що зазнали репресії і пережили травму «глобальної втрати»;

- незважаючи на усвідомлення історичної травми в несвідомому особистості залишається комплекс неусвідомлених досвідних поведінкових моделей, що активізуються при новому досвіді історичної кризи.

Отримані результати стали стимулом до більш ґрунтовного дослідження проблеми кризи як досвіду ретравмування соціальним катаклізмом.

Активізація первинної деприваційної травми в учасників Майдану та АТО/ООС

2014–2015 рр. виявилися надзвичайно насиченими травматичними подіями і для окремих осіб і для всього українського народу. У часи найбільш «гарячих» подій на Майдані в лютому 2014 р. у підпільному госпіталі при храмі Св. Василя Великого (м. Київ) отримало медичну та психологічну допомогу понад 150 осіб. Крім того відбувалися виїзди для надання кризової психологічної допомоги до госпіталю при храмі Св. Катерини та до учасників

Майдану, які перебували в гострому стресовому стані, що проявлявся, в першу чергу, в патологічній недовірі до зовнішнього світу (де будь-хто, хто наближався до особи, сприймався як ворог, який є небезпечним і якого слід знищити), у зосередженні на загиблих (коли не могли «відчепити» від труни загиблого чи від машини, що везла загиблих тощо).

Продовж 2014–2015 рр. досліджували вибірку у 132 учасники Майдану та АТО, з яких 34 потрібна була серйозна психологічна допомога, а у 4 виявилася лонгітюдна політравма (непропрацьований травматичний та посттравматичний синдром як наслідки участі у бойових діях в Афганістані, Югославії, Чечні тощо).

Серед 34 учасників 8, перебуваючи в гострому стресовому стані, втратили контроль над собою і зв'язок з реальністю. У всіх восьми осіб виявилася рання дериваційна травма до одного року. Четверо з них були сиротами, від трьох з них відмовилася матір на першому році життя, ще двоє у віці 5–6 місяців були віддані на виховання бабцям, які задовольняли виключно нижчі базові потреби дитини (їсти, пити, спати), двоє були небажаними дітьми в сім'ї (один з них пережив ще в утробі матері аборткування, внаслідок чого була вбита друга дитина з двійні). У решти 24 осіб також була виявлена деприваційна травма, пережита у віці: 1–3 роки (16 осіб), 4–6 років (8 осіб). Саме деприваційна травма спонукає особистість до несвідомого пошуку «своєї родини», де тебе приймають, люблять, підтримують, в якій тебе бачать «своїм», і ти відчуваєш себе героєм. Спільнота Майдану та побратими з АТО, для хлопців зазначеної вибірки були саме цією родиною, і тому втрата їх — була не просто втрата друзів, а з огляду на активізацію первинної деприваційної травми, одночасна втрата люблячих батька та матері, що і призводило до «випадання» з реальності і несвідоме прагнення «утримати батьків біля себе». І хоч із часом ситуація трохи змінилася, загальні показники з виникнення гострих стресових реакцій зберегли тенденцію. Загальні результати 2014–2018 р.р. представлені в табл. 4.3.16.

Таблиця 4.3.16.

Умови формування травматичного досвіду в учасників експерименту

Загальна вибірка, 206 особи	Характер травми						
Особи, що пережили травмівну подію	ЛПТ	ТГТ	ПТСР	Наявність ранньої деприваційної травми (первинний інцидент)			
				Небажана дитина	До 1 року	1–3 роки	3–6 роки
Особи в анамнезі без ГРС (153 особи)	24,2 % (32)	15,1 % (23)	18,1% (28)	3 % (6)	3,0 % (6)	4,5% (7)	1,5% (2)
Особи в анамнезі з ГРС (53 особи)	100%	75,3% (40)	75,3% (40)	7,5 % (4)	23,3% (12)	48,1% (25)	23,5% (12)

ЛПТ – лонгitudна психологічна травма, ТГТ – трансгенераційна травма, ПТСР – посттравмівний стресовий розлад, ГРС – гостра реакція на стрес

Детальне дослідження восьми осіб, що повернулися із зони АТО, пройшовши «котли», безперервні обстріли з «Градів» і втрату багатьох друзів, але при цьому зберегли позитивне ставлення до життя і прагнення активної дії, з повнотою відповідальністю за себе, сім'ю та Україну, показало, що вони:

- бажані діти в сім'ї;
- мали завжди відчуття підтримки і любові з боку батьків;
- їх рідні ніколи не були жертвами Голодоморів, Голокостів та репресій (хоча і мали свої життєві труднощі) або пережили травмівні події за типом «вдячності за можливість вижити і продовжувати рід»;
- продовж дитинства хоча і переживали кризовий досвід, проте батьки завжди допомагали подолати його;
- належать до категорії осіб з релігійною практикою.

Водночас дослідження серед учасників АТО показало, що існує чинник посилення-послаблення травмування особистості незалежно від кризи переживання людських втрат. Це чинник задоволення і пригнічення первинної реакції організму в стресовій ситуації (біологічний чинник).

Консультування в телефонному режимі серед бійців АТО, що перебували на передовій під інтенсивними обстрілами з «Градів» з боку ворога, показало, що у гострій стресовій ситуації активізуються, в першу чергу, первинні реакції організму зі сфери колективного несвідомого, що відображають філогенетичний розвиток людства, зокрема активізуються команди: «замри», «тікай», «нападай».

Виявилося, що під час обстрілів здатністю «завмирати» володіють лише поодинокі бійці. Навіть те, що вони просто падали на землю і зовні ніби завмирили, насправді не відповідало реакції завмирання, оскільки базові функції (серцебиття, дихання) навпаки ставали інтенсивнішими, що в подальшому не полегшувало, а ускладнювало їх психологічний стан (після цього кількох бійців ловили по полях в стані без зв'язку з реальністю). Тому для завершеності на тілесному рівні базових потреб організму (в кризовій екстримальній ситуації) має бути задоволена потреба з колективного несвідомого у «втечі» або в «нападі». Оскільки в умовах окопу не можна задовільнити ці базові потреби організму (особливо в умовах заборони відповідати на агресію ворога, або під час бомбардування), має бути їх заміна, наприклад: віджимання від землі (при внутрішньому бажанні нападати (понад 80% станів)) та вправи з активністю ніг (при внутрішній реакції «тікати»). Застосування зазначених вправ сприяло послабленню кризових переживань і допомогло уникнути бійцям розвитку ПТСР.

Загалом дослідження серед осіб, що опинилися в кризі, обумовленій надзвичайними подіями, показало, що первинно включаються механізми і травми колективного несвідомого, а лише потім — родового, далі — родинного та сімейного, і врешті-решт особистісного несвідомого. Після цього запускається механізм свідомого контролю поведінки особистості.

Натомість у ситуаціях кризового розвитку, особистість, у першу чергу, як первинну реакцію, має власний вибір, хоча при цьому і активізуються сценарії особистісного несвідомого, родового та колективного несвідомого.

4.3.2. Узагальнений аналіз емпіричних показників впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації фонові та цілеспрямованої дії

У першому розділі було виділено базові ступені розвитку особистості, які поділялися на рівні: *перший рівень* (орієнтація на базові потреби, низька рефлексія; відсутність екзистенційного пошуку; компенсаторне доведення власної значимості; гедонізм (особистісно-орієнтований та суспільно орієнтований), егоцентризм / співзалежність, фіксація на собі, відсутність базової вдячності тощо), *другий рівень* (усвідомлення себе неповторною особистістю, прийняття неповторності та унікальності інших людей, виражена рефлексія, самоактуалізація, екзистенційний пошук, усвідомлення існування трансцендентності, діяльнісно-поведінкове забезпечення пошуку смислу життя, покликання, служіння іншим тощо; усвідомлення важливості вдячності, любові, служіння, соціальної та психологічної благочинності тощо), *третій рівень* (високий рівень рефлексії; самотрансцендентність; рефлексія особистісної фрактальності, внутрішня свобода, унісон внутрішніх суб'єктних рефлексій із суб'єкт-суб'єктною взаємодією; пошук стану «предстояння перед Абсолютом» (або вищими цінностями) через базову структуру любові та вдячності тощо).

У процесі обробки результатів дослідження всі показники були переведені у «стіни»: 1 – деструктивний рівень прояву якості / низький показник розвитку особистості (перший рівень); 2 – адаптативний рівень прояву якості / середній показник розвитку особистості (другий рівень); 3 – конструктивний рівень прояву якості / високий рівень розвитку особистості (третій рівень). Загальні показники рівня розвитку особистості визначалися за середнім значенням показників набору «стін». Результати показників базових ступенів розвитку респондентів різних цільових груп представлені в табл. 4.3.17. Найбільш резервними щодо внутрішньої особистісної свободи та

вдячності, а також здатності до подолання кризового досвіду виявилися представники таких груп: одружені особи з гармонійними стосунками (релігійні (15%) та нерелігійні (7%)); особи з гармонійним образом батьків, родини, роду (5%), особи з нещодавно пережитим кризовим досвідом та збереженим позитивним образом родинного простору (7%).

Таблиця 4.3.17.

Показники рівнів розвитку особистості різних цільових груп

Категорія респондентів (по 100 чол. кожна група)	Рівні розвитку особистості щодо здатності до подолання криз		
	1	2	3
Неодружена молодь	48 %	52%	0 %
Молодь що готується до шлюбу	42 %	57%	1 %
Релігійні одружені особи з гармонійними стосунками	2%	83%	15%
Нерелігійні одружені особи з гармонійними стосунками	15%	78%	7%
Релігійні одружені особи з кризовими стосунками з	75%	22%	3%
Нерелігійні одружені особи з кризовими стосунками	95%	5%	0 %
Залежні особи	99%	1%	0 %
Залежні особи з подоланою залежністю	42%	55%	3 %
Особі з конфліктним образом батьків, родини, роду	94%	5%	1 %
Особі з гармонійним образом батьків, родини, роду.	43%	52%	5 %
Особі з нещодавно пережитою кризою з позитивним образом родини	52%	41%	7%
Особі з нещодавно пережитою кризою з негативним образом родини	86%	14%	0%

Дослідження повністю підтвердило, що високі показники рівня розвитку особистості забезпечують успішне проходження особистісних криз. При цьому родинна детермінація є чи не найвагомішим чинником у розвитку цієї ж таки особистості.

Наведені дані ще раз підтверджують важливість родинної детермінації у формуванні механізмів взаємодії особистості з її життєвими кризами. Тому при розробці формувальних, адаптаційних та реабілітаційних програм даний аспект життєдіяльності та життєтворчості особистості обов'язково має враховуватися. Відповідно необхідно визначити ті психолого-педагогічні

чинники, які посилюють конструктивний вплив родинної детермінації на особистість і нівелюють/або зменшують негативний вплив родинної детермінанти і кризи загалом.

У молодіжному середовищі під дією рефлексивно-екзистенційних чинників 2003–2013 рр. виявлено такі зміни (див. табл. 4.3.18):

Таблиця 4.3.18.

**Результати розподілу за рівнями оцінювальних критеріїв
психосексуальної культури студентської молоді (2003–2013 рр.)**

Сфери прояву	Рівні								
	2003 р.			2007 р.			2013 р.		
	Низький	Середній	Високий	Низький	Середній	Високий	Низький	Середній	Високий
Потребово-мотиваційна	38%	41%	21%	42%	39%	19%	44%	34%	22%
Когнітивно-інформаційна	45%	51%	4%	40%	51%	9%	35%	49%	16%
Регулятивно-вольова	30%	42%	28%	31%	39%	30%	34%	34%	32%
Емоційно-почуттєва	21%	60%	19%	23%	55%	22%	22%	55%	23%
Поведінково-результативна	44%	45%	11%	47%	42%	11%	49%	38%	13%

Результати дослідження, представлені в табл. 4.2.7, свідчать про незначне зростання рівня психо-сексуальної культури молоді протягом 2003–2013 рр., особливо за когнітивно-інформаційним критерієм, що є підтвердженням того, що молодь має більший доступ до інформаційних ресурсів ніж це було п'ятнадцять років тому. Водночас знизилися потребово-мотиваційні показники розвитку власної психосексуальної культури. Також спостерігається незначна позитивна тенденція переходу від гедонічних емоцій у виборі партнера до стану любові. Загалом аналіз показує, що відбулося збільшення конструктивно налаштованої молоді, здатної долати життєві кризи, при цьому спостерігається зростання чисельності тих, хто має проблеми з подоланням кризових ситуацій.

Серед подружніх пар (30 пар), що переживають кризу обумовлену

втратою здоров'я одного із партнерів, і подружніх пар (30 пар), що перебувають у гармонійних стосунках та прийняли втрату здоров'я одного з партнерів (тобто не мають кризи втрати здоров'я, або вона була успішно подолана), був здійснений аналіз за рівнем розвитку особистості у спектрі впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації, де загальний рівень визначався як середнє значення сукупності показників за потребо-мотиваційним, когнітивно-інформаційним, емоційно-почуттєвим регулятивно-вольовим, поведінково-результативним критеріями (табл. 4.3.19).

Таблиця 4.3.19

Показники розвитку особистості під дією стратегічних чинників за дослідницькими векторами

Вектори дослідження	Чинники впливу							
	Рефлексивно-екзистенційні		Культурно-традиційні		Досвідно-історичні		Духовно-релігійні	
	Кр	Га	Кр	Га	Кр	Га	Кр	Га
Інтергенераційний вплив	1,6	1,8	1,6	1,5	1,2	1,6	1,3	1,6
Трансгенераційний вплив	1,7	1,7	1,3	1,8	1,4	1,8	1,5	1,9
Характер особистісного сприймання батьківської родини	1,1	2,0	1,2	2,1	1,1	1,9	1,3	1,9
Характер особистісного сприймання власної сім'ї	1,7	2,1	1,3	1,7	1,4	1,7	1,4	1,7
Конструктивна активність у власній сім'ї	1,3	2,2	1,2	2,0	1,7	1,9	1,4	2,0
Загальні показники	1,5	1,9	1,3	1,8	1,4	1,8	1,4	1,8

Показники розвитку особистості обчислювалися як середній показник рівнів (1–низький, 2–середній, 3–високий), де [1;1,6] свідчить про низький рівень, [1,7;2,3] — про середній рівень, [2,4; 3,0] — високий рівень. Групи представлені сім'ями, подружній вік яких становить 5–10 років, у яких відсутня

активна релігійна практика. За наявності тяжкого захворювання одного з партнерів дія духовно-релігійного чинника більше проявляється в гармонійних родинях, як і дія рефлексивно-екзистенційного чинника. Натомість кризові родини більше схильні нарікати на батьків і батьківську родину та хворобою виправдовують відсутність власної активності в сім'ї. Відчувають вони свою «включеність» у конструктивну активність сім'ї лише при відзначанні дат чи історичних свят (День Незалежності, День Києва), тобто коли організаційні заходи належать зовнішньому організатору, як і відповідальність за організаційну активність.

Показники кореляції Пірсона, що відображають лінійну залежність між групами психолого-педагогічних чинників родинної детермінації та лінійну залежність між дослідницькими векторами у вибірках з активними та подоланими кризовими переживаннями представлені у табл. 4.3.20.

Таблиця 4.3.20

Показники кореляції Пірсона за стратегічними чинниками

	Кореляційні показники за стратегічними чинниками у вибірках							
	Рефлексивно-екзистенційні		Культурно-традиційні		Досвідно-історичні		Духовно-релігійні	
	Кр	Га	Кр	Га	Кр	Га	Кр	Га
<i>Рефлексивно-екзистенційні</i>	1,00	1,00	0,52	0,47	0,15	0,43	0,53	0,32
<i>Культурно-традиційні</i>	0,52	0,47	1,00	1,00	-0,37	0,98	-0,33	0,87
<i>Досвідно-історичні</i>	0,15	0,43	-0,37	0,98	1,00	1,00	0,60	0,96
<i>Духовно-релігійні</i>	0,53	0,32	-0,33	0,87	0,60	0,96	1,00	1,00

Кр – вибірка з кризовими переживаннями в сімейній системі як наслідок кризи втрати здоров'я;

Га – вибірка гармонійних подружніх пар з прийняттям захворювання одного з партнерів.

Аналіз кореляційних зв'язків, представлених в табл. 4.3.20, свідчить про кардинальні відмінності у взаємовпливах чинників у групі кризового та посткризового досвіду. У емоційно тяжкий кризовий період для особистості обернену кореляцію мають наступні діади: духовно-релігійні—культурно-традиційні ($r = -0,33$), досвідно-історичні—культурно-релігійні ($r = -0,37$) на

відміну від періоду позитивного прийняття випробовувань ($r = 0,87$ та $r = 0,98$). Тобто для кризової групи чим більша дія духовних чинників, тим менше допуск дії традиційних чинників. Ідентична ситуація і з другою групою. Натомість у вибірці гармонійних подружніх стосунків кореляція між культурно-традиційними чинниками, духоано-релігійними і досвідно-історичними є високою і свідчить про лінійність взаємозв'язків. У кризовій групі не було виявлено вагомих лінійних зв'язків між рефлексивно-екзистенційним чинником та досвідно-історичним. Це є ознакою того, що в стані кризи особистість є переважно чутливою до власних переживань і безпосередніх комунікацій в сім'ї.

Таблиця 4.3.21

Показники кореляції Пірсона за дослідницькими векторами

Вектори дослідження	Наслідки дії стратегічних чинників психолого-педагогічного впливу родинної детермінації на рівень особистісної зрілості									
	Інтергенераційний вплив		Трансгенераційний вплив		Характер особистісного сприймання батьківської родини		Характер особистісного сприймання власної сім'ї		Конструктивна активність у власній сім'ї	
	К	Г	К	Г	К	Г	К	Г	К	Г
Інтергенераційний вплив	1,00	1,00	0,21	-0,64	-0,13	-0,21	0,33	0,92	0,89	0,79
Трансгенераційний вплив	0,21	-0,64	1,00	1,00	-0,25	-0,43	0,96	-0,82	-0,09	-0,64
Характер особистісного сприймання батьківської родини	-0,13	-0,21	-0,25	-0,43	1,00	1,00	-0,50	0,17	-0,32	0,35
Характер особистісного сприймання власної сім'ї	0,33	0,92	-0,25	-0,82	-0,50	0,17	1,00	1,00	-0,09	0,92
Конструктивна активність у власній сім'ї	0,89	0,79	-0,09	-0,64	-0,32	0,35	-0,09	0,92	1,00	1,00

Результати дослідження представлені в табл. 4.3.20 свідчать про те, що в

обох вибірках (кризовій та гармонійній) відстежується обернена кореляція між характером особистісного сприймання батьківської родини та іншими векторами дослідження. Тобто чим більша фіксація особистості на образі батьків (позитивна чи негативна) тим менше особистість зорієнтована на власну родину, свої переконання, на сімейну активність. Високі прямі кореляційні зв'язки у кризовій вибірці простежуються між трансгенераційним впливом та характером сприймання особистістю власної сім'ї ($r = 0,96$), тобто чим потужніша трансгенераційна передача, тим більше її образ і контент відображається на сприйманні власної сім'ї. Водночас у сприйманні батьківської родини є обернена кореляція, проте не така значима ($r = -0,25$), що свідчить про певні тенденції: при посиленні в кризі дії трансгенераційного впливу, ймовірно за все відбувається певне послаблення щодо фіксації на батьківській родині. Трансгенераційний вплив не має лінійних зв'язків з конструктивною активністю особистості в кризовій сім'ї в кризовий період ($r = -0,09$), натомість має значиму обернену кореляцію у гармонійних сім'ях ($r = -0,64$): чим більша активність особистості в сім'ї, тим менший трансгенераційний вплив, і чим більший трансгенераційний вплив, тим менша конструктивна активність особистості у сім'ї. В гармонійних сім'ях відсутня значима лінійна залежність між сприйманням батьківської та власної родин ($r = 0,17$). Це свідчить про те, що представники гармонійних родин не зациклюються на образі батьків (ні на позитивному, ні на негативному), у них є вдячність за життя, повага, прийняття батьків такими, якими вони є. Наявні здорові межі з ними. У вибірці з кризовими переживаннями цей показник є значущим та оберненим. ($-0,50$): чим більша фіксація на образі батьків і більше звинувачування їх у власних негараздах, тим менш позитивне ставлення до своєї сім'ї та її прийняття, а також менша активність у сімейному колі ($r = -0,35$).

Інтергенераційний вплив має значущі кореляційні зв'язки в обох вибірках з характером особистісного сприймання власної родини (кризова –

$r=0,33$ та гармонійна – $r = 0,92$) і з рівнем конструктивної активності у власній сім'ї (кризова – $r = 0,89$ та гармонійна – $r = 0,79$). Тобто чим більше батьки конструктивно впливали на дітей в процесі їхнього зростання, тим більше ці діти в дорослому віці стають спроможними до творення конструктивних сімейних відносин.

Аналіз дії психолого-педагогічних чинників родинної детермінації в кризовий період здійснені за рангуванням: 0 – відсутня дія, 1 – має незначний вплив, 2 – має посередній вплив, 3 – має вагомий вплив, 4 – основна дія. Для цього було обрано з кожної категорії за датчиком випадкових чисел по 30 осіб кожної групи, і оцінена вагомість за кожним зі стратегічних чинників. Результати дослідження представлені на рис. 4.3.1 та 4.3.2..

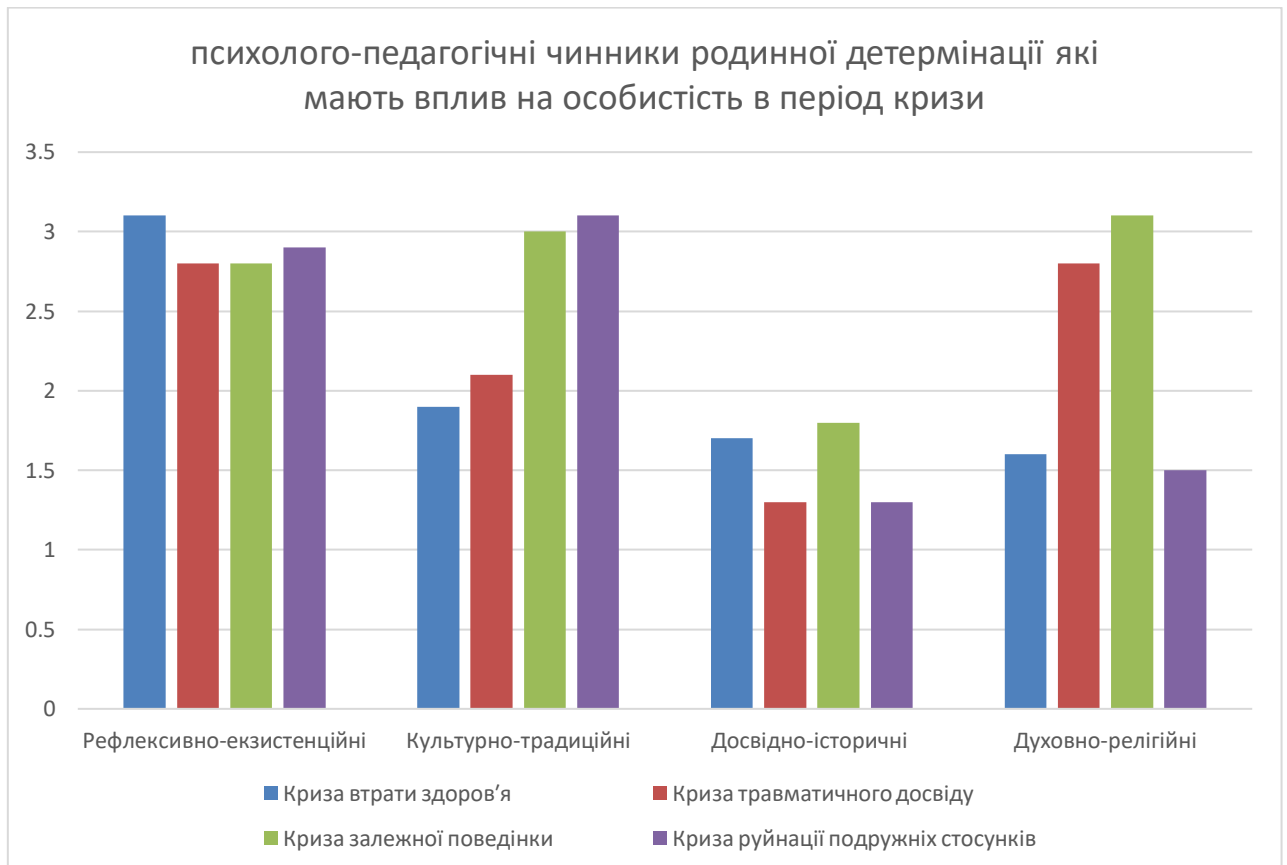

Рис. 4.3.1. Показники впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації у кризовий період

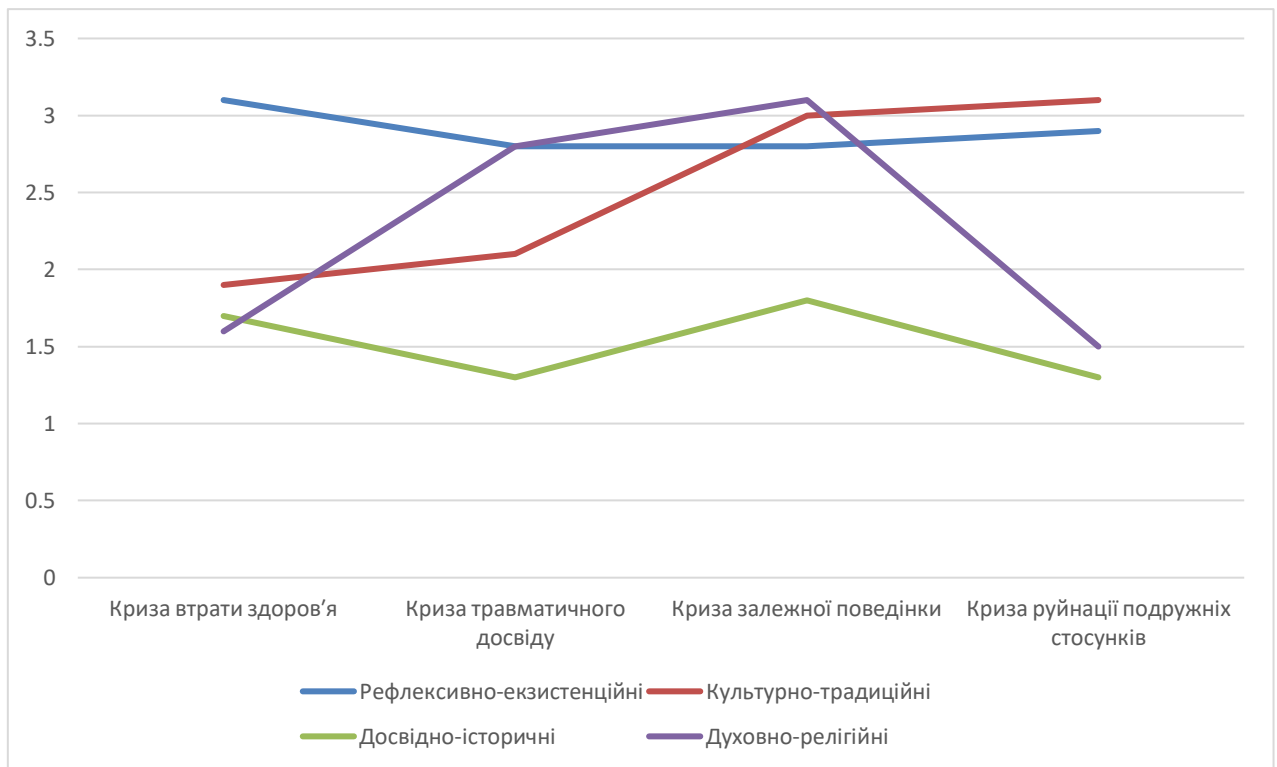

Рис. 4.3.2. Динаміка впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації у кризові періоди життя

Представлені на рис. 4.3.1 та 4.3.2 результати дослідження показують, що всі зазначені психолого-педагогічні чинники родинної детермінації мають вплив на здатність особистістю проходити кризовий досвід. Водночас, у кризовий період найбільший вплив серед психолого-педагогічних чинників родинної детермінації має рефлексивно-екзистенційний чинник. Духовно-релігійний чинник найбільш впливовим є в період боротьби особистості із кризою залежної поведінки та в умовах переживання раптового травматичного досвіду. Культурно-традиційні чинники стають найбільшим резервом для тих, хто переживає кризу розлучення.

Презентовані у четвертому розділі результати емпіричного дослідження свідчать про те, що родинна детермінація у процесі зростання особистості проявляється у психолого-педагогічних чинниках фоновій та цілеспрямованій дії (рис. 4.3.3.).

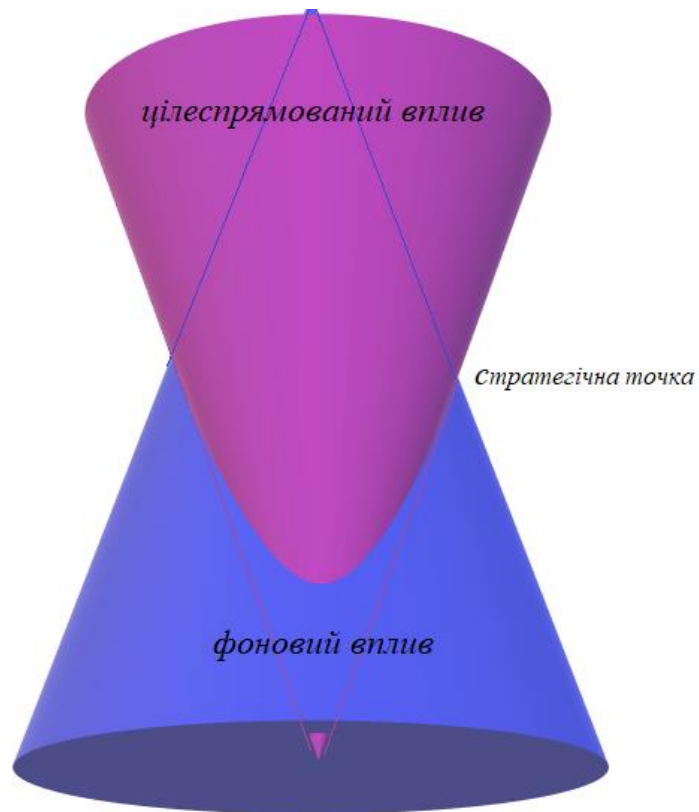

Рис. 4.3.3. Розподіл впливу на особистість протягом життя

Інтергенераційний та трансгенераційний впливи на особистість мають фоновий характер, оскільки більше закладені в роду та родині сценарії набувають статусу автоматично використовуваних. Переважна більшість інформації в родині надходить не через цілеспрямований вплив, а через щоденну фонову комунікацію та власний приклад батьків. Разом зі зростанням особистості інтенсивність фонового впливу зменшується, натомість збільшується інтенсивність цілеспрямованого впливу (як в батьківській родині так і за рахунок навчання, різних тренінгів). Коли особистість доходить до стратегічної точки (це період переживання кризи — найчасніше відбувається у 33–40 років), то відбувається перехід на новий життєвий етап, коли зростає роль цілеспрямованого впливу (власного вибору) та зменшується частка фонового впливу. Якщо не відбулося конструктивного переходу на новий життєвий етап, особистість продовжує розвиватися лише у фоновому режимі,

де цілеспрямований вплив у незначній мірі інтегрується з фоновим і не виходить за межі фонового впливу. Саме це є поясненням, чому значна кількість клієнтів практики психологічного консультування звертається із запитом усвідомлення повторення деструктивної батьківської поведінки, незважаючи на те, що все життя боролися з тими явищами. Водночас у будь-якому фоновому впливі є цілеспрямований вплив, а в будь-якому цілеспрямованому впливі – спектр фонового впливу. Тому при розробці навчальних, корекційних та реабілітаційних програм слід враховувати специфіку фоново-цільової діади впливу на особистість.

Основні результати четвертого розділу відображено в таких працях: [122; 124; 127; 129; 140; 146; 155; 160–162; 170; 174; 189–190; 766–769].

РОЗДІЛ 5

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ РОДИННОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ У СТРУКТУРІ ПРОФІЛАКТИКИ ТА ПОДОЛАННЯ ОСОБИСТІСНИХ КРИЗ У ПОЗАРОДИННОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Представлені в попередніх розділах результати досліджень свідчать про те, що на здатність особистості конструктивно переживати особистісні кризи впливають усвідомлені і неусвідомлені механізми взаємодії з внутрішнім та зовнішнім світом, зокрема:

- неусвідомлені: трансгенераційні передачі, частково інтергенераційні передачі (зафіксовані в процесі онтогенезу особистістю сценарії та стереотипи), впливи соціального середовища (виховні, формувальні, деструктивні маніпуляційні), особистісні фіксації в процесі розвитку;

- усвідомлені: інтергенераційні передачі конструктивного досвіду, виховна функція соціального середовища, саморозвиток, власні вибори і відповідальність на них тощо.

Зазначені механізми забезпечуються, в першу чергу, психолого-педагогічними чинниками родинної детермінації як життєконструювання, загалом і особистісних криз зокрема. У попередніх розділах було виокремлено два основних види впливу на особистість в процесі її розвитку: фоновий та цілеспрямований, а також представлена модель значення фонового та цілеспрямованого впливу на різних етапах розвитку особистості.

5.1. Роль психолого-педагогічних чинників цілеспрямованого впливу на здатність особистості долати кризи, враховуючи родинну детермінацію

5.1.1. Характер чинників дії фонового впливу на особистість в її онтогенезі

У четвертому розділі нашого дослідження було доведено наявність природних та кризових моделей відреагування особистості на окремі події власного життя і на саме життя. В основі будь-якої моделі поведінки особистості є «викарбуваною» соціальна дія, яка є складним структурним процесом спрямованості особистості і проявляється, за розумінням М. Вебера, через: цілераціональну дію (дію, якій притаманні чіткість, однозначність мети, що співвідноситься з раціонально осмисленими засобами її досягнення), ціннісно-раціональну дію (дію, мета якої є безумовна цінність), традиційну дію (дію майже автоматичного характеру, що базується на напрацьованих до автоматизму навичках, звичках тощо); афективну дію (дію, визначальною характеристикою якої є домінуючий емоційний стан діючого суб'єкта — любов або ненависть, жах або прилив відваги тощо) [180].

Соціальна дія переходить у стійку модель поведінки особистості при багаторазовому повторенні, забезпечуючи при цьому «передачу» соціальної дії наступним поколінням як ефективної моделі життєдіяльності і, в першу чергу, в подоланні кризового досвіду. За результатами емпіричного дослідження, представленого у четвертому розділі дисертації, нащадки тих, хто зазнав голод ще через три покоління поспішають скуповувати все з полиць магазинів, як тільки почули хоча б чутку про ймовірність зникнення продуктів з прилавків магазинів. І навіть при розумінні, що інформація належить до категорії «фейкової», відчують великий дискомфорт при відмові від «глобальної закупки продуктів» та отримують задоволення при здійсненні наміру, навіть якщо для цього необхідно було брати кошти в борг.

Попри те, що проблемою фонового впливу на особистість (зокрема, повторення досвіду попередніх поколінь) займалася ціла когорта фахівців різних психологічних шкіл, представниками яких є й українські фахівці – П. Горностай, А. Донченко, О. Вознесенська, В. Гурієвська, Ю. Логунов, О. Карабанова, О. Остапенко, В. Москаленко, С. Проценкота та ін., так і закордонні – Е. Берн, М. Боуен, Д. Віннікот, З. Фройд, К. Юнг, Б. Хеллінгер, А. Шутценбергер та ін., проблема фонового впливу (у першу чергу, трансгенераційних та інтергенераційних передач) потребує подальших досліджень.

Відповідно до теорії В. Киричука [465] дія є результатом сукупності внутрішніх та зовнішніх вчинків. Тож під соціальним вчинком розуміємо дуалістичну спрямованість особистості, проявлену у внутрішньому і зовнішньому діалозі. Оскільки людина — істота соціальна, то навіть у системі внутрішніх суб'єктних взаємодій вона розкривається у внутрішній та зовнішній комунікації. Її думки (внутрішні вчинки) спрямовані в першу чергу на взаємодію із іншими людьми чи Творцем. Навіть коли особистість розмірковує про себе, то вибудовує комунікацію з іншим відображеннями власного Я, і з іншими людьми чи Богом.

Сама структура особистості в дослідженні розглядалася в парадигмі психодинамічної моделі особистості, тобто: свідоме, підсвідоме, несвідоме (З. Фройд), де несвідоме представлене трьома базовими компонентами: колективне несвідоме (К. Юнг), родове несвідоме (А. Азімов, П. Горностай, В. Ратнер, А. Штуценбергер) та особистісне несвідоме (З. Фройд, Д. Віннікот, Е. Берн).

Після проведеного дослідження можна виділити порівневий характер фонового впливу на особистість, який відображається внутрішніми та зовнішніми рефлексивними та соціальними вчинками. Багаторазове повторення вчинків призводить до формування сталої моделі поведінки

особистості, що проявляється через реалізацію індивідуальних та соціальних модельно-сценарних конструктів, та поділяється на:

- соціальні моделі колективного несвідомого (визначаються ментальними проявами особистості як нащадка та представника конкретних етносів);
- моделі родового несвідомого (представлені у вигляді усвідомлених та неусвідомлених типізованих сценаріїв відреагування на різні подразники);
- моделі родини (моделі, засвоєні внаслідок безпосередньої взаємодії особистості з різними членами родини);
- моделі сім'ї (сценарні моделі, що акумулюються дитиною в батьківській родині в процесі зростання);
- особистісні моделі (набуті в процесі життєдіяльності особистості поза сімейним середовищем) (див. рис.5.1.1);
- вплив спільнот, груп, колективів;
- вплив суспільства у межах конкретного етносу та держави;
- вплив людства.

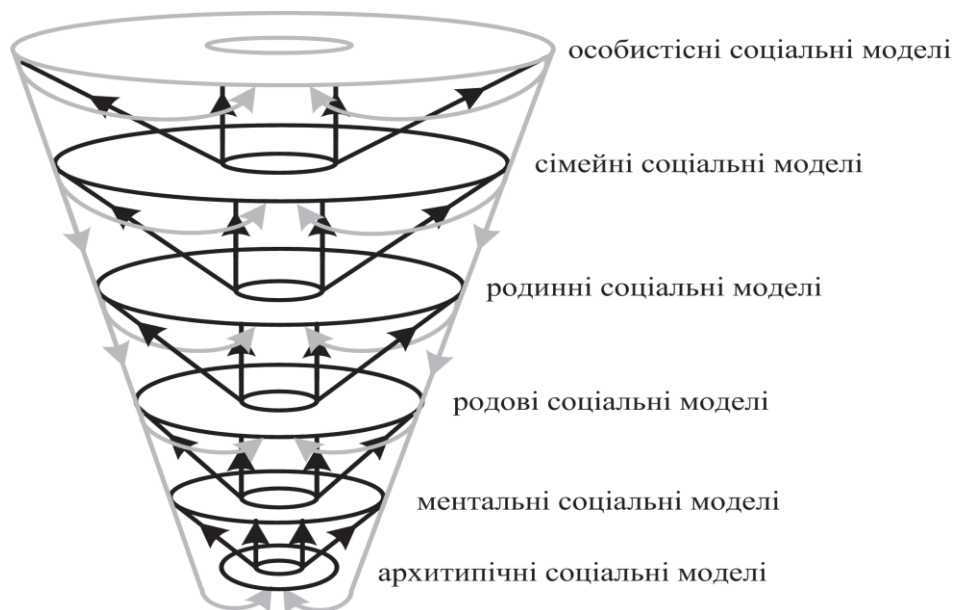

Рис. 5.1.1. Структура фонового впливу на особистість

Моделі колективного несвідомого поєднують у собі два рівні моделі поведінки: моделі архітипічних образів та моделі ментального походження (К. Юнг, А. Штуценбергер, С. Грофф та ін.).

Запропонована на рис. 5.1.1 модель відображає глибинність особистісної структури людини. Всі зображені рівні на рисунку характеризують не тільки специфіку онтогенезу самої особистості, а відображають філогенез становлення людства як такого. Кожна особистість з онтогенетичним розвитком має весь комплекс інформації щодо власної частки філогенетичного розвитку як представника свого виду.

Якщо нижні три рівні моделей закладаються в генетичній пам'яті особистості (трансгенераційні передачі), то вищі три – формуються в процесі взаємодії особистості із зовнішнім світом з моменту зачаття (інтергенераційні передачі) та особистісного досвіду, тобто особистісна структура взаємодії з цим досвідом. Усі зазначені сценарні моделі розгортаються лише в соціальному середовищі. Бо лише соціальне середовище проявляє потенціал людини яка в своїй основі є соціальною. Приклади цього ми знаходимо у випадках «усиновлення» загублених дітей тваринами і унеможливлення таких дітей повернутися до людської соціальної взаємодії, оскільки декілька років перебували в оточенні звірів.

Тобто, маючи кілька рівнів потенції до формування, особистість лише через власну соціалізацію проявляє соціалізаційні потенції, які сформовані як рівневі соціальні сценарі усвідомленої та неусвідомленої дії.

У процесі дослідження було виявлено, що найбільш вивченими в психології є механізми впливу на особистість інтергенераційних передач, дія яких обумовлена безпосереднім впливом на неї батьківської сім'ї, родини, соціального середовища (вплив спільноти, суспільства, людства).

Представлені в попередньому розділі результати емпіричного дослідження (в першу чергу, здійснені особами, що пережили кризу травмівного досвіду), показали, що в умовах вирішення проблем (навіть у

помірковано стресових ситуаціях) особистістю використовуються три вищі рівні моделей поведінки, натомість в умовах кризи в неї активізуються нижчі рівні моделей поведінки (тобто трансгенераційні передачі), які відзеркалюють набутий досвід відреагування на травмівну кризу в процесі філогенезу людства чи роду. При цьому зовнішній соціальний вплив визначається не його об'єктивним впливом, а характером взаємодії з цим впливом самої особистості, тобто її особистісною моделлю взаємодії із собою та людьми.

В умовах життєдіяльності за відсутності сильного стресу чи психотравми рівень трансгенераційних та інтергенераційних передач створюють патернову (фонову основу) життєдіяльності людини.

Розуміння зазначеного механізму і застосування психолого-педагогічних чинників родинної детермінації у профілактиці активізації та продукуванні трансгенераційного кризового досвіду набуває особливої актуальності в сучасних умовах кризового досвіду всій нації, обумовленого соціальним катаклізмом, бойовими діями на сході України, окупацією Криму. Застосування виявлених психолого-педагогічних чинників родинної детермінації у подоланні травмівного досвіду історичних криз забезпечує умови для розвитку повноти особистісної свободи та відповідальності у молодого покоління за себе як дітей свого народу, свого роду, своєї сім'ї та як творців власного життя та життя своїх нащадків.

5.1.2. Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації спектра цілеспрямованого впливу на особистість у позародинному середовищі

У третьому та четвертому розділах дисертаційного дослідження виокремлено психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз, зокрема групи чинників: конструювальні, стратегічні (рефлексивно-екзистенційні, досвідно-історичні, культурно-традиційні, духовно-релігійні), функціональні чинники базисної функціональності

(функціонального впливу батьківської сім'ї та родини, специфіки образу роду у виховних стратегіях батьківської сім'ї та родини, суспільно-соціальний чинник родинної детермінації) та чинники функціональної узгодженості (узгодженість подружніх цінностей, узгодженість з традиційними цінностями, узгодженість із ситуативними цінностями).

До найвагоміших психолого-педагогічних чинників інтергенераційного спектра належать чинники із групи чинників функціонального впливу батьківської сім'ї та родини (чинник батьківського ставлення до дитини за типом «любові акцентованої на дитині» та чинник ціннісно-орієнтованої життєсхвальної моделі соціалізації особистості. Родина при цьому виступає первинним базовим образом спільнотної взаємодії.

На формування особистісної здатності долати кризи значний вплив має група чинників базисної функціональності (специфіка образу сім'ї, родини, роду), що відображають переживання дитиною в процесі зростання рівня психологічного благополуччя в батьківській сім'ї, рівень особистісної фіксації на ранній деприваційній травмі, наявність/відсутність особистісних переживань ситуації насильства (фізичного, сексуального, психологічного) чи іншого травматичного досвіду; рівень особистісного переживання конфліктів у сімейній системі, особистісна фіксація на характері образу батьків. Водночас при створенні власної сім'ї в дорослому житті особистість включається в новий рівень родинної детермінації, де на передній план дії функціональних чинників виходять чинники функціональної узгодженості, які забезпечують конгруентність особистісних цінностей, їх узгодженість із цінностями партнера, подружніми цінностями, традиційними та ситуативними цінностями. Це проявляється через рівень розвитку гармонійності подружніх стосунків та стосунків у системі «молоді батьки–діти».

Як зазначалося в першому розділі, психолого-педагогічні чинники обумовлюють досвід особистості за трьома типами: минуле, теперішнє та майбутнє, які визначаються інваріатністю.

Минуле обумовлює сталий характер взаємодії особистості з досвідом роду, родини, батьківської сім'ї в процесі зростання, образом цього досвіду в свідомості особистості.

Теперішнє має інваріатний характер залежності від статусу (одружений / не одружений, в стосунках / поза стосунками) і забезпечується взаємодією особистості з батьківською сім'єю та родиною, роллю особистості в подружніх стосунках та її переживанням цих подружніх стосунків (або дошлюбної чи позашлюбної взаємодії);

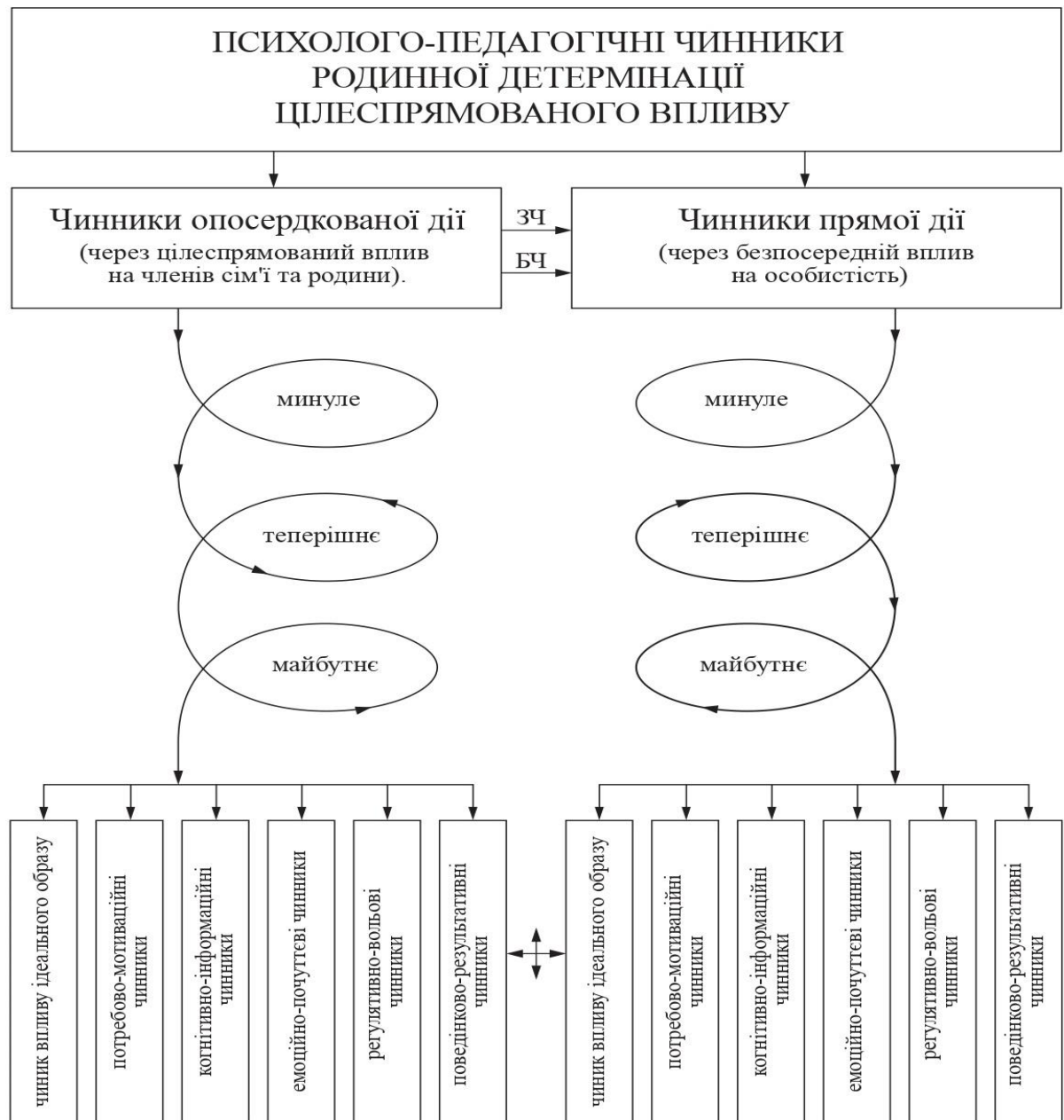
Майбутнє відзначається інваріантністю і забезпечує потенціал особистості через структурування конструктивного образу та набуття конструктивних навичок подружньої взаємодії, взаємодії з власними нащадками тощо.

У навчальних закладах тренінгових чи корекційно-реабілітаційних групах можливими є два види психолого-педагогічних чинників цілеспрямованого впливу, зокрема: чинники прямого (безпосереднього) та опосередкованого впливу (рис.5.2.1).

Чинники прямого впливу забезпечують безпосереднє формування особистості в навчальному, тренінговому чи корекційно-реабілітаційному процесі, а чинники опосередкованого впливу забезпечують зміни у характері впливу родинної детермінації через цілеспрямовану дію на членів родини засобами їхнього формування, дію навчального, розвивального чи терапевтичного характеру і як результат, зміну специфіки та якісного змісту їхнього впливу на особистість.

Наші дослідження показали, що для ефективності процесу формування психологічної здатності особистості до подолання криз слід відшукати взірці «ідеального образу» придатного для наслідування. Ідеал має вагоме значення для розвитку і особистості, і спільноти та зберігає конструктивний рух особистості, спільноти, і людства. Цілком слушною є позиція Р. Грановської

про панівне, верховне положення ідеалу в ієрархії цілей, «він здатний підпорядкувати всі нижче розташовані та монополізувати поведінку людини.

БЧ – базовий чинник впливу, ЗЧ – змінений чинник впливу

Рис. 5.2.1 Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації цілеспрямованого впливу на особистість в умовах формувальних, корекційних та реабілітаційних програм

Ідеал як понадцінна ідея збирає, концентрує в собі величезну енергію. Ідеали включають як уявлення про бажане майбутнє, так і про особистісну перспективу в соціальному та моральному відношенні. Втілення ідеалів або суб'єктивне відчуття наближення до них супроводжується найпотужнішим позитивним емоційним переживанням, таким необхідним кожній людині» [121]. В особистісній структурі кожної людини є закладеним образ певного ідеалу, саме це пояснює постійний екзистенційний неспокій та екзистенційний пошук людини. Ідеал дає змогу суспільствам у процесі історичного розвитку навіть при перемозі ситуативних цінностей повертатися з часом до структури сталих (базових) цінностей. Тож психолого-педагогічний чинник ідеального образу в родинній детермінації належить до одних з базових чинників. Загалом до групи психолого-педагогічних чинників родинної детермінації цілеспрямованого впливу можемо зарахувати:

➤ *Чинники опосередкованого впливу, зокрема:*

- *чинники впливу ідеального образу:* ідеальний образ гармонійних сімейних та родинних відносин; ідеальний образ жіночості та чоловічості; ідеальний образ в комунікаціях «чоловік–жінка», «батьки–діти», «діти–їхня сім'я», «батьки–прабабки» тощо; ідеальний образ поваги в родинній системі, ідеальний образ підтримки в родинні тощо;
- *потребово-мотиваційні чинники:* усвідомлення батьками та сиблінгами мотивів власних вчинків; усвідомлення мотивацій відтворення родових сценаріїв; потреба у дослідженні неусвідомлених мотивів відтворення сценаріїв «батьківсько-родової системи», мотивація активізації деструктивних сценаріїв; мотивація до подолання травматичного досвіду; мотивація до взяття власної відповідальності особистості за власне життя; мотивація до вибудовування конструктивних меж у комунікаціях зі своїми нащадками (особливо з дорослими дітьми);

- *когнітивно-інформаційні чинники*: рівень обізнаності з власною родовою історією; рівень обізнаності в галузі психології сім'ї та психосексуальної культури; рівень обізнаності з історією, мовою та культурою власного народу; рівень усвідомлення власних цінностей, цінностей своєї сім'ї, родини та роду як чинника життєтворення; рівень володіння інформацією щодо структури взаємозв'язків за формулою «якщо...., то....»; рівень обізнаності з проявами особистісних криз; володіння інформацією щодо методів подолання особистісних криз тощо, рівень обізнаності з кризовими етапами розвитку дитини; рівень обізнаності з методами супроводу дитини в кризовому стані;
- *емоційно-почуттєві чинники*: емоційне схвалення особистістю себе як носія певної статі, людського образу, соціальної істоти, представника власної сім'ї, роду та народу, а також людства; позитивне почуттєве сприйняття себе як суб'єкта життєтворчості, здатність особистості до альтруїстичних переживань; позитивне прийняття дітей як потенціал власної життєтворчості, життєдіяльності роду, народу; усвідомлення глобальних, традиційних цінностей як умови життєвого щастя;
- *регулятивно-вольові чинники*: ціннісно-орієнтовані ідеали родинного життя у всіх його проявах (батьки–діти, чоловік–жінки, діти–батьки, діти–родина–рід), ціннісно-орієнтованими ідеали міжстатевої комунікації; життєтворчі орієнтири та життєтворчі цілі; вольові прояви у здійсненні ціннісно-орієнтованого вибору життєвих сценаріїв як умови життєдіяльності; свідоме прагнення і докладання зусиль до подолання життєвих криз: здатність до духовної саморегуляції поведінки на основі добра, краси тощо.
- *поведінково-результативні чинники*: специфіка вчинків взаємодії особистості, батьків та рідних між собою, іншими людьми, Богом; залученість батьків та рідних до соціальної та релігійної діяльності, служіння, волонтерства тощо; відтворення рідними в життєдіяльності

ієрархічності системних підструктур (особистість—чоловік / жінка—діти—батьки—родина—спільноти—суспільство—людство) .

➤ *Чинники прямого / безпосереднього впливу:*

- *чинники впливу ідеального образу:* ідеальний образ людини призначення, ідеальний образ гармонійних сімейних та родинних відносин, ідеальний образ жіночості та чоловічості, ідеальний образ комунікацій «чоловік—жінка», «батьки—діти», «діти—їхня сім'я», «батьки-прабабки» тощо; ідеальний образ поваги в родині; ідеальний образ структури власної відповідальності за власне життя та життя інших людей тощо;
- *потребово-мотиваційні чинники:* усвідомлення особистістю мотивів власних вчинків; усвідомлення власних мотивів у відтворенні конструктивних та деструктивних родових сценаріїв; потреба у дослідженні неусвідомлених мотивів відтворення сценаріїв «батьківсько—родової системи»; мотивація до подолання травматичного досвіду; мотивації до взяття власної відповідальності особистості за власне життя; мотиви до вибудовування конструктивних меж у спілкуванні із рідними, друзями, знайомими та іншими людьми; потреба у взятті відповідальності за актуальний образ батьків, сім'ї, родини, роду, народу;
- *когнітивно-інформаційні чинники:* обізнаність з особливостями власного темпераменту та характеру; обізнаність із власною сімейною та родовою історією; обізнаність у галузі психології сім'ї та психосексуальної культури; обізнаність з історією, мовою та культурою власного народу; усвідомлення власних цінностей, цінностей своєї сім'ї, родини та роду як чинника життєтворення; рівень обізнаності з проявами особистісних криз; володіння інформацією про методи подолання особистісних криз тощо; рівень обізнаності з кризовими етапами розвитку людини; рівень обізнаності з методами супроводу людини в кризовому стані на різних

вікових етапах;

- *емоційно-почуттєві чинники*: емоційне схвалення особистістю себе як носія певної статі, людського образу, соціальної істоти, представника власної сім'ї, роду та народу, а також людства; позитивне почуттєве сприйняття себе як суб'єкта життєтворчості; здатність до альтруїстичних переживань; позитивне прийняття дітей як потенціал власної життєтворчості, життєдіяльності роду, народу; увідомлення глобальних, традиційних цінностей як умови життєвого щастя;
- *регулятивно-вольові чинники*: ціннісно-орієнтовані ідеали родинного життя у всіх його проявах (батьки–діти, чоловік–жінки, діти–батьки, діти–родина–рід), ціннісно-орієнтовані ідеали міжстатевої комунікації; життєтворчі орієнтири та життєтворчі цілі; вольові прояви у здійсненні ціннісно-орієнтованого вибору життєвих сценаріїв як умови життєдіяльності; свідоме прагнення і докладання зусиль до подолання життєвих криз: здатність до духовної саморегуляції поведінки на основі добра, краси тощо;
- *поведінково-результативні чинники*: ціннісно-орієнтована спрямованість вчинку особистості (внутрішнього та зовнішнього); володіння засобами, прийомами, техніками подолання кризи та стратегіями конструктивної поведінки як умови гармонійної і ефективної життєтворчості; участь у життєдіяльності сім'ї, родини, спільноти, суспільства (буденні вчинки, служіння, волонтерство, професійна та соціальна відповідальність); вміння брати на себе відповідальність за той образ батьків, сім'ї, родини, роду, спільноти, народу, який переживає особистість.

При прямому цілеспрямованому впливі, в першу чергу, акценти родинної детермінації під дією психолого-педагогічних чинників зміщуються із зовнішнього локусу особистості у внутрішній. При цьому формується відповідальність особистості за власне сприймання (зокрема, і за образи, які переживаються особою), за власні вчинки (зовнішні та внутрішні).

5.1.3. Психолого-педагогічна модель дії чинників родинної детермінації в навчальних та реабілітаційних установах з профілактики та подолання особистісних криз

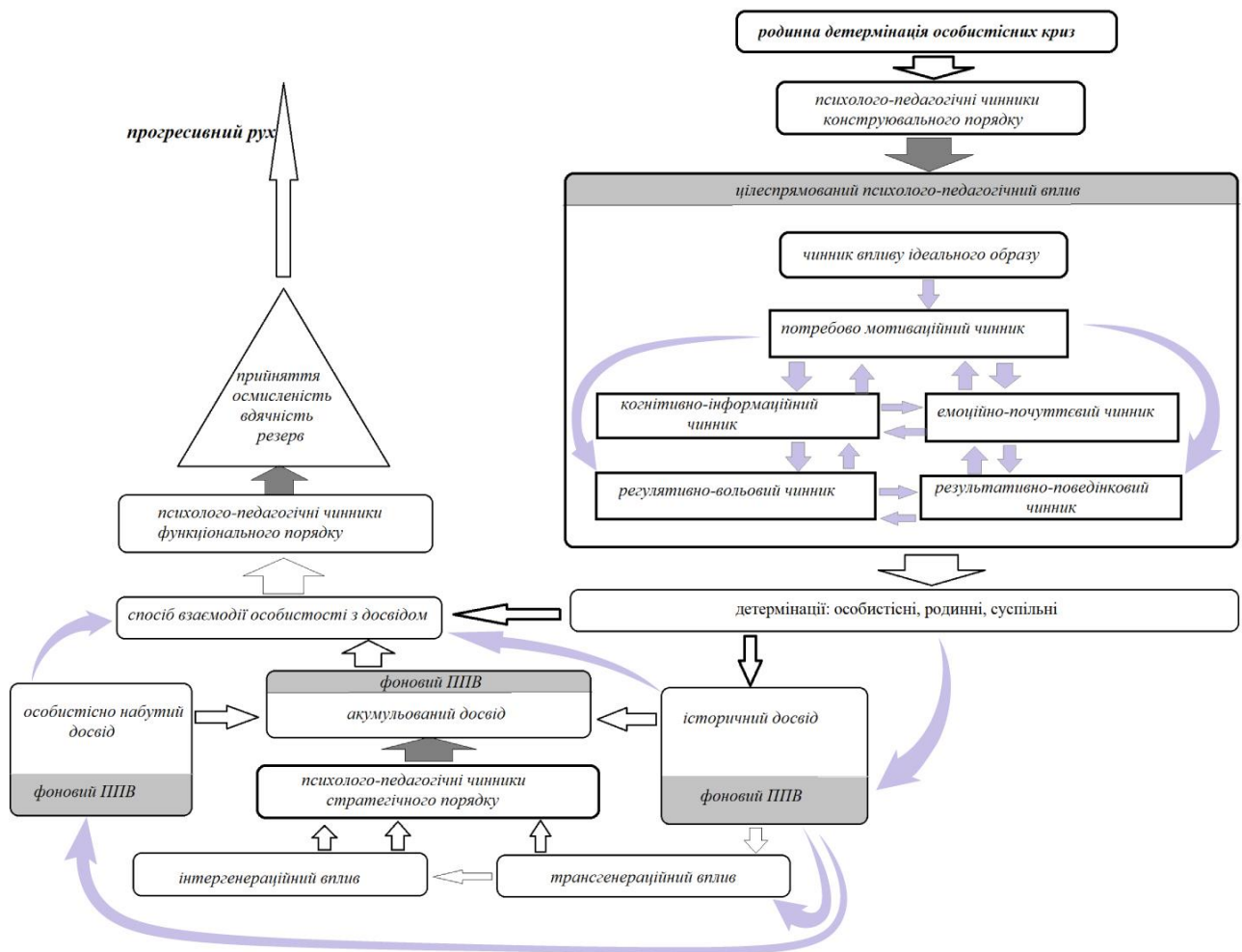
Як зазначалося вище, у процесі дослідження було виявлено дві групи психолого-педагогічних чинників у профілактиці та подоланні особистісних криз людини: фоновий вплив та цілеспрямований вплив. Психолого-педагогічні чинники фонового впливу створюють психолого-педагогічні умови розвитку особистості в структурі історичного контексту особистісного розвитку, акумульованого досвіду попередніх поколінь, особистісно обраного контенту власного розвитку. При цьому до важливих психолого-педагогічних чинників профілактики та подолання кризових станів особистості, обумовлених травмівним досвідом (а особливо в умовах виживання) належать: культивування любові та приналежності особистості до сім'ї; культивування спільної сімейної молитви; культивування власної гідності та ідентифікації як дитини своєї сім'ї, свого роду та народу.

Також було досліджено, що психолого-педагогічні чинники цілеспрямованого впливу, в першу чергу, мають бути спрямовані на розвиток конструктивної взаємодії особистості з власним досвідом (усвідомленим і неусвідомленим), розвиток рефлексії і розвиток позитивних життєвих стратегій та сценаріїв, що забезпечує уникання циклічності негативного фонового впливу.

Психолого-педагогічні чинники цілеспрямованого впливу забезпечують формувальні, корекційно-профілактичні, реабілітаційні стратегії впливу на особистість через систему освітніх, корекційних, терапевтичних, тренінгових програм тощо.

Відповідно до представленої психолого-педагогічної моделі чинників родинної детермінації профілактики та подолання криз (рис. 5.2.2) цілеспрямований вплив на особистість може змінювати ставлення до

трансгенераційних та інтергенераційних сценаріїв взаємодії з кризовим / травмівним досвідом, призводить до переосмислення вже набутого особистісного досвіду. Під дією психолого-педагогічних чинників формує нові способи взаємодії з акумульованим власним досвідом, який дає можливість прийняття, поваги, вдячності особистості до батьків, родини, роду, рідної землі, людей, життя тощо, та активізує прогресивний рух особистості.

Мал.5.2.2. Психолого-педагогічна модель дії чинників родинної детермінації профілактики та подолання криз

Психолого-педагогічна модель родинної детермінації у профілактиці та подоланні особистісних криз реалізується через стратегічні та функціональні

психолого-педагогічні чинники, де процес розвитку, корекції особистості забезпечує, в першу чергу:

➤ *у формувальному процесі:*

- конструктивний рух до повноти прийняття себе як унікальної цінності, як дитини своєї сім'ї, свого роду та народу;
- ціннісне прийняття власного образу жінки та чоловіка, поважного ставлення до гідності свого наявного чи потенційного подружнього партнера;
- психологічну готовність до створення сім'ї та усвідомленого батьківства;

➤ *у корекційному процесі (що має елементи зміни стійких деструктивних сценаріїв на більш конструктивні):*

- відновлення позитивного конгруентного образу Я, зокрема, і через забезпечення усвідомлення особистістю власної цінності та меж внутрішніх психологічних кордонів;
- відновлення природного функціонування внутрішніх образів жінка–чоловік, батько–дорослий–дитина тощо;
- відновлення конструктивної конгруентної поведінки в системах чоловік–жінка, батьки–діти;
- відновлення конструктивного особистісного ставлення до батьків, родини, роду, народу, зокрема, через відновлення власної гідності як особистості та дитини своєї сім'ї (свого роду та народу);

➤ *у реабілітаційному процесі (що мають механізми відновлення рівня психічного здоров'я та психологічного благополуччя, втрачені внаслідок кризи, обумовленої значним травмівним досвідом):*

- залучення сім'ї до адаптаційних та реадaptaційних процесів особистості;
- розвиток реабілітаційної функції сім'ї;
- подолання особистістю дитячих психологічних травм (в першу чергу,

- сім'ї), які є стимуляторами травмівного досвіду переживання особистісних криз або заважають подоланню деструктивних наслідків травмівного досвіду дорослої особи;
- відновлення внутрішньої цілісності особистості як дитини своєї сім'ї, свого роду та народу.

Реалізація стратегічних психолого-педагогічних чинників при цілеспрямованому впливі на особистість та групу відповідно відбувається через формувальні, корекційні та реабілітаційні програми.

5.2 Прикладні програми цілеспрямованого впливу на основі психолого-педагогічної моделі дії чинників родинної детермінації у профілактиці та подоланні особистісних криз

Психолого-педагогічна модель родинної детермінації у профілактиці та подоланні особистісних криз, як зазначалося у попередньому параграфі, реалізується через стратегічні процеси: формувальні (забезпечують особистості розвиток учасників процесу), корекційні (містять елементи зміни стійких деструктивних базових сценаріїв учасників процесу), реабілітаційні (мають механізми відновлення рівня психічного здоров'я та психологічного благополуччя, втрачених внаслідок проходження кризи, обумовленої значним травмівним досвідом).

Реалізація стратегічних психолого-педагогічних чинників у умовах цілеспрямованого впливу на особистість та групу забезпечується формувальними, корекційними та реабілітаційними програмами.

5.2.1. Формувальні програми розроблені з урахуванням психолого-педагогічних чинників родинної детермінації в профілактиці та подоланні особистісних криз

Розроблені формувальні програми мають вагоме практичне значення, оскільки спрямовані на підготовку молоді до подружнього життя, формування у нового покоління здатності долати кризи різної етіології, на розвиток вмінь та навичок долати негаразди в подружньому житті, на гармонізацію стосунків у системі «чоловік–жінка», формування позитивного образу системи «чоловік–жінка–діти», «діти–батьки».

Навчально-формувальна програма підготовки наречених до шлюбу «Абетка подружжя»

В основі програми підготовки наречених до шлюбу «Абетка подружжя» частково використані авторські розробки з формування психосексуальної культури студентської молоді [166]. Первинна програма пройшла апробацію продовж 2003–2005 рр. і з жовтня 2005 р. була впроваджена як основна програма з підготовки молоді до шлюбу в Київському міському центрі сім'ї «Родинний дім» (2005–2008 рр.). «Абетка подружжя» – це міжконфесійна програма підготовки молоді до шлюбу, яка базується на християнських цінностях і не суперечить жодним ціннісним парадигмам духовного, психологічного, психічного розвитку особистості в структурі базових цінностей людства. Програма має авторське свідоцтво від Державного департаменту інтелектуальної власності (№ 19430 від 31.01.2007 р.). Водночас вона з певною модифікацією була апробована (2005 р.) та пізніше впроваджена як основна програма з підготовки молоді до Чину Вінчання (2006–2019) при храмі Св. Василя Великого в м. Києві.

Курс передшлюбних наук складається із 11 зустрічей, з яких 5 належать психологічному блоку, 5 – теологічному і 1 – медичному. Ці

зустрічі відбуваються паралельно продовж 1 місяця (по 2–3 зустрічі на тиждень).

Теологічний блок (який провадить священник) охоплює теми:

- Святе Таїнство Подружжя;
- християнська віра як основа життя людини та джерело подружньої гармонії;
- заповідь любові та її взаємозв'язок із Божими Заповідями і законами церкви;
- основні Таїнства Христової церкви;
- Таїнство Святого Вінчання: містерії, обрядовість та канонічність.

Психологічний блок базується на материнській програмі «Абетка подружжя» і висвітлює теми:

- екзистенційне покликання людини;
- сакраментальність покликання чоловіка та жінки;
- духовно-психологічні засади ідеального подружжя;
- фактори руйнації духовно-психологічної гармонії в родині;
- шляхи відновлення духовної єдності в сім'ї;
- сакраментальність еротичного покликання чоловіка та жінки;
- природні закони гармонійної сексуальності подружжя;
- розлади еротичного компонента подружньої взаємодії;
- зародження нового життя – дар і покликання людської сексуальності;
- подружжя як єдиний психологічний механізм;
- вікові кризи членів родини як потенціал до зростання;
- родинні кризи та способи вдалого проходження їх;
- конфлікти та методи їхнього подолання;
- засади романтики в родині;
- діти – дар подружнього життя;
- принципи гармонійного виховання дітей.

Коефіцієнт ефективності програми за скрінінг-дослідженнями за період 2003–2013 рр. в середньому склав 1,67 (табл. 5.3.1), що свідчить про її позитивну ефективну спрямованість.

Представлені в таблиці результати дають лише середні показники і не висвітлюють тенденцію певного зниження рівня готовності до шлюбу серед дівчат з 2007 р. Водночас вони демонструють тенденцію зростання готовності молоді до шлюбу в результаті проходження програми «Абетка подружжя».

Таблиця 5.3.1

Показники зміни психологічної культури наречених

Сфери	Загальні зміни у жінок			Загальні зміни у чоловіків		
	почат.	кінц.	коеф. змін	почат.	кінц.	коеф. змін
Духовна	2,96	3,72	1,73	2,61	3,37	1,51
Сексуальна	2,72	3,56	1,65	2,58	3,72	1,8
Психологічна	2,11	3,49	1,74	2,33	3,33	1,6
Підсумкові	2,60	3,59	1,71	2,51	3,47	1,64
Загалом	1,67					

Порівняльні результати дослідження у двох контрольних та формувальних групах представлені у табл. 5.3.2. Дані (2018 р.) були отримані шляхом переведення результатів дослідження за різними методиками, представленими в параграфі 4.1.1., у стіни за рівнями: 1 – низький, 2 – середній, 3 – високий. Експериментальна формувальна вибірка була із 40 осіб, дві контроль групи – по 30 осіб. Перша контрольна вибірка складалася з молоді, що проходила підготовку до шлюбу за іншими програмами, друга – наречені, які не пройшли передшлюбні науки. Дослідження зазначеної категорії відбувалося у день подачі заяви до РАГСу і за три дні до одруження.

Початкові результати дослідження відрізняються між нареченими, які проходили підготовку до шлюбу та тими які не мали подібної підготовки. Ймовірніше за все, подібна відмінність характеризує більше первинну мотивацію на шлюбну єдність і на опанування знаннями про побудову гармонійних подружніх стосунків. Показники у другій контрольній вибірці свідчать про певний регрес у готовності наречених до шлюбу, що скоріше за все обумовлено нервовим напруженням при підготовці до шлюбу і відсутності додаткового психологічного резерву.

Таблиця 5.3.2

**Порівняльні показники дослідження готовності наречених до шлюбу
за оціночними сферами**

Оціночні сфери							Загальні коефіцієнти змін	
	Контрольна 1		Контрольна 2		Формувальна			
	ПР	КР	ПР	КР	ПР	КР	ВКЕ	АКЕ
Потребово-мотиваційна	1,58	2,02	1,59	1,56	1,6	2,72	1,7	1,74
Когнітивно-інформаційна	1,41	1,53	1,35	1,36	1,40	2,81	2,01	2,06
Емоційно-почуттєва	1,84	2,11	1,68	1,54	1,83	2,82	1,54	1,83
Регулятивно-вольова	1,54	1,75	1,32	1,35	1,52	2,23	1,47	1,65
Поведінково-результативна	1,64	1,79	1,57	1,55	1,62	2,56	1,58	1,65
Загальні показники	1,60	1,84	1,50	1,47	1,59	2,69	1,66	1,79
Загальний коеф. змін	1,15		0,98		1,69		-	
Приріст	+0,24		-0,03		+1,00		-	

ПР – початкові результати, КР – кінцеві результати, ВКЕ – відносний коефіцієнт ефективності, АКЕ – абсолютний коефіцієнт ефективності

Відносний показник ефективності програми у формувальній вибірці склав 1,66 (між констатувальним та контрольним заміром), абсолютний показник ефективності програми — 1,79 (відображає зміни у формувальній групі щодо змін у другій контрольній вибірці).

Про ефективність даної програми свідчить той фактор, що серед тих 3032 пар, які пройшли навчання за цією програмою продовж 2005–2018 рр. на розлучення було подано лише 26 заяв, а на уневажнення церковного шлюбу – 7.

*Основні положення навчально-тренінгової програми з підготовки
старшокласників до сімейного життя (Додаток Д.3)*

В основу навчально-тренінгової програми з підготовки старшокласників до сімейного життя була покладена розроблена програмf з «Етика подружнього життя» для учнів 10–11 класів» (2012 р.), яка пройшла успішну апробацію та впровадження в Колегіумі для дівчат «Знамення» у Зарваниці. Колегіум є обласним закладом освіти, завданням якого є «навчання, виховання дівчат в атмосфері розуміння, сприяння креативності, самостійності, відповідальності та уміння працювати в команді, опираючись на традиції християнської педагогіки». Водночас, враховуючи динамічність сприймання сучасних підлітків та юнацтва (особливо у великих містах), програма була суттєво удосконалена за рахунок застосування психолого-педагогічної моделі чинників родинної детермінації профілактики та подолання криз, що перевело програму у тренінговий режим.

Основні положення тренінгової програми. Родина – це базова складова повноти людського життя. Засади формування родинної культури особистості лежать у площині базових соціальних сфер її життєдіяльності, зокрема: сім'ї, школи, суспільста. Сучасна програма, що застосовується в межах школи, з підготовки до сімейного життя повинна кардинальним чином відрізнитися від експериментальних програм початку дев'яностих років, де основний акцент робився на когнітивному компоненті при деформації ціннісних складових. Тим більше неприпустиме викладання даної дисципліни розлученими вчителями або тими, хто має негативний травмівний терапевтично неперепрацьований

досвід стосунків з протилежною статтю. Запропонована нижче тренінгові програма для учнів 10-11 класів із підготовки до сімейного життя робить акцент у виховному процесі учнів саме на розвиток ціннісного компонента подружніх стосунків із зберігаючи при цьому важливість когнітивного наповнення матеріалу.

Основна мета запропонованої тренінгової програми: формування підлітка як особистості та представника своєї статі, спроможного до гармонійної взаємодії з іншими людьми в межах статево-зорієнтованого і особистісного культурного простору на засадах духовно-ціннісного розвитку процесу власного життєтворення, віддалена підготовка до подружнього життя.

Завдання навчально-тренінгової програми з підготовки до сімейного життя:

- розбудова світоглядних позицій духовно-ціннісного простору учнів щодо родинної культурної реальності буття людини;
- засвоєння учнями засобів, компонентів, механізмів та прийомів спілкування, соціальної перцепції у родинному культурному просторі;
- дослідження особливостей формування етнічної ідентичності української нації, актуалізації етнічної ідентичності у дітей на індивідуально-особистісному статево-зорієнтованому рівні;
- культивування поваги у дітей до чоловіка та жінки як взаємодоповнювальних парадигм, шлюбу, материнства та батьківства у всіх сферах культури особистості (потребово-мотиваційній, емоційно-почуттєвій, когнітивно-інформативній, поведінково-результативній).

Умови перебігу навчально-тренінгової програми визначаються психолого-педагогічними чинниками родинної детермінації цілеспрямованого впливу на особистість в умовах формувального процесу. Змістовне наповнення має етно-культурологічний підхід, що спрямований не просто на розуміння психології сучасної сім'ї, а на забезпечення виживання нації в умовах знецінення не тільки родини, але й людського життя. Презентація та доведення

культури нашого народу до всіх його громадян не є актом насилля над іншими культурами, а є формувальним компонентом поваги самого корінного населення і представників інших етносів до українців як до етносу, народу, нації, сім'ї, особистості.

Навчально-тренінгова програма має чотири важливі парадигми:

1. людське життя – це дивовижний дар Творця, природи, батьків;
2. кожна людина має статевість чоловіка чи жінки, і саме ця статева відмінність є покликом до створення подружньої єдності в ім'я любові та народження дітей;
3. чоловік і дружина — єдине ціле, яке виражається у їх взаємному особистісному дарі;
4. у житті буває багато перепон і разом подружжя здатне подолати будь-які з них.

Сутнісне відображення зазначених парадигм передбачає :

- 1) формування в учнів усвідомлення цінності людського життя;
- 2) прийняття дитиною краси власної та протилежної статі;
- 3) усвідомлення учнем важливості суб'єкт-суб'єктної взаємодії у подружніх стосунках і в будь-якій спільноті, та при будь-якому спілкуванні;
- 4) формування у підлітків навичок адекватного сприймання життєвих подій, ситуацій та конгруентного відреагування на них.

Щоб засвоєний матеріал був життєво значущим і надавав психологічного резерву у власному життєтворенні дитини, його слід з активізувати саме у формуючому особистість школяра контексті.

Для ефективності запровадження даного курсу у старшій школі слід забезпечити такі умови навчально-тренінгового процесу: інформативна дозованість, активація уваги і зацікавленості дитини внаслідок набутих попередньо знань; зміщення акцентів із нормативних цінностей на почуттєво-емоційні, духовно-ціннісні переживання; відповідність поданого матеріалу віковим потребам та особливостям розвитку старшокласників.

Кожна зустріч складається із блоків, які тривають: 30 хв. – 2 міні-лекції; 45 хв – тренінгові вправи; 15 хв – групові обговорення. Винятковими є лише зустрічі, на яких передбачено перегляд фільмів. Суть запропонованого підходу передбачає активний вплив на особистість учня через активізацію базових рівнів людини (фізичного (тіла), психологічного (душі) та духовного) — в проекції комплексної взаємодії традиційного компоненту української ментальності, вимог сучасності та потреб майбутнього.

Апробацію та впровадження зазначеної навчально-тренінгової програми здійснювала БО «БФ «Рух українських матерів» (2017–2018 рр.) за підтримкою відділу освіти Києво-Святошинської районної державної адміністрації у школах Києво-Святошинського району Київської області (це допомогло охопити понад 10 шкіл). Відповідно до звітів, подано загальні показники змін у базових оцінювальних сферах старшокласників в процесі цілеспрямованого впливу. (табл. 5.3.3). Дані обчислювання за «стінами»: 1–низький рівень, 2–середній рівень, 3–високий рівень конструктивної проявленості.

Таблиця 5.3.3

Динаміка змін за базовими дослідницькими сферами серед вибірки старшокласників

Сфери дослідження	ПР	КР	КЕ
Потребово-мотиваційна,	1,32	2,61	1,98
Когнітивно-інформативна	1,23	2,01	1,63
Емоційно-почуттєва	1,49	2,22	1,49
Регулятивно-вольова	1,32	1,64	1,24
Поведінково-результативна	1,24	1,98	1,60
Загальний показник	1,32	2,09	1,59

ПР – початкові результати, КР – кінцеві результати, КЕ – коефіцієнт ефективності.

Представлені показники констатувальних (ПР) та контрольних замірів (КР) свідчать про позитивну динаміку у розвитку старшокласників і, зокрема, у статевому вихованні та віддаленій підготовці до сімейного життя.

Начально-формувальна програма зі статевого виховання школярів «Шлях до зрілості людини» для учнів 5–6 класів (Додаток Д.2)

Програма для учнів 5–6 класів є віддаленою підготовкою до подружнього життя і складовою цілісної наскрізної програми «Шлях до зрілості людини». Організаційними керівниками цієї програми були директор Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського міського педагогічного університету ім. Бориса Грінченка – М. Войцеховський та голова ВСО «Християнська родина – світло Сходу» – І. Гуня.

Основною метою навчально-виховної програми є формування школою дитини як представника своєї статі, спроможної до гармонійної взаємодії з іншими людьми в межах статево-зорієнтованого і особистісного культурного простору на засадах духовно-ціннісного розгортання процесу власного життєтворення; віддалена підготовка до подружнього життя.

Досягнення мети відбувається через виконання таких завдань:

- аналіз творчих ідей та наукових надбань психологічних, педагогічних, культурологічних, народознавчих та соціальних шкіл;
- дослідження особливостей формування етнічної ідентичності українців, актуалізації етнічної ідентичності у дітей на індивідуально-особистісному статево-зорієнтованому рівні;
- беручи до уваги закони впливу етнічної, культурологічної та релігійної приналежності на життєдіяльність людини, виявлення фізіолого-соціально-психологічних особливостей міжстатевого сприймання у дітей різної вікової категорії, активізація у них духовно-ціннісного потенціалу особистісного розвитку психосексуальної культури в системі зовнішніх суб'єкт-суб'єктних взаємодій і в системі внутрішніх суб'єктних рефлексій;
- культивування поваги у дітей до чоловіка та жінки як взаємодоповнювальних парадигм, шлюбу, материнства та батьківства у всіх

сферах культури особистості: потребово-мотиваційному, емоційно-почуттєвому, когнітивно-інформативному, поведінково-результативному.

Етно-культурологічний підхід до статевого виховання дитини є обумовлений розробленою психолого-педагогічною моделлю впливу чинників родинної детермінації на здатність особистості долати кризи. Навчально-виховна програма побудована за спіралью-лінійною схемою і складається з чотирьох наскрізних базових блоків:

1. Дар людського життя.
2. Статева самоідентифікація.
3. Ми – єдине ціле. Взаємний дар.
4. У житті, як на довгій ниві.

Сутнісне наповнення цих блоків передбачає: розкриття цінності людського життя; прийняття дитиною краси власної та протилежної статі; усвідомлення учнем важливості суб'єкт-суб'єктної взаємодії загалом, та статево-орієнтованої зокрема на засадах спільного суб'єкт-суб'єктного взаємного дарування; формування у дитини навичок адекватного сприймання життєвих подій і ситуацій та конгруентного відреагування на них.

При застосуванні спіралью-лінійної схеми забезпечуються такі умови формувального процесу: інформативна дозованість; активізація уваги і зацікавленості дитини внаслідок набутих попередньо знань; поглиблення вивчення теми з урахуванням природного вікового розвитку учня.

Кожна зустріч триває: 15 хв – міні-лекція; 15хв – тренінгова вправа; 15 хв. – групове обговорення. Винятковими є лише зустрічі, на яких передбачено перегляд фільмів. Кількість і час проведення занять відповідає можливостям класних керівників щодо проведення подібних позанавчальних класних заходів. При розробці програми були враховані календарно-часові параметри проведення інших класних та шкільних заходів.

Ентелехія запропонованого підходу передбачає активний вплив на особистість учня через активізацію базових рівнів людини (фізичного (тіла),

психологічного (душі) та духовного) в проєкції комплексної взаємодії традиційного компонента української ментальності, вимог сучасності та потреб майбутнього.

Програма підготовки до шлюбу починається з п'ятого класу, оскільки дослідження серед дітей даної вікової категорії показало, що саме в цьому віці починає активізуватися потреба в активному обміні інформації із психосексуальної складової людської життєдіяльності. Зокрема, дітей цікавлять питання: «чому батьки не розповідають про сексуальність?»; «чому настирливо наполягають на розмові на дану тему?»; «чому виникають місячні у дівчат, а чому у хлопців їх не має?»; «як відбувається вагітність?»; «чому виникає сексуальне бажання?»; «що відбувається з дитиною в утробі?»; «чому помирають ненароджені діти та щойно народжені немовлята?»; «як зацікавити хлопця?»; «як відмовити хлопцеві, який тобі подобається?» тощо. Тобто, як бачимо, питання п'ятикласників мають цілком сформований психосексуальний характер. Єдине, що відрізняє дітей даної вікової категорії від підлітків, вони не питають відкрито, а лише в анонімних записках.

Потреба дитини в інформації завжди має задовольнятися, але не в хаотичній формі, а як системний ціннісно-зорієнтований формувально-пізнавальний процес.

До програми входить додаток календаря українських народних та релігійних свят з їхнім сутнісним та змістовим наповненням, який вчитель / психолог може, за бажанням, використати у виховному процесі. Програма включає інваріантність у змістовому наповненні зустрічей. Апробація програми проходила під патронатом ВГО «Християнська Родина — Світло Сходу» у різних ЗО Тернопільської області протягом 2009–2013 рр. Відповідно до поданих звітів вчителів/психологів (62 комплекти протоколів) загальний коефіцієнт ефективності цієї програми становив 1,59. Оцінка ефективності програми відбувалася за базовими сферами: потребово-мотиваційною, когнітивно-інформативною, регулятивно-вольовою, поведінково-

результативною (табл. 5.3.1). Для оцінки результативності були розроблені протоколи спостереження за дітьми, а також використовувалися методика дитячого аперцептивного тесту (САТ) (Л. Белак), проєктивна методика «Кактус» та Методика Р. Бенса, С. Кауфмана «Кінетичний малюнок сім'ї». «Сирі бали» за кожним із тестів переводилися у стіни, що відповідало 1–низький рівень проявленості позитивної якості / або високий рівень проявленості негативної характеристики, 2 – середній рівень проявленості позитивної / негативної характеристики, 3 – високий рівень проявленості позитивної / низький рівень проявленості негативної характеристики.

Таблиця 5.3.4.

Динаміка зміни за базовими оціночними сферами серед вибірки дітей

Сфери дослідження	ЕП-1	ЕП-2	КЕ
Потребово-мотиваційна,	1,67	2,81	1,68
Когнітивно-інформативна	1,23	2,42	1,97
Емоційно-почуттєва	1,54	2,12	1,37
Поведінково-результативна	1,54	2,12	1,37
Загальний показник	1,49	2,37	1,59

Представлені в таблиці результати спостереження та тестування дітей свідчать про позитивну тенденцію у формуванні зрілої та відповідальної особистості у вибірці.

5.2.2. Корекційні програми профілактики та подолання особистісних криз на основі впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації

Розроблені корекційні програми профілактики та подолання особистісних криз, що базуються на цілеспрямованому впливі психолого-педагогічних чинників родинної детермінації, в першу чергу, спрямовані на психологічну допомогу родинам та дітям. Зокрема, вони охоплюють такі завдання: гармонізація системи «чоловік–жінка», позитивізація системи

«батьки—діти»; констуктивна адаптація сім'ї до кризових умов стресових чи травмівних подій.

Програма казкотерапевтичної допомоги дітям в кризовому стані

Програма казкотерапевтичної допомоги дітям в кризовому стані базується на психолого-педагогічних чинниках цілеспрямованого впливу засобами психотерапевтичної метафори. У широкому розумінні, метафорою може бути будь-який вислів, фраза, притча, анекдот чи казка. Проте далеко не кожна метафора має позитивну психотерапевтичну дію. Психотерапевтичною стає лише та метафора, яка за певної прихованості смислу доходить до рівня несвідомого людини. Останнє відбувається лише тоді, коли метафора здатна провести клієнта через заміщений досвід і сформувати нові життєтворчі позиції.

Особливість метафори полягає в тому, що вона сприймається людиною зразу на двох рівнях: свідомого та несвідомого. У даному випадку ми говоримо про психоаналітичну модель, запропоновану З. Фройдом, де особистість розглядається як взаємодія трьох базових рівнів: свідоме, підсвідоме та несвідоме.

Несвідоме зберігає не тільки витісненні переживання, події, але первинний інстинктивний матеріал. Воно належить до поля первинних психічних процесів без будь-якої оцінювальної системи.

За допомогою психотерапевтичної метафори вдається «приспати» активність підсвідомості і активізувати вплив на несвідоме при забезпеченні засвоєння нових можливих поведінкових матриць, що знаходять свою реалізацію уже в контексті свідомого переосмислення поставленої проблеми і напрацювання власних стратегічних тактичних шляхів її вирішення.

Розроблені казки базуються на класичній моделі, що передбачає проходження з дитиною кілька етапів:

- «Жив-був» – етап, що в метафоричній формі описує важливі для дитини життєві образи;
- «Одного разу» – етап, що відтворює проблему з якою зустрілася дитина;
- «І тоді вирішив» – етап мотивації до змін;
- «Для цього довелося подолати» – етап подолання труднощів у процесі змін;
- «У результаті отримав» – етап усвідомлення конструктивної результативності затрачених ресурсів.

Такі казки спрямовані на профілактику та подолання конкретних психологічних проблем та розладів у дітей різних вікових категорій. Дитина, яка прослухала кілька разів психотерапевтичну казку, при зустрічі із заявленою в ній проблемою буде позбавлена частково чи взагалі травмівного досвіду і спрямовує психічну енергію не на руйнівні переживання, а на віднаходження конструктивних моделей поведінки для вирішення проблеми.

Результати дослідження показують, що швидкість проникнення метафоричних образів у несвідоме дитини залежить від системи її психологічного захисту. Для більшості дітей, щоб досягти бажаного результату, досить 1-3 рази прочитати казку. Проте деякі діти потребують багаторазового прочитання твору, але цю потребу вони мають озвучувати самі. Це відбувається внаслідок того, що дитина, прийнявши запропоновану базову модель, не може знайти внутрішнього психологічного резерву для її втілення, тож звертається з проханням ще і ще раз прочитати їй казку (або читає сама). Таким чином, вона поступово формує в собі мотиваційну впевненість до зовнішньої дії.

Найшвидший ефект досягається тоді, коли читання казок відбувається перед сном дитини. Проте використання казок можливе і в умовах психологічного центру.

Психотерапевтичні казки не потребують обговорення з дитиною. Інакше їхній ефект буде знижено, адже при обговоренні прочитаної інформації переводиться у свідомість і включає переважно раціональні механізми психіки. Натомість, біль, страх, невпевненість, базова недовіра до світу не належать до раціональних конструктів, і взаємодіяти з ними, аби їх подолати, краще на рівні несвідомого. Кожна представлена в програмі казка проходила апробацію протягом 3–5 років.

Для прикладу наведемо організаційні характеристики деяких казок (табл. 5.3.5). Додаткова апробація казок здійснювалася різними психологами приватної практики та соціальних і психологічних центрів, зокрема МБО «Карітас-Київ», ГО «Української асоціації християнської психології» тощо.

Таблиця 5.3.5

Організаційні характеристики програмних казок

Назва казки	Психокорекційна спрямованість казки	Рекомендований вік
1	2	3
«Поцілунок Бога»	Подолання недовіри до людей	Від 4 років
«Матусин ангел»	Подолання замкнутості внаслідок почуття провини за скоєний вчинок	Від 4 років
«Зимова казка»	Подолання страху перед темрявою	4–7 років
«Як люди стають ангелами»	Подолання страху смерті; подолання стану гострого горя	Для профілактики використовується з 4–5-річного віку В стані гострого горя від 6–7 років
«Вітерець-бешкетник»	Подолання синдрому «мандрівника»; формування поваги до людей; формування позитивного образу ввічливої поведінки	Від 5 років

Продовж. табл. 5.3.5

1	2	3
«Я – святий Миколай»	Активізація у дитини потреби до дарування та благодійництва, профілактика та подолання розчарування щодо образу святого Миколая	Від 3 років
«Ромашка»	Подолання недовіри до світу; прийняття себе у своїй неповторності	Від 6 років Особливо ефективна при роботі з підлітками

За час роботи діти отримували: перша група – три зустрічі з психологом, друга група — дві короткі зустрічі з психологом (на початку експерименту та наприкінці), при цьому казки читалися батьками дитини; третя група — три зустрічі з психологом, де наприкінці зустрічі психолог читав відповідну казку дитині. Контрольні (перший та другий) заміри протягом 2-х років в період 2014-2018 рр. для з'ясування тривалості отриманого ефекту. Результати дослідження представлені у табл. 5.3.6, і висвітлюють суб'єктивний рівень оцінки дитини свого стану (тобто рівень психологічного благополуччя) за оцінювальною шкалою 1–10 б. при первинному визначенні проблеми в 10 б.

Таблиця 5.3.6.

Динаміка змін внаслідок казкотерапевтичної роботи з дітьми

Запит	Ефективність ігрової терапії		Ефективність казкотерапії		Ефективність ігрової терапії в поєднанні з казкотерапією	
	K1	K2	K1	K2	K1	K2
Вік 5-6 років						
Подолання страхів (темряви, смерті, невідомого)	6,1	5,4	4,2	4,0	2,0	1,0
Подолання кризи втрати (матері, батька, бабусі чи дідуся, сиблінга)	5,4	5,2	3,0	2,5	2,5	1,2
Подолання почуття непотрібності, меншовартості	5,7	6,0	5,4	5,6	4,2	3,2
Загальний показник переживання запиту	5,7	5,5	4,2	4,0	2,9	1,7

K1 – показник після терапії, K2- показник через два роки після терапії

Із табл. 5.3.6 видно, що найбільший ефект було досягнуто у третій групі і його тривалість також є найвищою. Почуття мешновартості та непотрібності найменш піддається корекції в короткий проміжок роботи, і при обранні одного з методів результат роботи через два роки трохи знижується. Казкотерапія найбільш ефективною зарекомендувала себе при подоланні страхів та криз утрат. Натомість для подолання почуття непотрібності та меншовартості важливим є середовище, де зростає дитина, і ефект роботи з психологом залежить також від безпечності середовища для дитини.

Програма психолого-педагогічної допомоги родині з дитиною з особливими потребами «Моя дитина – це радість і шанс для мене» (Додаток Д.4)

Розроблена психокорекційна програма базується на гуманістичних постулатах:

- Кожна дитина, яка приходить у світ, має велику цінність для своєї сім'ї, держави, людства.
- Людина з особливими потребами є своєрідним лакмусом щодо гуманності суспільства.
- Люди з особливими потребами сприяють розвитку гуманності, милосердя та доброчинності в сім'ї, родині, спільноті, суспільстві.

Проблема у психологічній адаптації батьків до народження та виховання дітей з особливими потребами досліджувала ціла когорта українських та зарубіжних науковців, зокрема: Л. Алексєєв, Н. Бастун., О. Белінська, Р. Боровський, Л. Борщевська, Р. Вуліс, А. Волкова, Л. Грачов, Н. Демент'єв, Т. Ісаєв, М. Карпа, М. Лєтов, Л. Мудрик, Н. Нєстеров, А. Панов, М. Перфільєв, Я. Коломенський. Л. Одинченко, М. Радченко, К. Тінг-Міхеліс та ін., які у більшості випадків зараховують життєдіяльність таких батьків до категорії життєдіяльності в екстремальних умовах. Саме ці екстремальні умови

нерідко стають причиною розвитку синдрому емоційного вигорання у батьків, що виховують дітей із вадами.

Безпосереднє дослідження в наукових джерелах синдрому емоційного вигорання показало, що цей синдром є стресовою реакцією, яка виникає внаслідок дії довготривалих стресів середньої інтенсивності на людину, при цьому вимоги (внутрішні та зовнішні) постійно переважають над ресурсами (внутрішніми та зовнішніми), і у особи порушується стан рівноваги. Серйозними проявами «вигорання» є поведінкові зміни і ригідність. Батьки, для яких догляд і виховання дитини з вадами стали провідною діяльністю, нерідко відчують на собі дію синдрому вигорання. При цьому вони можуть намагатися подолати ситуацію, уникаючи партнера і дитини, фізично і думкою дистанціюючись від них, посилюючи цим деформацію системної взаємодії.

Кожен із компонентів синдрому емоційного вигорання (напруження, резистенція та виснаження) супроводжується чотирма симптомами, завдяки яким можна дослідити специфіку прояву синдрому, зокрема: напруження – переживання психотравмівних обставин, незадоволеність собою, загнаність до клітки, тривога й депресія; резистенція – неадекватне вибіркове емоційне реагування, емоційно-моральна дезорієнтація, розширення сфери економії емоцій, редукція обов'язків; виснаження – емоційний дефіцит, емоційне відчуження, деперсоналізація, психосоматичні та психовегетативні порушення [48]. Наші дослідження показали, що ознаки синдрому емоційного вигорання у батьків з дітьми з особливими потребами розвиваються на тлі емоційних патернів, зокрема: патерну гострого горя з проявами емоцій страху, печалі, провини, гніву та патерну депресії.

Для профілактики розвитку емоційного вигорання у батьків, що виховують дітей з особливими потребами, необхідно, в першу чергу, спрямувати психологічну допомогу на перші етапи включення батьків у хворобу дитини, тобто на період встановлення діагнозу дитині та перші кроки родинної взаємодії в «нових умовах». Саме раннє втручання в проблему може

послабити інтенсивність переживання патерну горя батьками і активізувати потенціал для адаптації дитини до життєтворчих та життєдіяльнісних процесів.

У дослідженні вдалося виявити, що батьки, які дізнаються про діагноз дітей, переживають горе, яке полягає у взаємодії і взаємовпливі фундаментальних емоцій і їх патернів один на одного.

Для того, щоб активізувати у батьків позитивне ставлення до себе, власних дітей, світу, до альтруїстичної міжособистісної взаємодії, необхідно не допустити фіксації батьків на стані горя. Тож для доведення даної гіпотези була створена експериментальна група із загальної вибірки емпіричного дослідження (56 осіб), до якої увійшли 8 батьків, що очікують на неповносправну дитину та 18 осіб, які мають дитину із недавно установленим діагнозом. В організації даного дослідження допомагала ВГО «Християнські родини – світло Сходу».

У даній вибірці дослідження проводилося за методикою «Повнота життя» за Дж. Пауеллем, «Емоційні патерни» за К. Ізардом, «Синдром емоційного вигорання» за В. Бойко та авторською анкетною. Середній показник по групі «Повнота життя» становив 1,7 із [0;5]. Тобто батьки, які дізналися про діагноз дитини, уже знаходяться у стані горя.

У спробі найбільш точно описати цей стан «гострого горя», було проведено невеликий експеримент з використанням параметричної шкали К. Ізарда [248]. Нас цікавила суб'єктивна оцінка переживання цього афективного стану. Для цього випробовуваним було запропоновано заповнити шкалу, що складалася з чотирьох параметрів (напруга, імпульсивність, самовпевненість і задоволення). Внаслідок проведеної роботи при побудові емоційного профілю, можна було визначити досить високий рівень напруженості та імпульсивності. Оскільки з теоретичних і емпіричних даних напруга є підсилювачем будь-якої емоції, то можна стверджувати, що емоція страху, яка є провідною в цьому стані, значно посилюється. Високий рівень імпульсивності в даній ситуації говорить про відсутність антиципації, тобто

готовності до конкретної емоційної ситуації [248], що, у свою чергу, може ускладнювати і без того болісне переживання стану «гострого горя». Показник самовпевненості знаходиться на середньому рівні і свідчить про відсутність повної адекватності у даному стані. Негативна забарвленість цього переживання цілком очевидна.

Завданням дослідження було поступове «виведення» батьків із деструктивного стану і надання перспективи щасливої родини без скидки на хворобу дитини, але при збереженні активності на «відвойовування дитини» у хвороби (ДЦП, синдром Дауна, аутизм).

В основі програми «Моя дитина – це радість і шанс для мене» лежить методика роботи з психотерапевтичною метафорою. Вона складається з шести етапів-зустрічей, що мають чітко визначену послідовність і структуру. Перший етап є ключовим, оскільки переформатовує батьківське сприймання неповносправної дитини, яке на наступних етапах лише підкріплюється кроками позитивізації.

Дана програма передбачає не тільки словесні відповіді на питання, а й відтворення образів за допомогою арттерапевтичних засобів: малюнка, аплікації, екібани. Кожна відповідь стає своєрідним «витвором душі». При цьому у батьків спостерігається глибинне переживання запропонованих образів, створення власного асоціативного ряду, розвивається позитивна спрямованість щодо власного життя. Базуємося програма на засадах позитивної психотерапії, в основі якої лежить не прагнення ліквідувати порушення чи відхилення, а стимулювати резервні механізми клієнта.

На п'ятому занятті для більш повного переживання почуття вдячності використовувався метод клінічних рольових ігор. Клінічна рольова гра вимагає дотримування чіткої послідовності кроків: розігрів, дія, взаємодія з групою. «Розігрів – психолого-біологічний процес, що запускається за допомогою “стартерів”. У нашому випадку це була музика. Етап дії клінічних рольових ігор складається із трьох сегментів, що мають на меті виконання

трьох функцій: пред'явлення теперішнього, вивчення та інтерпретація, альтернативна поведінка» [194, с.55] – про що уже говорили раніше.

Саме КРГ дає змогу батькам відтворити образ дитини, візуалізувати її реакції і, відтворивши через дію, відчувати вдячність за її існування. Це допомагає закріпити остаточно позитивний образ себе, своєї дитини, своєї родини і життєвих перспектив, що в експериментальному дослідженні і підтвердила шоста зустріч з батьками.

Апробація програми дала позитивні результати. Дослідження показали, що у батьків, які пройшли дану програму, змінився емоційний патерн життєдіяльності. Так, методика К. Ізарда засвідчила, що у батьків відбувся емоційний перерозподіл: на початку експерименту найвагомійші показники мала емоція страху та печалі, натомість наприкінці експерименту – емоція радості із відривом – емоція страху, що розпочинала ряд маргінальних переживань печалі, почуття провини.

За методикою Дж. Пауелла було отримано такі узагальнені зміни (Табл.5.3.7):

Таблиця 5.3.7

Показники ефективності програми

Критерій	ЕП-1	ЕП-2	КЕ
Ставлення до себе	2,1	3,8	1,8
Ставлення до людей	1,5	4,0	2,7
Ставлення до життя	1,2	3,5	2,9
Ставлення до Бога	2,0	4,1	2,0
Загальний показник	1,7	3,8	2,2

ЕП – експериментальні показники (1– на початку експерименту, 2 – на прикінці експерименту); КЕ – коефіцієнт ефективності

Тобто за даними таблиці узагальнений коефіцієнт змін в експериментальній вибірці становив 2.2. Тенденції позитивізації психо-емоційного стану притаманні всім запропонованим сферам аналізу.

У підсумку маємо зазначити, що при наданні психо-соціальної допомоги родинами де виховуються неповносправні діти, слід враховувати той факт, що всі батьки переживають почуття провини до дитини з вадами або свого власного становища. Це почуття може бути надзвичайно сильним, руйнівним і напрочуд стійким. Проте його можна, якщо не усунути повністю, то прийнятні послабити. Для цього психологам потрібно особливо при зверненні родин на ранніх етапах встановлення діагнозу дитині:

- 1) дати батькам відчуття цінності своєї дитини;
- 2) відродити відчуття цінності себе і свого чоловіка (жінки);
- 3) допомогти прожити усвідомлення цінності самої життєвої ситуації;
- 4) розробити концепцію реабілітації дитини;
- 5) розробити програму сімейної інтеграції у соціум;
- 6) розробити програми спільного сімейного відпочинку.

Назва програми «Сонячний зайчик» вибрана не випадково. Діти з агресивними проявами зазвичай негативно сприймаються середовищем, а відповідно їхнє уявлення про себе у призмі оточення – також негативне. Будучи активними, вони не помічають бажань, турбот інших людей. Тож необхідно їм дати для наслідування активний образ, але позитивного забарвлення.

Дана програма складається із трьох базових блоків. Перший блок спрямований на опанування батьками знань, розумінь та вмінь щодо виховання дітей та власної ролі у розвитку агресивної поведінки у своїх нащадках і їхньої конструктивної взаємодії із зовнішнім світом.

Другий блок розрахований на безпосередню роботу з дитиною з агресивною поведінкою.

Третій блок – це спільна взаємодія батьків та дітей, а також розробка перспективи їхньої подальшої співпраці вже у позатренінговому просторі.

Базові принципи побудови програми включають класичні складові:

– моделювання, яке передбачає демонстрування дітям, які не мають базових соціальних навичок, різних моделей поведінки, що ведуть до досягнення наміченої мети. В учасників тренінгу часто спостерігається поліпшення власної поведінки;

– рольові ігри, які пропонують дітям, схильним до агресивності, уявити собі ситуацію, коли потрібно реалізувати базові соціальні уміння. Це дає можливість перевірити на практиці моделі поведінки, яким вони навчилися в процесі моделювання або споріднених з ними процедур;

– установка зворотного зв'язку. На цьому етапі тренінгу соціальних умінь із дітьми встановлюється зворотний зв'язок у вигляді реакції на їх поведінку як правило, позитивної. Вони заохочуються за бажану та позитивну соціальну поведінку, і навпаки, не отримують «поглажування», якщо звертаються до неприйнятних моделей поведінки;

– перенесення навичок з навчальної ситуації в реальну життєву обстановку. Майже на всіх тренінгах соціальних умінь значну увагу приділяється тому, щоб все, чому навчилися учасники, знайшло своє відображення в реальній життєвій ситуації;

– у висновку тренінгової програми дітям пропонується познайомитися із загальними принципами, які застосовані в будь-якій життєвій ситуації.

Загальна структура корекційно-розвивальних занять для дітей, схильних до агресивності, складається з етапів:

I. Ритуал вітання (діти називають своє тренінгове ім'я вітаються з іншими учасниками заняття). У роботі використовується невеликий м'яч, який передається від учасника до учасника протягом проведення заняття. На початковій стадії кожного заняття обговорюються правила позитивного ведення діалогу.

II. Знайомство дітей з планом заняття. Заняття починаються з постановки мети заняття та повідомлення її дітям. Повідомляються ті вправи, які психолог вважає за необхідне реалізувати в ході заняття. Важливо

відстежувати моменти послідовності інформації, яка подається дітям на кожному наступному занятті.

III. Висновок. На цьому етапі необхідно провести бесіду на тему «Що ми дізналися на занятті ...?». Кожен висловлює свою думку про поданий матеріал.

Ключовий принцип програми: дати дитині відчуття власної «сонячності», власної теплоти і власної спроможності дарувати це тепло і сонячність іншим.

Методика Р. Бернса, С. Кауфмана «Кінетичний малюнок сім'ї» допомогла нам виявити наступні зміни у дітей експериментальної вибірки (табл. 5.3.8.).

Таблиця 5.3.8.

Динаміка змін загальних показників за шкалами методики «Кінетичний малюнок сім'ї»

Сприятлива сімейна ситуація		Тривожність		Конфліктність у сім'ї		Почуття недово-вно цінності		Ворожість у сімейній ситуації	
поч	кін	поч	кін	поч	кін	поч	кін	поч	кін
4,33	5,79	8,75	7,96	8,06	6,41	6,76	6,05	6,76	6,45

Результати дослідження показали, що за період проходження корекційної програми відбулися позитивні зміни в родині дітей. Проте слід зазначити, що відбулися не лише зміни в родині, а також простежується позитивізація образу родини в дитячій уяві. Це свідчить про прямі кореляційні зв'язки між детермінаціями на початку та наприкінці експерименту (табл. 5.3.9).

Таблиця 5.3.9

Кореляційні показники оцінювальних критеріїв початку та кінця експерименту

Сприятлива сімейна ситуація	Тривожність	Конфліктність в сім'ї	Почуття неповноцінності	Ворожість у сімейній ситуації
0,95	0,96	0,96	0,98	0,98

Як бачимо з таблиці 5.3.9, усі початкові та кінцеві показники знаходяться у прямій кореляції, що свідчить про ефективність запровадженої методики.

Аналіз відгуків батьків показує, що дана програма дала змогу позитивізувати поведінку дітей. У процесі роботи відбувся конструктивний поштовх у батьківсько-дитячих взаєминах, що вплинуло на певну стабілізацію в системі «чоловік–дружина». Помітні зміни в поведінці дітей сприяли відходженню батьків від негативного образу власних нащадків, що дало додатковий резерв для психокорекції дітей.

Психокорекційна програма розвитку психосексуальної культури кризового подружжя «Ми – єдине ціле» (Додаток Д.1)

. Проблема розвитку психосексуальної культури сучасної сім'ї є надзвичайно актуальною, оскільки в суспільстві чітко спостерігаються тенденції до знецінення інституту шлюбу і улегковаження стосунків між чоловіками та жінками не тільки в дошлюбний період, але й безпосередньо в стані одруження. Що призводить до деформації подружніх стосунків, які нерідко відповідно до досліджень М. Алексєєвої, Т. Говорун, С. Дворняка, В. Зацепіна, П. Кравця, Т. Кириленко, С. Ковальова, О. Кочаряна, М. Обозова, Е. Шнабля та ін. проявляються у високому рівні незадоволеності подружнім життям, дисфункційному розвитку взаємин у шлюбі, конфліктності, стійкій орієнтації подружжя на розлучення та малодітну сім'ю, нездатності досягати злагоди тощо. У даному випадку є зрозуміло, що сім'я, особливо на початковій

стадії її розвитку, потребує психологічної підтримки та допомоги і, в першу чергу, у конструктивному розвитку психосексуальної детермінанти як чоловіка, жінки так і сім'ї.

Деформація психосексуального простору молоді сім'ї проявляється в психосоціальних деструкціях, зокрема у зростанні рівня конфліктності між чоловіком та жінкою.

Варто зазначити, що конфліктні молоді сім'ї мають настільки багато сфер емоційного напруження, що їм досить важко самотійно подолати проблеми, адекватно оцінити конфліктну ситуацію. Вони нерідко використовують під час суперечки взаємні звинувачення, не бачать шляхів виходу з конфлікту і не знають конструктивних способів його подолання. Тому конфліктним молодим сім'ям потрібна кваліфікована допомога з формування психосексуальної культури.

У процесі дослідження було виділено 3 групи сімей залежно від кількості сфер емоційного напруження у стосунках між партнерами:

- 1) неконфліктні, які ефективно взаємодіють;
- 2) проблемні, які характеризуються вищим рівнем емоційного напруження, однак здатні конструктивно вирішувати суперечки;
- 3) конфліктні, які не можуть самотійно розв'язувати конфлікти і потребують психологічної допомоги.

До вибірки формувального експерименту потрапили молоді сім'ї із групи емпіричного дослідження, які увійшли до категорії «конфліктні», тобто до тієї категорії сімей, яка не може самотійно розв'язувати конфлікти і потребує психологічної допомоги. Загальна кількість експериментальної вибірки становила 26 подружніх пар (тобто 52 особи).

Рівень психосексуальної освіченості виявився вищим у неконфліктних парах. Проте дослідження показало, що навіть володіння знаннями не забезпечує подружжя конгруентною психосексуальною взаємодією. Доки знання не стають елементом внутрішнього вчинку, вони виступають лише

констатацією наукового факту, що не застосовується у житті. Тож для формування психосексуальної культури подружжя необхідно не просто забезпечити його знаннями з основ психосоціальної та психосексуальної взаємодії між чоловіком та жінкою, а треба, щоб ці знання стали стійким елементом їхнього особистісного буденного досвіду.

Комплексний аналіз результатів дослідження дав змогу визначити сфери найбільш актуальної деформації психосексуального культурного простору молодого подружжя, що перебуває в кризовому стані, зокрема: інтимна взаємодія, сприймання «своєї половини» та навички комунікативної взаємодії. Тож програма розвитку психосексуальної культури кризового подружжя, в першу чергу, охопила саме ці показники.

Загалом програма складалася із чотирьох базових блоків, кожен з яких опрацьовувався 1 раз на тиждень протягом 4–6 годин.

Базовими методами запровадженої програми є техніки: когнітивно-поведінкової терапії, клінічних рольових ігор, модерації, мозкового штурму, гештальттерапевтичні техніки, арттерапевтичні техніки, методи сопричасної психотерапії.

Варто зазначити, що програма спрямована на гармонізацію таких підструктур особистості: *когнітивної* (уточнення, конкретизація і розширення системи знань про себе, про «свою половину», про особливості сексуальної і психологічної взаємодії), *афективної* (вироблення позитивного ставлення до себе та ставлення до «своєї половини», адекватне оцінювання своїх можливостей у сімейному житті) і *поведінкової* (закріплення власного Я – концепції у конкретних ситуаціях взаємодії і спілкуванні з чоловіком чи жінкою).

У ході дослідження було виділено найбільш вагомим, на нашу думку, показники психосексуальної детермінанти подружжя: психологічний рівень сексуальної взаємодії, особливості сприймання «своєї половини», навички комунікативної взаємодії.

Аналіз результатів показав, що відбулися зміни за всіма сферами прояву психосексуальної детермінанти у культурному просторі подружжя: потребово-мотиваційній, когнітивно-інформаційній, почуттєво-емоційній, регулятивно-вольовій та поведінково-регулятивній (табл. 5.3.10).

Таблиця 5.3.10

**Зміни за сферами психосексуальної культури респондентів
експериментальної вибірки**

Сфери ПСК подружніх партнерів	Загальні усереднені показники у цілому по групі експериментальної вибірки	
	До експерименту	Після експерименту
Потребово-мотиваційна	1.0	1.5
Когнітивно-інформаційна	0.5	1.5
Регулятивно-вольова	0.5	1.0
Поведінково-результативна	0.5	1.0
Емоційно-почуттєва	1.0	1.5
Узагальнені показники	0.7	1.3
Загальний показник зростання рівня психосексуальної культури по групі – 1.86		

У процесі проходження курсу у респондентів відбулися зміни у ставленні до партнера (таб. 5.3.11):

Таблиця 5.3.11

Сприймання партнера респондентами вибірки

Характеристика у відношенні щодо чоловіка(жінки)	ЕП-1	ЕП-2	КЕ
Готовий допомогти мені/ не думає про мене	2	4,2	2.1
Здатен любити інших/ егоїстичний	1	3,2	3.2
Щедрий/скупий	1,2	3	2.5
Чесний/безчесний	2	3,8	1,9
Турбуються про інших/турбуються про себе	1,5	3,8	2.53
Співчутливий/байдужий	1,2	3,1	2.58
Усереднені показники	1,48	3,52	2,37

Умовні скорочення: ЕП-експериментальні показники (1- на початку експерименту, 2- на прикінці експерименту). КЕ – коефіцієнт ефективності

Якщо на початку експерименту образ партнера для всіх респондентів вибірки мав виражений негативний характер, то по проходженню реабілітаційної програми показники стабілізувалися.

Дослідження в змінах ставлення до життя показало наявність істотних змін (табл. 5.3.12)

Таблиця 5.3.12

Ставлення до життя респондентами вибірки

Характеристика у відношенні щодо життя	ЕП-1	ЕП-2	КЕ
Чудове/жахливе	1	3,5	3.5
Ряд цікавих пригод/ безперестанне суперництво	1	4	4
Безперервне набуття знань/ втрата ілюзій	1,2	3,6	3
Дещо, що надає задоволення/ дещо, що викликає постійне незадоволення	1	3,3	3.3
Поклик до кращого/ руйнація наших планів	1,2	3,4	2.83
Осміслене/ безглузде	2	3,1	1.55
Усереднені показники	1,23	3,48	2.83

Умовні скорочення: ЕП-експериментальні показники (1- на початку експерименту, 2- на прикінці експерименту). КЕ – коефіцієнт ефективності

Результати дослідження представлені в табл. 5.3.12. свідчать про позитивізацію образу життя у всіх учасників програми. Якщо середньостатистичний показник по групі на початку експерименту складав 1.23 і відображав песимістичне ставлення до життя у подружжя, то в результаті проходження програми показник задоволеності життям зріс до 3,48.

Табл 5.3.13 демонструє виключно суб'єктивне сприймання гармонії партнерами, що, в першу чергу, характеризується внутрішньо-суб'єктивними характеристиками емоційно-почуттєвої сфери.

Таблиця 5.3.13

Показники суб'єктивного переживання подружньої гармонії у вибірці

Шлюбні партнери	Рівень вдоволеності На початку експерименту	Рівень вдоволеності на при кінці експерименту
Жінки	4,6	6,0
Чоловік	5,8	6,2
Загальний	5,2	6,1

Відповідно до результатів, рівень задоволеності шлюбом у чоловіка залишається вищим, ніж у жінки. Це говорить про те, що жінка більше емоційно включається в міжособові стосунки, а відповідно більш гостро реагує на деформації взаємодій, при цьому нерідко зберігаючи «маску» задоволення.

5.2.3. Застосування психолого-педагогічної моделі чинників родинної детермінації в реабілітаційних програмах

Застосування психолого-педагогічної моделі впливу чинників родинної детермінації на профілактику та подолання особистісних криз у реабілітаційних програмах спрямоване на відновлення психічного здоров'я та психологічного благополуччя особистості після переживання криз втрати (особи, здоров'я, майна тощо), узалежнення тощо; адаптацію та реадаптацію особистості до нових умов у соціумі після пережитого травматичного досвіду та набуття навичок конструктивного спілкування в сім'ї в нових умовах особистісних змін, активізацію реабілітаційної функції сім'ї.

Реабілітаційна тренінгова програма для залежної від алкоголю молоді «Життя цікаве» (Додаток Д.6)

Боротьба з алкоголізмом є однією з найактуальніших медичних, педагогічних, соціальних та психологічних проблем [105]. Активна реклама алкогольних напоїв призвела до зниження критичного ставлення молодого покоління до вживання алкоголю, а особливо слабоалкогольних напоїв. Проте саме молодь є потенціалом держави у контексті відтворення популяції населення і розвитку всього суспільства.

Наші дослідження показали, що однією з домінуючих причин алкоголізму молоді є деструктивні сценарії, прописані батьківською родиною, сценарії, що сформували неконгруентний образ власного Я в особистості,

недовіру до людей, сценарії «втікання від життя», невміння брати відповідальність за власні вчинки. Про дані результати дослідження вже говорилося у перших трьох розділах даної монографії.

Існують також й інші фактори особистісної деформації розвитку алколегних: деструктивний особистісний вибір, схильність співзалежних відносин. У ході дослідження було розроблено тренінгову систему психологічної допомоги студентам, залежним від алкоголю, і успішно провели її апробацію на практиці. Робота зі студтською молоддю відбувалася при храмі Св. Василя Великого (м.Київ).

Відповідно до теоретичних досліджень найвагомішими напрямками психологічної корекції особистості, залежної від алкоголю, виявилися: позитивізація власного образу, переосмислення сенсу життя, прийняття людей, стабілізація дитячо-батьківських стосунків. Загалом програма складається із чотирьох блоків, кожен з яких опрацьовується 1 раз на тиждень протягом 6 годин. Основними методами запровадженої тренінгової програми є техніки: клінічних рольових ігор (психодрама), елементи танатотерапії, модерації, мозкового штурму, гештальттерапевтичні техніки, що застосовуються у цілісній структурі «ефективної моделі впливу», описаної у параграфі 5.1.3.

Поведінково-результативна сфера особистості зазнає впливу від розвитку інших особистісних сфер. Для більшої ефективності процес було запроваджено систему поетапних рольових тренінгів (ПРТ), в основу яких покладено метод клінічної рольової гри (КРГ) Д.Кіппера [277], що передбачає дотримання чіткої послідовності кроків: розігрів, дію, взаємодію з групою. *Стадія розігріву* активізує психолого-біологічну систему людини за допомогою «стартерів»: музики, візуальної стимуляції, дихання, вербальної стимуляції тощо. Цей етап дуже важливий, бо забезпечує учаснику входження у рольову гру. Сприяє розвитку навиків діалогового та монологового спілкування і забезпечує принципи: активізація Его-стану «дорослого» (за Е. Берном) та його прийняття; прийняття особистісної неповторності іншої особи

в спілкування в різних Его-станах; діалогічність мислення і діяльності; дієва зацікавленості, прийнятний компроміс.

Результати апробації тренінгової програми в експериментальній вибірці виявили такі зміни (Табл. 5.3.14):

Таблиця 5.3.14

Загальні показники змін щодо вживання алкоголю студентами експериментальної вибірки

	Детермінанти	До експерименту	Після експерименту
1	Раз на тиждень стан важкого сп'яніння з провалами у пам'яті	33%	0%
2	Раз на тиждень стан важкого сп'яніння без провалів у пам'яті	100%	0%
3	Щоденне вживання міцних алкогольних напоїв у різній кількості	75%	0%
4	Поодинокі вживання міцних алкогольних напоїв протягом тижня	100%	33%
5	Щоденне вживання слабоалкогольних напоїв	100%	0%
6	Поодинокі вживання слабоалкогольних напоїв протягом тижня	0%	75%

Представленні результати демонструють позитивну тенденцію, що спостерігалася у групі з відмовою від алкоголю. Крім проявів поведінки, учасників групи відбулися зміни психологічного характеру. Так в емоційній сфері відбулися зміни в бік позитивізації загального емоційного фону учасників експерименту при спілкуваннях за середнім показником з 0,88 до 2,48. Зміни в емоційній сфері учасників групи показують зростання сукупної позитивізації їхніх емоцій при спілкуваннях у вагомих особистісних та групових взаємодіях, таких як: студентській колектив, батьківська родина, друзі та чужі люди.

Суттєво покращалися і загальні комунікативні прояви учасників груп. Середньостатистичний показник виріс з нейтрального (0,35) до вираженого комунікативного позитиву (2,95 із проміжку [-4; 4]).

Аналіз змін загальної картини акцентуацій сприймання також свідчить про позитивні тенденції, що відбулися у групі (з 0,64 на 1,94). Кореляційний аналіз Пірсона демонструє пряму взаємозалежність досліджуваних параметрів.

Тож дані проведеного дослідження свідчать про ефективність розробленої програми з психологічної допомоги студентам, залежним від алкоголю. Дана методика, на нашу думку, виявилася ефективною, в першу чергу, внаслідок дії трьох факторів:

1. базування програми на психолого-педагогічних чинниках родинної детермінації в подоланні алкоголізму;
2. юнацький вік, що визначається процесами фізіологічного дозрівання організму;
3. нетривалий (до 3-х років) період активного вживання алкоголю.

При роботі із залежними (контрольна вибірка із 15 чоловік) за даною програмою без блоку родинної детермінанти ефективність програми падала у 2 рази.

Працюючи із алкозалежними старших вікових груп із тривалим терміном вживання алкоголю, ефект тренінгової програми досягається лише в сукупності з комплексом заходів: детоксикація організму, медикаментозне лікування, психотерапія, відвідування груп підтримки тощо.

Реабілітаційна програма для сімей учасників бойвих дій (Додаток Д.7)

Кілька років бойових дій на території України, показали, що значна частина ветеранських сімей руйнується (за деякими даними до 70%). Причиною цього є наслідки емоційного напруження в сім'ї ветерана, які важко самотійно подолати (адекватно оцінити конфліктну ситуацію). Подружжя як правило використовують під час суперечки взаємні звинувачення, не бачать шляхів виходу з конфлікту і не знають конструктивних способів їх подолання. Навіть володіння знаннями не забезпечує подружжя конгруентною взаємодією. Доки знання не стають елементом внутрішнього вчинку вони

виступають лише як констатація наукового факту, яка не застосовується у житті. Тож для формування конструктивної подружньої взаємодії необхідно не просто забезпечити подружжя знаннями з основ психосоціальної та психосексуальної взаємодії між чоловіком та жінкою, а треба щоб ці знання стали стійким елементом їхнього буденного досвіду [16].

Метою програми є: допомогти сім'ям учасників АТО/ООС адаптуватися до повернення чоловіка/жінки з бойових дій, активізувати реабілітаційну функцію сім'ї, сприяти відновленню та конструктивізації подружніх стосунків у змінених умовах життєдіяльності

Цільовою аудиторією були учасники бойових дій та їх дружини. Апробація програми відбулася протягом 2015-2016 років при храмі Св. Василя Великого та при храмі Св.Миколи Доброго як індивідуальна робота із сімейними парами. Апробація групового варіанту програми було здійснена у 2017 р. Програма впроваджена в реабілітаційний процес Благодійним фондом учасників бойових дій «Єдність побратимів». Застосування програми як сімейної реабілітації відбувається протягом року при консультативних центрах зазначених вище храмів в м. Києві. Групова робота проходить в літній період (2017-2019 рр.) в реабілітаційному таборі для учасників бойових дій та членів їх сімей у с. Катранка Одеської обл.

Умови зарахування до групи: кризові відносини в родині ветеранів після повернення з передової. Група діє на добровільних засадах і передбачає 8 зустрічей (окрім першого та останнього дня заїзду).

Лідерство у даній групі належить психологу. Стиль ведення групи демократичний, проте в залежності від групової динаміки може змінюватися на дерективний.

Багаторічні дослідження показали, якщо особа має позитивний образ родини, чіткий образ гармонійних подружніх стосунків, то може створити собі своєрідну фортецю, за мурами якої може поновити власні сили, психологічно та духовно реабілітуватися. Безперечно, саме родина дає можливість пошуку

психологічного, фізичного та дещо духовного резерву всім життєтворчим процесам особистості, усвідомлення їхньої неперервності та ентелехійності. Проте конструктивне подолання життєвих криз особистістю забезпечується не тільки і не стільки реальними родинними взаємодіями, які прожила особистість, скільки тими образами цих взаємодій, що відклалися у свідомому так і несвідомому особистості.

Програма повністю базується на розроблених психолого-педагогічних чинниках родинної детермінації цілеспрямованого впливу на особистість.

Чинник ідеального образу сім'ї активізує ідеал повного спілкування чоловіка та жінки, потребу «стати тим, ким вони здатні стати» [391, с. 172]. Як «ідеальна модель» використана базова модель покликання чоловіка та жінки, що представлена у Святому Письмі [565]. Саме ця модель регламентує не зовнішні ознаки взаємин між представниками протилежних статей, а сутність їхніх взаємин. Де жінка «береже життя і Духа Святого в чоловікові», а чоловік «порає і доглядає Едемський сад», тобто родину. Психолого-педагогічний чинник ідеального образу дає можливість учасникам групи дотично пережити красу та глибину подружніх стосунків, збудити потребу подружжя в чоловічо-жіночої взаємодії.

Психологічним механізмом даного впливу стає створення в учасників потреби у досконалому подружжі як умови життєтворення, що призводить до вибору відповідної мети. Мета спонукає до розвитку емпатії і опанування новими знаннями. Активізація емоцій впливає на активність пізнавального процесу, що стає передумовою зростання емоційного інтелекту. Психолого-педагогічні когнітивно-інформаційні чинники разом із потребово-мотиваційними активізують дію регулятивно-вольових чинників, що впливає на активність поведінково-результативних чинників, які активізують відповідну сферу і призводять до зміни вчинку (внутрішнього та зовнішнього).

Внаслідок застосування подібного підходу отримуємо:

- 1) забезпечення повноцінної роботи актуального самоусвідомлення у чоловіка та жінки;
- 2) зміщення локусу контролю всередину, формування внутрішньої свободи, яка передбачає особистісну відповідальність;
- 3) віднаходження психічних блоків, що перешкоджають зростанню та ефективним подружнім взаємодіям.

У даному випадку мова йде про активізацію внутрішніх особистісних резервів учасників реабілітаційного процесу. В ефективному розвитку поведінково-результативної сфери подружжя добре зарекомендувала себе поетапна рольова гра (ПРГ), яка часто використовуються у психодраматичному підході. [277].

Основі правила під час роботи з демобілізованими учасниками бойових дій [466]:

1. Учасник бойових дій – це захисник (захисник близьких, своєї спільноти, своєї землі, захисник Батьківщини).
2. Термін «герой» не може застосовуватися до демобілізованого чи ветерана, оскільки героїзм передбачає одноразовий вчинок (і як наслідок – «спочивання на лаврах»), а завдання психологічної реабілітації – активізувати життєтворчий потенціал особи.
3. Демобілізований учасник бойових дій ніколи не зможе повернутися до «себе минулого». Це нова, змінена особистість, яка потребує прийняття з боку інших його змін, що веде за собою змінені умови життєдіяльності його і близького середовища.
4. Не можна стигматизувати ПТСР чи будь-який інший розлад в учасника бойових дій, водночас як і примушувати його «до зростання».
5. Зростання внаслідок травматичного досвіду запускається не самою травмою, а внутрішнім та зовнішнім психологічним потенціалом самого ветерана в процесі переосмислення цінності пережитого ним власного досвіду і відбувається лише у темпі, який задав він сам.

6. Необхідно забезпечити ветерана техніками саморегуляції загалом та техніками регуляції емоцій зокрема. Слід з'ясувати також, які техніки були ефективними для особи до травмівних подій і які з них залишилися ефективними і надалі.

7. Активізація позитивного погляду ветерана на себе, віру у свої сили та здібності повинна чітко співвідноситися з реальністю, складанням реалістичних життєвих планів та методами їх реалізації.

Базовими методами запровадженої програми, є техніки: когнітивно-поведінкової терапії, клінічних рольових ігор, модерації, мозкового штурму, гештальттерапевтичні техніки, арттерапевтичні техніки, методи сопричасної християнської терапії (*Додаток Д.8*).

Варто зазначити, що програма спрямована, в першу чергу, на гармонізацію таких підструктур особистості: *когнітивно-інформаційну* (уточнення, конкретизація і розширення системи знань про себе, «свою половину», особливості сексуальної і психологічної взаємодії), *емоційно-почуттєву* (вироблення позитивного ставлення до себе та ставлення до «своєї половини», адекватне оцінювання своїх можливостей у сімейному житті) і *поведінково-результативну* (закріплення власного Я – концепції у конкретних ситуаціях взаємодії і спілкуванні з чоловіком чи жінкою).

Оскільки участь у групах добровільна, то мотиваційно-потребова сфера вже має належний рівень активності.

У групах формувального експерименту взяли участь 12 сімей ветеранів (2017 р.). Усі чоловіки-учасники групи пережили потужний травмівний досвід із втратою багатьох своїх друзів. У них всіх загострене почуття справедливості. На першій зустрічі було визначено додатковий спектр питань, які були важливими саме для цих учасників: відторгнення Бога кіборгами, сексуальні проблеми в подружньому житті. Оскільки тема сексуальних стосунків належить до теми зони особливої інтимності, а група працює лише 8 днів, то в групі обговорювалися лише загальні питання сексуальності, натомість

вирішення конкретних особистісних проблем інтимного характеру виносилися на індивідуальні зустрічі. У дослідженні були підтверджені вже отримані раніше дані, що ветерани-захисники ДАПу внаслідок пережитих подій стали в позицію протидію Богові, натомість ветерани, які пройшли Іловайській котел, навпаки активізували свій релігійний потенціал.

У дослідженні використовувалися методи спостереження за учасниками групи з оцінюванням рівня вчинків, метод опису власних станів, опитування (Опитувальник клієнта про стан здоров'я (PHQ-9) [466]) та «Повнота життя» за Дж. Пауеллом. Оцінювання відбувалося за шкалами: 1–низький рівень проявленості позитивної якості / або високий рівень проявленості негативної характеристики, 2 – середній рівень проявленості позитивної/негативної характеристики, 3 – високий рівень проявленості позитивної/низький рівень проявленості негативної характеристики.

Таблиця 5.3.1.

Зміни за базовими оцінювальними сферами у групі

Сфери дослідження	ПР	КР	КЕ	ПТ
когнітивно-інформативна	1,42	2,41	1,69	+0,99
емоційно-почуттєва	1,34	2,34	1,74	+1,00
поведінково-результативна	1,32	1,92	1,45	+0,60
Загальний показник	1,36	2,22	1,63	+0,86

ПР – початкові результати; КР – кінцеві результати; КЕ – коефіцієнт ефективності; ПТ – приріст

Наведемо ще дані за деякими важливими чинниками (табл. 5.3.13)

Таблиця 5.3.13

**Якісний аналіз показників суб'єктивного оцінювання учасниками
групи вагомих оцінювальних критеріїв**

Сфери дослідження	ПР		КР		КЕ		ПТ	
	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч
Ставлення до «половини»	1,8	1,2	2,1	2,1	1,2	1,8	+0,3	+0,9
Ставлення до потреб «половини»	1,6	1,2	2,1	2,4	1,3	2,0	+0,5	+1,2
Ставлення до потреб дітей	1,7	1,5	2,2	2,4	1,3	1,6	+0,5	+0,9
Ставлення до сім'ї	1,6	1,3	2,2	1,8	1,4	1,4	+0,6	+0,5
Ставлення до життя	1,7	1,6	2,2	2,3	1,3	1,4	+0,5	+0,7
Ставлення до побратимів	1,2	2,5	1,9	1,9	1,6	0,8	+0,7	-0,6
Загальний показник	1,6	1,5	2,1	2,2	1,3	1,5	+0,5	+0,7

Результати дослідження показали, що у дружин ветеранів вищий рівень позивності у сприйманні чоловіка, його потреб, ставленні до сім'ї. Натомість більшість ветеранів були зорієнтовані на побратимів і порівнянно з ними знецінювали функцію дружини, відповідно в останніх розвинулося дещо негативне ставлення до побратимів чоловіків, і, в першу чергу, це обумовлене фактором спільного вживання алкоголю. У процесі роботи в групі вдалося в учасників реабілітаційного процесу позитивізувати образ родини, чоловіка, жінки, потреб чоловіка, жінки, дітей тощо, незважаючи на те, що працювали із кризовими сім'ями, значна частина яких перебувала на межі розлучення. Повторна зустріч з учасниками групи через рік показала, що жодна родина за цей період не розпалася, а стосунки зміцнилися, хоча і протягом року виникли нові виклики та проблеми.

Основні результати п'ятого розділу відображено в таких працях: [124–126; 134; 136; 137; 143–147; 149; 151–153; 155; 159–164; 173; 175; 191; 228; 466; 767–768].

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження знайшла розв'язання науково-практична проблема впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на генерування та подолання особистісних криз. Узагальнення отриманих результатів дисертаційного дослідження дало можливість сформулювати загальні висновки:

1. У результаті здійснення поняттєво-термінологічної реконструкції проблеми психолого-педагогічних чинників родинної детермінації особистісних криз визначено поняття особистісної кризи як життєвої кризи особистості, яку вона свідомо чи несвідомого проходить у процесі власного онтогенезу і яка впливає на зміну її життєвих позицій, цінностей, когнітивних конструктів, почуттів та поведінку. Під життєвою кризою розуміється складний період життя особистості, під час якого відбувається різка зміна її ставлення до себе та до світу з можливим внутрішнім конфліктом як результатом невдоволеності якістю та результативністю життя, а також його смислами. Окреслено психолого-педагогічні чинники як прикладну категорію, що охоплює причини, умови, рушійні сили виховання/самовиховання, розвитку/саморозвитку, формування та становлення людської особистості, які відбуваються під впливом інших людей, обставин, подій тощо. Залежно від результату впливу цих чинників на особистість виокремлено групи психолого-педагогічних чинників за їхньою спрямованістю: формувальні / гальмівні, розвивальні / фіксувальні, адаптаційні / дезадаптаційні.

2. Дослідження психолого-педагогічних чинників родинної детермінації особистісних криз людини дозволило визначити позитивні та негативні наслідки кризового досвіду особистості в її онтогенезі. Виділено вікові детермінанти кризового досвіду особистості у процесах: вікового розвитку та соціалізації особистості (від пренатального до похилого віку), психосексуального розвитку (від оральної фази до генітальної фази), духовно-релігійного розвитку (від фази базової сприйнятливості до фази мудрості).

Виокремлено наслідки гармонійного та деструктивного проходження криз дорослою особистістю, зокрема при взаємодії з усіма її видами: родинними кризами, кризами «Я» в сімейній системі, особистісними кризами професійного розвитку; екзистенційними кризами.

Встановлено неоднозначний характер впливу історичних травм як на міжпоколінну взаємодію, так і на картину психічного здоров'я нащадків учасників історичного травматичного досвіду. Встановлено наслідки проживання криз, обумовлених надзвичайними ситуаціями та соціальними катаклізмами. Проаналізовано кризи травматичного досвіду та здійснено аналіз кризових чинників (причин, проявів, специфіки перебігу) та механізмів виходу із криз: втрат, пережитого насильства, узалежнення.

Виокремлено три групи психолого-педагогічних чинників, що залежно від спрямованості сприяють/протидіють розвитку особистісної кризи, а саме: психолого-педагогічні чинники детермінації – особистісної, родинної, суспільно-групової.

3. Реконструкція психолого-педагогічних чинників родинної детермінації кризового досвіду особистості дозволила виокремити чинники конструювального, стратегічного і функціонального порядку.

Чинники конструювального порядку пов'язані як з чинниками особистісної детермінації, так і з чинниками суспільно-групової детермінації та є свого роду зовнішнім представленням глибинних механізмів впливу. Стратегічні чинники (чинники розвитку та розгортання особистості) представлені рефлексивно-екзистенційними, досвідно-історичними, культурно-традиційними, духовно-релігійними чинниками. Рефлексивно-екзистенційні чинники визначають здатність особистості, спільноти чи суспільства контролювати зовнішні та внутрішні фактори і процеси життєтворення, ініціюють процес пізнання й утвердження екзистенційних цінностей. Досвідно-історичні чинники охоплюють стандартизовані моделі поведінки особистості, сім'ї, народу, що продемонстрували ефективність у виживанні, розбудові, творенні спільнот протягом певного історичного періоду. Культурно-традиційні чинники містять

локальні та глобальні надбання, досягнення суспільства в матеріальному та духовному сегментах буття та їх прояв у житті особистості, родини, народу, людства. Духовно-релігійні чинники характеризують базові духовно-ціннісні уявлення особистості (родини, народу, міжнародних спільнот, людства) щодо значення і місця людини у світі як особистості, як чоловіка та жінки у взаєминах з Абсолютом.

Реалізація стратегічних чинників у профілактиці та подоланні особистісних криз забезпечується дією функціональних психолого-педагогічних чинників родинної детермінації, зокрема чинниками базисної функціональності та чинниками функціональної узгодженості. Зміна чинників функціональної узгодженості призводить до зміни образу стратегічних чинників. Зміна образу стратегічних чинників запускає зміну чинників конструювального порядку, що впливають на чинники базисної функціональності, а отже призводять до зміни результативності родинної детермінації в процесі профілактики та подолання особистісних криз.

4. Емпіричне дослідження наслідків впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на кризовий досвід особистості було здійснено за інтергенераційним, трансгенераційним, особистісним дослідницькими векторами із урахуванням специфіки кризи – вікової, родинної чи специфічно травмівної. Представлено аналіз чинників ризику розвитку криз у неодруженої молоді, наречених, молодих подружніх пар, подружніх пар зі значним досвідом. На основі кореляційного аналізу виявлено різну значущість чинників групи стратегічного впливу на вибірки кризового та посткризового досвіду, гармонійних та кризових подружніх стосунків. Зокрема, у кризовій групі зафіксовано пріоритет духовно-релігійних чинників над культурно-традиційними чинниками. Натомість у вибірці з позакризового життєвого періоду виявлено сильну лінійну кореляцію між культурно-традиційними чинниками та духовно-релігійними і досвідно-історичними. У кризовій групі не виявлено значущих лінійних зв'язків між рефлексивно-екзистенційним чинником та досвідно-історичним, що свідчить про

те, що в стані кризи особистість є переважно чутливою до власних переживань, і безпосередніх комунікацій у сім'ї.

5. На основі емпіричного дослідження визначено специфіку дії фонового та цілеспрямованого впливу на кризову особистість, що забезпечується психолого-педагогічними чинниками родинної детермінації. Виокремлено компоненти цілеспрямованого впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на профілактику та подолання особистісних криз в позародинному середовищі. Презентовано характер дії прямого (безпосереднього) та опосередкованого впливу психолого-педагогічних чинників за трьома темпоральними модусами: минуле, теперішнє та майбутнє, де чинники прямого впливу забезпечують безпосереднє формування особистості в навчальному, тренінговому чи реабілітаційному процесі, а чинники опосередкованого впливу забезпечують зміни у характері впливу родинної детермінації. Здійснення ефективного цілеспрямованого впливу на особистість для посилення її здатності до подолання криз забезпечується формувальними чинниками першого порядку – наявністю ідеального образу, розвитком потребово-мотиваційних, емоційно- почуттєвих, когнітивно-інформаційних, регулятивно-вольових, поведінково-результативних аспектів особистості.

6. У результаті конкретизації психолого-педагогічні чинники родинної детермінації профілактики та подолання особистісних криз здійснено розробку й апробацію психолого-педагогічної моделі прогресивного руху-поступу особистості, яка знайшла втілення у відповідних формувальних, корекційних, реабілітаційних програмах.

Отже, було встановлено, що стабілізація образу родини у сприйманні особистості під дією психолого-педагогічних чинників цілеспрямованого впливу на неї формувальних, корекційних та реабілітаційних процесів призводить до зростання ефективності подолання кризових станів.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшого вивчення потребують питання механізмів трансгенераційної передачі соціальних образів поведінки й емоційного відреагування травмивного досвіду особистості в

системі «подія–реакція» та «подія–образ–реакція», для вирішення яких мають бути створені міждисциплінарні групи науковців: біологів, психологів, медиків, соціологів, філософів та богословів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.17 р. № 2229–VIII
2. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (2001). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2002, N 10, ст.70. URL:<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2789-14> (дата звернення 17.05.2016)
3. Закон про державну мову: хто та де муситиме говорити українською. 24 канал. 25 квітня. URL: https://24tv.ua/rada_pidtrimala_zakonoproekt_pro_movu_hto_i_de_musitime_govoriti_ukrayinskoyu_n1042268 (дата звернення 20.04.2018)
4. Концепція розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-%D1%80> (дата звернення 10.07.2018)
5. Положення про психологічну реабілітацію військовослужбовців Збройних Сил України, які брали участь в антитерористичній операції, під час відновлення боєздатності військових частин (підрозділів) наказ 09.12.2015 № 702 . URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0237-16> (дата звернення 5.06.2018)
6. Абабков В.А. Клинический патоморфоз невротоз (по данным 40-летней работы отделения невротоз и психотерапии института им. В.М.Бехтерева) Теория и практика медицинской психологии и психотерапии. Под ред. М.М.Кабанова. СПб., 1994. С. 110–113.
7. Аборты: отношение к ним Православной церкви. Мепетий митрополит Никопольский, Запорожская єпархія. Українсько-Финський інститут менеджмента и бизнеса. Киев, 1992. 165 с.
8. Абульханова-Славская К.А. Психология и сознание личности (Проблемы методологии, теории и исследования реальной личности). Избранные психологические труды. Москва. Воронеж. 1999. 224 с.
9. Августин А. Сочинения. О порядке. URL: http://antology.rchgi.spb.ru/Sanctus_Aurelius_Augustinus/poryad.html (дата звернення 02.07.2018)
10. Августин. Исповедь. Финский институт менеджмента и бизнеса. Киев, 1992. 165 с.
11. Аверин В.А. Психология личности: Учебное пособие. Минск, 1999. 89 с. URL: http://www.psyarticles.ru/view_post.php?id=65 (дата звернення 21.08.2018)

12. Адлер А. Индивидуальная психология как путь к познанию и самопознанию человека. 1924 г. / под ред. К.Кузина. Киев: Наука жить, 1997. URL: <http://tululu.org/b52687/> (дата звернення 06.06.2018)
13. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. / пер. А. М. Боковиков. Москва, 1995. 296 с.
14. Акименко Ю.Ф. Психологічна корекція ставлення батьків до дітей молодшого шкільного віку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2003. 23 с.
15. Аксенов-Меерсон М. Созерцание Троицы Святой: Парадигма Любви в русской философии троичности. Киев, 2007. 320 с.
16. Активіст: головна проблема української армії – алкоголізм (відео) 112 канал. 20.08.2015. URL: <http://intvua.com/news/society/1440067835-aktivist-golovna-problema-ukrayinskoyi-armiyi-alkogolizm.html>
17. Александров А. А. Психогенетика. Питербург, 2004. 192 с.
18. Алексєєва М.І. Сімейна взаємодія та вплив на формування особистості : тези Міжнар. наук.-практ. конф. *Демографічна ситуація в карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на XXI століття*. Чернівці-Київ, 1996. с. 480–482.
19. Алексєєва С.В. Психолого-педагогічні чинники формування професійної придатності майбутнього фахівця в умовах сучасної освіти. URL: http://lib.iitta.gov.ua/5564/1/Надруковано_БАК_Аєксєєва_Стаття_Ялта_Word.pdf (дата звернення 20.03.2018)
20. Аносов І. П. Аносова Д.І. Психолого-педагогічні чинники попередження та подолання шкільної дезадаптації молодших школярів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія : Педагогіка і психологія. Вип. 48. 2016. С. 110-116.
21. Амбрумова А.Г., Постовалова Л.И. Социальные и клиникопсихологические аспекты самоубийств в современном обществе. *Обзор психиатрии и мед. психологии им. В.М.Бехтерева*. 1991. № 1.С.26 – 38
22. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. М. Наука, 1977. 380 с.
23. Анатомія та фізіологія дитини. Лекції. Тернопіль, ТДПУ. URL: <http://studentam.net.ua/content/view/4376/123/> (дата звернення 09.09.2018)
24. Андреева Г.М. Социальная психология. 5-е издан. испр. доп. Москва, 2004. 365 с.

25. Анисимов О.С. О воле и «свободе воли». URL: <http://www.rulit.me/books/o-vole-i-svobode-voli-read-150497-1.html> (дата звернення 03.08.2018)
26. Антонець М.О. Особливості формування самосвідомості у дітей-погодків: дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «педагогічна та вікова психологія». Київ, 2002. 204с.
27. Антонова Н.О. Кризові явища у професійному становленні студентів-психологів та психологів-практиків. Актуальні проблеми психології. Т. V: *Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія*. За ред. С.Д. Максименка. К.: ІВЦ Держкомстату України, 2007. Вип.6. С. 3 – 9.
28. Анцыферова Л. И. К психологии личности как развивающейся системы. Психология формирования и развития личности. Москва, 1981. С. 3–19.
29. Аргиопагит Д. Мистическое богословие. Перевод Леонида Лутковского. URL: http://psylib.org.ua/books/_dioar01.htm (дата звернення 11.04.2018)
30. Арент Х. Між минулим і майбутнім. Київ, 2002. 319 с.
31. Аристотель. О душе. Сан-Питербург, 2002. 224 с.
32. Артановский С.Н. Антология исследований культуры. Т.1. Москва, 1997. С. 143–144.
33. Ассаджоли Р. Символы надличных переживаний. URL: <http://psylib.ukrweb.net/books/vsr0189/txt09.htm> (дата звернення 14.03.2016)
34. Баєва О. Біологічні основи влади й лідерства. Персонал: *Журнал інтелектуальної еліти*. № 11, 2006. URL: http://personal.in.ua/article._php?id=395 (дата звернення 13.03.2018)
35. Баикина Ю. О. Генеалогическая традиция и потенциал семьи в системе факторов формирования духовных ценностей личности: дис. на соискание науч. степени канд. соц. наук : спец. 22.00.06. Тюмень, 2005. 180 с.
36. Баклицький І.О. Психологія праці. 2-е вид., переробл. і допов. Київ, 2008. 655 с.
37. Балл Г.О. Особистісна надійність та її співвідношення з особистісною свободою. Розвиток педагогічної та психологічної науки в Україні 1992–2000: *Збірник наукових праць до 10 річчя АПН України*. Х., 2002. Ч.1. С. 532–550.
38. Бандурка О.М., Акімов В.В., Волошин П.В., Левашов О.С., Чуб В.І. Наркотики: особлива безпека. Харків. 2002 . 172 с.
39. Баранівський В.Ф. Соціальний механізм розвитку духовності особистості: дис. на здобуття наук. ступеня д. філол. наук : спец. 09.00.03. Київ, 1996. 48 с.

40. Баранников А.С. Духовная (персональная) депривация: феноменологическое содержание, последствия, особенности диагностики и помощи. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*, 2012. № 3. С.57–71.
41. Барінова Н.В. Психологічні особливості відношення батька як чинник формування статевої ролі «я»-концепції у дівчат-підлітків: дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07. «Педагогічна та вікова психологія». Харків, 2006. 203 с.
42. Бачинин В.А. Морально-правовая философия. Харьков, 2000. 208 с.
43. Бевз Г.М. Соціально-психологічні чинники виникнення та розвитку прийомного батьківства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія та соціальна робота». Київ, 2002. 24 с.
44. Безпека життєдіяльності. Підручник. Навчальні матеріали он-лайн. URL: http://pidruchniki.com/2008021550819/bzhd/prichini_viniknennya_nadzvichaynih_situatsiy (дата звернення 15.02.2018)
45. Беляев Д. К. Проблемы биологии человека: генетические реальности и задачи синтеза социального и биологического. *Природа*. 1976. № 6. С. 27–31.
46. Бердяев Н. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого. О назначении человека. Москва, 1993. 422 с.
47. Берлин И. Четыре эссе о свободе; пер. с англ. Лондон, 1992. 395 с.
48. Берн Е. Введение в психиатрию и психоанализ для непосвященных. Минск, 1998. URL: <http://www.psylib.org.ua/books/berne01/index.htm> (дата звернення 16.02.2018)
49. Берн Э. Игры, в которые играют люди (Психология человеческих взаимоотношений). Москва, 1999. URL: http://royallib.com/book/bern_erik/igri_v_kotorie_igrayut_lyudi_psihologiya_chelovecheskih_vzaimootnosheniy.html (дата звернення 05.01.2018)
50. Берталанфи Л. фон. Общая теория систем — обзор проблем и результатов. *Системные исследования. Ежегодник*. Москва, 1969. С.34–35.
51. Бех І.Д. Особистість у просторі духовного розвитку. К.: Академвидав, 2012. 256 с.
52. Белінська О.Н., Жичкина А.М. Сучасні дослідження віртуальної комунікації: проблеми, гіпотези, результати.. *Психологія та Інтернет*. URL: www.psychology.ru/internet (дата звернення 17.01.2018)
53. Билибин Д. П., Дворников В. Е. Патопсихология алкогольной болезни и наркоманий: Учебное пособие. Москва, 1991. 104 с.

54. Біблія: книги священного писання старого та нового заповіту. Київ, 2004.
55. Блехшмідт Е. Збереження індивідуальності. Людина – особа від самого початку. Львів,, 2003. 118 с.
56. Блумер Г. Социологическая концепция Дж. Г. Мида. *Рабочие тетради по социологии и теории социологии*. Вып. 1. М., МГУ им. Ломоносова. Социологический факультет, 1992.
57. Блюм Г. Психоаналитические теории личности. Перевод А.Б.Хавина. М.: "КСП", 1996. URL: <http://psylib.ukrweb.net/books/blumg01/txt06.html> (дата звернення 22.06.2018)
58. Богданов А. А. Тектология: (Всеобщая организационная наука. В 2-х кн.) Москва., 1989. Книга 1. 304 с. Книга 2. 351 с.
59. Бодрияр Ж. Символический обмен и смерть. М., 1998. URL: <https://www.litmir.co/br/?b=106845> (дата звернення 13.05.2018)
60. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. Москва. 1996. 472 с. URL: <http://www.psyliterature.narod.ru/Library/PDF/389.pdf> (дата звернення 23.07.2018)
61. Бойко В.В. Энергия эмоций. Сан-Петербург, 2004. 474 с.
62. Бокум Д., Крайг Г. Психология развития. [под ред. Г.Крайг] 9-е изд. Сан-Петербург, 2005. 940 с:
63. Болтівець С.І. Педагогічна психогігієна: теорія та методика: Монографія. К.іів, 2000. 302 с.
64. Бондаренко А.Ф. Социальная психотерапия личности. Реконструкция предмета (психосемантический подход). Автореферат дис. на здоб. наук. ступ. д-ра. психол. наук, 19.00.01. К.: КГУ, 1992. 39с.
65. Бондаренко О.Ф. Суб'єктність як етичний вимір: у пошуках вітчизняної традиції у психотерапії. Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії [за заг. ред. В.О. Татенка]. Київ, 2006. С. 52–69.
66. Борисенко З.Т. Психологічні особливості імперативних та діалогічних впливів батьків на підлітків: аавтореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.психол.наук, спец. 19.00.07. «Педагогічна та вікова психологія». Івано-Франківськ, 2008. 21 с.
67. Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. Київ, 1988. 188 с.
68. Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості. Суми: «Еллада», 2012. 608 с.

69. Боришевський М.Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина. *Педагогіка і психологія*. 1997. N1(14). С.144–150.
70. Братусь Б.С. Аномалии личности. Москва, 1988. 301с.
71. Братусь Б.С. К проблеме нравственного сознания в культуре уходящего века. *Вопросы психологии*. №1. 1993. с. 6–13.
72. Братусь Б.С. К проблеме человека в психологии. *Вопросы психологии*. 1997. №5. С. 3–19.
73. Братченко С., Миронова М. Личностный рост и его критерии. Психологические проблемы и саморегуляция личности. Москва, 1997. С.38–46.
74. Брехман Г. И. О пренатальной фазе сексуального развития человека и профилактика сексуальных расстройств. В: Сексуальное здоровье человека на рубеже веков: проблемы, профилактика, диагностика, лечение. *Материалы Международного симпозиума по сексологии*. Москва, 1999. С. 40–41.
75. Брехман Г.И. Эмоциональная жизнь плода: от смутных догадок к научным исследованиям. *«Жіночий лікар»*, N 2. 2012. с. 10–15. URL: <http://z-l.com.ua/upload/journals/34/block34site3.pdf> (дата звернення 18.04.2018)
76. Брехман К. Ш., Брехман Г. И. Психосоматические расстройства у детей, родившихся от желанной и нежеланной беременностей. В: «Экология Земли! Экология Лона! Экология Земли». *Материалы Региональной конференции по перинатальной психологии*. Иваново, 1998. С. 42–45.
77. Бугенталь Дж. В поисках свободного бога. / Бадхен А., Каган В. Новая психология и духовное измерение. СПб., 1995. С. 106–110.
78. Булах І.С. Змістовний контекст поняття «особистісне зростання» в ракурсі феноменологічного та гуманістичного напрямків у психології. *Психологія*. Збірник наукових праць. Київ, 2000. Випуск 2(9). С. 176–185.
79. Бурлачук Л. Ф., Грабская И. А., Кочарян А. С. Основы психотерапии. Киев. Москва. 1999. 320 с.
80. Бути людиною: Збірник цитат Блаженішого Любомира (Гузара). Упорядник о.Ігор Яців. Львів, 2011. 96 с.
81. Бюлер К. Очерк духовного развития ребенка; под. ред. Л.С.Выготского. Москва, 1930. 222 с.

82. Васильченко Г.С., Решетняк О.М. Любовь, брак, сексуальное партнерство. 2-е изд. Киев, 2004. 206 с.
83. Василюк Ф.Е. Психология переживания. Москва, 1984. 200 с. URL: <http://www.psylib.org.ua/books/vasif01/index.htm> (дата звернення 24.08.2018)
84. Василюк Ф.Е. Типология. За ред. С.Д.Максименка. Т. VII. Київ, 2005. Вип. 6. С.70–75
85. Власова Н.В. Чинники розвитку батьківсько-юнацьких взаємин у сім'ї. Перший усеукраїнський конгрес із соціальної психології (УКСП–2010) «Соціально-психологічна наука третього тисячоліття: досвід, виклики, перспективи». К., 2010. URL: http://www.ispp.org.ua/podiy_14_s_19.html (дата звернення 26.05.2018)
86. Войскунский А.Е. Групповая игровая деятельность в Интернете. *Психологический журнал*. 1999. т. 20. №1. С.126–132.
87. Войскунский А.Е. Психологическая характеристика потенциально негативных последствий информационных технологий. URL: <http://www.cydermama.ru/> (дата звернення 05.06.2018)
88. Волков Е. Н. Исцеление от «рая»: реабилитация и самопомощь при социальной зависимости. Москва., 2008. 392 с.
89. Волков Е. Н. Проблемы защиты семьи от психологической и духовной агрессии деструктивных культов. Семья в новых социально-экономических условиях. *Материалы Международной научно-практической конференции: 2-10 октября 1997 г.* Том 1. Под ред. проф. З. Х. Саралиевой. Нижний Новгород, 1998. С. 24–29.
90. Волошин П. В., Лінський І. В., Мінко А. І., Волошина Н. П., Гапонов К. Д. Стан наркологічного здоров'я населення України та діяльність наркологічної служби у 2002 році. *Український вісник психоневрології*. 2003. Т. 11, вип. 2. С.52 –56.
91. Волошин П. В., Лінський І. В., Мінко О. І., Самойлова О. С., Лінська К. І. Популяційно-генетичний аналіз формування станів залежності та оцінка можливостей протидії їхньому поширенню. *Український вісник психоневрології*, Т. 21, ВИП. 4 (77) 2013. С.5–11. URL: <file:///C:/Users/один/Downloads/вестник.pdf> (дата звернення 06.07.2018)
92. Волошок О.В. Психологічні особливості диспозиційної системи особистості у функціонально неспроможній родині: дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.05 «Соціальна психологія та соціальна робота». Київ, 2006. 202 с.

93. Воляннюк О.Я. Конфлікти пам'ятей у політично у просторі: теоретичні аспекти. Національна та історична пам'ять. *Збірник наукових праць* . № 6, 2013. К.: «НВЦ «Пріоритети», 2013. С.42–54.
94. Воропаєва Т. Наслідки геноциду поширюються на чотири покоління. Тиждень, 15.11.2013. URL: <http://tyzhden.ua/Society/93979> (дата звернення 26.06.2018)
95. Воротинцев Т.В. Громадська думка щодо психічного здоров'я та нездоров'я. Київ. Факт, 1999. 48с.
96. Все о социальных сетях. Новости о социальных сетях. URL: vseseti.wordpress.com (дата звернення 08.09.2018)
97. Выготский Л.С. Исторический смысл психологического кризиса. Т.1. Москва, 1982. С. 291–436.
98. Выготский Л.С. К вопросу о динамике детского характера. Собр. соч.: [в 6 т.]. Москва, 1984. Т.5. 360 с.
99. Выготский Л.С. Психология развития человека. Москва, 2005. 1136 с.
100. Выготский Л.С. Собр. соч. В 6 т.. Орудие и знак в развитии ребенка. Москва, 1984. Т.3. 400 с.
101. Гаврилов В.В., Манучарян Ю.Г. Об изменении содержания страхов у детей. Социокультуральные проблемы современной психиатрии: *Материалы VIII науч. Кербиковских чтений*. Москва, 1994. С.27–29.
102. Гадамер Г.Г. Істина і метод. Основи філософської герменевтики. Пер. з німецької у 2 т. Том 1. Київ, 2000. 459 с. URL: <http://www.twirpx.com/file/450487/> (дата звернення 26.05.2018)
103. Гаєвська Н.В.. Соціокультурні чинники сприймання виборцями рекламних повідомлень: дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.05 «Соціальна психологія та соціальна робота». Київ, 2007. 206 с.
104. Гальперин П. Я. Введение в психологию: учеб. пособие для студ. вузов, обуч. по гуманит. спец.; ред., предисл. и коммент. А. И. Подольский. Москва. Ростов на Дону, 1999. 332 с.
105. Гамільтон Б. Життя у тверезості: початок в АА; пер. з англ. Львів, 2005. 223 с.
106. Гарькавець С.О. Віктимологія. Навч. посібник. Луганськ, 2006. 116 с.

107. Герасименко П. Причини пенсійної кризи в Україні. Zahid.net, 30.09. 2011.
URL: http://zaxid.net/news/showNews.do?prichini_pensiynoyi_krizi_v_ukrayini&objectId=1237403 (дата звернення 24.02.2018)
108. Глузман С., Антонюк З., Маринович М. Уроки Світличного. Листи з волі. Київ, 1999. С. 92 – 113.
109. Глузман С., Антонюк З., Маринович М. Двадцять днів в камері з Василем Стусом. Листи з волі. Київ, 1999. С. 114 – 117.
110. Говорун Т. В. Соціалізація статі як фактор розвитку Я-концепції: автореф.дисер. на здобуття наук. ступеня д.психол.наук за спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» . Київ, 2002. 35 с.
111. Головченко В. І. Історична й колективна пам'ять як складові національної свідомості. Національна та історична пам'ять: *Зб. наук. праць*. Вип. 5. Київ, 2012. С.62–69.
112. Гончаренко С.Ю. Український педагогічний словник. К.: Либідь, 1997. 374 с.
113. Горбунова В.В., Карачевський А.Б., Климчук В.О., Нетлюх Г.С., Романчук О.І. Соціально-психологічна підтримка адаптації ветеранів АТО: посібник для ведучих груп. Навчальний посібник. Інститут психічного здоров'я Українського католицького університету. Львів. 2016. 91 с.
114. Горбунова В. В. Сприяння соціального оточення відновленню та зростанню особистості при посттравматичних станах та розладах. *Наука і освіта*, №5, 2016. С.40–44
115. Горностай П. П. Психологічний феномен „Ми”. *Соціальна психологія*. 2006. № 2 (16). С.88-96. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=49&c=1054> (дата звернення 08.07.2018)
116. Горностай П. П. Послання рода: психодраматическая работа с семейной историей. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. Вип. 14(17). К., 2006. С. 140-152. URL: http://users.i.com.ua/~p_gorn/publ48.html (дата звернення 11.09.2018)
117. Горностай П.П. Життєві ролі та рольова соціалізація. Розділи з книги: Психологія життєвої кризи. Відп. ред. Т. М. Титаренко. Київ: Агропромвидав України, 1998. С. 69–96.
118. Горностай П.П. Информационный Франкенштейн, или Реальные последствия информационной войны. URL: <http://gorn.kiev.ua/publ89.html> (дата звернення 12.08.2018)

119. Гостра реакція на стрес. Сучасна діагностика і лікування в психіатрії. Довідник. Бібліотека «Здоров'я в Україні». URL: <http://www.dovidnyk.org/dir/25/136/1432.html> (дата звернення 02.03.2018)
120. Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л.. Нариси з історії українського державотворення. К.:Генеза. 608 с.
121. Грановская Р.М. Психология веры. 2-е изд., перераб. Сан-Питербург, 2010. 480 с.
122. Гридковец Л.М. Особенности восприятия родительской семьи у личности зависимой от алкоголя. *Fundamental and applied sciences today*. Vol 2.: Proceedings of the Conference. Moscow, 25-26.07.2013 (Volume 2) (Russian Edition). С.178–184.
123. Гридковець Л. Деструктивний вплив культового мислення на духовно-психологічні процеси особистості в період особистісних криз. *Наукові записки УКУ*, число IV (серія „Педагогіка Психологія”, вип. 1. Львів, 2014. 336 с. URL: <http://press.ucu.edu.ua/book/naukovi-zapiski-uku-chislo-ii-seriya-sotsialna-pedagogika -vip-1/> (дата звернення 09.03.2018)
124. Гридковець Л. Психологічна допомога внутрішньопереміщеним особам. Основи реабілітаційної психології: навчальний посібник. ОБСЄ. Київ, 2018. Т.3. с.7–25
125. Гридковець Л.М. Долаймо труднощі разом з дитиною: казкотерапія дитячих проблем. Львів, 2013. 68 с.
126. Гридковець Л.М. Абетка інтимного спілкування: практичні рекомендації. СП «Абетка подружжя». Київ, 2007. 27 с.
127. Гридковець Л.М. Алкоголізація студентської молоді як психологічна проблема сьогодення. *Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. Вип.16. С. 203–212
128. Гридковець Л.М. Вікова детермінанта релігійних криз особистості. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2012 р. №3(19) . С. 48–57
129. Гридковець Л.М. Вплив змінених станів свідомості людини на переживання видінь та галюцинацій. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. *Психологічна безпека та адаптація особистості*. Київ-Дніпропетровська, 2007. С. 9–17.
130. Гридковець Л.М. Вплив культового фактору на розвиток змінених станів свідомості в особистості. *Практична психологія та соціальна робота*. 2008. № 11. С. 7–12

131. Гридковець Л.М. Вплив родинної детермінанти на подолання особистісних криз. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, II(10), Issue: 20, 2014. 114–117 p. URL: www.seanewdim.com (дата звернення 27.04.2018)
132. Гридковець Л.М. Гендернорівнісний екстремізм як фактор руйнації родини. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: зб. Статей. АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. Київ, 2011. №27 (30). С. 301–311
133. Гридковець Л.М. Деякі результати лонгітюдного дослідження (1996–2004 рр) соціально-психологічних особливостей студентства. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету*. Серія “Психологічні науки”. Збірник наукових праць у 3-х томах. Чернігів, 2005. т.1. С.108–117
134. Гридковець Л.М. Дива дівочого організму: кишеньковий посібник для дівчат. СП «Гармонійна родина». Тернопіль, 2007. 48 с.
135. Гридковець Л.М. Етапи релігійного розвитку особистості. *Практична психологія та соціальна робота*, 2007. №6. С.16–29.
136. Гридковець Л.М. Задесенець Н.А., Кобаса А.Д. Підготовка молоді до подружнього життя: посібник для працівників соціальних та психологічних служб [під ред. Л.М. Гридковець]. Київ, 2015. 66 с.
137. Гридковець Л.М. Методичні рекомендації до книги "Зернятко надії": дітям про Голодомор 1932-33 років. Зернятко надії: дітям про голодомор 1932–1933 р.; колективний посібник [упоряд. Л.Юрченко] Львів, 2009. URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1537/163/54096/> (дата звернення 25.03.2018)
138. Гридковець Л.М. Місце та роль християнської психологічної парадигми в структурі наукової психології. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: зб. Статей. АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. Київ, 2013. Вип. 34 (37).
139. Гридковець Л.М. Основні засади розвитку релігійного досвіду особистості. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Карабіна*: серія психологія. Харків, 2005. №702. вип. 34. С.43–47.
140. Гридковець Л.М. Особливості впливу екстримальної відеопродукції на психіку особистості. *Вісник КІБіТ*, 2014 р. № 2(24). с. 123–126
141. Гридковець Л.М. Особливості прояву та формування психосексуальної культури студентів в ракурсі становлення їхньої особистості. Творча особистість у системі

- неперервної освіти: *Матеріали Міжнародної наукової конференції 16-17 травня 2000 року*. За ред. С.О.Сисоевої, О.Г.Романовського. Харків, 2000. С.165–170.
142. Гридковець Л.М. Особливості становлення людської психосексуальності: навчальний посібник для студентів ВНЗ. Київ, 2000. 186 с.
 143. Гридковець Л.М. Пізнаємо тіло разом з дитиною. Практичний посібник з казкотерапії. СП «Гармонійна родина». Тернопіль. Джура, 2007. 40 с.
 144. Гридковець Л.М. Подружні секрети: Великі секрети тендітної жінки. Маленькі секрети великого чоловіка. Науково-популярний посібник за проектом «Абетка подружжя». Львів, 2015. 56 с.
 145. Гридковець Л.М. Програма до курсу «Етика подружнього життя»: для учнів 10-11 класів середньоосвітніх закладів навчання. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2012 р. №3(19) . С. 121–125.
 146. Гридковець Л.М. Програма профілактики синдрому емоційного вигорання у батьків з неповносправними дітьми. Психологічні перспективи. Спеціальний випуск *«Психологія соціальної роботи*, 2011. С.191–199.
 147. Гридковець Л.М. Психокорекційний тренінг як засіб допомоги молоді при залежності від алкоголю. *Практична психологія та соціальна робота*. № 2. 2012. С.18–24.
 148. Гридковець Л.М. Психологічна культура особистості як простір смислового прояву її життєдіяльності. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2013 р. № 2(21) С. 75–77.
 149. Гридковець Л.М. Психологічні основи подружньої гармонії: практичні рекомендації.. Київ, 2007. 30 с.
 150. Гридковець Л.М. Психологічні основи соціальних доктрин апостольських церков. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*, 2015 р. № 1(26). С. 123–26
 151. Гридковець Л.М. Кризи життєвих втрат. Травми пережитого насильства. Основи реабілітаційної психології. ОБСС. Київ, 2018. С.32–43 .
 152. Гридковець Л.М. Психотерапевтична метафора як супровідний засіб допомоги родині у якої народилася дитина із вадами. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. К: КІБіТ, 2010. №2 (12). С.93–96.
 153. Гридковець Л.М. Путівник молодії сім'ї: Духовно-психологічна аптечка: посібники. Харків: Нова зоря, 2011. 56 с.

154. Гридковець Л.М. Результати системного моделювання сутності подій в Україні і прогнозування подальшого їх розвитку від 12.08.2014. URL: <http://dc.lviv.ua/christian-psychologists/grydkovec/2383-rezultati-sistemnogo-modelyuvannya-sutnost-pody-v-ukrayin-prognozuvannya-podalshogo-yih-rozvitku-vid-12082004.html> (дата звернення 25.04.2018)
155. Гридковець Л.М. Родинний фактор у розвитку та подоланні наслідків сексуального насилля над дітьми. *Практична психологія та соціальна робота*. №12. 2012.
156. Гридковець Л.М. Родинні кризи: Цикл передач програми «Родинна абетка» на Радіо Марія. URL: http://dc.lviv.ua/zhuttya_v_podruzzhzi/lubov-v-podruzzhzh/3655-krizi-v-rodin.html (дата звернення 28.05.2018)
157. Гридковець Л.М. Розвиток психосексуальної культури молодії сім'ї засобами психологічного тренінгу. Психологічні перспективи. *Спеціальний випуск «Психологія соціальної роботи»*. 2012. С. 281–290.
158. Гридковець Л.М. Роль релігійного фактору у формуванні психосексуальної культури студентської молоді. *Практична психологія та соціальна робота*. 2005. №10–11.
159. Гридковець Л., Запорожець О., Сиротич Н. Психологічна допомога дітям із травмівним досвідом. *Реабілітаційна психологія*. Т.3. ОБСЄ. 2018. С.97–113.
160. Гридковець Л.М. Роль соціальних моделей поведінки особистості в продукуванні нею травматичного досвіду. *Вісник «Острозька академія»*. Оскрог, 2015. С. 79–90.
161. Гридковець Л.М. Світ життєвих криз людини як дитини своєї сім'ї, свого роду та народу : монографія. Львів, 2016. 516 с.
162. Гридковець Л.М. Профілактика та подолання професійного вигорання психологів, соціальних працівників, волонтерів та капеланів. *Реабілітаційна психологія*. Т.3. ОБСЄ. Київ, 2018. С.115–131.
163. Гридковець Л.М. Абетка подружнього життя: навчально-практичний посібник. Київ, 2004. 169 с.
164. Гридковець Л.М. Сопричасна християнська терапія як спосіб дослідження родової детермінанти особистісних криз людини. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2012 р. №3(19) . С. 48–57

165. Гридковець Л.М. Соціальна модель богоподібності особистості у християнській парадигмі. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: зб. Статей. АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. Київ, 2011. №26 (29). С.153–160
166. Гридковець Л.М. Формування психосексуальної культури студентської молоді 17-19 років; дис. на здобуття. наук. ступеня канд .психол. наук: спец. 19.00.07. «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2004. 260 с.
167. Гридковець Л.М., Вашека Т.В. Психологічне консультування. Посібник, за ред.. Гридковець Л.М. Київ, 2015. 207 с.
168. Гридковець Л.М. Вплив батьківської родини на формування релігійності людини у період раннього дитинства. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. Збірник наукових праць. Київ, 2006. т.УІІ. Вип. 7. С.100–106.
169. Гридковець Л., Палієнко Т. Психологічна допомога постраждалим внаслідок екстримальних ситуацій: світовий досвід. Реабілітаційна психологія. Т.1. ОБСЄ. Київ, 2018. С.46–55.
170. Гридковець Л.М.Психологічна допомога дітям з агресивними проявами. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. Київ: Видавництво КІБіТ, 2012. № 1(17). С.91–93
171. Гридковець Л.М.Психологія як наука про душу в християнській парадигмі: шлях інтеграції теорії в практику. *Практична психологія та соціальна робота*. № 12. 2011. С.70–72.
172. Гридковець Л.М. Психосексуальна культура особистості: генетичний аспект. *Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України*. К., 2005. В.26. т.1. С.422–425.
173. Гридковець, Л. М. Сопричасна християнська терапія як спосіб дослідження родової детермінанти особистісних криз людини. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*, 2012. № 3. С.103-108.
174. Гридковець Л.М. Погоріленко А.В. Цінність людського життя: мінливість концепцій. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2019 р. № 1(39). С. 8–13.
175. Гридковець Л.М. Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації цілеспрямованого та фонового впливу у структурі активізації/подоланні особистісних криз. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, VII (83), Issue: 203, 2019. с. 58–63.

176. Васютинський В.О. Психологічні виміри спільноти: монографія. Київ, 2010. 120 с.
177. Вековищева О. Ю., Звартау Э. Э. Реактивность лабораторных мышей в фармакологических тестах в зависимости от зоосоциального статуса. *Эксперим. и клин. фармакология*. 1999. Т. 62. № 1. С. 6–10.
178. Великий енциклопедичний юридичний словник. [за ред. Ю. С. Шемшученка]. Київ, 2007. 992 с.
179. Вельтищев Д.Ю. Острые стрессовые расстройства: факторы прогноза и профилактики затяжного течения. *Социальная и клиническая психиатрия*, 2010. р.48–51.
180. Вербець В. В., Субот О. А., Христюк Т. А. Соціологія: Навчальний посібник. Київ, 2009. 550 с.
181. Википедия. Перинатальный период. URL: http://ru.wikipedia.org/wiki/Перинатальный_период (дата звернення 22.03.2018)
182. Винникотт Д.В. Разговор с родителями; пер. с англ. М.: «Класс», 2001. URL: http://royallib.com/book/vinnikott_donalds/razgovor_s_roditelyami.html (дата звернення 21.03.2018)
183. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції: марець 1917 р. — грудень 1919 р.). Книга Роду, 2008. 797 с.
184. Вікіпедія: Бактерії та здоров'я людини. URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Бактерії_та_здоров'я_людини (дата звернення 06.06.2018)
185. Вікова та педагогічна психологія. О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська та ін. Київ, 2006. 344с.
186. Вінтерхоф М. Ученьє в подчинении. Winterhoff M. Lernen in der Unterordnungl. Journalist- Simone Kunz. URL: <http://mustran.ru/2012/work/156> (дата звернення 01.03.2018)
187. Вірна Ж.П. Переживання самотності в умовах втрати роботи. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. Збірник праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України.
188. Гридковець Л.М. Особистісні кризи професійної реалізації особистості. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2018. № 2. С. 12–13.
189. Гридковець Л.М. Психотравмівний досвід роду та сім'ї як фактор впливу на рівень психічного здоров'я нащадків. Тези доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції з християнської психології «Родина як простір становлення та відновлення

- особистості» м. Львів. 2018 р. URL: <http://christian-psychology.org.ua/engine/download.php?id=367> (дата звернення 17.05.2019)
190. Гридковець Л.М. Психологічний вплив травмивного досвіду попередніх поколінь на рівень психічного здоров'я нащадків. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2018. № 3(37). С.9–13.
 191. Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації цілеспрямованого та фонового впливу у структурі активізації/подоланні особистісних криз. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, VII (83), Issue: 203, 2019. С.58–63.
 192. Гроф С. За пределами мозга: Рождение, смерть и трансценденция в психотерапии. Серія «Трансперсональная психология»; перевод с англ. А.Киселев. Москва, 2014. URL: http://bookz.ru/authors/grof-stanislav/za-prede_824.html (дата звернення 28.05.2018)
 193. Гроф С. Область человеческого бессознательного: данные исследования ЛСД. URL: [http://www.e-reading.ws/chapter.php/99533/16/Grof - Oblasti chelovecheskogo_bessoznatel%27nogo_dannye_issledovaniiii_LSD.html](http://www.e-reading.ws/chapter.php/99533/16/Grof_-_Oblasti_chelovecheskogo_bessoznatel%27nogo_dannye_issledovaniiii_LSD.html) (дата звернення 04.04.2018)
 194. Гроф Ст. Темная ночь души. Неистовый поиск себя. М., 1996. С. 64–97.
 195. Грушевський М. Історія України-Руси. В Х томах. URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur.html> (дата зверненн 24.03.2018)
 196. Грюн А. Небо починається в тобі. Мудрість отців пустелі для сьогодення. Львів, 2012. 112 с.
 197. Грюн А. Святе — наш оберіг. Пер. з нім. Н.Лозинської. Львів, 2006. 80 с.
 198. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції. Тернопіль, 2002.
 199. Гриньова М.В. Теоретичні основи дослідження змісту саморегуляції діяльності людини. *Витоки педагогічної майстерності. Серія : Педагогічні науки*. 2010. Вип. 7. С. 73-77
 200. Гупаловська В.А. Професійна самореалізація як чинник становлення особистості жінки: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.01. Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. К., 2005. 25 с.
 201. Гусак П. Божий дар батьківства та деградація чоловічості. Тези до Всеукраїнського громадського форуму «Важливість ролі батька в сім'ї та суспільстві». Київ, 18 вересня 2008. URL: <http://xic.com.ua/z-zhyttja/21-problema/202-bozhyj-dar-batkivstva-ta-degradacija-cholovichosti> (дата звернення 11.01.2018)

202. Гусак П. Моральні та правові аспекти допоміжних репродуктивних технологій. У зб.: На межі життя і смерті. *Вісник Інституту родини і подружнього життя* Львівської Богословської Академії. Львів, 2001. № 2.
203. Гусейнов А. А. Великие моралисты. Москва, 1995. 351 с.
204. Грюн А. Середина життя: духовна криза та шляхи її подолання. Пер. з нім. Н. Лозинської. Львів, 2002. 48 с.
205. Данн Х.П. Христианский брак глазами врача: Слово к христианской семье. Київ, 1997. 170с.
206. Джемс У. Личность. Психология личности: Тексты Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, А.А. Пузыря. Москва, 1982. С. 61–70.
207. Джемс У. Психология. Класика мировой психологи. Под ред. Л. А. Петровской. Москва, 1991. 368 с.
208. Дзубо Л.В. Християнські погляди на сімейно-шлюбні стосунки. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. Збірник наукових праць. Т.ІІІ, ч.3. Київ, 2001. С.61–65.
209. Отношение человека к неблагоприятным жизненным событиям и факторы его формирования. Л.Г. Дикая, А.В. Махнач. *Психологический журнал*. 1996. № 3. С. 137 – 148.
210. Динамічні процеси в малій групі: соціально-психологічний вимір освітнього середовища : [монографія] [П. П. Горностай, О. Л. Вознесенська, І. В. Грибенко та ін.]; за ред. П. П. Горностая. Кіровоград, 2013. 190 с.
211. Діденко С.В., Козлов О.С. Психологія сексуальності: Підручник. Київ, 2009. 304 с
212. Дитяча та юнацька психотерапія. Теорія і практика: кол. Моногр. за заг. ред. Г.Католик. Львів, 2009. 213 с.
213. Дідук І.А Взаємини між дітьми в сім'ї як чинник їх психосоціального розвитку: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук. спец. 19.00.07. «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2001. 16 с.
214. Дмитренко А.К. Особистісно-сміслові опосередкування подружніх стосунків. Збірник наукових праць *Інституту психології ім.Г.С.Костюка АПН України*. За ред. Максименка С.Д. Київ, 2001. т.ІІІ, ч.4 С.64–69.
215. Дмитриева Т.Б., Иммерман К.Л., Кондратьев Ф.В. Социальные факторы в судебной психиатрии. Очерки социальной психиатрии. Под ред. Т.Б.Дмитриевой. Москва, 1998. С.244–271

216. Дмитриченко Л. И., Чунихина Т. С., Дмитриченко Л. А., Химченко А. Н. Корпорация в системе общественного производства: монография. Донецк, 2010. 220 с.
217. Дмитрієв А.В. Конфліктологія: Навчальний посібник. Москва, 2000. 320 с., URL: <http://rua.pp.ua/peregovoryi-ekstremalnyih-usloviyah-38304.html> (дата звернення 06.08.2018)
218. Добряков И.В. Перинатальная психология. Сан- Питербург, 2010. 272 с.
219. Долгополов Н. Сотворение мира. Футуропрактика: проектирование «новых миров» с детьми и взрослыми. Гештальтподход и психодрама в образовании. Москва, 1997. С. 11–21.
220. Донченко О.А. Основи фрактальної психології: Проект психоекологічного оновлення.. Київ, 2006. 472 с.
221. Драгоманов М.П. Борьба за духовную власть и свободу совести. Выбранные. Київ, 1999.
222. Дубоссарская З.М., Дубоссарская Ю.А. Пути снижения акушерской агрессии. *Медицинские аспекты здоров'я женщины* . № 8(37). 2010. с.23–30
223. Дугін А.Г. Соціологія уяви. Введення в структурну соціологію. М.: Академічний Проект; Трикста, 2010. 564 с. URL: <http://socio.125mb.com/kuli-uord-holizm-sotsialnaya-3volyutsiya-21242.html> (дата звернення 09.07.2018)
224. Дудник І.М. Вступ до загальної теорії систем. Київ, 2010. 129 с.
225. Дуткевич Т.В. Дитяча психологія. Навч.посібник. Київ, 2012. 424 с.
226. Духнович О.В. Народна педагогіка. Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. Київ, 1961.
227. Духнович, О. Твори. Ужгород , 1993. 250 с.
228. Духовно-психологічні основи християнської психології. Колективна монографія [Під ред. Гридковець Л.М.]. Львів, 215. 366 с.
229. Дюркгейм Э. Самоубийство (социологический этюд). Хрестоматия по суицидологии. Київ, 1996. С.104–149.
230. Економічні збитки природних катаклізмів. Euronews: Бізнес., 16.08.2015. URL: <http://ua.euronews.com/2015/08/11/ekohomuh-3bntkn-pnpoahnx-atakn3mb/> (дата звернення 08.02.2018)
231. Железнякова Ю.В. Основні характеристики адекватної поведінки. *Теорія і практика сучасної психології*. №2, 2016. С.4–8

232. Ельконин Д.Б. *Психология развития: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений*. М.: Издательский центр «Академия», 2001. 144 с.
233. Епідемії алкоголізму та нарко- та токсикоманій в дзеркалі медичної статистики МОЗ України: Аналітично-статистичний довідник 1990—2008 рр., П.В. Волошин, М. В. Голубчиков, І. В. Лінський, О. І. Мінко [та ін.]. Харків, 2009. 168 с
234. Жичкіна А.М. Соціально-психологічні аспекти спілкування в Інтернеті : навч. посіб. Миколаїв, 2002. 117 с.
235. Жуков А.О., Бахтадзе Т.Р., Смирнова О.М., Филатова Е.Г. Взаимодействие психоэмоционального статуса и степени декомпенсации некоторых эндокринных заболеваний. *Сахарный диабет*. 2004. № 2. С. 30–33.
236. Жуков Д. А., Вековищева О. Ю., Виноградова Е. П. Крысы с пассивной стратегией приспособления обладают средним, а не низшим социальным рангом. *Журнал высшей нервной деятельности*. 2002. Т. 52. № 2. С. 175–182.
237. Жуков Д.А. Психогенетика стресса. Москва, 1997. 176 с.
238. Завьялов В.Ю. У смерти твои глаза: дианализ страхов. Новосибирск, 2004. 280 с.
239. Заручники: посібник з виживання. МедПортал. URL: medport.in.ua/enc/konflktologya/zaruchniki-posbnik-z-vizhivannya.html (дата звернення 01.02.2018)
240. Захаров А. И. Что нужно знать родителям до рождения ребенка. Санкт-Петербург: Образование, 1994.
241. Захаров А.И. Неврозы у детей и подростков. Анамнез, этиология и патогенез. Ленинград, 1988. 174 с.
242. Здоров'я населення та діяльність галузі охорони здоров'я України в 1990–1999 роках: (Статистично-аналітичний довідник). Київ, 2000. 205 с.
243. Зеер Э.Ф. Психология профессий: Учебн. пособие. 3–е изд., перераб. и доп. Москва, 2005. 336 с.
244. Зрайко Р.І., Карп'юк Л.А. Системно-інформаційне моделювання психіки (SIMTIM-технологія). Кн.1: Теоретичні основи. Рівне, 2013. 152 с
245. Иванец Н. Н., Игонин А. Л. О значении личностных особенностей для клиники и лечения алкоголизма. *Журнал невропатологии и психиатрии им. С.С. Корсакова*. 1977. Т. 77, вып. 2. С. 237–239.

246. Иванов М. С. Психологические аспекты негативного влияния игровой компьютерной зависимости на личность человека. Флогитсон. Flogiston.ru (1999). URL: <http://flogiston.ru/articles/netpsy/gameaddict2> (дата звернення 06.04.2018)
247. Иерусалимский синдром. *Википедия*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Иерусалимский_синдром (дата звернення 28.03.2018)
248. Изард К.Э. Психология эмоций. Перевод с английского А. Татлыбаева. Санкт-Петербург, Москва, Харьков, Минск.:. 1999. 464 с. URL: https://drive.google.com/file/d/0B65Vi6UDbVBTLURuN_DJOSDQ1M_VU_/view (дата звернення 25.01.2018)
249. Илюшина Л. Иерусалимский синдром. URL: <http://www.inha.ru/article/kompleksy-ot-a-do-ya/ierusalimskiy-sindrom/> (дата звернення 07.07.2018)
250. Иванов Д.І. Психологічний аналіз системи дитячо-батьківських стосунків у парадигмі глибинної психології: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07. «Педагогічна і вікова психологія». Одеса, 2005. 21 с.
251. Иванова Ю.Ф. Джужи О.М. Кримінологія: навчальний посібник. URL: <http://textbooks.net.ua/content/view/63/11/> (дата звернення 18.09.18).
252. Иванченко А.В. Сбруєва А.А.. Соціально-педагогічна підготовка вчителя. Житомир, 2000. 112 с.
253. Иванченко С.М. Психологічні механізми регуляції впливу медіа-простору на індивідуальний інформаційний простір. Культура народів Причорномор'я, 2007. №1. С. 196–197.
254. Інститут родини та подружнього життя. Рух «За життя». URL: <http://www.family-institute.org.ua/rux-za-zhittja.html> (дата звернення 16.05.16).
255. Іоан Павло II. Сімейна спільнота: Апостольське повчання Святішого Отця Папи Івана Павла II до єпископів, духовенства та вірних усієї католицької церкви про завдання християнської сім'ї в сучасному світі. Львів, 2006. 56 с.
256. Ісаєнко О.С. Агресія в системі комунікації «мати – дитина» як фактор соціальної дезадаптованості молодших школярів.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук. Київ, 2007 р. 19 с.
257. Ісламісти вбили 30 ефіопських християн. *Релігійний часопис «Credo»*. 21.04.2015. URL: <http://www.credo-ua.org/2015/04/133263> (дата звернення 08.06.2018)

258. Kryzys ciemnej nocy kryzys ducha. URL: http://www.vismaya-aitreya.pl/kryzys_ducha_kryzys_ciemnej_nocy.html (дата звернення 07.04.2018)
259. Кабанес О., Насс Л. Революционный невроз. Москва, 1998. С. 253–568.
260. Каган В.Г. Воспитателю о сексологии. М.:Педагогика, 1991. 181с. URL: <http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z0000055/> (дата звернення 22.02.2018)
261. Камю А. Бунтівна людина. Пер. с фр.; Вибрані твори: у 3-х т. Т. 3, Есе. Харків, 1996. С. 181–439.
262. Камю А. Міф про Сізіфа. Вибрані твори: у 3-х т. Т. 3, Есе. Харків, 1996. С. 72–163.
263. Камю А. Шведські бесіди. Вибрані твори: у 3-х т. Т. 3, Есе. Харків, 1996. С. 532–554.
264. Каплан Г.И. Сэдок Б.Дж. Клиническая психиатрия. Из синопсиса по психиатрии. В 2-х томах. Т.1. Москва. 1994. 672 с.
265. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования. М.: Гардарики, 2005. 320 с.
266. Карпа М.І. Особливості психосоціального розвитку сиблінгів дітей з психофізичними вадами: дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2007. 214 с.
267. Карпа М.І. Особливості психосоціального розвитку сиблінгів дітей з психофізичними вадами. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2007. 22 с.
268. Карпенко З.С. Аксіопсихологія особистості : монографія, 2-ге вид., перероб., доповн. Івано-Франківськ, 2018. 720 с.
269. Карпинский К. В. Психология жизненного пути личности. Учебное пособие под. ред. Е.А.Смирнова. Гродно, 2002. 167 с.
270. Каслоу Ф. Генограмма как проективная техника в диагностике и психотерапии. : учебное пособие; пер. с англ. и ред. Н.А.Цветковой. Москва, 2006. 160 с.
271. Католик Г. В. Психологія формування професійної я-концепції практичного психолога. Автор. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2017. 45с.
272. Католик Г.В., Корнієнко І.О.Техногенні катастрофи: психологічна допомога очевидцям та постраждалим: наук.-метод. Збірник, за ред.. Г. Тихобаєва. 2.вид., доп. Львів, 2003. 124 с.

273. Келлерман П.Ф. Психодрама крупным планом: Анализ терапевтических механизмов. Пер. с англ. И.А. Лаврентьевой. Москва, 1998. 240 с.
274. Келли Г.Ф. Основы современной сексологии. Серия «Учебник нового века». Перевели с английского А. Голубев, К Исупова, С. Комаров, В, Мисник, С. Панков, С. Рысев, Е. Турутина. СПб: Питер, 2000. 896 с.
275. Кемпински А. Экзистенциальная психиатрия. Москва, 1998. 320 с.
276. Кеннон В. Физиология эмоций Телесные изменения при боли, голоде, страхе и ярости. Пер.с англ. Ленинград, 1927. 175 с.
277. Киппер Д. Клинические ролевые игры и психодрама. Москва, 1993. 222с.
278. Киселев Г. «Кризис нашего времени» как проблема человека. *Вопросы философии*. 1999. № 1. С. 40–53
279. Кисличенко А. Что такое психологическое, сексуальное, экономическое насилие над ребенком. Пособие для родителей. Часть 1. URL: <http://annatubten.livejournal.com/187373.html?thread=1947117> (дата звернення 24.03.2018)
280. Китаєв-Смик Л. Синдром заручника. Незалежний культурологічний часопис «І». Число 31, 2004. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n31texts/kitajev-smyk.html> (дата звернення 28.05.2018)
281. Климишин О.І. Духовна терапія адиктивних осіб:християнсько-орієнтований підхід. Навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ, 2012. 121 с.
282. Климишин О.І. Психологія духовності особистості: християнсько-орієнтований підхід. Івано-Франківськ: Гостинець, 2010. 440 с.
283. Климишин О.І. Особливості організації та надання християнсько-психологічної допомоги учасникам АТО. Емпіричні дослідження в прикладній психології особистості. *Психологія особистості*. 2016. № 1(7). С.90–99.
284. Климчук В.О. Мотиваційний дискурс особистості в інтеракційному просторі: дисер. на здобуття наук. ступеня док. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи». Київ, 2015. 412 с.
285. Клиническое руководство по психическим расстройствам; под ред. Д.Барлоу. 3-е изд. СПб.: Питер, 2008. 912 с.
286. Кляйн М. Зависть и благодарность. Исследование бессознательных источников. Перевод с английского А. Ф. Ускова. Москва, 1997. 96 с.

287. Ковалев С.В. Психология современной семьи. Информационно-методические материалы к курсу «Этика и психология семейной жизни». Москва, 1988. 207 с.
288. Коваленко О.Г. Психологічні особливості пошуку смислу життя у пізній дорослості. Серія «Психологічні науки». Вип.1. Т.1. 2014. с.186–191.
289. Коваль П.М. Психолого-педагогічні чинники педагогічної дії в системі вчитель-учень, викладач-студент. *Витоки педагогічної майстерності*. Збірник наукових праць. Полтава, 2011. С.143-148
290. Ковальова І.О. Існування сім'ї як форми культурної реальності: автореф. на здобуття наук. ступеню канд. філософ. наук: спец. 09.00.03. Київ., 1997. 21 с.
291. Ковальчук Й. Я. Деструктивна практика сучасного сектантства. Львів, 2006. 146 с.
292. Козяр С. Українська родинна обрядовість. Віхи людської долі: весілля, похорон. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України. Хмельницький, 2000. 72 с .
293. Кокун О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: Монографія. Київ, 2012. 200 с.
294. Колісник О. П. Духовней саморозвиток української нації: монографія. Луцьк, 2012. 312 с.
295. Колісник О. П. Психологія духовного саморозвитку особистості: монографія. Луцьк, 2007. 400 с.
296. Колісник О.П. Трансцендентне як явище життєствердження людини. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_31/Gileya31/F3_doc.pdf (дата звернення 19.07.2018)
297. Колісник О.П. Соціальнопсихологічні чинники духовного саморозвитку особистості. Тези І-го конгресу соціальних психологів. *Психологія особистості*. Київ, 2010.
298. Колодний А., Филипович Л. під ред.. Л.Филипович. Релігія – світ – Україна. Кн.2: Міжконфесійні відносини поліконфесійної України. Українське релігієзнавство. Київ, 2011. 371 с.
299. Коментар до статті 156. Розбещення неповнолітніх. Юридичні послуги Online. URL: <http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/kodeks/024/154.php> (дата звернення 29.05.2018)
300. Кон И.С. Введение в сексологию. Учебное пособие. Москва, 1989. 332с.
301. Кон И.С. Открытие Я. Москва, 1978. 363с.

302. Кон И.С. Психология ранней юности. Москва, 1989. 254 с.
303. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): навч. посіб. для вищ. навч. Закладів. Київ, 1998. 255 с.
304. Конопкин О.А. Психологические механизмы регуляции деятельности. 2-е изд., ред.. О. А. Конопкин; предисл. В. И. Моросановой; Рос. акад. Образования; Психол. ин-т. -Изд. 2-е , испр. и доп. М.: URSS; Москва, 2011. 316 с.
305. Корнієнко І., Католик Г. Психологічна допомога дітям, що зазнали травм внаслідок катастрофи (Методика “Страхі”, методика “Життєві цінності, методика “Опиши своє майбутнє”, “Опиши своє минуле”. *Психолог*, 2004. № 46. С.8–16.
306. Коровай І. Залежність від соціальних мереж: як боротися. Соціальні мережі. URL: http://www.socialnetwork.com.ua/2012/12/zalezhnist-vid-sotsialnyh-merezh_yak-borotysya/ (дата звернення 30.06.2018)
307. Корчевна О.В. Психологічні чинники формування активності безробітних на ринку праці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2005. 22 с.
308. Костицький В.В. Інформаційна війна та пропаганда у медіа просторі. Соціальна академія. Інформаційна служба Комісії УГКЦ. URL: http://www.iupax-ugcc.org/index.php?option=com_content&view=article&id=314:informatsiina-viina-ta-propahanda-u-mediavymiri&catid=9:novyny-ta-podiji (дата звернення 30.03.2018)
309. Костюк Г.С. Здібності та їх розвиток у дітей. Навч.-вих. процес і психічний розвиток особистості. Київ, 1989. С.307–373.
310. Кочубейник О.М. Гра як практика життєконструювання особистості: від умовностей гри до гри умовностями. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності: монографія. Т.М.Титаренко, О.М.Кочубейник, К.О.Черемних; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Київ, 2014. 85–141.
311. Кочюнас Р. Психологическое консультирование. Р.Казахстан. Костанай, 1998. 263 с.
312. Колодний А.М., Яроцького П.Л. Історія релігії в Україні: навчальний посібник. Київ, 1999. 735 с.
313. Кравець В.П. Психологія сімейного життя: навчальний посібник для студентів педвузів, що здобувають спеціальність «Практична психологія». Тернопіль, 1995. С.309.

314. Кравець В.П. Психолого-педагогічні основи підготовки школярів до сімейного життя. Тернопіль, 1997. 178с.
315. Кравець В.П. Теорія і практика підготовки учнівської молоді до сімейного життя: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. доктора пед. наук: спец. 13.00.01. Київ: 34 с.
316. Крайніков Е.В. Психологія розвитку: Словник-довідник. Київ, 2004. 260 с.
317. Крамарчук Х.П. Національно-культурні моделі в дизайні архітектурно-предметного середовища. Львів, 2013. С. 347–355.
318. Краснікова О.М. Особенности христианской православной психотерапии и консультирования. Размышления христианского психолога. EMCAPP. № 3. 2013. URL: <http://www.emcapp.eu/archives/443> (дата звернення 28.05.2018)
319. Крик О.Є. Взаємозв'язок емоційного компоненту самосвідомості з переживанням психотравмуючих ситуацій: дисер. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». Київ, 2009. 201 с.
320. Кубі Г. Гендерна революція: релятивізм в дії; пер. з німецької О.Степанишин, С.Матіяш; під науковою редакцією: П.Гусака. Львів, 2012. URL: http://family-institute.org.ua/tl_files/News/gabriela-kubi_gender.pdf (дата звернення 30.04.2018)
321. Кудрявцева Н. Н. Агонистическое поведение: модель, эксперимент, перспективы. *Рос. физиол. журн. им. И. М. Сеченова*. 1999. Т. 85. № 1. С. 67–83
322. Кузьменко В.У. Психолого-педагогічні основи розвитку індивідуальності дитини 3-7 років: дисер. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2006. 519 с.
323. Кулагіна І.Ю., Колюцкий В.Н.. Вікова психологія: Повний життєвий цикл розвитку людини. 2001. URL: <http://medbib.in.ua/vyigotskiy-stadialnosti-razvitiya-39807.html> (дата звернення 07.08.2018).
324. Культурологія: українська та зарубіжна культура: навч. посіб. М. М. Закович [та ін.]. 3-тє вид., стер. Київ, 2007. 567 с.
325. Кузікова С. Модель психологічної корекції кризи підліткового віку. *Психологія особистості. Івано-Франківськ*, 2016. № 1 (7). С. 24–33.
326. Кузікова С.Б. Стратегії саморозвитку в життєвій кризі особистості: ресурсний підхід. Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика : монографія; за ред. С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова. Суми, 2017. С. 397–419.

327. Кузікова С.Б. Особистість у розвитку: потенціал суб'єктності як модус самозмінювання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Психологічні науки: збірник наукових праць*. Херсон, 2016. Вип.1. Т.1. С. 53–58.
328. Кучинський А.В. Тюремна енциклопедія. URL: <http://www.litmir.co/br/?b=78887&p=2> (дата звернення 27.06.2018)
329. Кьєркегор С. Страх и Трепет: Диалектическая лирика Иоханнеса де Силентио. Перевод Н.В.Исаевой и С.А.Исаева. Москва, 1993. с.13–112.
330. Кьєркегор С. Евангелие страдний; пер. с датского О.Лызлов. Пред. протоиерея А. Уминского. Москва, 2011. 304 с.
331. Кюблер-Росс Э. Смерть и умирание. Пер. с англ. Киев, 2001. 320 с.
332. Ла Страда – Україна. Міжнародний жіночий правозахисний центр: протидія торгівлі людьми, насильству в сім'ї; захист прав дітей. URL: www.la-strada.org.ua/ (дата звернення 05.05.2015)
333. Лабунь А.В., Заброда Д.Г., Басиста І.В., Дроздова І.В., Брижик В.О., Мусієнко О.М. Насильство в сім'ї та діяльність органів внутрішніх справ щодо його подолання: навчально-методичний посібник. Київ, 2012. 246с.
334. Лавренко О. Тоталітарні групи та їх соціально психологічний феномен. *Соціальна психологія*, 2003. № 1. С. 73–86.
335. Лавренчук Є.А. Соціальні мережі Інтернет–простору. Інтелектуальна Росія. URL: <http://www.intelros.ru/readroom/vox/vox-11-2011/12748-socialnye-seti-internet-prostranstva.html> (дата звернення 16.08.2018)
336. Лазебная Е.О. Преодоление психологических последствий воздействия экстремального (травматического) стресса: посттравматическая стрессовая адаптация. Психология адаптации и социальная среда: современные подходы, проблемы, перспективы. Л.Г. Дикая, А.Л. Журавлева (ред.). ИП РАН, Москва, 2007. с. 561–575.
337. Лазоренко Б. П. Асоціальні практики, соціально-психологічні механізми та несвідомі динаміки особистісного життєконструювання проблемної молоді. Наук. студ. із соц. та політ. психол.: Зб. статей. АПН України, Ін-т соц. та політ. психол. Редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін. Київ, 2012. С. 110 – 118.
338. Лазоренко Б. П. Кризова практика особистісного життєконструювання проблемної молоді. *Психологічні науки: проблеми і здобутки* : зб. наук. статей. Київський міжнародний університет, Ін-т соц. та політ психол. НАПН України. Серія :

- «Психологічні науки: проблеми і здобутки»; вип. 4. Київ, 2013. С. 133–144. URL: <http://conference.pu.if.ua/forum/files/20-25032014/lazorenko.pdf> (дата звернення 08.05.2018)
339. Лазурский, А.Ф. Очерк науки о характерах. 3-е доп. изд. Харьков, 1917. 386 с.
340. Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість. Навчальний посібник. Київ, 2006. 591 с.
341. Левенець І. В. Судова психіатрія: Навчальний посібник. Розділ: Симптоми та синдроми психічних захворювань. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 328 с.
342. Леви В. Как воспитывать родителей, или Новый нестандартный ребенок. Москва, 2006. URL: http://royallib.com/book/levi_vladimir/kak_vospitivat_roditeley_ili_noviy_nestandardniy_rebenok.html (дата звернення 26.05.2018)
343. Лейбин В.М. Анальный характер. Словарь-справочник по психоанализу. Москва, 2010. 956 с.
344. Психодрама: теория и практика; Классическая психодрама Я.Л.Морено, Г. Лейтц ; пер. А. М. Боковиков ; общ. ред. и предисл. Е. В. Лопухина, А. Б. Холмогорова. Москва, 1994. 352 с.
345. Ленгле А. Віденська школа екзистенційного аналізу: пошук сенсу та ствердження життя. Духовно-психологічні основи християнської психології. Колективна монографія . Львів: Скриня, 2015. С.62–74.
346. Леонтьев А.Н. Лекции по общей психологии. Факультет психологии. Москва, 2000. 508 с.
347. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. Москва.,1981. 584с.
348. Леонтьев Д. А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции. *Вопр. философ.* № 5, 1996. 15–26 с.
349. Леонтьев Д.А. Экзистенциальная тревога и как с ней не бороться. *Московский Психотерапевтический Журнал*, 2003. №2. URL: <http://www.psylib.ukrweb.net/books/leond03.html> (дата звернення 18.06.2018)
350. Леонтьев Д.А. Психология свободы: к постановке проблемы само-детерминации личности. *Психологический журнал*. т. 21, 2000, № 1. с. 15–25.
351. Летунковский В. В. Сравнительный анализ методологических оснований вариантов экзистенциального анализа Л. Бинсвангера и М. Босса. Понимание как фактор личностного развития. Кемерово, 2002.

352. Ливехуд Б. Кризисы жизни - шансы жизни. Развитие человека между детством и старостью: Пер. с нем. Б.Ливехуд. Калуга: Духовное познание, 1994. 217 с.
353. Лисицин Ю.П., Сидоров П.И. Алкоголизм (мед.-социал. аспекты): Руководство для врачей. Москва, 1990. 526с.
354. Ліснівська Л. Б. Психолого-педагогічні чинники адаптації шестирічних першокласників до школи. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Філософія. Психологія. Педагогіка : збірник наукових праць. 2008. № 1(22). С.114–117.
355. Личко А.Е. Подростковая психиатрия (Руководство для врачей). Изд. 2-е, доп. и перераб. Ленинград, 1985. 416 с.
356. Лікар радив зробити аборт, а вона народила Короля Войтилу; на підставі тексту Мілени Кіндзюк, авторки книжки «Матір Папи». URL: <http://www.credo-ua.org/2013/10/103118> (дата звернення 03.03.2018)
357. Ліщинська О. Релігійність українців очима українців. Український центр політичного менеджменту. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=71&c=1660> (дата звернення 05.09.2018)
358. Ліщинська О. Суб'єктивна інтерпретація фактів у процесі соціального пізнання як ресурс експлуатації в деструктивному культі. *Психологія особистості*, 2011. № 1 (2). С.99–106.
359. Ліщинська О.А. Культова психічна залежність особистості: передумови, чинники, механізми. Київ, 2008. 266 с.
360. Логунова Ю. Роль семейно-родовой памяти в межпоколенном взаимодействии. Научно-издательский центр «Социосфера». URL: http://sociosphera.ucoz.ru/publ/konferencii_2010/semja_v_kontekste_pedagogicheskikh_psikhologicheskikh_i_sociologic (дата звернення 19.03.2018)
361. Лозова О.М. Психосемантична структура етнічної свідомості: дисер. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». Київ, 2008. 479 с.
362. Лоргус А. Душевная болезнь не отнимает веру. Интервью. 21.05.04. URL: <http://www.miloserdie.ru/index.php> (дата звернення 21.05.2018)
363. Лоргус А. Формирование и коррекция образа Бога в сознании христианина. *Московский психотерапевтический журнал*. Специальный выпуск по христианской

- психологии. Москва, 2000. № 2. URL: http://fapsyrou.ru/teachers/lorgus_andrey_vadimovich_147/ (дата звернення 23.07.2018)
364. Лоргус А. Христианство и психологические проблемы человека. Институт христианской психологи. URL: http://fapsyrou.ru/publications/lorgus/hristianstvo_i_psihologicheskie_707/ (дата звернення 29.04.2018)
365. Лоренс Фримен OSB. Внутренний свет. Путь христианской медитации. Пер. с англ. М.Захарова. Киев, 2010. 146 с.
366. Лоренсо Р.А. Психологические основы международных реабилитационных программ для пострадавших от крупномасштабных критических инцидентов: дис. на соискание науч. степ. канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии». Харьков., 2000. 220 с.
367. Лоренц К. Для чего нужна агрессия? Флогистон. 2002. URL: <http://flogiston.ru/library/lorenc> (дата звернення 07.04.2018)
368. Лосский В.Н. Очерк мистического богословия Восточной Церкви. Догматическое богословие. М.: Центр «СЭИ», приложение к журналу «Трибуна», 1991. URL: <http://www.sedmitza.ru/lib/text/431931/> (дата звернення 01.04.2018)
369. Лушин П.В. О психологии человека в переходный период: как выживать, когда все рушится? 2-е изд. Киев, 2007. 207 с.
370. Лушин П.В. Психология личностного изменения: дис. на соиск. науч. степени д-ра психол. наук: 19.00.01. Київ., 2003. 431 с..
371. Лэнгле А. Психическая травма. Сохранять человеческое достоинство в страдании. URL: <http://thezis.ru/lektsiya-alfrida-lengle-psihicheskaya-travma-sohranyat-chelovecheskoe-dostoinstvo-v-stradanii.html> (дата звернення 02.06.2018)
372. Лэнгле А. Травма и смысл. Против утраты человеческого достоинства. С собой и без себя. Практика экзистенциально-аналитической психотерапии: Сб. статей. Москва, 2009. С. 163–187.
373. Лэнгле А. Человек перед лицом боли; материал по докладу в Высшей школе экономики от 17.03. URL: http://www.psygarmonia.com/2015/04/blog-post_17.html (дата звернення 09.03.2018)
374. Любасюк Т.І. Містичне спрямування духовної практики християнського Середньовіччя: дисер. на здобуття наук. ступеня канд. філософських наук: спец. 09.00.05 «Історія філософії», 2007. 188 с.

375. Майдан і церква — перша книга про релігію під час революції. Релігійно-інформаційна служба України. 10.09.2014. URL: http://risu.org.ua/ua/index/studios/announcements_of_publications/57602/ (дата звернення 05.05.2018)
376. Макаrchук С. А. Етнографія України. Навчальний посібник. Львів: Світ, 2004. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/history/makarchuk_eu/part17/1704.html (дата звернення 06.02.2018)
377. МакМаллин Р. Практикум по когнитивной терапии. Пер. с англ. Т. Саушкина. Санкт-Петербург—Москва, 2001. 560 с.
378. Макселон Ю. Психологія: з викладом основ психології релігії. Переклад з польської. Під ред. Ю. Макселона. Львів, 1998. 320 с.
379. Максименко С.Д. Основи генетичної психології: навчальний. посібник. Київ, 1998. 220 с.
380. Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія. Київ, 2000. 251с.
381. Маленко С.А., Некита А.Г. Социальная рефлексия как способ бессознательной адаптации индивида. *Успехи современного естествознания*. 2004. № 7. С. 78–79.
382. Малкина-Пых И. Психология поведения жертвы: Справочник практического психолога. Москва, 2006. 1008 с.
383. Малкина-Пых И.Г. Психосоматика: Справочник практического психолога. Москва, 2005. 992 с.
384. Малкина-Пых И.Г. Возрастные кризисы. Москва, 2005. 416 с.
385. Малкина-Пых И.Г. Семейная терапия: справочник практического психолога. Москва, 2005. 992 с.
386. Малкина-Пых И.Г. Экстремальные ситуации. Москва, 2005. 960 с.
387. Малышева Т. А., Брехман Г. И. Стресс беременных женщин и неправильные предлежания плода. В: Пренатальный ребенок и Общество. Материалы 17-го Всемирного Конгресса Международного Общества Пренатальной и Перинатальной Психологии и Медицины (ISPPM). Москва, 2007. Т. 2., С. 32.
388. Маноха І.П. Психологія потаємного "Я". К.: Поліграфкнига, 2001. 448 с.
389. Маноха І.П. Психологія потенціалу індивідуального буття людини: онтологічно орієнтований підхід: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук: 19.00.01. Київ., 2003. 48 с.
390. Маслоу А. Дальние достижения человеческой природы. Москва, 2003. 348 с.

391. Маслоу А. Мотивация и личность. Москва, 1998. 543 с.
392. Масненко В. Історична пам'ять як чинник національної інтеграції сучасного українського суспільства. *Збірник наукових праць* (третій випуск), підготовлений за дослідницькою програмою кафедри філософії «Громадянське суспільство як здійснення свободи»; [За ред. А. Карася]. Львів, 2006. С. 153–168.
393. Матушенко В.Б. Сучасне весілля в контексті української обрядової культури: дис. на здобуття наук. ступ. канд. культурології: спец. 26.00.01. Київ, 2009. 236 с.
394. Матяш М.М. Депресивні розлади після закритої черепно-мозкової травми. *Лікувальна справа (Врачебное дело)*, 2012. №7. С. 113–117.
395. Матяш М.М., Худенко Л.І. Український синдром: особливості посттравматичного стресового розладу в учасників антитерористичної операції. *Український медичний часопис: актуальні питання клінічної практики*. № 6 (104), XI/XII 2014 р. URL: http://www.umj.com.ua/article_/81802/ukrainskij-sindrom-osoblivosti-posttravmatichnogo-stresovogo-rozladu-v-uchasnikiv-antiteroristichnoi-operacii (дата звернення 07.05.2018)
396. Мэй Р. Новый взгляд на свободу и ответственность. *Экзистенциальная традиция*. 2005. №2, с.52-65 Київ, 2005 http://www.psylib.ukrweb.net/books/_meyro05.htm
397. Медсанбат: бойовий стрес. URL: <http://www.medsanbat.info/download/бойовий%20стрес.pdf> (дата звернення 12.02.2018)
398. Мень А. Тайна жизни и смерти. Религия. М.:Фонд имени Александра Меня, 2003. URL: http://royallib.com/book/men_aleksandr/tayna_gizni_i_smerti.html (дата звернення 14.05.2018)
399. Мателега М.М. Азізов С.С. Психологічні особливості залежності як девіантної поведінки особистості. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Pnpz_2015_7_12.pdf (дата звернення 25.06.2018)
400. Методичний посібник по роботі з дітьми, які тимчасово перебувають в спеціальних закладах. Т. П. Кравчук [и др.] ; ред. Б. П. Лазоренко, Т. П. Кравчук. Київ, 2003. 209 с.
401. Методологія, теорія та практика соціального аналізу сучасного суспільства. *Збірник наукових праць*. Харків, 2004. 621 с.

402. Миколайчук М.І. Християнські опори психокорекційної роботи з дітьми із ризиком емоційного занедбання та стигматизації. Духовно-психологічні основи християнської психології: колективна монографія. Львів, 2015. С.278–288
403. Міщиха Л.П. Творчий потенціал особистості у період пізньої дорослості. Монографія. Івано-Франківськ, 2014. 400 с.
404. Минко А. И., Линский И. В. Наркология. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2004. 736с.
405. Мирный С., Хазан В. Здоровье ликвидаторов последствий Чернобыльской катастрофы как результат психосоциальной травмы. *Международный журнал радиационной медицины*. 2001. Т.3, № 1–2. С.240–241.
406. Мирончак К. В. Психологічний вплив страху смерті на особистість. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. серія психологічна. 2012. Вип. 2(2). С. 361–370.
407. Миславський Ю.А. Саморегуляция и активность личности в юношеском возрасте. Москва, 1991. 152 с.
408. Мілюта В. Психологи назвали п'ять проблем переселенців зі сходу України. UNN, 03.10.2014. URL: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1391947-psikhologi-nazvali-pyat-problem-zhitliv-skhodu-ukrayini> (дата звернення 11.02.2018)
409. Місія ОБСЄ повідомила про гуманітарну катастрофу в Донбасі. ZN.ua, 3.04.2015. URL: <http://dt.ua/UKRAINE/misiya-obsye-povidomila-pro-gumanitarnu-katastrofu-v-donbasi-168781.html> (дата звернення 04.08.2018)
410. Містицизм. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Містицизм> (дата звернення 17.03.2018)
411. МКБ 10 – Международная классификация болезней 10-го пересмотра. URL : <http://mkb-10.com/index.php?pid=4257> (дата звернення 19.02.2018)
412. Мобільна психологічна допомога. Канадсько-українська фундація. URL: <http://psyservice.org> (дата звернення 21.05.2018)
413. Молчанова О.М. Психологічні особливості моральної саморегуляції в юнацькому віці. Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. Вип. 10 : *збірник наукових праць*. Київ, 2012. С. 134–143.
414. Моргун В. Ф. Многомерная теория личности и принцип дополнительности деятельности, установки и поступка. *Харьковская школа психологи : наследие и современная наука*. Сб. статей, посвященных 80-летию психологической

- школы ХНПУ имени Г. С. Сковороды; отв. ред. Т.Б. Хомуленко, М.А. Кузнецов. Харьков, 2012. С. 106–116.
415. Моргун В. Ф. Обучение, воспроизведение, учение и творчество как урони освоения деятельности в многомерной теории личности. Деятельностная теория учения: современное состояние и перспективы. *Материалы Международной научной конференции, посвященной 90-летию академика РАО Н. Ф. Талызиной* (г. Москва, 6–8 февраля 2014 г.); отв. ред. Ю. П. Зинченко, О. А. Карабанова, А. И. Подольский, Г. А. Глотова. Москва, 2014. С. 245–247.
 416. Основи психологічної діагностики. Навчальний посібник В. Ф. Моргун, І. Г. Тітов. Київ, 2009. 472 с.
 417. Морено Я. Л. Социометрия: экспериментальный метод и наука об обществе; пер. с англ. А. Боковилов; предисл. Р. Золотовицкий. Москва, 2004. 315 с.
 418. Морозов А.Ю. Філософсько-етичний аналіз феномену смерті в контексті проблеми сенсу життя. Мультиверсум. *Філософський альманах*. Київ, 2004. № 44. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_44/Morosov.html (дата звернення 06.03.2018)
 419. Морозов В.М. Об отдаленных нервно-психических последствиях пребывания в нацистских лагерях у бывших депортированных и военнопленных. *Журнал невропатологии и психиатрии им. С.С.Корсакова*. 1958. Т.56, вып. 3. С.373–380.
 420. Диагностика индивидуально-стилевых особенностей саморегуляции в учебной деятельности студентов. В.И.Морсанова, Р.Р Сагиев. *Вопросы психологии*, 1994. №5. С. 118–130
 421. Москалець В.П. *Психологія релігії*. Навчальний посібник. Київ, 2004, 240 с.
 422. Москалець В.П. Духовні горизонти особистості: потенціал вершинної аналітики. *Психологія і суспільство* . № 1, 2011. С. 73–84.
 423. Москалець В.П. Віра в Бога як психічний базис стану загального благополуччя особистості. *Психологія і суспільство*. № 1 (59), 2015. С. 55–64.
 424. Москалець В.П. Психологія особистості. Київ, 2013. 414 с.
 425. Моховиков А. Н. Телефонное консультирование. Москва, 2001. 286 с.
 426. Мустафаєв Г. Ю. Соціально-психологічна характеристика осіб, які зазнають насильство в сім'ї. Фундація «Гармонізоване суспільство». URL: <http://cfsc.com.org/index.php/stati/58-socialno-psychologichna-harakteristika-osib-yaki-zaznaly-nasylstva-v-simji> (дата звернення 10.04.2018)

427. Мухамедрахимов Р.Ж. Мать и младенец: психологическое взаимодействие. Москва, 2003. 288 с.
428. Мушкевич М.І. Психологічні особливості впливу батьківської сім'ї на молоде подружжя: автореф. дисер. на здобуття наук. ступеня кандидат. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» . Рівне, 2002. 21 с.
429. Мэй Р. Новый взгляд на свободу и ответственность. Перевод А.Лызлова под ред. Д.Леонтьева. *Экзистенциальная традиция*. 2005. №2. с.52–65
430. Мэй Р. Открытие Бытия: очерки экзистенциальной психологии. Перевод А.Багрянцевой. Киев, 2005. URL: <http://www.psylib.org.ua/books/meyro03/index.html> (дата звернення 11.07.2018)
431. Мэй Р. Проблема тревоги. Москва, 2001. С.106–116.
432. Мэй Р. Смысл тревоги. Перевод с английского М.И. Завалова и А.И. Сибуриной. Москва, 2001. 380 с.
433. Мюррей М. Узник иной войны. Prisoner of another war : удив. путь исцеления от дет. травмы [ред. К. Горбунов]. Москва, 2004. 207 с.
434. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискусії, рефлексії. Київ, 2012. 328 с.
435. Найдьонов М.І. Формування системи рефлексивного управління в організаціях. Київ, 2008. 484 с.
436. Найдьонова Л. А. Медіапсихологія: основи рефлексивного підходу : підруч. для слухачів системи післядиплом. пед. освіти. НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. Кіровоград, 2013. 243 с.
437. Найдьонова Л.А. Людина у світі інформації : матеріали наук. семінару "Соц.-психол. пробл. медіаосвіти: від медіабезпорадності до медіазалежності, 24 квіт. 2007 р., Київ, ред.: Л. А. Найдьонова; Ін-т соціол. та політ. психології АПН України, Ін-т журналістики КНУ ім. Т.Шевченка. Київ, 2008. 51 с.
438. Насильство в сім'ї та діяльність органів внутрішніх справ щодо його подолання: навчально-методичний посібник для курсантів вищих навчальних закладів МВС України. Укладачі: Запорожцев А.В., Лабунь А.В., Заброда Д.Г., Басиста І.В., Дроздова І.В., Брижик В.О., Мусієнко О.М. Київ, 2012. 246 с.
439. Насонова О.Б. Психологічна корекція ставлення батьків до дітей молодшого шкільного віку: дисер. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2003. 240 с.

440. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. *Український інститут національної пам'яті*. № 6, 2013. Київ, 2013. 293 с.
441. Наумець І. Голодомор в повсякденному житті українців. *Українська правда*, 31.07.2017. URL: <https://life.pravda.com.ua/health/2017/07/31/225607/> (дата звернення 4.08.2017)
442. Невеев А. Психологический оккультизм; сайт к.психол.н. URL: <http://neveev.ru/articles/psy-occultism/> (дата звернення 15.03.2018)
443. Ней Ф., Петерс М. Шлях центуріона. Львів: Свічадо, 2001. 111 с.
444. Никоненко Л. До питання функціонування групового несвідомого: гіпотези та перспективи дослідження. URL : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nsspp/2009_21/Nikonenko.html (дата звернення 13.03.2018)
445. Ничипоров В.В. Введение в христианскую психологию. Москва, 1994. 188 с.
446. Нікітіна І.В. Психологічні особливості суб'єктного самовизначення особистості в період повноліття: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 2000. 18 с.
447. Новий тлумачний словник української мови [уклад. В. Яременко, О. Сліпущко]. Київ, 2003. Т. 2. 926 с.
448. Новиков С.Н. Экспериментальный анализ этолого-физиологических механизмов формирования иерархии у лабораторных мышей: Автореф. дис...канд. биол. наук. Ленинград., 1979. 18 с.
449. Обрядові пісні Слобожанщини. Упорядник В.В. Дубравін. Суми:, 2005. 446 с.
450. Овчаров А.О. Соціально-психологічні технології як чинник впливу на соціальне середовище. *Соціальна психологія*, 2008. №6 С.34–42.
451. Огієнко В. Травматична подія, індивідуальна пам'ять про неї та особистий наратив: між травматичною подією та її репрезентацією". *Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць*. 2011. Вип. 3. С.227–244.
452. Огієнко В.І. Історична травма голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження. *Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць*. № 6, 2013. Київ, 2013. С.146–156.
453. Огієнко В.І. Посттравматичний стресовий синдром і колективна травма в особистих наративах свідків Голодомору/Україна модерна: міжнародний інтелектуальний

- часопис, 6.04.2018. URL: <http://uamoderna.com/md/ogienko-holodomor-trauma> (дата звернення 7.04.2018)
454. Околітенко Н.І., Гродзинський Д.М. Основи системної біології: Навчальний посібник. Київ, 2005. С. 42–43.
 455. Олейник А. В. и др. Значение личностных и социально-психологических факторов в развитии хронического алкоголизма. *Врачебное дело*. 1989. № 8. С. 101–103.
 456. Олпорт Г. Становление личности. Избранные труды. Перевод Л.Трубицыной и Д.Леонтьева, Терминологическая правка В.Данченко. Москва, 2002. С.166–216.
 457. ООН: кількість біженців та переселенців зростає. BBC: Україна, 19.06.2015. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/06/150619_un_refugees_ukraine_az (дата звернення 11.05.2018)
 458. ООН: у світі рекордно побільшало біженців. BBC: Україна, 18.06.2015. URL : http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/06/150618_un_displaced_rl (дата звернення 18.03.2018)
 459. Опросник аффилиации А. Мехрабиана. Психологические тесты. URL : <http://psylist.net/praktikum/00039.html> (дата звернення 16.04.2018)
 460. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Посібник; рек.МОН України. Київ, 2003. 448 с.
 461. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія; у 2 кн.: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Кн. 2 Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія; голов. ред. В. М. Куценко; ред. С. М. Каверіна. Київ, 2006. 560 с.
 462. Орел Н. Психологические механизмы влияния тоталитарных групп на личность: профилактика и преодоление зависимости. Контроль сознания и методы подавления личности: Хрестоматия. Сост. К. В. Сельченко. Харьков-Москва. 2001. С. 413–443.
 463. Орлова Т.М. Тесты. Киев, 1993. 218 с.
 464. Осипов В.П. О политических или революционных психозах. *Вісн. асоціації психіатрів України*. Київ, 1994. №2. С.104 – 116.
 465. Основи психології: Підручник. За заг. Ред. О.В.Киричука, В.А. Роменця. Київ, 1997. 632 с.
 466. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків конфлікту. Навчальний посібник в 3-х томах; під редакцією Л.Гридковець, Н.Пророк, Л.Царенко. Київ, 2018.

467. Основи соціальної психології: навч. посіб. [О.О. Донченко, М.М. Слюсаревський, В.О. Татенко та ін.] ; за ред. М.М. Слюсаревського ; Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Київ, 2008. 495 с.
468. Особливості формування психологічної культури працівників освіти в інформаційному суспільстві : монографія. Н. В. Пророк, Л. О. Кондратенко, Л. М. Манилова та ін. ; за ред. Н. В. Пророк. Київ, 2017. 199 с
469. Павленко В.М., Таглін С.О. Етнопсихологія: Навч. посібник. Київ, 1999. 408с.
470. Пам'ятка щодо соціальної адаптації демобілізованих учасників антитерористичної операції (ато) та їх сімей (проект). URL: <http://dszn-zoda.gov.ua/sites/default/files/loadfiles/ATO/pamjatka.pdf> (дата звернення 19.07.2018)
471. Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку Українського суспільства (1994–1998pp.). Соціологічні показники: (Таблиці, ілюстрації, коментар). Київ, 1999. 152с.
472. Парсонса Т. О структуре социального действия; перекл. та ред. В.Чеснокова. Москва, 2000. 880 с.
473. Парфанович І.І. Соціальна профілактика. Курс лекцій. Тернопіль, 2009. 159 с.
474. Пауэлл Дж. Полнота человеческой жизни. Пер. с англ. Л.И.Василенко. Москва, 1993. 124 с.
475. Педагогіка та психологія: Навчальний посібник. Вінниця: ВНТУ, 2009. URL: <http://posibnyky.vntu.edu.ua/psihologiya/r26.html> (дата звернення 22.02.2018)
476. Пельцман Б.Д.Стрессовые состояния людей, потерявших работу. Психол. журн. 1992. Т.13. №1. С. 126–131.
477. Пеньков Е. М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности. Некоторые вопросы методики и теории. Москва, 1972. 108 с.
478. Перинатальная психология и медицина. Психосоматические расстройства в педиатрии. *Сборник материалов Международного конгресса «Перинатальная психология и психотерапия»*.. Москва, 2008. С. 177–185.
479. Перлз Ф. Гештальт- Семинары: Гештальттерапия дословно: пер. с англ. Москва, 1998. 325 с.
480. Перлз Ф. Опыты психологии самопознания : практикум по гештальттерапии. Москва, 1993. 240 с.

481. Перлз Ф. Практика гештальттерапии. Перевод М.П.Папуша.; Терминологическая правка В.Данченко. М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2001. Киев, 2004. URL: <http://www.psylib.org.ua/books/perlz01/index.html> (дата звернення 14.09.2018)
482. Петрик В. Загальні ознаки і причини виникнення неокультів. *Юридичний журнал*, 2009. № 6. URL : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3238> (дата звернення 19.01.2018)
483. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Основы теоретической психологии: Учебное пособие; под. ред..А.В.Петровского. Москва, 1998. 528 с.
484. Петрунько О.В. Агресивне медіасередовище: проблема визначення поняття. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: Збірник статей. АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. Ред. С.Д.Максименко, М.М.Слюсаревський та ін. Київ., 2008. Випуск 19 (22). С. 321–331.
485. Петрунько О.В. Можливості прогнозування наслідків медіавпливу на політичні настанови реципієнтів в умовах медіакомунікації. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Збірник наукових праць*. За заг. ред. М.М.Слюсаревського. Київ, 2008. Вип. 7. С. 50–61.
486. Пиаже Ж. Избранные психологические труды [пер. с фр.]. Москва, 1969. 659 с.
487. Платон. Собрание сочинений. В 4 т. Под общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. (Серия «Философское наследие»). Москва, 1990 – 1994.
488. Платонов К.К. О системе психологи. Москва, 1972. 216 с. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. Издание 2-е, переработаное и дополненное; под. ред. Е.А.Яблоковой. Москва, 1984. 176 с.
489. Плющ А.Н. Информационное воздействие на стержневые компоненты системы политических установок. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. Ін-т соціальної та політичної психології; Редкол.: С.Д. Максименко, М.М. Слюсаревський та ін. Київ, 2007. Вип. 15 (18). С. 201–211.
490. Побірченко Н.А. Формування особистісної готовності учнів загальноосвітньої школи до підприємницької діяльності: автореф. дис. д-ра психол. наук: 19.00.07 «Педагогічна і вікова психологія».. Київ, 2000. 39 с.
491. Подкорытов В.С., Шестопалова Л.Ф. Невротические расстройства у детей и подростков – «чернобыльцев». Київ, 1999. С.43-56.

492. Подольська Є. А., Лихвар В. Д., Іванова К. А. Культурологія. Навчальний посібник: Видання 2-ге, перероблене та доповнене. Київ, 2005. 392 с.
493. Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси. Монографія; під.редакцією В.А.Смолій. Київ, 2002. 952 с.
494. Поліщук В. М. Вікові кризи в підлітковому і юнацькому віці : базові симптомокомплекси [монографія]. Суми, 2012. 478 с.
495. Поліщук В.М. Психологія педагогічного повсякдення: реальність і міфи. Суми, 2012. 152 с.
496. Поліщук В. Лев Семенович Виготський про віковий кризовий розвиток особистості. *Psychological Dimensions of Culture, Economics, Management: Science Journal*. №XI, 2018 . С.91–98
497. Поліщук В.М. Від кризи 7 років до кризи входження в дорослість; монографія. Суми, 2013. 158 с.
498. Положий Б.С. Социальная психиатрия и общество. Очерки социальной психиатрии. Под ред. Дмитриевой Т.Б. Москва, 1998. С.43–72.
499. Полтавець В.І. Вікові характеристики розповсюдженості вірувань серед населення України. *Україна: людина, суспільство, природа*. Тези наук. конф. Київ, 1995. С. 24–25.
500. Полунін О.В. Переживання людиною плину часу: експериментальне дослідження: [монографія]. Київ, 2011. 360 с
501. Помиткін Е. Психологія духовного розвитку особистості. Монографія. Київ, 2005. 280 с.
502. Помыткин Э.А. 12 путей духовности: учебное пособие. Київ, 2007. 110 с.
503. Помиткін Е.О. Вікові потреби особистості та пріоритети сучасної освіти упродовж життя. Життєдіяльність та життєтворчість особистості в особливих умовах: кол. монограф.; упорядн.: О.А.Кривопіщина, Н.О.Терентьєва; за наук. ред. М.М.Козяра. Львів, 2018. С. 92 – 114.
504. Помиткін Е.О. Психологічні механізми духовного становлення особистості майбутнього педагога. Гармонізація культурно-освітнього простору вищої школи: проблеми та перспективи: монографія. Авт. кол. за заг. ред. В.В.Молодиченка. Мелітополь-Сельдце, 2014. С.202–217.
505. Попов Ю. В., Вид В. Д. Современная клиническая психиатрия. Москва, 2000. 402с.

506. Попов Ю.В. По поводу социальных и клиничко-психологических аспектов самоубийств. *Обозрение психиатрии и мед. психологии им. В.М.Бехтерева*. 1991. № 1. С. 38–40.
507. Посттравматичний стресовий розлад. Сучасна діагностика і лікування в психіатрії. Довідник. Бібліотека «Здоров'я в Україні». URL: <http://www.dovidnyk.org/dir/25/136/1433.html> (дата звернення 09.05.2018)
508. Потужні техногенні катастрофи в світі у 2000-2013 роках. Голос столиці FM. URL : http://newsradio.com.ua/2013_04_18/Potuzhn-tehnogenn-katastrofi-v-sv-t-u-2000-2013-rokah/ (дата звернення 25.05.2018)
509. Прейс І.В. Індикатори лояльності. Психологія малих і середніх груп. URL : www.ispp.org.ua/files/1286441869.doc (дата звернення 26.07.2018)
510. Пренатальний стресс как фактор риска возникновения шизофрении и биполярного аффективного расстройства. Г.И. Брехман, Р. Ягав, М.Х. Гонопольский [и др.]. *Вестник Ивановской медицинской академии*. 2010. № 15(1). С. 23–27.
511. Приказки та прислів'я. URL : <http://zernyatko.te.ua/publ/32-1-0-147> (дата звернення 27.03.2018)
512. Природные и техногенные катастрофы в 2018 году оцениваются в \$155 млрд: Swiss Re. Страхование Украины. URL: <https://www.ukrstrahovanie.com.ua/news/prirodnyie-i-tehnogennyye-katastrofyi-v-2018-godu-otsenivayutsya-v-155-mlrd-swiss-re> (дата звернення 28.02.2018)
513. Прислів'я та приказки про зятя, тестя, тещу, свекруху, свекра, невістку. Бібліотека школяра. URL: <http://www.ukrtvory.com.ua/pr44.html> (дата звернення 04.04.2018)
514. Прислів'я і приказки про діда та бабу. URL : <http://prikazka.pp.ua/pages/pro-dida-ta-babu.html> (дата звернення 23.02.2018)
515. Пророк Н.В. Уявлення про самовдосконалення в сучасній психології. Актуальні проблеми психології: *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка*. [за ред. С.Д. Максименка]. Київ, 2012 С. 527–537.
516. Пророк Н.В. Професійне становлення практичного психолога: Наукова монографія. Київ, 2012. 476 с.
517. Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії та Державній прикордонній службі. Кабінет Міністрів України: Розпорядженні № 677-р від 2.07.2014 р. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/677-2014-%D1%80>

518. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*: зб. наук. праць. Асоціація політичних пси-хологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України; за заг. ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна. К.: Толком, 2013. Вип. 14. 300 с.
519. Психічні та поведінкові розлади внаслідок вживання алкоголю та інших психоактивних речовин в Україні. Стан наркологічної допомоги населенню України. Інформаційно-аналітичний огляд за 1990–2010 рр. М. К. Хобзей, О. М. Колякова, О. М. Зінченко [та ін.]. Київ; Харків, 2011. 138 с
520. Психогении в экстремальных условиях. [Ю.А. Александровский, О.С. Лобастов, Л.И. Спивак, Б.П. Щукин]. Москва, 1991. 96с.
521. Подмазін С. І. Еволюція концепту "життєвий успіх". Культурологічний вісник. 2017. Вип. 37(1). С. 93–100.
522. Психологический словарь. М.: "Педагогика-пресс", 1996. 440 с.
523. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. Харків, 2007. 640 с.
524. Психология личности: Словарь-справочник; под. ред. П.П.Горностая и Т.М.Титаренко. Київ, 2001. 320 с.
525. Психология смерти и умираия: Хрестоматия. Сост. К.В. Сельченко. Харків, Харвест, 1998. 656 с.
526. Психологічна допомога вимушеним переселенцям: Методичні рекомендації. Державна Служба України з Надзвичайних Ситуацій. Національний університет цивільного захисту України. Харків, 2014. URL: www.rda.hm.ua/files/4136_9730.doc (дата звернення 21.01.2018)
527. Психологічний словник. URL : <http://testme.org.ua/glossary/detail/1092>. (дата звернення 09.05.2018)
528. Психологічні особливості злочинця /Юридична психологія: Навч. Посібник / В.Г. Андросюк [и др.]; ред. Я. Ю. Кондратьєв. 2-е вид.,доопрац.та доп. Київ, 2000. 112с.
529. Психологія: Підручник. Ю.Л. Трофімов, В.В.Рибалка, П.А.Гончарук та ін.; за ред. Ю.Л.Трофімова. Київ, 2003. 560 с.
530. Психологія: підручник. МОН України; за ред.. Ю.Л.Трофімова. Київ, 1999. 558с.
531. Pedophilia, minor-attracted persons, and the dsm: issues and controversies. DSM SYMPOSIUM. 2011. URL: <http://www.b4uact.org/research/past-symposium/> (дата звернення 11.05.2018)

532. Радзинский В. Е. Акушерская агрессия как причина ухудшения качества родовспоможения. В. Е. Радзинский. *Материалы 4-го Российского форума "Мать и дитя"*. Москва, 2004. С. 10–12.
533. Ранк О. Травма рождения и ее значение для психоанализа. Москва, 2000. 240 с.
534. Результати дослідження впливу Голодомору на рівень психологічного комфорту українців. URL: <http://www.uaterra.com.ua/> (дата звернення 01.03.2018)
535. Решетников М. М. Психология коррупции. Москва, 2008. 128 с.
536. Решетников М.М. и др. Психофизиологические аспекты состояния, поведения и деятельности пострадавших в очаге стихийного бедствия. Психологический журнал. Москва, 1989. Т. 10. №4. URL: <http://www.aquarun.ru/psih/extrem/extrem7.html> (дата звернення 07.02.2018)
537. Решетников М.М. Особенности состояния, поведения и деятельности людей в экстремальных ситуациях с витальной угрозой. URL: <http://www.antiterror.ru/library/lections/70865178.html> (дата звернення 10.01.2018)
538. Рибалка В.В. Аксиологічні основи психологічної культури особистості: Навчально-методичний посібник. Київ, 2009. 326 с.
539. Рибалка В.В., Федорошина Л.І. Психодіагностика особистості та психологічна корекція способу життя підлітків, що зазнали впливу з боку зони РЕК. Науково-методичний посібник для керівників позашкільних закладів та гуртків, методистів, практичних психологів. Київ, 1992. 72 с.
540. Рибалка В.В. Роль психологічної культури у професійному становленні гуманітарно-технічної еліти. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти*. Вип.4. Харків, 2002. С.273–280.
541. Рибалка В.В. Творчий потенціал психологічної культури особистості майбутніх лідерів. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти*. Вип.3. Харків, 2002. С.284–292.
542. Роджерс К. Біографія. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Карл_Роджерс (дата звернення 26.05.2018)
543. Роджерс К. О становлении личности. Психотерапия глазами психотерапевта; перевод М.М.Исениной. К: PSYLIB, 2004. URL: <http://psylib.org.ua/books/roger01/index.html> (дата звернення 09.03.2018)

544. Розлади мислення за змістом асоціацій. *Психіатрія та наркологія*. URL: https://pidruchniki.com/76618/meditsina/rozladi_mislennya_zmistom_asotsiatsiy (дата звернення 28.01.2017)
545. Ромек В.Г., Конторович В.А., Крукович Е.И. Психологическая помощь в кризисных ситуациях. Санкт-Петербург, 2005. 256 с.
546. Россохин А. В. Рефлексия и внутренний диалог в изменённых состояниях сознания: Интерсознание в психоанализе. Москва, 2010. 304 с.
547. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. 4-е переиздание с 1946 г., под. Ред. А.Б. Брушлинского, К.А.Альбуханова-Славская. С.-Питербург, 2000. 720 с.
548. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. Сан-Питербург, 2003. 512 с.
549. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. Москва, 1976. 416 с.
550. Рупперт Ф. Травма, связь и семейные расстановки. Понять и исцелить душевные раны; пер. с нем. Е.Гурская. Москва, 2010. 272 с.
551. Рябова М. Г. Смыслообразование в структуре саморегуляции личности с психологической зависимостью в юношеском возрасте: дис. канд. психол. наук: 19.00.13. Тамбов, 2008. 256 с
552. Савчин М. В. Духовна парадигма психології : монографія. Київ, 2013.252 с.
553. Савчин М. В. Духовний потенціал людини : монографія; ред.: О. Пілько. Івано-Франківськ, 2001. 204 с.
554. Савчин М.В. Здатності особистості: монографія. Київ, 2016. 288 с.
555. Савчин М.В. Теоретико-методологічна ресурсність духовної парадигми психології в дослідженні особистості. *Психологія особистості*. Івано-Франківськ, 2015. № 1(6). С. 42–52.
556. Савчин М.В. Онтологія та феноменологія духовної сфери особистості. Філософсько-психологічні моделі дослідження ціннісних засад буття людини. *Психологія особистості*. 2013. № 1(4). С. 57–68.
557. Салливан Г.С. Интерперсональная теория психиатрии. Москва, 1999. 345 с.
558. Самоактуализационный тест – САТ. Психологос: Академия практической психологии. URL: http://www.psychologos.ru/articles/view/samoaktualizac ionnyy_test_-_sat (дата звернення 23.07.2018)
559. Сартр Ж. П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии. Пер. с фр., предисл., примеч. В. И. Колядко. Москва, 2000. 638 с.

560. Сартр Ж.-П. Проблемы метода; пер. с фр.; авт. примеч. В.П.Гайдамаки. Москва, 1994. 234 с.
561. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм — это гуманизм. Пер. с фр. М. Грецкого. Москва, 1953.
562. Сафронов А.Г. Психология религии. Учебное пособие. Київ, 2002. 220 с.
563. Сафронов А.Г. Религиозные психопрактики в истории культуры. Харьков, 2004. 300 с.
564. Св. Йоан від Хреста Сходження на гору Кармель; пер. з іспан. А.Маслюха. Львів, 2012. 654 с.
565. Святе Письмо Старого і Нового Завіту. Рим: United Bible Societies, 1991. 324с.
566. Сексопатология: Справочник. Под ред. Г. С. Васильченко. Мосва, 1990, С. 405–432
567. Сексуальне насильство як зброя у війнах часто залишається безкарним. Радіо Свобода. 28.08.2015. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25416186.html>
568. Семиліт М.В. Детермінанти вибору життєвого шляху особистості. Перший усеукраїнській конгрес із соціальної психології (УКСП- 2010). Соціально-психологічна наука третього тисячоліття: досвід, виклики, перспективи. Київ, 2010. С.21–25.
569. Сердюк П.П. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості: автореф. дисер. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія, кримінально-виконавче право». Одеса, 2005. URL: <http://inter.criminology.onua.edu.ua/?p=1928> (дата звернення 20.02.2018)
570. Симонов П. Познание неосознаваемого. Библиотека учебной и научной литературы. Русский Гуманитарный Интернет Университет. URL : WWW.I-U.RU (дата звернення 10.07.2018)
571. Синдром АТО. Українці зіштовхнулися з посиленням насильства у сім'ях. *Кореспондент*. 27.08.2015. URL: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/events/3556008-syndrom-ato-ukraintsi-zishtovkhnulyisia-z-posylenniam-nasylstva-u-simiakh>
572. Сікора В.З., Болотна І.В., Сулим Л.Г. Порівняльний аналіз морфологічних змін печінки тварин молодого та зрілого віку за умов сублетальної гіпергідрії організму в експерименті. *Український морфологічний альманах*, 2012. Том 10. № 2. с.59–61.
573. Сімейний кодекс по-народному. URL : <http://paramoloda.ua/simeynyy-kodeks-po-narodnomu> (дата звернення 29.05.2018)

574. Скиннер Б.Ф. Біографія. URL: <http://aboutyourself.ru/osnovy-psixologii/biography/berres-frederik-skinner.html> (дата звернення 28.03.2018)
575. Скіннер Б.Ф. Експеримент з донькою. Психіатрія–індустрія смерті (фільм). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=WNBA3lMO1y0> (дата звернення 26.03.2018)
576. Скрипаченко Т.В. Психологічний феномен особистісного росту. URL: file:///C:/Users/%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BD/Downloads/pspz_2013_1_13.pdf (дата звернення 27.06.2018)
577. Словник української мови: в 11 томах. Том 11, 1980. Стор. 326.
578. Словник.ua. Портал української мови та культури. URL: <https://www.slovyk.ua/index.php?swrd=детермінація> (дата звернення 10.08.2018)
579. Медіа-освіта: українська перспектива. М. Слюсаревський, Л. Найдьонова. *Рідна школа*. Київ, 2010. № 9. С. 57–60.
580. Соловей В. Как смотреть новости во время войны; видеолекция. С.-Петербург. Nevex.TV. 7.04.2014. URL: https://www.youtube.com/watch?v=eUq7Sds_9bI
581. Соловьев В., Троицкий С., Мейендорф И. Смысл любви. Христианская философия брака. Брак в Православии [под ред.. В.Соловьева]. Москва, 2001. 235 с.
582. Сосин И. К., Чуев Ю. Ф. Наркология: Монография. Харьков, 2005. 800 с.
583. Социально-психологический эксперимент Берта Хеллингера в студии "Шустер LIVE" (26.02.2010). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=05rrGVcBQw8>
584. Социальные сети от А до Я . Путеводитель по социальным сетям интернета. Социальные Сети. URL: <http://www.social-networking.ru/article/more-time-online> (дата звернення 24.02.2018)
585. Социальный конструкционизм: знание и практика: Сб. статей. Пер. с англ. А. М. Корбута; Под общ. ред. А. А. Полонникова. Минск, 2003. 232 с.
586. Соціологія Майдану. URL: http://news.eizvestia.com/news_politics/full/827-kto-protestuet-na-majdane-opros (дата звернення 01.07.2018)
587. Соціологія. Навчальний посібник; під ред. К.С.Островського. Хмельницький, 1997. 334 с.
588. Спок Б. Ребенок и уход за ним. Перевод на русский язык Н. Перовой. Москва, 1991. 496 с.
589. Становських З.Л. Психологія професійної кризи дорослих: монографія. Акад. пед. наук України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих. Київ, 2010. 329 с.

590. Стратегічні напрямки розвитку охорони здоров'я в Україні. Лехан В.М., Лакіза – Савчук Н.М., Войцехівський В.М. та ін. Під ред. В.М.Лехан. Київ, 2001. С.9–16.
591. Стюарт Й., Джойс В. Основи ТА: Транзакційний аналіз; пер. з англ. В.Данченко. Київ, 2002. 393 с.
592. Сулер Дж. Люди превращаются в электроников. Основные психологические характеристики виртуального пространства. URL : <http://www.flogiston.ru/projects/translate/electronic.shtml> (дата звернення 07.08.2018)
593. Табачников С.И., Здорик Ф.А., Гриневич Е.Г. Характеристика депрессивных расстройств непсихотического уровня у лиц, пострадавших в результате техногенной катастрофы. *Международ. Журн. Радиационной медицины*. 2001. Т.3, № 1–2. С.298.
594. Тагаев Н. Н. Судебная медицина: учебник; под общей ред. А. М. Бандурки. Харьков, 2003. 1253 с.
595. Тарабрина Н.В. Основные итоги и перспективные направления исследований посттравматического стресса. *Психологический журнал*, 2005. 24(4). С. 5–19.
596. Тарадай Д. Українська армія та алкоголь: хто кого? BBC: Україна. 28.11.2014. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/11/141127_alcohol_army_ukraine_dt (дата звернення 09.05.2016)
597. Тарасова Е.В. Психологические особенности терроризма. URL: <http://www.b17.ru/article/terror/> (дата звернення 02.05.2018)
598. Тард Г. Социальная логика. Москва, 1996. 554 с.
599. Татенко В. О. Наукова психологія про душу і дух людський. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*, 2012. № 3. С.20–25.
600. Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології. URL: http://pidruchniki.com/13590421/psihologiya/tatenko_subyektno-vchinkova_paradigma_suchasniy_psihologiyi (дата звернення 11.05.2018)
601. Татенко В.А. Онтопсихологические аспекты понимания индивидуальности. Психология индивидуальности: Новые модели и концепции. Под научной редакцией Старовойтенко Е.Б., Шадрикова В.Д. Москва, 2009. С. 99–146.
602. Татенко В.О. Соціальна психологія впливу : [монографія]. Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Київ, 2008. 215 с.

603. Тахтаджян А. Л. Принципы организации и трансформации сложных систем: эволюционный подход. Principia Tectologica. Изд. 2-е, доп. и перераб. С.-Петербург, 2001. 121 с.
604. Техногенні катастрофи в Україні: пожежі, вибухи газу, аварії на залізниці. Тиждень.ua. 10.06.2015. URL: <http://tyzhden.ua/News/75977> (дата звернення 15.06.2015)
605. Титаренко Д.С., Христенко В.Е. Беспомощность пострадавшего в очаге чрезвычайной ситуации и жизненная установка личности быть жертвой. *Официальный сайт научно-исследовательской лаборатории экстремальной и кризисной психологии НУГЗУ*. Харків, 2010. 10 с.
606. Титаренко Т. М. Кризові практики життєконструювання особистості. Актуальні проблеми психології: *Психологічна допомога особистості*; за ред. С.Д. Максименка, М. В. Папучі. К., 2011. Т. 11. Вип. 4. Ч. 1. 440 с. С. 34–41.
607. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і поза межами буденності. Київ, 2003. 375 с.
608. Титаренко Т.М. Испытание кризисом: Одиссея преодоления. Изд. 2-е, испр. Москва, 2010. 304 с.
609. Тімченко О.В., Христенко В.Є. Методи психологічного впливу, що застосовувались до заручників під час терористичного акту у Москві (23.10. – 26.10. 2002 року); *офіційний сайт Лабораторії Екстремальної та кризової психології*. 2002. URL: <http://extrpsy.nuczu.edu.ua/statya6> (дата звернення 18.03.2018)
610. Торндайк Э., Уотсон Дж. Б. Бихевиоризм. Принципы обучения, основанные на психологии. Психология как наука о поведении. Москва, 1998. 704 с.
611. Трофименко Н.Є. Саморегуляція поведінки особистості як один із компонентів самосвідомості. URL: http://www.rusnauka.com/16_NPM_2007/Psihologia/22245.doc.html (дата звернення 20.08.2018)
612. У мережі будуть публікуватися прізвища командирів, які пиячать на передовій (ФОТО). Корупція. 22.05.2015. URL: www.korupciya.com/у-мережі-будуть-публікуватися-прізви/
613. У Бельгії схвалили закон про право дітей на евтаназію. Радіо Свобода. 13.02.2014. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25263413.html> (дата звернення 03.06.2014)
614. Українські народні прислів'я та приказки: шлюб, родина і родинні стосунки. URL: <https://uk.wikiquote.org/wiki> (дата звернення 09.05.2018)

615. Ульяновская С.В. Смерть в представлениях и верованиях украинцев. Духовная культура населения Украины с древнейших времен. Київ, 1991. 100 с.
616. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: у 2 т. Київ, 1983. (Педагогічна бібліотека).
617. Факторы риска. Жертвы сексуального насилия. Мониторинговый центр по выявлению опасного и запрещенного законодательством контента. URL: <http://pedofilov.net/tips-for-parents/factory-riska-zhertvy-seksualnogo-nasiliya/> (дата звернення 02.06.2018)
618. Фантомные боли после ампутации. Русский медицинский сервер. URL: <http://www.rusmedserv.com/prostheticsextremities/stump-neuralgias/> (дата звернення 04.06.2018)
619. Фармацевтична енциклопедія. Розділ: мікрофлора людини; укладача Н.В.Дубінана. URL: <http://www.pharmencyclopedia.com.ua/article/1471/mikroflora-lyudini> (дата звернення 01.06.2018)
620. Фурман А. Морщакова О. Соціальна культура. *Психологія і суспільство*. Тернопіль, 2015. № 1. С. 26–36.
621. Феномен насилия: Взгляд с позиции пренатальной и перинатальной психологии и медицины. [Коллективная монография] ; под ред. Г. И. Брехмана и П. Федор Фрайберга. Санкт-Петербург, 2005. 345 с.
622. Ферреро Б. Життя – це все, що ми маємо. Львів, 2008. 94 с.
623. Ферреро Б. Звуки арфи. Львів, 2008. 95 с.
624. Ферреро Б. Спів польового цвіркуна. Львів, 2002. 86 с.
625. Ферреро Б. Часом досить промінчика. Львів, 2004. 79 с.
626. Филипович Л. Майдан і Церква. *Релігія в Україні*. 23.12.2014. URL: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/24364-majdan-i-cerkvi.html>
627. Филипович Л. О. Етнологія релігії. Теоретичні проблеми. Вітчизняна традиція осмислення. Київ, 2000. 333 с.
628. Филипович Л. Православний екстремізм. *День*. 3 вересня, 2015. URL: <http://m.day.kiev.ua/uk/article/podrobyci/pro-nash-front>
629. Филипова Г.Г. Ребенок до рождения: проблема готовности к взаимодействию. Родители и дети: Психология взаимоотношений. Под ред. Е.А. Савиновой, Е.О. Смирновой. Москва, 2003. С. 239–244.

630. Філатенко І. О. Результати дослідження формування оптимальної самооцінки молодших школярів. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна"*. 2012. № 6. С. 162–167.
631. Фомичёва Ю.В., Шмелёв А.Г., Бурмистров И.В. Психологические корреляты увлечённости компьютерными играми. *Вестник Московского университета*. Серия 14. Психология. № 3, 1991. С.27–39.
632. Форвард С., Бак К. Токсичні батьки; пер. Т.Різун. Львів, 2010. 304 с.
633. Франкл В. В боротьбе за смисл. URL: http://royallib.com/book/frankl_viktor/v_borbe_zh_smysl.html (дата звернення 23.05.2018)
634. Франкл В. Воля к смыслу. Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. URL: http://royallib.com/book/frankl_viktor/volya_k_smyslu.html (дата звернення 26.03.2018)
635. Франкл В. Десять тезисов о личности. Перевод Е.Патяевой под ред. Д.Леонтьева. *Экзистенциальная традиция: философия, психология, психотерапия*. 2005. №2, С. 4–13
636. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник; пер. с англ. и нем.; под ред. А.Я.Гозмана и Д.А.Леотьева Москва, 1990. 368 с.
637. Фрейд А., Фрейд З. Детская сексуальность и психоанализ детских неврозов (Сб. раб.). Составитель и ред. М.М.Решетников. С.-Петербург, 1995. 483 с.
638. Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности. Київ, 1990. 144 с.
639. Фрейд З. Психология бессознательного; составитель М.Г.Ярошевский. Москва, 1990. 448с.
640. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва, 1994. 447 с.
641. Фромм Э. Бегство от свободы ; пер. с англ.; общ. ред. П. С. Гуревича. М.: Прогресс, 1995. 256с.
642. Фромм Э. Человек для себя. Исследование психологических проблем этики. Пер. с англ. и послесл. Л.А. Чернышевой. Минск, 1992. 252 с.
643. Фурман А.В., Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції. Львів, 2006. 360 с.
644. Хабермас Ю. Хайдеггер: творчество и мировоззрение. Историко-философский ежегодник. Москва, 1989. С. 327–353.
645. Хазратова Н.В. Страх власної автентичності у постколоніальних спільнотах. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/1539/1/Xazratova_N.V_SVAVS.pdf (дата звернення 05.06.2018)

646. Халанський В. В. Вплив релігійного фактору на ціннісно-сміслові структури особистості. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*, 2012. С.87–92.
647. Хархаліс У.М. Світоглядне відображення взаємодії життя і смерті в народній обрядовості. Мультиверсум. *Філософський альманах*. Київ, 2005. № 46. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_46/Harhalis.html (дата звернення 24.07.2018)
648. Хеллінгер Б. Любовь духа: что к ней приводит и как она удается; пер. з нем. І.Белякова. Москва, 2010. 328 с
649. Хеллінгер Б. Порядки помощи. Москва, 2006. 242 с.
650. Хеллінгер Б.. Причины болезней. URL: <https://www.youtube.com/watch?v8FafA7xqpqAU> (дата звернення 29.05.2018)
651. Хирург Александр Борzych: "В этой войне используют оружие невиданно страшной силы". *Факты*. 28.08.2015. URL: <http://fakty.ua/205010-hirurg-aleksandr-borzykh-v-etoj-vojne-ispolzuyut-oruzhie-nevidanno-strashnoj-sily>
652. Ходан В.П., Богуш В.М. Комп'ютерна та інтернет залежність як хвороба ХХІ століття. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. Вип. 10 : збірник наукових праць. Київ, 2012. С. 255–262.
653. Холл С. История одной кучи песка. Очерки по изучению ребенка. Москва, 1925. С. 125–141.
654. Холмская М. Р. Политическое участие как объект исследования. Обзор отечественной литературы. *ПОЛИС*. 1999. № 5. С. 170–176.
655. Хомич Т. М. Фізичне насильство як одна із форм вчинення насильства в сім'ї. *Часопис Національного університету "Острозька академія"*. Серія "Право". 2010. № 2. URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2010/n2/10ktmnvs.pdf> (дата звернення 22.06.2018)
656. Хорни К. Наши внутренние конфликты. Конструктивная теория неврозов. Москва, 1997. 240 с.
657. Хорни К. Невроз и рост личности. Перевод Е.И.Замфир.; Терминологическая правка В.Данченко. Киев, URL: <http://psylib.org.ua/books/hornk03/index.html> (дата звернення 25.03.2018)
658. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Собрание сочинений . В 3 т. Москва, 1997. Т. 1. С.272–488.
659. Хорни К. Самоанализ. пер. с англ.: А. М. Боковиков, В. В. Старовойтов. Москва, 2002. 448 с.

660. Христенко В.Е. Психология поведения жертвы : учебное пособие. Ростов-на-Дону, 2004. 416 с.
661. Целикова В.В. Психологические механизмы влияния на личность в культе. *Журнал практического психолога*. Москва, 1996. № 5. С. 71–75.
662. Циркин С.Ю. Роль транскультуральных факторов в психопатологии шизофрении. Социокультуральные проблемы современной психиатрии. *Материалы VIII науч. Кербиковских чтений*. Москва, 1994. С. 122–123.
663. Чекстере О.Ю. Вплив комп'ютерних ігор на поведінку і взаємини дітей. Актуальні проблеми психології: *Психологічна теорія і технологія навчання*; за ред С.Д.Максименка, М.Л. Смульсон. Київ, 2009. Т.8. Вип.6. С.290–299.
664. Чемберлен Д. Разум вашего новорожденного ребенка [пер. с англ. под ред. Г. И. Брехмана]. Москва, 2005. 147 с.
665. Чи стане Церква мотором протесту. URL: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/50853/Chy_stane_Cerkva_motorom_protestu_Jaku_rol (дата звернення 26.07.2016)
666. Чому в Україні не люблять говорити про насилля над дітьми. Інформаційно-ресурсний центр «Дитинство без насильства». URL: <http://childfund.org.ua/irc/child-witness/view/387/3> (дата звернення 05.08.2018)
667. Чудновский В.Э. Становление личности и проблема смысла жизни: *Избранные труды*. Москва, Воронеж, 2006. 768 с.
668. Шамрай М.Г. Українська козацька держава: посібник зі спецкурсу для студентів історичного факультету. Черкаси, 2005. 306 с.
669. Шапарь В.Б. Психология религиозных сект. Минск-Харьков, 2004. 376 с.
670. Шенкао М.А.. Смерть как социокультурный феномен. Киев, Москва, 2003. 320 с.
671. Шестопалова Л.Ф. Особенности социально-психологической адаптации ветеранов боевых действий в Афганистане (медико-психологические аспекты). *Український медичний альманах*. 2000. Т.3. №2. Додаток. С.183–184.
672. Шефов С. А. Психология горя. Москва, 2006. 144 с.
673. Шизофренія і страх. Інтернет-бібліотека. URL: http://www.xliby.ru/psihologija/yekzistencialnaja_psihoterapija/p18.php (дата звернення 06.09.2018)
674. Шизофренія. Лікування шизофренії. Медичний портал. 1.06.2011. URL: <http://elikar.pp.ua/?p=2355>

675. Шиманский Г.И. Литургика: Таинства и обряды. Сретенский монастырь, 2003. 177 с.
676. Шихова Е.П., Филипповская Т.В. Социология перинатальных практик: право на актуализацию. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2009, № 6 (1), С. 276-281
677. Шмит Н. Темная ночь души: Духовный кризис - Dark Night Of The Soul. URL: http://karapuz-market.ru/a/Dark_Night_Of_The_Soul/id/21911 (дата звернення 04.08.2018)
678. Шнабль З. Мужчина и женщина: интимные отношения. Под ред. док.меднаук А.М.Свядоща. Кишинев, 1983. 234 с.
679. Шнейдер Л.Б. Девиантное поведение детей и подростков. Москва, 2005. 336 с.
680. Штейн Н.Г. Вплив духовно-орієнтованого підходу на ресоціалізацію наркозалежних. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій* №3 (19). Київ: Видавництво КІБіТ, 2012. С. 109–113.
681. Штепа О.С. Диспозиційна модель особистісної зрілості. Автореф. на здоб.ступ. к.психол.н. 19.00.05. Київ, 2006. 19 с.
682. Штерн В. Дифференциальная психология и ее методические основы. URL: http://lib100.com/book/common_psychology/differential_psych_s/_Штерн%20Вильям%20Дифференциальная%20психология%20и%20ее%20методические%20основы.pdf (дата звернення 03.03.2018)
683. Штессель П. Міріам...чому ти плачеш? Страждання жінок після аборту. Львів, 1999. 135 с.
684. Шугай М. А. Страх життя та ціннісно-сміслові аспекти психології здоров'я. *Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Психологія і педагогіка*. 2013. Вип. 22. С. 217–219.
685. Шульженко Д. Використання методу герменевтики в дослідженні психологічних особливостей осіб, які страждають на аутизм. Благодійна організація "ШКОЛА-СХОДИНКИ" м.Київ для дітей з аутичним спектром розвитку. URL: http://www.shodinki.com/publ/materiali_dshulzhenko/2-1-0-26 (дата звернення 21.01.2018)
686. Шутценбергер А.А. Психогенеалогия: Как излечить семейные раны и обрести себя; пер. с франц. Г.П.Буденко, К.В.Бутенко. М.: Психотерапия, 2010. 224 с.

687. Шутценбергер А. Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы. Москва, 2001. 240с.
688. Щеглов А.В. Анатомия терроризма: проблемно-психологический анализ. URL: <http://psyfactor.org/lib/terror11.html> (дата звернення 07.09.2018)
689. Щедровицкий Д.В. Введение в Ветхий Завет: Пятикнижие Моисеево (в восьми томах). Москва, 2001. 1086 с.
690. Шевяков О. В. Ергономіка в системі психології праці. Навчальний посібник. Дніпропетровськ, 2007. 157 с
691. Щерба С. П. Філософія. Підручник. Київ, 2007. 452 с.
692. Що потрібно знати про психіатрію, дитячу психіатрію, психотерапію і наркологію: Збірник текстів; під ред. Н.І.Долішньої, О.О.Фільца. Львів, 2005. 76 с.
693. Эйдемиллер Э. Г., Добряков И. В., Никольская И. М. Семейный диагноз и семейная психотерапия. Учебное пособие для врачей и психологов. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва, 2006. 352 с.
694. Эриксон Э. Детство и общество; пер. А.А.Алексеева; Издание 2-е, переработанное и дополненное. Сан-Петербург, 1996. URL: http://www.many-books.org/auth/4006/book/11575/erikson_erik_g/detstvo_i_obschestvo/read (дата звернення 27.06.2018)
695. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Пер. с англ. Москва, 2006. 342 с.
696. Юнг К.Г. Сознание и бессознательное; пер. с нем. В.Бакусева. 2-е изд. Москва, 2009. 188с.
697. Юнг К.Г. Структура психіки и архетипи; пер. с нем. Т.А.Ребеко. 2-е изд. Москва, 2009. 303 с.
698. Юницкий В.А. Психологические особенности детей, потерявших родителей: дис. на соиск. науч. Степени канд. психол. наук : 19. 00. 07. Москва., 1992. 162 с.
699. Юрченко В.М. Психічні стани людини: системний опис. Рівне, 2006. 574 с.
700. Юрченко В.М. Теоретико-методологічні засади дослідження психічних станів людини. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». Київ, 2009. 36 с.

701. Юрченко В.М.. Теоретико-методологічні засади дослідження психічних станів людини: дис. на здобуття наук. звання д-ра психол. наук: 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». Київ, 2009. 224 с.
702. Юрченко В. Ровесники Голодомору-Геноциду 1932-1933 років в Україні: психологічна криза протягом усього життя. *Рідна мова: Освітній кварталник Українського вчительського товариства у Польщі*. 2015. № 23. С.25–29.
703. Юрьева Л.Н. История. Культура. Психические и поведенческие расстройства. Монографія. Київ, 2002. 224 с.
704. Юрьева Л.Н. Кризисные состояния. Днепропетровск, 1998. 164с.
705. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків; в 3-х т. Львів, 1990–1992. 319 с., 391 с., 452 с.
706. Яворський Р. Роль релігійної довіри в подоланні конфліктів. Емпірична верифікація парадигми пасторальної психології. Духовно-психологічні основи християнської психології. Колективна монографія [за ред. Гридковець Л.М.]. Львів, 2015. С.183–195.
707. Як виявити і припинити сексуальне насильство над дітьми? Архів статей. URL: <http://arhiv-statey.pp.ua/index.php?newsid=3231> (дата звернення 28.04.2018)
708. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия; пер. с англ. Т.С.Драбкина. Москва, , 2005. 576 с.
709. Яннарис Ф. Введение в православное богословие. Москва, 1992. 178с.
710. Яновский С.С., Двирский А.А., Волченко А.П. Применение алкоголя как стрессопротектора: психосоматический и социальный аспекты. *Таврический журнал психиатрии*, 2000. Т.4, №1 (12). С.14–15.
711. Яремко О. В. Інтегративна християнська психотерапія: основні положення на пряму психотерапії. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*, 2012. № 3. С.93–97.
712. Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва, 1991. 527 с.
713. Хавула Р.М. Психолого–педагогічні чинники формування психологічної готовності юнаків до батьківства. *Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. Проблеми сучасної психології*. 2010. Випуск 10. С.771–781.
714. Le travail du fantôme dans l'inconscient et la loi de nescience; â N.Abraham, M.Tôrok , L'Écorce et le Noyau. Paris: Aubier-Flammarion, 1978. p.393–474.

715. Allodi P. The psychiatric effects in children and families of victims of political persecution and torture. *Danish Med. Bull.* 1980. № 22. P.229–232.
716. Andreasen N.C. Posttraumatic stress disorder. Kaplan H.I., Freedman A.M., Sadock B.J. *Comprehensive Textbook of Psychiatry*. Baltimore, 1980. P.1517 – 1525.
717. Autistic and developmental disorders after general anesthetic delivery. R. Hattori. *Lancet*. 1991. № 337. P. 1357–1358.
718. Beck A. *Cognitive therapy and the emotional disorders*. New York, 1993. 365p.
719. Bettis B. Maternal depression and motherese: Temporal and international features. *Child Dev*, 1988. № 59. P. 1089–1096.
720. Bill C-54 (Historical). Protecting Canadians by Ending Sentence Discounts for Multiple Murders Act. URL: <https://openparliament.ca/bills/40-2/C-54/> (дата звернення 10.08.2018)
721. Boff, Leonardo. *Trinity and Society*. Maryknoll, New York, 1988.
722. Brave Heart, M.Y.H. (2011). Welcome to Takini's historical trauma. *Historical Trauma*. URL: <http://historicaltrauma.com/> (дата звернення 12.05.2018)
723. Brekhman G. I. Encircling the Neck of the Unborn Child with the Navel String and the Fear of Snakes. *Int. J. of Pre and Perinatal Psychol. and Med.*, 1998. № 10(2). P. 175–180.
724. Brekhman G. I. The Conception of the Wave Multiple!Level Interaction Between the Mother and her Unborn Child. *Int. J. of Prenatal and Perinatal Psychology and Medicine*, 2001. № 13 (1—2). P. 83–92.
725. Broadbent E, Petrie KJ, Alley PG, Booth RJ. Psychological stress impairs early wound repair following surgery. *Psychosom Med.*, 2003. 65: 865–9.
726. Brust J. G. Neurological complications of drug and alcohol abuse. *Neurol. Clin.*, 1993. Vol. 11, № 3. P. 16–18.
727. Burnham J.C. Psychotic Delusions as a Key to Historical Cultures: Tasmania, 1830–1940. *J. Soc. History*, 1980. Vol. 13, №3. P.368–383.
728. Carpenter B.N. Issues and advances in coping research. *Personal coping: Theory, research and application*. Westport: Praeger, 1992. P.1–13.
729. Caruth C. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*. Baltimore : John Hopkins UP, 1996. 168 p.
730. Chamberlain D. B. The sentient prenat: What every parent should know. *Pre- and Perinatal Psychology J.*, 1994. № 9(1). P. 9–31.

731. Colter M.W. Sexual crossidentity as a fetal response to subliminal parent messages. In: Prenatal and Perinatal Psychology and Medicine: Encounter with the unborn. P. G. Fedor Freybergh and V. Vogel (Eds.). Casterton Hall: Parthenon Publishing Group Inc., 1988. P. 153–160.
732. Kavelaars F. , Heijnen C. J., Tennekes R Individual behavioral characteriatic of wild-type rats predict susceptibility to experimental autoimmune encephalomyelitis. *Brain Behav. Immun.* 1999. V. 13. № 4. P. 279–286.
733. Conflict and Memory: Bridging Past and Future in (South East) Europe (Southeast European Integration Perspectives). Ed. by Wolfgang Petritsch, Vedran Dzihic, Christophe Solioz. Nomos Publishers, 2010. 326 p.
734. Constructions of Conflict: Transmitting Memories of the Past in European Historiography, Culture and Media. Hall, Katharina; Jones, Kathryn N. (eds). Series: Cultural History and Literary Imagination Volume 15. Oxford, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Wien, 2011. VIII. 274 p.
735. Cutler, M. (n.d.). Multigenerational trauma: Behavior patterns in cultures. URL: http://edweb.boisestate.edu/instituteforthestudyofaddiction/pp/Historical_Trauma_and_Grief.ppt (дата звернення 22.07.2018)
736. D`Andrade R.A. Cultural meaning system. *Culture Theory: Essays on Mind Self and Emotion*. Edit. By Schweder R.A., Levine R.A. New York, 1984. P. 88–119.
737. Depressed mothers' newborns show inferior face discrimination. M. Hernandez Reif [et al.]. *Infant Mental Health J.*, 2002. № 23. P. 643–653.
738. Diez J.A., Vicen P.T., Saiz L.S. The burnout syndrome in mental health workers. *X World Congress of Psychiatry*. Madrid, 1996. Vol.2. P.356.
739. Diggory J., Rothman D. Values Destroyed by Death. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1961. № 63(1): 205. p. 10
740. Effects of Women's Stress! Elicited Physiological Activity and Chronic Anxiety on Fetal Heart Rate. C. Monk, M. M. Myers, R. Sloan [et al.]. *J. Dev.Behav. Pediatr.* 2003. № 24(1). P. 32–38.
741. Eisenberg L. Past, present and future of psychiatry: personal reflections. *Canad. J. Psychiatry*. 1997. Vol.42, N9. P.705–713.
742. Ellis A. Better, deeper, and more enduring brief therapy: The rational emotive behavior therapy approach. New York, 1995. 272 p.

743. Emerson W. The vulnerable prenat. *Pre and Perinatal Psychol. J.* 1996. № 10. P. 125–142.
744. Erikson E.N. Life cycle. International Encyclopedia of the Social Sciences. N.Y.: *Crowell Collier, Macmillan*. 1968. Vol. 9. P.286–292.
745. Erikson K. Notes on Trauma and Community». *Trauma: Exploration in memory*; ed. Caruth Cathy. Baltimore : John Hopkins UP, 1995. P. 183–200.
746. Evans-Campbell, T. Historical trauma in American Indian. Native Alaska communities: A multilevel framework for exploring impacts on individuals, families, and communities. *Journal of Interpersonal Violence*, 2008. №23(3). P. 316–338.
747. Everstine D., Everstine L. The Trauma Response. New York. WW. Norton, 1993.
748. Fabrega H. Jr. The role of culture in a theory of psychiatric illness. *Soc. Sciencies Med.*, 1992. Vol. 35, N1. P.91–103.
749. Farber M.L. Theory of Suicide. New York, 1968. P. 8 – 35.
750. Fernando S. Mental Health, Race and Culture. London: Macmillan Education LTD, 1991. 243 p.
751. Fisher S. Identifying video game addiction in children and adolescents. *Addictive Behaviors*. 1994. Vol. 19, N5. P. 545–553.
752. Freedom of religion and living together in a democratic society. Parliamentary Assembly: Resolution 2076 (2015). Provisional version. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=22199&lang=en#> (дата звернення 30.08.2017)
753. Gartner J., Larson D.B., Allen G.D. Religious commitment and mental health: a review of the empirical Literature. *J. Psychol. Theology*, 1991. № 19. P. 6.
754. Gailienė D, Kazlauskas E. Fifty years on: The long-term psychological effects of Soviet repression in Lithuania. In: Gailienė D, editor. The psychology of extreme traumatization: The aftermath of political repression. Vilnius: Akreta; 2005. pp. 67–107
755. Gibson MC, Keast D, Woodbury MG, et al. Educational intervention in the management of acute procedure related wound pain: a pilot study. *J Wound Care* 2004; 13: 187–90.
756. Gorst-Unsworth C., Goldenberg E. Psychological Sequelae of Torture and Organised Violence Suffered by Refugees from Iraq. Trauma-related factors compared with social factors in exile; first appeared in *British Journal of Psychiatry*, 172: 90–94, 1998. URL: <http://www.freedomfromtorture.org/sites/default/files/documents/Gorst-PsychologicalSequelae.pdf> (дата звернення 07.01.2018)

757. Grabowsky M. i W., Niemyscy A. i M., Wolochowicz M. i P., Zanim wybierzesz. Przygotowanie do życia w rodzinie. Warszawa: "And". 1994. 335 s.
758. Green B.L., Lindy J.D., Grace M.C., Leonard A.C. Chronic posttraumatic stress disorder and diagnostic co-morbidity in a disaster sample. *J. Nerv. Mental Disorder*. 1992. V. 180. P. 760–766.
759. Grof S. Perinatal Roots of Wars, Totalitarianism, and Revolutions. *J. of Psychohistory*. 1977. № 4(3). P. 271–308.
760. Gump, J. (2010). Reality matters: The shadow of trauma on African American subjectivity. *Psychoanalytic Psychology*. 27(1), P. 42–54.
761. Gump, J. . Reality matters: The shadow of trauma on African American subjectivity. *Psychoanalytic Psychology*, 2010. 27(1). P. 42–54.
762. Hart J.Jr., Kimbrell T., Fauver P. et al. Cognitive dysfunctions associated with PTSD: evidence from World War II prisoners of war. *J. Neuropsychiatry Clin. Neurosci*, 2008. 20(3). C.309–316.
763. Henry J. P. Biological basis of the stress response. *Integr. Physiol. Behav*. 1992. V. 27. P. 66–83.
764. Hilgard J.R. The Anniversary Syndrom as Related to Late-Appearing Mental Illnesses in Hospitalized Patients. *Psychoanalysis and Psychosis*. Madison, CT, Internat'l, University Press., 1989.
765. Holahan Ch.J., Moss R.H. Life stressors and mental health. *Advances in conceptualizing stress resistance. Stress and mental health. Contemporary issues and prospects for the future*. New York: Plenum Press, 1994. P. 213–238.
766. Hrydkovets L. Socio-psychological principles of spiritual and religious renewal of the Ukrainian society. Соціально-психологічні засади духовно-релігійного оновлення українського суспільства. *Science and education a new dimension: Pedagogy and Psychology*. III (20), Issua 40, 2015. с. 68–72
767. Hrydkovets L. Influence of family (generation) determinant on person's ability to overcome personal crises (Вплив родинної детермінанти на подолання особистісних криз). *Science and education a new dimension: Pedagogy and Psychology*. II (10), Issua 20, 2014. с. 114–118.
768. Hrydkovets L. The basic structure of the Christian co-communion family psychotherapy in group work. Базова структура християнської сопричасної сімейної психотерапії в

- груповій роботі. *Science and education a new dimension: Pedagogy and Psychology*. 2015. URL: <http://scaspee.com/6/post/2015/07/the-basic-structure-of-the-christian-co-communion-family-psychotherapy-in-group-work-hrydkovetslm.html> (дата звернення 26.05.2018)
769. Hrydkovets L. War as a polytrauma and experience of life crisis of a personality. Війна як політравма і досвід життєвої кризи особистості. *Science and education a new dimension: Pedagogy and Psychology*. II (30), Issua 59, 2015. с. 43–78.
770. In Canada and the United States want to legalize pedophilia. Encyclopedia of safety. URL: <http://survincity.com/2011/05/in-canada-and-the-united-states-want-to-legalize/> (дата звернення 09.02.2018)
771. Jakupcak M., Conybeare D., Phelps L. et al. Anger, hostility and aggression among Iraq War veterans reporting PTSD and subthreshold PTSD. *J. Tram. Stress.*, 2007. 20(6). P. 945–954.
772. Janov A. Imprints: The Lifelong Effects of the Birth Experience. New York : Coward McCann, 1984.
773. Johnson, J. (n.d.). This is Indian country. Retrieved from the University of Idaho American Indian Studies 484 course. URL: http://www.class.uidaho.edu/engl484jj/Historical_Trauma.html (дата звернення 08.01.2018)
774. Jowett J.C., O'Donnell V. Propaganda and persuasion. Newbury Park etc., 1992. P. 4
775. Kazlauskas E. Long-term psychological effects of political repression. Vilnius, Lithuania: Vilnius University; 2006. Unpublished summary of doctoral dissertation.
776. Kazlauskas E., Zelviene P. Trauma research in the Baltic countries: from political oppression to recovery/ Evaldas Kazlauskas* and Paulina Zelviene || *Eur J Psychotraumatol*. 2016., s.7. – <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4800283/>
777. Kellermann N. Transmission of Holocaust Trauma. URL: <http://www.yadvashem.org/yv/en/education/languages/dutch/pdf/kellermann.pdf> (дата звернення 04.06.2018)
778. Kneebone, E., Carey, N., & Berub, A. (2011). The re-emergence of concentrated poverty: Metropolitan trends in the 2000s. URL: http://www.brookings.edu/~media/Files/rc/papers/2011/1103_poverty_kneebone_nadeau_berube/1103_poverty_kneebone_nadeau_berube.pdf (дата звернення 26.04.2018)
779. Kubler-Ross E. Questions and Answers on Death and Dying: A Memoir of Living and Dying, Macmillan, 1976. ISBN 0-02-567120-0.
780. Längle A. The Search for Meaning in Life and the Existential Fundamental Motivations. *International Journal of Existential Psychology and Psychotherapy* 1, Issue 1 (July 2004): 29.

781. Like It Is: A Teen Sex Guide. E. James Lieberman, M.D., Karen Lieberman Troccoli, M.P.H., M.P.H. URL: [https://books.google.com.ua/books?id=o4APtV_nOusUC&pg=R4&lpg=PR4&dq=Lieberman+E.+James\)&source=bl&ots=8ggS2VB_oD&sig=kmQmIVcYj1nm6aZcVFLx5jX5M&hl=uk&sa=X&ved=0ahUKEwiJ1JCh76DKAhWnmHIKHUKpCio4ChDoAQgoMAI#v=onepage&q=Lieberman%20E.%20James\)&f=false](https://books.google.com.ua/books?id=o4APtV_nOusUC&pg=R4&lpg=PR4&dq=Lieberman+E.+James)&source=bl&ots=8ggS2VB_oD&sig=kmQmIVcYj1nm6aZcVFLx5jX5M&hl=uk&sa=X&ved=0ahUKEwiJ1JCh76DKAhWnmHIKHUKpCio4ChDoAQgoMAI#v=onepage&q=Lieberman%20E.%20James)&f=false) (дата звернення 21.07.2018)
782. MacFarlane A.C. The longitudinal course of posttraumatic morbidity. *J. Nerv. Ment. Dis.* 1988. Vol. 176. P. 30–39.
783. Maddi S. Developmental value of fear of death. *Journal of mind and behavior.* 1980. №1. P. 85–92.
784. Maher B.A., Ross J.S. Delusions. *Comprehensive Handbook of Psychopathology.* Edit. Adams H.E., Sutker P.B. N.Y.: Plenum Press, 1984. P. 383–410.
785. Maldonado Duran J. M., Lartique T., Feintuch M. Perinatal psychiatry: infant mental health interventions during pregnancy. *Bull. Menninger Clin.* 2000. № 64(3). P. 317–343.
786. Marucha P.T., Malarkey W.B, Mercado A.M, Glaser R. Slowing of wound healing by psychological stress. *Lancet* 1995; 346 (8984): 1194–6.
787. Maternal depressive symptoms during pregnancy and newborn irritability. B. Zuckerman, H. Bauchner, S. Parker [et al.]. *Develop. Behav. Pediatrics.* 1990. № 11(4). P. 190–194.
788. Matsumoto D. Culture and psychology. Pacific Grove (Cal.) etc. Brooks: Cole Publishing Company, 1996. 346p.
789. May Gerald G. Ciemna noc duszy. Depresja a kryzys duchowy oczami psychiatrii. Wydawnictwo WAM. 2012.
790. May R. Psychology and Human dilemma. Princeton: Van Nostrad, 1967. 230 p.
791. McGuire L, Heffner K, Glaser R, et al.. Pain and wound healing in surgical patients. *Ann Behav Med.*, 2006; 31: 165–72.
792. McKee, Kaye P. When God Walks Away. A Companion to the Dark Night of the Soul. New York City: Crossroad Publishing Company, 2006.
793. Mechrabian A., Kzioncky K. A theory of affiliation. N.Y., 1974. 240 c.
794. Melges F.T. Time and the Inner Future. A temporal Approach to Psychiatric Disorders. N.Y.: Wiley, 1982. 345p.

795. Michaels, C. Historical trauma and microaggressions: A framework for culturallybased practice. Children, Youth & Family Consortium's Children's Mental Health Program, 2010. URL: <http://www.cmh.umn.edu/ereview/Oct10.html> (дата звернення 06.07.2018)
796. Morgan, R., & Freeman, L. (2009). The healing of our people: Substance abuse and historical trauma. *Substance Use & Misuse*. 44(1). p. 84–98.
797. Murray C.J.L., Lopez A.D. The global burden of disease: a comprehensive assessment of mortality and disability from diseases, injuries and risk factors in 1990 and projected to 2020. Boston: Harvard University Press, 1996. 282 p.
798. Mysticism by Evelyn Underhill: Part II Chapter 9. The Dark Night of the Soul. URL: http://www.gnostic.org/underhill/mysticism_part_2_09_night.html (дата звернення 21.06.2018)
799. Negative emotionality and cortisol during adolescent pregnancy and its effects on infant health and autonomic nervous system reactivity. A. Ponirakis [et al.]. *Develop. Psychobiol.* 1998. № 33(2). P. 163–174.
800. Newman A. Pedophilia Being Taught As “Sexual Orientation” in California Schools. URL: https://freedomproject.com/the-newman-report/1077-pedophilia-being-taught-as-sexual-orientation-in-california-schools?fbclid=IwAR2Y9W4_39Hgt9UsMvwiSg0Iq-p4PwI5YroQExKn9my6RmCffqqZkYtz6dc (дата вернення 22.05.2018)
801. Nigeria. *Frontiers in Psychiatry. Affective Disorders and Psychosomatic Research*. September 2014. Volume 5. Article 127. URL: <http://journal.frontiersin.org/article/10.3389/fpsy.2014.00127/abstract> (дата звернення 28.08.2018)
802. OCarm Jerzy S. (więcej o autorze). Wydawnictwo Karmelitów Bosych, 2007. 424с. URL: http://www.dezintegracja.pl/download/Nocduchaidezintegracjapozytywna_fragment.pdf (дата звернення 15.12.2017)
803. Odent M. *The Caesarean*. London : Free Association Books, 2004.
804. Patricia Wilson-Kastner. *Faith, Feminism, and the Christ*. Philadelphia: Fortress Press, 1983. p.1261–28.
805. Perinatal factors and the development of autism. E. J. Glemma, C. Bower, B. Peterson [et.al.]. *Arch. Gen. Psychiatry*. 2004. № 61. P. 618–627.
806. Perls F S. *Ego, Hunger and Aggression: A Revision of Freud's Theory and Method*. N.Y: *Gestalt Journal Press*, 1992. 332 p

807. Pjwell S. J., Why Am Afraid to Love: Overcoming Rejection and indifference. Allen (Texas): Tabor Publ., 1987. 106p.
808. Pjwell S. J., Fully Human, Fully Alive: F New Life Through a New Vision. Niles (III). Argus Communications, 1976. 189 p.
809. Prenatal maternal stress: effects on pregnancy and the (unborn) child. E. J. H. Mulder, P. G. Robles de Medina, A. C. Huizink [et al.]. *Early Human Develop.* 2002. № 70(1). P. 3–14.
810. Price P.E, Fagervik-Morton H, Mudge EJ, et al.. Dressing related pain in patients with chronic wounds: an international perspective. *Int Wound J.*, 2008; 5: 159–71.
811. Pumariaga, A.J., Rothe, E., & Pumariaga, J.B. Mental health needs of immigrants and refugees. *Community Mental Health*, 2005. 41(5). P. 581–597.
812. Rainville P. Brain mechanisms of pain affect and pain modulation. *Curr Opin Neurobiol* 2002; 12: 195–204.
813. Rank O. Das Trauma der Geburt (1924). The trauma of birth. N.Y:Harcourt, Brace, 1929. 224 p.
814. Rank O. Will Therapy and Truth and Reality. New York: Knopf, 1945, p.119–133.
815. Regnerus M. How different are the adult children of parents who have same-sex relationships? Findings from the New Family Structures Study. *Social Science Research* Vol 41, Issue 4 (July 2012), p. 752–770.
816. Rich, J. & Grey, C.M. (2005). Pathways to recurrent trauma among young Black men: Traumatic stress, substance abuse, and the “code of the street. *American Journal of Public Health*, 95(5). p. 816–824.
817. Ritzer G. Classical sociological theory. McGraw Higher Education. 2000. Chapter 12, «George Herbert Mead».
818. Roland C. Summit, M.D. The Child Sexual Abuse Accommodation Syndrome. *Child Abuse & Neglect*. 1983. Vol 7. p.177–193.
819. Romano . Commemorating the Past: An Introduction to the Study of Historical Memory. URL: www.greensborotrc.org/intro.doc (дата звернення 13.07.2018)
820. Rook K., Dooley D., Catalano R. Age differences in workers’ efforts to cope with economic distress. The social context of coping. New York: Plenum Press, 1991. P. 79–105.
821. Ryan R.M., Rigbi S., King K. Two types of religious internalization and their relations to religious orientations and mental health. *J. of Personality Soc. Psychology*. 1993. № 65. P. 586 – 596.

822. Salk L. Perinatal complications in the history of the asthmatic children. *Am. J. Dis. of Children*. 1974. № 127. P. 30–33.
823. Schmidt C. *Das entsetzliche Erbe. Träume als Schlüssel zu Familiengeheimnissen*. Göttingen: Verlag Vandenhoeck&Ruprecht, 2004.
824. Schneider M. L., Moore C. F., Kraemer G. W. On the relevance of prenatal stress to developmental psychopathology. In: D. Cicchetti, E. F. Walker (Eds). *Neurodevelopmental Mechanisms in Psychopathology*. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. P. 155–186.
825. Schneider M.L., Moore C.F. Effect of prenatal stress on development: A nonhuman primate model. In: Nelson C.A., ed. *Minnesota Symposium on Child Psychology*. V. 31: Effects of early adversity on neurobehavioral development. New York : Lawrence Erlbaum Associates Inc., 2000. P. 201–244.
826. Sensory processing disorder in a primate model: evidence from a longitudinal study of prenatal alcohol and prenatal stress effects. M. L. Schneider, C. F. Moore, L. L. Gajewski [et al.]. *Child Dev*. 2008. № 79(1). P. 100–113.
827. Shachar Dadon A., Schulkin J., Leshem M. Adversity Before Conception Will Affect Adult Progeny in Rats. *Develop. Psychol*. 2009. № 45(1). P. 9–16.
828. Sheikh T., Mohammed A., Agunbiade S. , Ike J., Ebiti W., Adekeye O. Psycho-trauma, psychosocial adjustment, and symptomatic posttraumatic stress disorder among internally displaced persons in Kaduna, Northwestern. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4162378/> (дата звернення 28.11.2014)
829. Shore J.H., Vollner W.M., Tatum E.L. Community patterns of posttraumatic stress disorder. *J. Nerv. Ment. Dis.*, 1989. .Vol. 177. P. 681–685
830. Singh A. The Group Unconscious: A Synthesis Paper. URL: <http://www.johnniemoore.com/blog/archives/synthesis.pdf> (дата звернення 05.07.2018)
831. Small M. Political animal. *Sciences*. 1990. № 3/4. P. 36–42.
832. 7Sonne J. Abortion Survivors at Columbine. *Pre- and Perinatal Psychol. J*. 2000. № 15. P. 3–18.
833. Sotero, M. (2006). A conceptual model of historical trauma: Implications for public health practice and research. *Journal of Health Disparities Research and Practice*, 1(1). P. 93–108.
834. Spiegel J. *Sexual abuse of males : the SAM m odel of theory and practice*. Published in Great Britain by Brunner-Routledge. 2013. 502 p.

835. Sprigg P. Homosexual Parent Study: Summary of Findings. URL: <http://www.frc.org/issuebrief/homosexual-parent-study-summary-of-findings> (дата звернення 09.03.2018)
836. Strauss M. B. Problem Wounds: How to Promote Healing, Prevent Recurrence Consultant 2000 (November); 2259–2273; пер. І.Тумак. Медицина світу: Український медичний портал. URL: <http://msvitu.com/archive/2003/december/article-1.php> (дата звернення 21.02.2018)
837. Stress during pregnancy is associated with development outcome in infancy. A. C. Huizink, P. G. Robles de Medina, E. J. H. Mulder [et al.]. *J. Child Psychol. a. Psychiatry*. 2003. № 44(6). P. 810–818.
838. Taylor PM. Munitions of the mind. A history of propaganda from the ancient world to the present day. Manchester etc., 1995. P. 6–7
839. The Historical Trauma Response Among Natives and Its Relationship with Substance Abuse: A Lakota Illustration. *Journal of Psychoactive Drugs*. Special Issue: *Morning Star Rising: Healing in Native*. Issue 1, 2003. vol. 35. URL: http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/02791072.2003.10399988#.Vc2Csfmtm_kp (дата звернення 19.05.2018)
840. Timing of prenatal stressors and autism. D. Q. Beversdorf [et al.]. *J. Autism Dev. Disord*. 2005. № 35(4). P. 471–478.
841. Tinbergen N., Tinbergen A. *Autistic Children*. London : Allen&Unwin, 1983.
842. Trauma and the Vietnam War generation: report of the findings from the National Vietnam Veterans Reajustment Study. Kulka R.A., Schlenger W.E., Fairbank J.I, Hough R.L. et al. N.Y.: Brunner/Masel, 1990. 296 p.
843. Turner J. R., Turner G. N., Groot T. G. Psychological Responsibility Bringing Babies to the World. *Proceedings the 4th International Conference on Natural Birth*. Prague, 2001. P. 35–38.
844. Tymieniecka A.T. *PhenomenologBy World-Wide: Foundations, Expending Dynamics, Life-Engagements: A Guide for Research and Study*. Edited by A.T. Tymieniecka. NY: Springer, 2002. 740 p.

845. Van den Bergh B. R. H. The Influence of Maternal Emotions during Pregnancy on Fetal and Neonatal Behavior. *Pre And Perinatal Psychology J.* 1990. № 5(2). P. 119–130.
846. Van den Bergh B. R., Marcoen A. High antenatal maternal anxiety is related to ADHD symptoms, externalizing problems, and anxiety in 8- and 9- year olds. *Child Dev.* 2004. № 75(4). P. 1085–1097.
847. Vargas M.C., War Trauma in Refugees. Red flags and clinical principles. *Trauma and Victimization" issue of Visions Journal.* 2007, 3 (3). p. 12–13.
848. Vasterling J.J., Duke L.M., Brailey K. et al. Attention, learning, and memory performances and intellectual resources in Vietnam veterans: PTSD and no disorder comparisons. *Neuropsychology*, 2002. 16(1). P. 5–14.
849. Vaskelienė I. Long-term psychological effects of political repression in Lithuania to second generation (Summary of doctoral dissertation, Vilnius University, Vilnius, Lithuania) 2012. URL: http://vddb.library.lt/fedora/get/LT-eLABa0001:E.02~2012~D_20121227_090744-57295/ DS.005.1.01.ETD (час звернення 19.04.2016)
850. Verny T., Weintraub P. Tomorrow's baby. New York : Simon & Schuster, 2002.
851. Vidnere M, Nucho A. O. Latvian survivors of deportations. M . Vidnere, A. Nucho. Riga: RaKa; 2000.
852. Williams T. (ed.). Posttraumatic Stress Disorder: a handbook for clinicians. Cincinnati: DC: DAV, 1987.
853. Wilson J.P., Krauss GE. Predicting post-traumatic stress disorders among Vietnam veterans. In Kelley WE (ed.). Posttraumatic Stress Disorder and the War Veteran Patient. New York, Branner/Mazel, 1982.
854. Wilson, D. (2005). *Poverty and child welfare: Understanding the connection.* URL: www.depts.washington.edu/nwicf/director/pubs/pcwpres.ppt (дата звернення 25.07.2018)
855. Woo K.Y, Sibbald RG. Chronic wound pain: a conceptual model. *Adv Skin Wound Care* 2008; 21: 175–88.

856. Woo, Kevin Y. Exploring the Effects of Pain and Stress on Wound Healing. *Advances in Skin & Wound Care*: January, 2012. Volume 25. Issue 1. P.38–44.
857. Xu B., Pekkanen J., Jarvelin M. R. Obstetric complications and asthma in childhood. *J. Asthma*. 2000. № 37(7). P. 589–594.
858. Yarhouse M. Ten E. Sexuality and Sex Therapy. *Inter VarisyPress*. 2014. 365 p

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Список праць здобувача за темою дисертації:

– у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Гридковець Л.М. Світ життєвих криз людини як дитини своєї сім'ї, свого роду та народу : монографія, 2-ге видання, виправлене та доповнене. Київ, 2019. 524 с.

2. Духовно-психологічні основи християнської психології: колективна монографія / за ред. Л. М. Гридковець. Львів, 2015. 367 с.

3. Гридковець Л.М. Психологічний вплив травмівного досвіду попередніх поколінь на рівень психічного здоров'я нащадків. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2018. № 3(37). С.9–13.

4. Гридковець Л.М. Детермінанти сімейно-родинної структури як система впливу на характер життєдіяльності особистості. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2017. № 3(34). С.19–25.

5. Гридковець Л.М. Роль соціальних моделей поведінки особистості в продукуванні нею травматичного досвіду. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка»*. Острог, 2015. Вип.1.С.79–89.

6. Гридковець Л.М. Місце та роль християнської психологічної парадигми в структурі наукової психології. *Психологічні науки: проблеми і здобутки* : зб. Київ. міжнар. ун-т, Ін-т соц. та політичної психології НАПН України. Київ, 2013. Вип. 4. С.84–94.

7. Гридковець Л.М. Вплив родинно-соціальних моделей поведінки на спроможність особистості долати особистісні кризи. *Правничий вісник Університету «Крок»*. Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». 2013. Вип. 17. С.137–143.

8. Гридковець Л.М. Родинний фактор у розвитку та подоланні

наслідків сексуального насилля над дітьми. *Практична психологія та соціальна робота: науково-практичний та освітньо-методичний журнал*. Соціс-прес. Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПНУ. 2012. № 11. С.57–62.

9. Гридковець Л.М. Сопричасна християнська терапія як спосіб дослідження родової детермінанти особистісних криз людини. *Психологічні науки: проблеми і здобутки* : зб. Київ. міжнар. ун-т, Ін-т соц. та політичної психології НАПН України. Київ, 2012. Вип. 3. С.29–45.

10. Гридковець Л.М. Соціальна модель богоподібності особистості у християнській парадигмі. *Наукові студії із соціальної та політичної психології* : зб. статей АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. Київ, 2011. № 26 (29). С.153–160.

11. Гридковець Л.М. Гендернорівнісний екстремізм як фактор руйнації родини. *Наукові студії із соціальної та політичної психології* : зб. статей АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. Київ, 2011. № 27 (30). С. 301–311.

12. Гридковець Л.М. Психокорекційний тренінг як засіб допомоги молоді при залежності від алкоголю. *Практична психологія та соціальна робота: науково-практичний та освітньо-методичний журнал*. Соціс-прес. Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПНУ. 2012. № 2. С.18–24.

13. Гридковець Л.М. Розвиток психосексуальної культури молодшої сім'ї засобами психологічного тренінгу. *Психологічні перспективи*. Спеціальний випуск «Психологія соціальної роботи». 2012. С. 281–290.

14. Гридковець Л.М. Алкоголізація студентської молоді як психологічна проблема сьогодення. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2012. Вип.16. С. 203–212.

15. Гридковець Л.М. Психологія як наука про душу в християнській парадигмі: шлях інтеграції теорії в практику. *Практична психологія та соціальна робота: науково-практичний та освітньо-методичний журнал*. Соціс-прес. Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПНУ. 2011. № 12. С.70–72.

16. Гридковець Л.М. Програма профілактики синдрому емоційного вигорання у батьків з неповносправними дітьми. *Психологічні перспективи*. Спеціальний випуск «Психологія соціальної роботи. 2011. С.191–199.

17. Гридковець Л.М. Вплив культового фактору на розвиток змінених станів свідомості в особистості. *Практична психологія та соціальна робота: науково-практичний та освітньо-методичний журнал*. Соціс-прес. Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПНУ. 2008. № 11. С. 7–12.

18. Гридковець Л.М. Етапи релігійного розвитку людини. *Практична психологія та соціальна робота: науково-практичний та освітньо-методичний журнал*. Соціс-прес. Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПНУ. 2007. № 6. С.21– 28.

19. Гридковець Л.М. Особливості клієнт-орієнтованої психологічної практики в умовах християнської культурної реальності. *Практична психологія та соціальна робота: науково-практичний та освітньо-методичний журнал*. Соціс-прес. Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПНУ. 2006. № 12. С. 28–30.

20. Гридковець Л.М. Вплив батьківської родини на формування релігійності людини у період раннього дитинства. *Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології АПН України*. Київ, 2006. Т.УІІІ. Вип.7. С.100–106.

21. Гридковець Л.М. Психосексуальна культура особистості: генетичний аспект. *Наукові записки: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України*. Київ, 2005. Вип.26. Т.1. С.422–425.

22. Гридковець Л.М. Роль психологічного фактору у формуванні релігійного досвіду особистості. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2005. Вип.3. С.313–318.

23. Hrydkovets L. The use of psychological manipulation technologies to promote laws in favor of LGBT. *Science and education a new dimension: Pedagogy*

and Psychology. IV (38), Issua 77, 2016. C. 79–86.

24. Hrydkovets L. War as a polytrauma and experience of life crisis of a personality. *Science and education a new dimension: Pedagogy and Psychology*. 2015. III (34). Issua 69. C. 78–82.

25. Hrydkovets L. The basic structure of the Christian co-communion family psychotherapy in group work. *Science and education a new dimension: Pedagogy and Psychology*. 2015. III (30). Issua 59. C. 73–78.

26. Hrydkovets L. Socio-psychological principles of spiritual and religious renewal of the Ukrainian society. *Science and education a new dimension: Pedagogy and Psychology*. 2015. III (20). Issua 40. C. 68–72.

27. Hrydkovets L. Influence of family (generation) determinant on person's ability to overcome personal crises. *Science and education a new dimension: Pedagogy and Psychology*. 2014. II (10). Issua 20. C. 114–118.

– які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

28. Гридковець Л.М. Погоріленко А.В. Цінність людського життя: мінливість концепцій. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2019. № 1(39). С. 8–13.

29. Гридковець Л.М. Особистість як цілісна жива система. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2016. № 3(31). С. 9–16.

30. Гридковець Л.М. Деструктивний вплив культового мислення на духовно-психологічні процеси особистості в період особистісних криз. *Наукові записки УКУ. Серія „Педагогіка та Психологія”*. Число IV. Вип. 1. Львів, 2014. С. 244–260
Гридковець Л.М. Психологічна культура особистості як простір смислового прояву її життєдіяльності. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2013. № 2(21). С. 75–77.

31. Гридковець Л.М. Особливості викладання реабілітаційної психології з урахуванням наявності воєнного конфлікту в країні. *Education in the field of pedagogy and psychology and priority directions of scientific research:*

Scientific pedagogical internship. (м. Люблін, 27 листопада–1 грудня 2017 р.). Люблін. S.55–58

32. Гридковець Л.М. Особливості впливу екстримальної відеопродукції на психіку особистості. *Студент–дослідник–фахівець* : тези та матеріали доповідей наук.-практ. конф. (Київ, 23 травня 2014). *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2014. № 2(24). С. 123–126.

33. Гридковець Л.М. Особенности восприятия родительской семьи у личности зависимой от алкоголя. *Fundamental and applied sciences today : Proceedings of the Conference (Moscow, 25–26.07.2013). Russian Edition*. Vol. 2. С.178–184.

34. Гридковець Л.М. Програма до курсу «Етика подружнього життя»: для учнів 10–11 класів середньоосвітніх закладів навчання. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2012. № 3(19) . С. 121–125.

35. Гридковець Л.М. Психологічна допомога дітям з агресивними проявами. Студент-дослідник-фахівець : тези та матеріали доповідей до наук.-практ. конф. (Київ, 24 травня 2012). *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2012. № 1(17). С.91–93.

36. Гридковець Л.М. Вікова детермінанта релігійних криз особистості. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2012. № 3(19). С. 48–57.

37. Гридковець Л.М. Соціальна модель богоподібності особистості в християнській парадигмі. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2012. № 3(19). С. 32–36.

38. Гридковець Л.М. Сопричасна християнська терапія як спосіб дослідження родової детермінанти особистісних криз людини. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2012. № 3(19) . С. 103–109.

39. Гридковець Л.М. Психотерапевтична метафора як супровідний засіб допомоги родині в якій народилася дитина із вадами. *Студент–дослідник–фахівець* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 20 травня 2010). *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2010. № 3 (13). С. 158–160.

40. Гридковець Л.М. Сопричасна християнська терапія – новий психотерапевтичний метод допомоги особистості. *Студент-дослідник-фахівець* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 20 травня 2010). *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2010. № 3(19). С. 148–149.
41. Гридковець Л.М. Підготовка до шлюбу засобами сучасної школи. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2010. № 1(11). С. 64–68.
42. Гридковець Л.М., Кутепова І. Психологическая помощь онкобольным. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2010. № 1(11). С. 68–72.
43. Гридковець Л.М. Покликання до любові: дружина як шлях пізнання Творця для свого чоловіка. *Гідність і покликання жінки в сучасному світі*: матеріали Міжнар. наук.-аналіт. конф. (м. Львів, 11 травня 2009 р.). Львів. С.165–171.
44. Гридковець Л.М. Батьки як найважливіше джерело любові. *Родина-спільнота любові* : матеріали XXII Міжнародного конгресу родин. (м. Київ, 9-11 травня. 2007 р.). Київ, 2007. С. 220–227.
45. Гридковець Л.М. Вплив змінених станів свідомості людини на переживання видінь та галюцинацій. *Психологічна безпека та адаптація особистості* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 7–8 листопада 2007 р.). Дніпропетровськ, 2007. С. 9–17.
46. Гридковець Л.М. Психологічні засади подолання безробіття серед багатодітних матерів. *Психологія особистості безробітного*. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції (м.Київ, 26 травня 2006 р.). Київ, 2006. С.154–159.
47. Гридковець Л.М. Основні засади розвитку релігійного досвіду особистості. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н .Каразіна: серія психологія*. Харків, 2005. № 702. Вип. 34. С.43–47.
48. Гридковець Л.М. Психотравмівний досвід роду та сім'ї як фактор

впливу на рівень психічного здоров'я нащадків. *Родина як простір становлення та відновлення особистості* : тези доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції з християнської психології (м. Львів, 25–27 травня 2018 р.). Львів, 2018. С.16–21.

49. Гридковець Л.М. Особистісні кризи професіональної реалізації особистості. *Студент-дослідник-фахівець* : тези та матеріали доповідей XXII Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 24 травня 2018). *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2018. № 2. С. 12–13.

50. Гридковець Л.М. Погоріленко А.В. Актуальні зміни світоглядних засад в психологічній освіті. *Modernization of education system: world trends and national peculiarities* : international scientific conference (м. Каунас, 23 лют. 2018 р.). Каунас. Р.21–24.

51. Гридковець Л.М. Стратегії та умови надання психологічної допомоги ветеранам із урахування кризового контенту. *Студент–дослідник–фахівець* : тези та матеріали доповідей XXI Міжнар. наук.–практ. конф. (Київ, 25 травня 2017). *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2017. № 2(33). С.77–78.

52. Гридковець Л.М. Критерії оцінювання навчальних програм у світлі протидії деструктивним маніпуляціям. *Духовно-моральна компетентність як основа наукових-освітніх та політичних процесів в Україні*: тези доповідей Всеукраїнського круглого столу (Київ, 12 липня 2016). Київ, 2016. С.10–11.

53. Гридковець Л.М. Розлучення подружжя в парадигмі християнської психології. *Студент–дослідник–фахівець*: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 20 травня 2010). *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2010. № 3(13). С. 164–166.

54. Гридковець Л.М. Особистісні якості психологічного консультанта як засіб успішної взаємодії із клієнтом. *Студент–дослідник–фахівець*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 22 травня 2008 р.). *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2008. № 1(8). С. 95–97.

55. Гридковець Л.М. Основні причини виникнення монополярної депресії у підлітково-юнацькому віці. *Студент–дослідник–фахівець* : матеріали наук.–практ. конф. (Київ, 24 травня 2007). *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2007. № 1(6). С. 116–118.

56. Гридковець Л.М. Засади гармонійного розвитку особистості в професійній самореалізації. *Гуманітарні проблеми становлення сучасного фахівця* : матеріали УІІ Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 29–31 березня 2006 р.). Київ, 2006. С. 158–160.

57. Гридковець Л.М. Похідні чинники впливу негативних тенденцій на саморозвиток та розвиток особистості у гуманістичних професіях. *Студент-дослідник-фахівець* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 18 травня 2006). *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2006. № 2(3). С. 33–35.

58. Гридковець Л.М. Вплив культового фактору на розвиток змінених станів свідомості у особистості. *Терапія та профілактика психологічних і соціальних залежностей*. Збірник статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції (м.Київ, 27–28 вересня 2006 р.). Київ, 2006. С.98–117.

59. Гридковець Л.М. Формування передумов релігійності у дитини внутріутробного періоду та періоду немовлят. *Розвиток ідей біоетики у європейському контексті*. Матеріали IV Міжнародного симпозіуму з біоетики (м. Київ, 11–12 травня 2006 р.). Київ, 2006. С.37–38.

60. Гридковець Л.М. Роль психологічного фактору у релігійному розвитку особистості/ Матеріали Міжнародної наукової конференції «Лабіринти еволюції становлення людини та людства» (м. Київ, 10–11 квітня 2005 р.). Київ, 2005. С.31–33.

Відомості про апробацію результатів дисертації

I . Міжнародні наукові конференції, семінари, симпозіуми:

1. Міжнародна науково-практична конференція «Modernization of

education system: world trends and national peculiarities» (Kaunas, 23 лютого 2018, форма участі: заочна (публікування тез));

2. V Міжнародна науково-практична конференція з християнської психології «Родина як простір становлення та відновлення особистості» (Львів, 25–27 травня 2018, форма участі: очна (доповідь));

3. II Международная научно-практическая конференция «Fundamental and applied sciences today» (Москва, 15–16 серпня 2013, форма участі: заочна (публікування тез));

4. Міжнародна науково-практична конференція «Психологія сексуальності: наукові пошуки, теорії та практики» (Київ, 27–29 травня 2016, форма участі: очна (доповідь));

5. Міжнародна науково-практична конференція «Імплементція сучасних технологій відновного лікування постраждалих в умовах особливого періоду» (Київ, 9 грудня 2016, форма участі: очна (доповідь));

6. The international conferences «Pedagogy and Psychology in the age of globalization» – 2014 (Budapest, 30th of November 2014, форма участі: заочна (публікування доповіді));

7. The international conferences «Modern problems of education and science – 2015» (Budapest, 31st of January 2015, форма участі: заочна (публікування доповіді));

8. The international conferences «Urgent Problems of Pedagogy and Psychology – 2015» (Budapest, 19th of July 2015, форма участі: заочна (публікування доповіді));

9. 8. The international conferences Actual Problems of Science and Education – APSE 2016 (Budapest, 31st of January 2016, форма участі: заочна (публікація доповіді));

10. III Міжнародна науково-практична конференція з християнської психології «Міжнародний досвід подолання травми у християнській парадигмі» (Київ, 23–24 травня 2015, форма участі: очна (доповідь));

11. Міжнародна науково-практична конференція «Гідність і покликання жінки в сучасному світі» (Львів, 7–8 травня 2009, форма участі: очна (доповідь));

12. Міжнародна науково-практична конференція «Психологічна безпека та адаптація особистості» (Дніпропетровськ, 7–8 листопада 2007, форма участі: очна (доповідь));

13. XXII Міжнародний конгрес родин «Родина-спільнота любові» (Київ, 2006, 9–11 травня, форма участі: очна (доповідь));

14. Міжнародна науково-практична конференція «Теорія і практика допомоги особистості в психологічному консультуванні і психотерапії» (Київ, 20–22 травня 2005, форма участі: очна (доповідь));

15. Міжнародна науково-практична конференція «Лабіринти еволюції становлення людини та людства» (Київ, 10–11 червня 2005, форма участі: очна (доповідь));

II. Всеукраїнські наукові конференції та семінари:

16. Всеукраїнська науково-практична конференція «Гуманітарні проблеми становлення сучасного фахівця» (Київ, 29–31 березня 2006, форма участі: очна (доповідь));

17. «Освітній континуум у підготовці фахівців у сфері психологічної допомоги учасникам АТО та членам їх сімей» (Київ, 16 травня 2017, форма участі: очна (доповідь));

18. Науково-практична конференція «Студент–дослідник–фахівець» (Київ, 18 травня 2006, форма участі: очна (доповідь));

19. Науково-практична конференція «Студент–дослідник–фахівець» (Київ, 24 травня 2007, форма участі: очна (доповідь));

20. Науково-практична конференція «Студент–дослідник–фахівець» (Київ, 22 травня 2008, форма участі: очна (доповідь));

21. Науково-практична конференція «Студент–дослідник–фахівець»

(Київ, 20 травня 2010, форма участі: очна (доповідь));

22. Науково-практична конференція «Студент–дослідник–фахівець» (Київ, 18 травня 2011, форма участі: очна (доповідь));

23. Науково-практична конференція «Студент–дослідник–фахівець» (Київ, 24 травня 2012, форма участі: очна (доповідь));

24. Міжнародна науково-практична конференція «Студент–дослідник–фахівець» (Київ, 23 травня 2013, форма участі: очна (доповідь));

25. Міжнародна науково-практична конференція «Студент–дослідник–фахівець» (Київ, 29 травня 2014, форма участі: очна (доповідь));

26. Міжнародна науково-практична конференція «Студент–дослідник–фахівець» (Київ, 28 травня 2015, форма участі: очна (доповідь));

27. Міжнародна науково-практична конференція «Студент–дослідник–фахівець» (Київ, 26 травня 2016, форма участі: очна (доповідь));

28. Міжнародна науково-практична конференція «Студент–дослідник–фахівець» (Київ, 31 травня 2018, форма участі: очна (доповідь));

29. Міжнародна науково-практична конференція «Студент–дослідник–фахівець» (Київ, 30 травня 2019, форма участі: очна (доповідь));

30. Всеукраїнська науково-практична конференція «ПСИКОН» (Київ, 2–4 грудня 2011, форма участі: очна (доповідь));

III. Круглі столи

31. Національна консультація з обговорення Концепції Національної програми охорони психічного здоров'я в Україні до 2025 р. (Київ, 27 квітня 2017, форма участі: очна (доповідь));

32. Круглий стіл «Науково–медичні підходи до проблеми гендерної рівності». Верховна Рада України: Комітет з питань охорони здоров'я (Київ, 2018, форма участі: очна (доповідь));

33. Науково-педагогічне стажуванні «Education in the field of pedagogy and psychology and priority directions of scientific research» (Lublin, 27 листопада

–1 грудня 2017 форма участі: очна (доповідь));

IV. Дисертацію обговорено:

34. на розширеному засіданні кафедри психології ПВНЗ «Київський інститут бізнесу та технологій (Київ, 25 вересня 2018, протокол № 02/09–18);

35. на міжкафедральному семінарі кафедр соціальної психології та психології розвитку і кафедри загальної та клінічної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, 27 червня 2019 р., протокол №12).

ДОДАТОК Б

ДЕТАЛІЗАЦІЯ СЕГМЕНТІВ ТЕОРЕТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

ДОДАТОК Б.1

Наслідки кризового досвіду особистості в процесі її духовно-релігійного розвитку

Етап розвитку		Характер психологічної кризи	Позитивний результат	Негативний результат
1		2	3	4
Пренатальний період	Фаза базової сприйнятливості	Не досліджено	Позитивна реакція на голос священика, церковного співу за рахунок позитивного психологічного стану матері під час Богослужіння, розвиток моделі позитивного емоційного стану	Не виявлено
	Фаза правдивості (0-7 міс.)*	Не досліджено	Фундаментальні передумови розвитку релігійності дитини, забезпечення передумов формування довіри до Бога. Включення дитини у батьківський потенціал віри та емоційне наслідувальне долучення до батьківської молитви.	Не досліджено
Період немовляти	Фаза квазірелігійної поведінки (7 міс. – криза півторарічних (1-1,5))	Кризові передумови правдивої віри-нормативності	Дитина спроможна робити прості релігійні жести, промовляти окремі релігійні слова, поєднувати ці слова з простими традиційними жестами, наприклад, торкатися лоба на грехослав'є, складати ручки на слово «Амінь». Немовля через ставлення людей у церковному середовищі до нього формує своє ставлення до цього середовища. Позитивне перенесення образу власного дому, родини на церкву та парафію, що є передумовою формування "віри правдивої"	Формуються передумови гіпертрофованого розвитку нормативної сфери;. Фіксація дитини на негативних вербальних та невербальних проявах оточуючих у храмі може сформувати через травматичний досвід базову недовіру до світу, що стає передумовою формування деструктивних життєвих стратегій особистості.
	Фаза релігійності «за матір'ю» (від кризи півторарічних до 2 років)	Зацікавлена самостійність - ритуальність	Перше осмислення релігійних жестів, співчасність релігійній повелінці близького дорослого (передусім, матері)	Перенесення негативу з «караючого дорослого» на весь процес богослужіння. Ототожнення віри з певним ритуалом та нормативною поведінкою.
Період раннього дитинства	Фаза розвитку перелумов індивідуальної релігійності (від 2 років до кризи трирічних (2,5-3 років))	Базова довіра до Бога – страх перед Богом	Певна інтимність у стосунках з Богом, особлива довіра до нього (хоча молитви за своїм змістом і мають конкретний характер). проєкція на Богоподібну образу люблячої матері. проєкція на Бога образу люблячого батька. Релігійні поняття починають набувати певного символізму, навіть містики. Бог починає ототожнюватися в уяві дитини з Любов'ю, захистом.	Проєкція на Богоподібну образу холодної матері. проєкція на Бога образу караючого батька. Нормативність повелінки без живої взаємолії з Творцем. Руйнування перелумов безумовного прийняття і безумовної любові. Розвиток страху перед Богом

Продовження таблиці

	1	2	3	4
Дошкільний період	Фаза заохочувальної релігійної активності (від кризи трирічних до 5 років)	Зростання інтересу-протидія	Підвищення інтересу до надприродної дійсності. Потреба у позитивному заохоченні та оцінці. Спілкування з Богом набуває більш виразного чуттєвого характеру.	Руйнація довіри до священнослужителів (за рахунок емоційної холодності та негативних висловлювань). Відмова ходити до Храму
	Фаза індивідуальної релігійної зацікавленості (від 5 років до кризи соціалізаційної (5,5-7 років))	Жива взаємодія – почуття провини	Починає проявлятися знематеріалізоване ставлення до Бога. Виникають питання екзистенційного характеру, розлumi над біблійними полями. Бог набуває статусу всемогутнього Творця. Образ Ісуса Христа хоча й асоціюється зі всемогутністю, але і займає лише місце Сина. Зостає зацікавленість обрядами, релігійними діями.	Фіксується на почутті провини перед Богом. Легко стає жертвою маніпуляцій з боку батьків у релігійному спектрі. Образ Бога отожднюється з образом Верховного Судді.
Молодший шкільний вік	Фаза переходу від зовнішнього до внутрішнього (від початку школи до 8 річного віку)	Соціальна індивідуалізація – соціальна залежність.	Батьки відходять у соціальних взаємодіях на другий план. Менш явним стає перенесення батьківських рис на образ Бога. Зовнішні характеристики поступаються місцем внутрішнім переживанням дитини.	Фіксація на нових соціальних зв'язках. Під впливом нового соціального середовища відторгнення цінностей родини. Залежність від нової групи та іншого значимого дорослого.
	Фаза релігійної ідентифікації (8 років – початок підліткової кризи)	Прийняття ідентифікації – вплив на ідентифікації	Ідентифікація себе з представником конкретної статі (зокрема в сім'ї). Включення в різні форми спільної праці та повсякденного служіння. Перехід статево ідентичного з батьків зі статусу близьких родичів у статус соціально значимих родичів. Формування за нахилом зростання соціальної значимості батька/матері нових тенденцій у довірі, в близькості, інтимній значимості, що посилює довіру до Бога і лає новий спектр почуттів до Нього. Дівчата починають усвідомлювати своє місце в церкві і призначення як жінки. Водночас, на Бога ще переноситься значною мірою образ матері. Богородиця сприймається як утішителька, порадиця, заступниця. Через образ матері у сприйманні Бога діти пізнають такі цноти, як терпеливість, ніжність, милосердя. Для хлопців образ Бога-Отця набуває статусу приналежності, справедливості, відповідальності, турботи. У цілому у дітей набувається почуття впевненості у власній значимості, захищеності та вміннях.	У хлопців при відсутності авторитету батька і відсутності його включеності у взаємодію з сином, при наявності авторитету матері, відбувається проектування на Бога-Отця материнського образу і материнської форми взаємодії, схильність до надання Богородиці значимішого місця за образ Бога. У дівчат при відсутності тепла від матері й активної позитивної взаємодії з нею відбувається відторгнення образу Богородиці та компенсаторне переключення на образ Бога-Отця з власною проєктивною ідеалізацією. Відповідальність за власне життя перекладається на божественні особи.

Продовження таблиці

	1	2	3	4
Підлітковий вік	Фаза релігійної критичності (початок підліткової кризи 14 років)	Персоніфікація – скептицизм	Посилюється критичність оцінок, суджень. Зменшення авторитету дорослих і зростання цінності власного вибору Розвиток чуттєвості, абстрактного мислення, що пробуджує персоніфіковану уяву Божого образу (явище персоніфікації ідеї Бога), що розглядається через призму суб'єктивності та чуттєвості підлітка (інтеріоризація).	Неспокій, розгубленість у світосприйманні та світогляді. Формування певного скептицизму, який може стимулювати підлітка до усунення від сповіді та особистої молитви.
	Фаза релігійної автономності (14р. – 16 р.)	Автономія – протесність	Формування довіри до Бога як до джерела особистісних виборів. В основі релігійності починає функціонувати так звана автономна релігійність.	Зосередження на зовнішніх проявах моральних норм, літургійних обрядів. Сексуальні переживання та перші спроби сексуальних експериментувань різного ґатунку поглиблюють духовно-релігійну кризу, що посилює протесні форми соціальної поведінки
Юнацький вік	Фаза релігійної романтизації (16 р. – 18 р.)	Емоційна релігійність – криза ідентичності	Вибірковість і поверхневність знань (психологія, богослов'я, філософія). У хлопців присутня орієнтація на Бога-Творця; у дівчат – на образ Бога-Любові з акцентом на романтизації його. Молитва має вигляд конкретних прохань. Релігійність будується на засадах особистісної оцінки цінностей, які сформувалися внаслідок набутого родинного релігійного досвіду.	Криза власної ідентичності. Конфронтаційний характер подання релігійних догм та вчень. Акцентування на "неузгодженостях" або ж двозначності тих чи інших тверджень християнського вчення. Молитва стає засобом «керування Богом», який сприймається як чарівник, що виконує бажання. Поверхневий характер вивчення різних світових релігій. Відмежування від християнської спільноти. Альтернативна філософія, потрапляння до деструктивних культів. "Бунт проти Бога". Посилення внутрішньої кризи за рахунок переживання першого сексуального досвіду, побудова власної концепції сексуальних узгодженостей з вірою або відхід від Бога.

	Фаза релігійної інтеграції (18 р.–22 р.)	Довіра до Бога – духовна неузгодженість	Інтегрування знань, досвіду щодо людини та світу. Створення власних узгоджувальних міжрелігійних концепцій матеріального та божественного буття. Формування цілковитої довіри до Христа. Для арелігійної молоді – період навернення, домінуючою при цьому є емоційна сфера. При посиленні пізнавальної сфери стан емоційного захоплення вірою переходить у стан стабільної релігійності.	Відходження від ортодоксального вчення шляхом пошуку ідеального буття, чистої релігії через долучення до різноманітних світових релігійних практик при своєрідному скептичному перегляді суспільної та особистої моралі. Зниження релігійності. Рационалізація підходів до біблійних та богословських творів. Загострення духовних неузгодженостей. Неофіти без активного пізнавального процесу відходять від релігійної практики
Молодість	Фаза релігійного переосмислення (22 р.–24 р.)	Творча реалізація – релігійний застій	Переосмислення релігійних переживань, стабілізація стосунків з Богом. Відходження від впливу інших релігійних течій. Формування передумов "правдивої віри".	Фіксація на потребі «хліба та видовища»
	Фаза духовного накопичення (24 р.– 30 р.)	Правдива віра – ритуалізація	Накопичення релігійних знань та релігійного досвіду. Співвіднесення власної реалізації з реалізацією Божих планів. Формування базових засад «правдивої віри». Стабілізації в інтеграції релігійних поглядів в особисту та професійну діяльність.	Поглинання особистості професійною реалізацією, родинним життям, заробітчанством тощо. Опосередковане сприймання Бога. Релігійна практика перетворюється у релігійний ритуал
Рання зрілість	Фаза релігійної стабільності (30 р.– 40 р.)	Духовна цілісність – відчай	Цілісність власного Я, впевненість у своїх силах. Любов та довіра до Бога є невід'ємною часткою життя, внутрішнього стану особи. Виникнення потреби (особливо у екстравертів) у діленні власною внутрішньою гармонією, однією із складових якої є прийняття власної обмеженості.	Викривлення уяви про буття з фіксацією на тягарах, жертвах, обов'язках. Спілкування з Богом має нормативний молитовний характер; Божественна літургія сприймається як важливий елемент традиційної обрядовості
Середній вік	Фаза релігійного сходження (40 р.–50 р.)	Релігійне схолження – компенсаторність	Прийняття власного обмеження. Пізнання та посвята Богові. «Релігійний вибух» як результат духовного зростання.	Розвиток гордині. Руїнація родин, повторні шлюби. Релігійна компенсаторність.
Поміркована зрілість	Фаза оновлення віри (50 р.– 65 р.)	Релігійне натхнення – соціологічна релігійність	Нове відкриття правд віри та релігійних символів. Збільшення молитовної практики та зацікавлення церковно-приходським життям.	Релігійна байдужість. Відчуття незатребуваності, фіксація на негативних проявах сьогодення, що посилює невротичні реакції та розлади. Соціологічна релігійність. Гальмування автентичної релігійності у нащадків.
Пізня зрілість	Фаза мудрості (Після 65 років)	Зріла релігійність – компенсаторна релігійність	Узагальнення оцінки власного життя. Аналіз та схвалення власного життєвого циклу стає передумовою мвльності. Прийняття смерті як неминучості. Духовне об'єднання з пілим веселіом. толерантність. урівноваженість. Розуміння краси і мвльності переходу до потойбічного світу. надія на єднання з Богом.	Ритуальні прояви релігійності. Ритуальні вчинки стають сублімацією страху смерті або компенсацією сумнін. Релігійність як компенсаторне пололання стресу очікування смерті та депресії при вмиранні.

ДОДАТОК Б.2

Структурно-змістовий чинник родинної детермінанти в українських народних приказках

Структурний чинник родинної детермінанти	Позитивний посил приказок	Негативний посил приказок
Родина у цілому	• Хата з дітьми – базар, а без них – кладовище • Сім'я міцна – горе плаче! • Нащо клад, коли в родині лад • Без роду, хоч з мосту та в воду • Дерево тримається корінням, а людина сім'єю • Де одинець – сімейству кінець, де сім – щастя всім • Три друга: батько, мати та вірна жінка. Чоловік та жінка – одна спілка • В сім'ю, де лад, щастя дорогу не забуває • Щаслива родина – міцна Україна	• Обідала чи й не обідала, аби рід відвідала • Рід великий, а пообідать ніде • Поки рідня одвідає, то сусід пообідає • Ждала баба внукового книша, та вилізла й душа! • Своїх багато, а як прийшлося топитися, то ні за кого й вхопитися • Рідня до півдня, а як сонце зайде – і сам чорт не найде! • Як багато родичів, то або сім раз пообідав, або ні разу не їв
Передподружні стосунки	• Вибирай жінку на цілий вік • Перше чим одружитись, треба роздивитись • Не шукай краси, а шукай доброти • Сватай ту, яку сам хочеш, а не ту, яка за тебе йде • Кого любиш, того сам даруєш, від нелюба не приймаєш • Краще полин їсти, ніж з нелюбом за стіл сісти! • Не з багатством жить, а з людиною! • Краще на вбогій жениться, чим вік з багатою волочиться • Бери жінку в одній льолі, аби була до любові	• Не плач, небого, що йдеш за нього, – нехай плаче він, що бере біду в дім • Ну й пара! – чорт сім пар лаптів стоптав, поки їх спарував • Хоч за старця, аби не остаться • Хоч за вола, аби дома не була • Парубок жениться – любов бере, вдовець жениться – хто за нього йде • Не підеш по добрій волі, то підеш по неволі • Панське кохання – гірке горювання • Бідному жениться, то день укоротиться • Коли убогому жениться, то й ніч мала • Є що їсти й пити, та нема з ким говорити

Продовження таблиці

Структурний чинник родинної детермінанти	Позитивний посил приказок	Негативний посил приказок
Подружня взаємодія	• Добра жінка мужеві своєму вінець, а зла – кінець • Оженися, не журися — піде тобі рукою: жінка піде за борщем, а ти за мукою • Нема кращого друга, як вірна супруга • Жінка не черевик – з ноги не скинеш • Жінка чоловікові подруга, а не прислуга • Добра жінка мужові своєму вінець, а лиха – кінець • Розумна жінка чоловіка із біди вирятує, а дурна ще втокмачить • За ледачим чоловіком жінка марніє, за хорошим – молодіє. • Гарний чоловік і погану жінку красить • Найліпша спілка — чоловік та жінка • Чоловік благословляє, а дружина прославляє • Батьки глядять дочку до вінця, а чоловік жінку до кінця.	• Відпусти Боже гріха, в кого жінка лиха: і моя недобра • Жінка хоч свинка, аби грошей скринька • Жінка красива — скоро буде голова сива • Жіноча річ коло припічка • Жінці скажи й на язиці зав'яжи • Зла жінка, пожежа і потоп — це найбільше лихо • Зла жона зведе чоловіка з ума • Зібрав чорт пару — Карпа і Варвару • Іван носить плахту, а Настя булаву • Наказав мене Бог — з таким чоловіком. • Била жінка чоловіка, пішла позивати: присудили чоловікові, ще жінку прохати.
Батьківське ставлення до дітей	• Діти — як квіти: поливай, то ростимуть • Любов матері і на відстані гріє • Батько карає, батько і хвалить • Дитина плаче, а матері боляче • У дитини заболить пальчик, а у матері – серце. • У кого є ненька, у того й голівонька гладенька • Рад би до дітей небо прихилити та зорями вкрити! • У кого дочок сім – то й щастя всім, а у мене одна – та й щастя нема	• Не навчив батько – не навчить і дядько • По дочці і зять милий, по невістці і син чужий • Від малих дітей голова болить, а від великих — серце • Буває й від гарного отця, родиться дурна вівця • Поки маленькі — то й рідненькі, побільшали — погіршали, а як оженилися — то як казилися. • Добрі діти на ноги поставлять, а лихі і з ніг звальять • Чотири свічки спалила, поки Гриця умила, а п'ятий каганець – такий Грицько поганець! • Діти, діти, добре з вами літом, а зимувати – горювати!

Продовження таблиці

Структурний чинник родинно детермінанти	Позитивний посил приказок	Негативний посил приказок
Дитяче ставлення до батьків	• Без любові до матері немає і любові до людей • Як матір покинеш, то й сам загинеш • Як батьки ставляться до своїх батьків, так і діти ставитимуться до них • Батька з матір'ю почитати – горя не знати. • Шануй батьків – не зіб'єшся з істинного шляху	• З жінкою любою-милою рибки піймаш! – ... а з матір'ю лиха з два • Як матір зла, то не мине тебе біда • Коли матір недобра, то і доля жорстока • Як втратив батька – на пів сирота, а як втратив матір – кругла сирота • Батько сердитий ворота ламає та долю проkliнає • Охотніше один батько вигодує десять дітей, ніж десятеро дітей одного батька
Взаємодія між сіблінгами	• Брат – то не батько, сестра – то не мати • Сестра із сестрою як риба з водою • Братня любов краща від кам'яної стіни • Людина без братів і сестер – самотнє дерево	• Брати як коти: як погризуться, так і помиряться • Сестра сестрі заздрить у красоті • Поки брати малі, поки і рідні • Сестра із сестрою дружить, а на думці своє держить
Стосунки в системі «тесті- зять»	• Мені батько не рідня, мені мати не рідня, мені теща родина – мені жінку родила • Багатий зять — завжди бажаний гість • Зять на двір — пиріг на стіл • Зять любить взять – тесть любить честь • Зять та сват у тещі перші гості • Багатий тесть — зятю честь • Так м'яко спать, неначе теща постелила • Теща ласкава пече млинці без сала	• З сином сварися – за стіл берися, а з зятем сварися – за двері берися • Хочеш зятчка придбати – мусиш з хати утікати • З сином позмагався – то й на печі зостався, а з зятем позмагався – то й з хати вибирайся • Цап – не скотина, зять – не людина • Коза — не скотина (худоба), а зять — не дитина • Нема чорта в хаті — прийми зятя • Бійся тестя багатого, як чорта рогатого • Тещиною язика аршином не зміряєш
Стосунки в системі «свекри-невістка»	• Ой маю я свекрухоньку, що додає духоньку • Свекор як ясне сонечко бавить мою донечку • Невістонька мила, що любов заслужила • Син привів дружину і Богу і людям милу	• Рідна мати і б'є, та не болять, а свекруха словами б'є гірше, ніж кулаками • Свекруха – уїдлива муха • Невістка – чужа кістка • У лихій свекрухи і ззаду очі є • Брехлива свекруха невістці не вірить • Усі в сім'ї сплять, а невістці молотить велять • Кому свекруха свекровушка, а кому і свекровіще • «Хто винен?» – «Невістка!» - «Так її вдома нема!» - «Та он її плахта на жердці висить!»

ДОДАТОК В

СПЕЦИФІКА ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

ДОДАТОК В.1

Оцінні критерії емпіричного дослідження

Психолого-педагогічні чинники стратегічного впливу	Оціночні критерії дії психолого-педагогічних чинників функціонального впливу родинної детермінації у життєконструюванні				
	<i>Потребово-мотиваційна сфера</i>	<i>Когнітивно-інформаційна сфера</i>	<i>Емоційно-почуттєва сфера</i>	<i>Регулятивно-вольова сфера</i>	<i>Поведінково-результативна сфера</i>
Рефлексивно-екзистенційні чинники	усвідомлення мотивів власних вчинків, наявність мотивації на подолання криз, мотивації на взяття відповідальності за власне життя, високі показники потребово-мотиваційної складової психосексуальної культури особистості	знання про себе, свій організм, особистісні кризи, значення родинної детермінанти життєконструювання	вдячність за життя батькам, позитивна орієнтація у сприйманні себе, батьків, родини, роду та людей; усвідомлення власної частки відповідальності у ставленні до родини; високі показники емоційно-почуттєвої складової психосексуальної культури особистості	прийняття себе/партнера в якості цінності, як дитини своїх/його батьків та свого/його роду; нормативно-ціннісна настанова передачі життя продовженню роду; здатність особистості відстоювати власні життєтворчі позиції	конструктивні прояви внутрішнього та зовнішнього вчинків щодо себе, сім'ї, родини, людей; демонстрація високого рівня психосексуальної культури
Досвідно-історичні чинники	наявність потреби у пізнанні свого роду, народу, генераційної складової свого несвідомого; мотиви прояву себе як дитини своєї сім'ї, свого роду, свого народу	знання історії свого народу, свого роду; знання мови	прийняття та повага до історичного досвіду своєї сім'ї, свого роду та народу	Психологічна готовність відстоювати інтереси своєї сім'ї, свого роду, свого народу	Конструктивна активність як представника своєї сім'ї, свого роду та народу

Продовження таблиці

Культурно-традиційні	усвідомлення власних мотивів відтворення інтергенераційних та трансгенераційних сценаріїв; розвиток потреби у презентації себе як дитини своєї сім'ї, свого роду та народу; потреба в розбудові культурних засад власної сім'ї	знання культури, традицій, надбань своєї сім'ї, свого роду, свого народу; володіння інформацією про подолання кризового досвіду в традиціях сім'ї, роду, народу	повага до своєї сім'ї, до свого роду та народу; здорова узгодженість альтруїстично-гедонічного ставлення до своєї сім'ї, своєї родини, свого народу	Внутрішня готовність до розбудови своєї сім'ї, продовження свого роду та народу	Використання конструктивних локальних та глобальних надбань, досягнень роду, суспільства в матеріальному та духовному сегментах
Духовно-релігійні	наявність потреб у духовному пізнанні себе, родини, народу, світу; усвідомлення власної мотивації конструювання духовного розвитку (власної родини, народу, людства)	наявність знань про духовний розвиток особистості та його вплив на життєдіяльність, наявність основ релігійних знань	прагнення до розвитку «правдивої любові» до членів сім'ї, родини, народу, Бога; прийняття конструктивних релігійних переживань (власних та членів родини, спільноти) як цінності	готовність до розвитку власної духовності та релігійної практики	наявність конструктивної духовної / релігійної практики

ДОДАТОК В.2

Розподіл дослідження за роками та цільовими групами

Роки дослідження	Цільові групи дослідження	Кількість	Вид дослідження
2005-2018	Студентська молодь	8 997 осіб 200 осіб	Е Е, Л
2005-2018	Молодь, що готується до шлюбу	5754 особи 200 осіб	П, Е Е, Г
2005-2018	Молоді подружні пари	130 пар	Е, Г
2005-2018	Зрілі подружні пари	56 пар 12 пар	Е, Г Е, Г, Л
2005-2018	Кризові родини	250 родин	Е, Г
2005-2018	Родини з дітьми з вадами розвитку	62 особи (36 родин)	Е, Г
2005-2018	Родини з психічно хворим членом сім'ї	24 родини	Г
2005-2018	Родини з онкохворим членом сім'ї (у тому числі дослідження самих онкохворих)	164 родини	Г
2014-2018	Учасники Майдану, АТО, ООС	132 особи 84 особи	Е Г
2005-2018	Особи у стані гострого горя	177 осіб	Г
2005-2018	Суїциданти	32 особи	Г
2007-2015	Представники філософії «Фрі-чайлд»	12 осіб	Е, Г
2005-2015	Жертви деструктивних релігійних та психотерапевтичних культів	56 осіб	Е, Г
2006-2018	Родини з дітьми з розладами емоційно-почуттєвої сфери та поведінки	96 родин	Е, Г
2005-2018	Особи з розладами емоційно-почуттєвої сфери	207 осіб	Е, Г
2005-2018	Дорослі особи з анамнезом сексуального насильства	456 осіб	Е, Г
2008-2018	Діти – жертви сексуального насильства	96 осіб	Е, Г
2005-2018	Особи з гомосексуальною орієнтацією, проявами педофільї, транссексуальними переживаннями	149 осіб (з реальною проблемою/ 123 чоловіків і 16 жінок) 162 особи (з віртуальною проблемою/ 156 жінок, 6 чоловіків))	Е, Г
2005-2018	Особи з алкогольною, наркотичною та ігровою залежністю	156 осіб	Г

Примітка: П-пілотажне дослідження; Е – емпіричне дослідження (анкетування, тестування), Г- герменевтичний аналіз, Л – лонгітюдне дослідження

ДОДАТОК Г

ПСИХОДІАГНОСТИЧНІ МЕТОДИКИ

ДОДАТОК Г.1

Діагностичні критерії ігрової залежності (за DSM IV)

➤ А.

- Повністю в грі, наприклад, постійно повертається в думках до минулого досвіду ігор, навмисно відмовляється від гри або, навпаки, смакує і готується до реалізації чергової можливості зіграти, або обмірковує спосіб дістати кошти для цього.
- Продовжує гру і підвищує ставки, щоб досягти бажаної гостроти відчуттів.
- Робив неодноразові, але безуспішні спроби контролювати свою пристрасть до гри, грати менше або зовсім припинити.
- Проявляє занепокоєння і дратівливість при спробі грати менше або зовсім відмовитися від гри.
- Грає, щоб втекти від проблем або зняти дискомфорт (зокрема, відчуття безпорадності, провини, тривогу, депресію).
- Повертається до гри на наступний день після програшу, щоб відігратися (думка про програш не дає спокою).
- Говорить неправду сім'ї, лікарю та іншим людям, щоб приховати ступінь того наскільки втягнутий у гру.
- Здійснював кримінальні злочини — такі як: фальсифікація, шахрайство, крадіжка, привласнення чужого майна з метою забезпечення засобів для участі в грі.
- Ставить під загрозу і навіть готовий повністю порвати стосунки з близькими людьми, кинути роботу або навчання, відмовитися від перспективи кар'єрного зростання.
- У ситуації відсутності грошей через гру перекладає вирішення проблем на інших людей.

➤ Б.

- Ігрова поведінка не пов'язана з маніакальним епізодом.
- Втрата контролю над власною поведінкою (у всіх варіантах залежності, починаючи від гри на тоталізаторі, закінчуючи ігровими автоматами).

ДОДАТОК Г.2

Опитувальник з дослідження мотивації міжстатевих комунікацій

Дайте відповіді на поставлені запитання обираючи один із запропонованих варіантів. Пам'ятайте, не існує правильних чи неправильних відповідей

1. Від сексуальних контактів мене утримує:

1. Відсутність кохання
2. Моральні засади
3. Відсутність підходящого партнера
4. Страх перед венеричними захворюваннями
5. Страх перед вагітністю
6. Назвіть інші причини _____

2. Я можу погодитися на статеві стосунки:

1. якщо закоханий (на)
2. лише по одруженні
3. під впливом інтимної, приємної ситуації
4. в стані сп'яніння
5. із почуття жалю до партнера
6. з інших причин _____

3. Я завжди можу перервати вагітність або порекомендувати зробити це своїй приятельці (партнерці) тому, що вважаю:

1. аборт— звичайна процедура, через яку проходять тисячі жінок
2. небажана дитина не повинна з'являтися на світ
3. мати-одиначка — це зайві проблеми
4. непередбачена дитина — загроза майбутньому щастю
5. я ні за яких умов не звернусь до даної процедури
6. Інші мотиви _____

4. Мені важко погодитися на аборт, або порекомендувати його близькій людині тому, що це:

1. шкодить здоров'ю
2. дітовбивство
3. може внести розлад у партнерські стосунки
4. не дозволять батьки
5. з інших причин: _____

5. Якщо в мене народиться незапланована дитина, я буду піклуватися про неї тому, що:

1. це мій обов'язок
2. мене вимусять це робити
3. я її любитиму
4. щоб зарекомендувати себе порядною людиною
5. я ні за яких обставин не буду піклуватись про неї

6. Якщо в мене народиться запланована дитина я піклуватимуся про неї тому, що:

1. це мій обов'язок
2. мене вимусять це робити
3. я її любитиму
4. щоб зарекомендувати себе порядною людиною
5. я не буду піклуватись про неї

7. Я розлучуся зі своїм чоловіком (дружиною) у випадку:

1. зради
2. фізичного та психологічного приниження
3. не відповідності його(її) створеному образу
4. частих непорозумінь
5. спробую докласти всіх зусиль для відновлення стосунків та порозуміння

8. Я не стану ініціатором розлучення якщо :

1. у мене будуть діти
2. ми будемо повінчані
3. не випробували всі засоби примирення
4. якщо фахівці служби сім'ї виявили наявність хоча б найменшого шансу відновлення почуттів
5. розлучення — це звичайна процедура через яку проходять багато сімей.

9. Я дослухаюсь до думок та порад своїх батьків тому, що:

1. боюсь їх
2. поважаю їхню думку і досвід, та не хочу їх образити
3. зазвичай їхні погляди співпадають з моїми
4. тому що вони краще розбираються в житті
5. беру їхні поради до уваги, та роблю як вважаю за доцільне
6. у мене немає потреб користуватися розумом батьків

10. Я уникаю гомосексуальних контактів:

1. із моральних міркувань
2. боюсь осуду
3. це шкодить здоров'ю
4. маю лише гетеросексуальний потяг
5. вважаю, що в житті треба все спробувати
6. вважаю подібний потяг абсолютно нормальним

11. Я впевнений (-на) у власному майбутньому тому, що:

1. вірю в свої сили, енергію, молодість
2. прагну накопичити знання, а знання розкриють мені любі двері
3. батьки не залишать без допомоги та піклування
4. моя Віра надає мені впевненість, насагу та віру у майбутнє
6. інші причини _____

На проти кожної версії-відповіді ставите позначку

- ++ безперечна підстава*
- + важлива підстава*
- 0 ймовірна підстава*
- маловірогідна підстава*
- категорична неприйнятна підстава*

ДОДАТОК Г.3

Методика визначення «Суб'єктивного прояву особистості»

(В.В. Рибалки, І.Л. Федоришина та ін. 1993 року, адаптація до умов дослідження 2005 р.)

З наведених нижче слів виберіть та запишіть (від 10 до 20 слів) в першу колонку якості, що відповідають, на вашу думку, ідеальному образу відповідного суб'єкта. До другої колонки із числа зазначених характеристик першого стовпця випишіть позитивні риси реального суб'єкта.

До третьої колонки внесіть із загального списку 10-20 характеристик не припустимих для ідеального образу. До четвертого стовпчика випишіть лише ті із неприпустимих характеристик, що існують в наявності у реального образу.

У розділі «Чоловік/жінка» до другого стовпчику вносите із списку «ідеальних рис» (1 ст.) мінімальний «комплект» позитивності для обранця. До четвертого стовпчика (із третього) заносите лише ті негативні риси, з якими Ви не в змозі змиритися.

Тематика слів

1. АКУРАТНІСТЬ	22. НЕРВОЗНІСТЬ	43. СТРИМАНІСТЬ
2. БЕЗПЕЧНІСТЬ	23. НЕРІШУЧІСТЬ	44. СПІВЧУТЛИВІСТЬ
3. ВДУМЛИВІСТЬ	24. НІЖНІСТЬ	45. ТЕРПИМІСТЬ
4. ЗАПАЛЬНІСТЬ	25. НЕСТРИМАНІСТЬ	46. БОЯГУЗТВО
5. СПРИЙНЯТЛИВІСТЬ	26. ЧАРІВНІСТЬ	47. ТЕРПЛЯЧІСТЬ
6. ПОГОРДІСТЬ	27. ОБРАЗЛИВІСТЬ	48. ЗАХОПЛЕНІСТЬ
7. ГРУБІСТЬ	28. ПРИНАДЛИВІСТЬ	49. НАПОЛЕГЛИВІСТЬ
8. ЖИТТЕРАДІСНІСТЬ	29. ОБЕРЕЖНІСТЬ	50. СЕКСУАЛЬНІСТЬ
9. ТУРБОТЛИВІСТЬ	30. ЧУЙНІСТЬ	51. ПОСТУПЛИВІСТЬ
10. ЗАЗДРІСНІСТЬ	31. ПЕДАНТИЧНІСТЬ	52. ХОЛОДНІСТЬ
11. ЗЛОПАМ'ЯТНІСТЬ	32. РУХОМІСТЬ	53. ЕНТУЗІАЗМ
12. ЩІРІСТЬ	33. ПІДОЗРІЛІСТЬ	54. ДОБРОТА
13. ВИШУКАНІСТЬ	34. ПРИНЦИПОВІСТЬ	55. ЧЕСНІСТЬ
14. ВЕРЕДЛИВІСТЬ	35. ПОЕТИЧНІСТЬ	56. СМІЛИВІСТЬ
15. ЛЕГКОВАЖНІСТЬ	36. ПРЕЗИРСТВО	57. ЗЛІСТЬ
16. НЕПОВОРОТКІСТЬ	37. ГОСТИННІСТЬ	58. НЕНАВИСТЬ
17. МРІЙЛИВІСТЬ	38. НЕВИМУШЕНІСТЬ	59. БЕЗХАРАКТЕРНІСТЬ
18. НАВІЮВАНІСТЬ	39. БЕЗПРИСТРАСНІСТЬ	60. ЕГОЇЗМ
19. МСТИВІСТЬ	40. РІШУЧІСТЬ	61. ЗАРОЗУМІЛІСТЬ
20. НЕВИМУШЕНІСТЬ	41. САМОВІДДАНІСТЬ	62. ВИНАХІДЛИВІСТЬ
21. РОМАНТИЧНІСТЬ	42. СОРОМЛИВІСТЬ	

Показник оцінювання визначалися за коефіцієнтами позитивності та негативності ставлення особистості до нього, де сам коефіцієнт вираховувався за формулою $n(i,j)=J/\Sigma i$, при цьому i — відповідає кількісному показнику характеристик із вибірки, що описують ідеальний образ відповідного суб'єкта, а J — кількість реальних рис притаманних суб'єкту вивчення, яку вибрав респондент. Наближення коефіцієнту до 0,5 свідчить про наявність адекватної оцінки. Наближення коефіцієнта з негативною множини до 1 свідчить про недооцінку респондентом об'єкту

оцінювання, тобто про надмірну критичність. Коефіцієнт із позитивної множини наближений до 0 вказує на підвищену самооцінку особистості, або на завищену суб'єктивну оцінку об'єкту, що вивчається.

мати				батько				чоловік/дружина				я-образ			
1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4

Обробка результатів:

Показник позитивності (Пп) вираховується як частка кількості позитивних рис реального образу до ідеального. $p(i,j) = \sum J / \sum i$, при цьому i – відповідає кількісному показнику характеристик із вибірки, що описують ідеальний образ відповідного суб'єкта, а J – кількість реальних рис притаманних суб'єкту вивчення, яку вибрав респондент.

Показник негативності (Пн): це частка добутку негативних рис реального об'єкта від ідеального образу.

При $0.35 \leq \text{Пп} \leq 0.75$ та $0.35 \leq \text{Пн} \leq 0.65$ — адекватно-позитвний образ

При $\text{Пп} < 0.35$ та $\text{Пн} > 0.65$ — неприйняття образу

При $\text{Пп} > 0.75$ та $\text{Пн} < 0.35$ — з ідеалізований образ

При $\text{Пп} < 0.35$ та $\text{Пн} < 0.35$ — низька оцінка при низькій критичності

При $\text{Пп} > 0.35$ та $\text{Пн} > 0.65$ — висока оцінка при надмірній критичності

ДОДАТОК Г.4

Методика визначення міри готовності до шлюбу за Т.Орловою

- 1. Чим Ви обумовлюєте вибір майбутнього супутника (супутниці) життя?**
 - а) зовнішністю, вмінням говорити та триматись, бути “душею компанії”;
 - б) рисами характеру та вчинками, що викликають довіру;
 - в) відчуттям, що прийшла пора виходити заміж (одружуватись), а кращої кандидатури, здається, не передбачається.
- 2. Які “чари” Ви застосовуєте для зміцнення взаємостосунків?**
 - а) розкутість, доступність в спілкуванні, поступливість;
 - б) трохи інтриги, кокетства, трохи лестощів та догоди;
 - в) освіченість, інтелігентність, романтичність, приховану зацікавленість;
- 3. Які почуття охоплюють Вас перед побаченням?**
 - а) тепло, ніжність, хвилювання — де він (вона), як він (вона)?
 - б) задоволення тим, що саме на тебе чекають, тільки про тебе і мріють;
 - в) цікавість, тяга до різноманіття.
- 4. Наскільки Ви наполегливі в досягненні поставленої мети?**
 - а) не зупинюсь ні перед чим, щоб досягти свого, але й не докучатиму подібно до мухи;
 - б) знаю, що перше захоплення може тривати недовго, і тому вимагаю доказів кохання, клятвених завірень та обіцянок;
 - в) ціню стриманість, уважність, романтичні почуття, схильність до розуміння;
- 5. На Вашу думку, які обставини здатні спонукати особисто Вас зголоситися на шлюб?**
 - а) вагітність, примус батьків та ряд інших причин;
 - б) набридло бігати по під'їздах, кінотеатрах — вирішили узаконити взаємостосунки;
 - в) зрозуміли, що не в змозі жити одне без одного.
- 6. Якої мети Ви прагнули б досягти в шлюбі?**
 - а) взаємної любові, домашнього затишку, родинного тепла та міцності почуттів;
 - б) вирішення квартирної проблеми, фінансового достатку, тобто, матеріального добробуту;
 - в) вирватися із самотності.
- 7. Чи готові Ви взяти на себе більшу частину родинних обов'язків?**
 - а) не збираюсь грузнути в сімейних обов'язках;
 - б) слід із самого початку чітко розподілити обов'язки;
 - в) вважаю це за свій подружній обов'язок.
- 8. Чи плануєте Ви в майбутньому займатись кухонними справами?**
 - а) намагатимусь оволодіти мистецтвом кулінарії;
 - б) вважаю це для себе принизливим;
 - в) іноді можу побалувати своїх ближніх смачною стравою.
- 9. Чи прагнете Ви мати дітей?**
 - а) ні за яких умов, абсолютно не відчуваю такої потреби;
 - б) обов'язково;
 - в) тільки за умови, що їх захоче мати “друга половина”, тоді, скоріше за все, піду на зустріч і погоджусь на подібний тягар.
- 10. Чи вимогливі Ви до себе?**
 - а) надміру;
 - б) іноді;

в) ні, хоча і буваю невдоволеним (невдоволеною) собою, але при цьому не засуджує себе надто суворо - і без мене вистачає бажаючих це зробити.

11. Чи здатні Ви першим піти на поступки при сварці?

- а) вкрай рідко я бачу себе винним;
- б) у більшості випадків прагну згладити конфлікт;
- в) прагну з'ясувати стосунки, аналізую причини сварки і, хай не відразу, визнаю провину, та прагну спільного з партнером розв'язання непорозумінь.

12. Як Ви вважаєте, що мусить зміцнювати родину?

- а) гармонія почуттів, взаєморозуміння;
- б) матеріальний добробут;
- в) сексуальне життя.

13. Чи можуть у Вас бути думки та бажання, якими б Ви не прагнули поділитись зі "своєю половиною"?

- а) слід бути завжди відвертим до кінця, не визнаю навіть найменшої фальші;
- б) життя — гра, а таємниці додають йому більшої загадковості;
- в) звісно, існують теми, про які в інтересах одне одного краще не згадувати, хоча це зовсім і не значить, що за ними криється щось погане.

14. Як Ви ставитесь до дошлюбного сексуального досвіду вашого обранця?

- а) вважаю його за необхідність, оскільки він свідчить про досвідченість;
- б) таке не пробачається;
- в) для мене це не має принципового значення — в решті-решт кожен мав право жити за своїми переконаннями.

15. Як Ви ставитесь до пробного чи фіктивного шлюбу?

- а) слід тверезо дивитися на речі і шукати зиск у всьому;
- б) не припускаю навіть думки про це;
- в) чому б і ні — іноді це непогана можливість досягти хоча і не повного, але щастя чи його подоби.

16. Чи ревниві Ви?

- а) знаю, що слід більше довіряти одне одному і не давати приводу для підозри;
- б) іноді, коли на те є вагомі причини;
- в) так, знаю, що це недолік, але поробити нічого не можу.

17. Як Ви будете реагувати на зраду з боку партнера?

- а) це мене потрясе, але спробую без докорів переключити увагу партнера знову на себе;
- б) звісно, влаштую бурхливу сцену;
- в) почну фліртувати.

Ключ

	а	б	в
1)	1	2	0
2)	0	1	2
3)	2	1	0
4)	1	0	2
5)	1	0	2
6)	2	0	1
7)	0	1	2
8)	2	0	1
9)	0	2	1
10)	1	2	0

11)	0	2	1
12)	2	1	0
13)	1	0	2
14)	1	0	2
15)	0	2	1
16)	2	1	0
17)	2	0	1

Коефіцієнт готовності до шлюбу вираховується, як сума відповідних до ключа балів.
 $K < 8$ – низький рівень, $8 \leq K \leq 23$ – середній рівень, $K > 23$ – високий рівень

ДОДАТОК Г.5

Афіліативна анкета Мехребіана [459].

Інструкція

Пропонується оцінити ступінь свого погодження з даними твердженнями за чотирьох бальною шкалою: від +4 до -4.

- +4 - повністю згідний
- +3 - в основному згідний
- +2 - скоріше згідний, ніж не згідний
- +1 - майже згідний
- 0 - не знаю
- 1 - майже не згідний
- 2 - скоріше не згідний, ніж згідний
- 3 - в основному не згідний
- 4 - зовсім не згідний

Варіант А. Вимір афіліативної тенденції

1. Коли мене знайомлять з ким-небудь, я не дуже прагну сподобатись.
2. Я надаю перевагу керівникам, що не намагаються зберегти дистанцію з підлеглими та легко входять з ними в контакт.
3. Коли мені недобре, я прагну бути серед людей, щоб не залишатися на одинці.
4. Якщо б я вимушений був вибирати, то хотів би вважатися скоріше інтелектуалом, ніж доброзичливою людиною.
5. Мені властиво відверто висловлювати свою вдячність людям, не дочекуючись якихось особливих випадків.
6. Гарний фільм надає мені більше задоволення, ніж багатолюдна вечірка.
7. Мені подобається мати якомога більше приятелів?
8. Якщо при першій зустрічі з людиною я мав сутичку з нею, я прагну знайти привід, що б довести їй своє позитивне ставлення.
9. Мені легше працювати самостійно, ніж в колективі.
10. Я вважаю, що любий досвід набуває особливого значення, якщо він розділений з другом.
11. Коли я зустрічаю знайомого на вулиці, я зазвичай вітаюся першим.
12. Мені подобаються заходи, що дозволяють мені завести нових приятелів.
13. Я надав би перевагу роботі, знайденої за допомогою моїх друзів, а не за допомогою офіційних посадових осіб.
14. Я не вірю тим, хто відкрито проявляє свої почуття до інших.
15. Вночі я надаю перевагу снові, ніж обговоренню своїх справ з ким би то не було.
16. У мене мало близьких приятелів.
17. Коли я знаходжусь серед незнайомих людей, мене не дуже турбує, як вони до мене ставляться.
18. Як би мені довелося обирати, я би обрав сильну щирю близькість друзів, ніж повагу до мого інтелектуального потенціалу.
19. Мене більше турбують інтелектуальні розваги на зразок розгадування кросворду, ніж групові ігри на зразок карт.
20. Мене більш приваблюють теплі та щирі люди, ніж ті, хто, тримається обособлено.
21. В подорожах я надаю перевагу спілкуванню з людьми, а не можливості любоватися пейзажами та перебуванню на самоті.

Варіант В. Вимір чуттєвості до знехтування

1. Іноді мені легше бути серед чужих людей, ніж серед знайомих.
2. Якщо я сумую на вечірці, мені нічого не залишається як піти першим.
3. Мені було б надзвичайно прикро, як би мій друг почав сперечатися зі мною при сторонніх.
4. Як що мої приятелі чи колеги обговорюють якусь проблему, мені хочеться висловити свою думку.
5. Я прагну уникати людей, що люблять критикувати інших.
6. Я часто захожу до знайомих без запрошення.
7. Я можу піти в компанію, навіть якщо знаю, що там будуть люди, які недолюблюють мене.
8. Перш ніж виказувати власну думку із спірного питання, я прагну з'ясувати, що про це думають мої приятелі чи колеги.
9. Якщо мої друзі сперечаються між собою, я зазвичай беру бік того, кого вважаю правим.
10. Якщо я когось про щось прошу та отримую відмову, я не наважуюсь повторити своє прохання.
11. Зазвичай я не виказую свою думку в присутності людей, яких погано знаю.
12. Якщо при обговоренні якогось питання я не розумію думки доповідача, я скоріше промовчу, ніж перерву його та попрошу повторити.
13. Я люблю обговорювати з людьми такі гострі проблеми, як політика та релігія.
14. Мені незручно нагадувати людині про речі, які вона має повернути.
15. Я відверто критикую людей і від них чекаю цього.
16. Я можу отримати задоволення від вечірки, навіть якщо розумію, що я одягнений невідповідним чином.
17. Іноді я сприймаю критику дуже болісно.
18. Я прагну уникати тих, хто недолюблює мене.
19. Мені не важко попросити когось про послугу.
20. Я рідко протирічу людям, бо боюсь їх образити.
21. Якщо людина не хоче говорити зі мною, я це відчуваю за найслабкішими ознаками.
22. Якщо я маю йти до незнайомих людей, я б надав би перевагу відвідин з другом, а не самотійним.
23. Я часто-густо говорю, що думаю, навіть якщо це заважає моєму контакту із співрозмовником.

Ключ

Варіант А		Варіант В	
1. -	4. -	1.-	4.-
2.+	5.+	2.-	5.+
3.+	6.-	3.+	6.-
7+	14.-	7.-	15.-
8.+	15.-	8.+	16.-
9.-	16.-	9.-	17.+
10.+	17.-	10.+	18.-
11.+	18.+	11.+	19.-
12.+	19.-	12.+	20.+
13.+	20.+	13.-	21+
	21.+	14.+	22.+
			23.-

Оцінка результату

Процедура обробки наступна. Якщо знак відповіді опитаного співпадає зі знаком вказаним у ключі, то бали зараховуються. Якщо співпадань немає, бали, відмічені опитаним, викреслюються. Після, бали, що співпадають за

знаком із ключем, сумуються окремо за двома варіантами (А, В). Кінцевий результати є частка добутку балів опитаного та кількості питань за даним виміром афіліації (функція “СРЕДН” з “Меню”-”Функція” табличного процесору Excel 6.0.)

Афіліативна анкета дозволяє виділити чотири типи афіліаторів: позитивний, амбівалентний, немотивований та негативний. Якщо опитаний набирає велику кількість балів (від +3 до +4), він отримує статус позитивного афіліатора. Амбівалентний тим (+2 -2, +2 -1) захоплює серединні значення шкали як з додатнім знаком, так із від’ємним. Немотивований тип дає “перекіс” то в один, то в інший бік.

Позитивний афіліатор має наступні балові співвідношення позитивних та негативних стимулів: 4-0, 4-1, 3-0, 2-0; амбівалентний: 1-1, 1-2, 2-1, 2-2; негативний: 1-4, 0-3, 0-2, 0-1. Нейтральний тип афіліатора не має чітко вираженої бальної характеристики.

ДОДАТОК Г.6

Методика діагностики рівня розвитку взаємостосунків

В основу покладена методика, запропонована групою авторів В.В.Рибалкою, І.Л.Федоришиною та ін. та адаптована нами до теми даного дисертаційного дослідження.

Інструкція

Вам пропонується ряд питань, що стосуються різних аспектів взаємостосунків між людьми. Виберіть, будь ласка, в бланку відповідей ті групи, членами яких ви є. По тому уважно прочитайте питання та викажіть свою думку про те, як часто проявляються ти чи інші властивості стосунків у Ваших контактах з оточуючими. На кожне питання Ви маєте дати декілька варіантів відповідей, зорієнтованих на кожен з груп та сфер спілкування в окремоті.

При заповненні бланку використовуйте наступні умовні позначки:

- +4 - у випадку, коли Ви вважаєте, що описана характеристика відповідає вашому спілкуванню з оточенням завжди
- +3 - у випадку, коли Ви вважаєте, що описана характеристика проявляється практично завжди
- +2 - коли Ви вважаєте, що характеристика проявляється дуже часто
- +1 - коли Ви вважаєте що характеристика проявляється часто
- 1 - коли Ви вважаєте, що характеристика проявляється достатньо рідко
- 2 - коли Ви вважаєте, що характеристика проявляється дуже рідко
- 3 - коли Ви вважаєте, що характеристика не проявляється практично ніколи
- 4 - коли Ви вважаєте, що характеристика не проявляється ніколи

Пам'ятайте, що тут немає і не може бути “вірних” чи “невірних” відповідей. Важливо, щоб вибраний варіант найбільш повно відбив вашу особисту точку зору.

Опитувальник

1. Спілкування з людьми може приносити радість, задоволення, а може — засмучення та незадоволення. Чи відчуваєте Ви задоволення від спілкування з людьми, що Вас оточують?
2. Взаємодія людей часто припускає необхідність взаємних поступок. Чи легко Ви йдете на поступки у стосунках з оточуючими?
3. Кожна людина відчуває різне ставлення до себе з боку інших. Чи вважаєте Ви, що люди ставляться до Вас доброзичливо, з симпатією?
4. Конфлікти між людьми часто виникають за взаємного нерозуміння. Чи можете Ви сказати, що оточуючі не розуміють Ваші почуття, настрої, наміри?
5. В буденному житті кожна людина потребує близьких емоційних стосунків з оточенням, відчуває потребу поділитися своїм теплом. Чи задоволені Ви близькістю та теплотою взаємовідношень, що складаються у Вас з людьми?
6. Спільна життєдіяльність людей нерідко припускає підпорядкування одних іншим, обмеження ініціативи та бажань. Чи вважаєте Ви, що можете проявляти достатню свободу поведінки, самостійність у спілкуванні з оточенням?

7. Спілкування поміж людьми не завжди складається легко. Чи маєте Ви відчуття, що Вам тяжко знайти тему для розмови з партнером, тяжко підтримати контакт з ним?

8. Кожна людина потребує співчуття, співпереживання, хоче, щоб інші люди поділили її радість та неприємність. Чи знаходите Ви відгук, емоційну підтримку в спілкуванні з оточенням?

9. Конфлікти між людьми часто-густо виникають за взаємного непорозуміння. Чи вдається Вам у подібних випадках позитивно оцінити почуття, настрої, наміри оточення?

10. Оскільки в житті існують моменти ускладнені непорозумінням, то чи задоволені Ви поведінкою, вчинками та пропозиціями ваших партнерів у подібних ситуаціях стосовно подолання конфліктів?

Бланк для відповідей

Групи, сфери спілкування										
Батьківська родина										
Власна сім'я										
Інші люди										

Загальний рівень розвитку взаємостосунків особи (К) визначається наступним чином: $K = (K1 + K2 + K3 + K4 + K5 + K6 + K7 + K8) / 8$, де K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8, K9, K10 - середні бали за відповіді на відповідні запитання. Питання 1 та 7 характеризує комунікативні взаємостосунки, 4 та 8 — когнітивні, 3 та 5 — емоційні, 2 та 6 — вольові взаємовідношення, 9 та 10 — акцентуацію сприйняття.

ДОДАТОК Г.7

Тест Дж.Пауелла “Повнота життя”.

Поставте “Х” навпроти кожної запропонованої категорії за принципом:

- негативна характеристика
- скоріше негативна, ніж позитивна
- нейтральна
- скоріше позитивна, ніж негативна
- позитивна характеристика

Зауважте для себе, чому ви обрали ту чи іншу оцінку щодо особистісних проявів. Не відповідайте так, як ви маєте, хочете, або могли б думати, але в будь-якому разі ставте лише те, що ви дійсно думаєте.

	Бали	1	2	3	4	5
Я						
1	Хороший/поганий					
2	Співчутливий/нечутливий					
3	Альтруїст/егоїстичний (щедрий/скупий)					
4	Відповідальний/не визнаю обов'язків					
5	Працьовитий/ледачий					
6	Ініціативний/нерішучий					
7	Щирий/фальшивий					
8	Цікавлюся суспільними проблемами/байдужий до них					
9	Цікавлюся іншими/цікавлюся лише собою					
10	Вірний/ненадійний					
11	Обдарований/бездарний					
12	Перевищую більшість інших/ніжче за більшість					
13	Розумний/не розумний					
14	З великими можливостями/малоздібний					
15	Зберігаю контроль над своїм життям/не контролюю					
16	Вродливий/страшний					
17	Привабливий/непривабливий					
18	Приємний в спілкуванні/ у мене відштовхуючі манери					
19	Вдячний/невдячний					
20	Душевно теплий/ холодний					
21	Глибокий/поверхневий					
22	Цікавий/нудний					
23	Активний пасивний					
24	Послідовний/непослідовний					
25	Незалежний/надміру залежний					
26	Поважний (маю значення для інших)/не важливий					
27	Потрібний/непотрібний					
28	Любимий багатьма/ любимий небагатьма					
29	Маю підтримку від багатьох/ підтримуюсь не багатьма					
30	Моє любові прагнуть багато/прагнуть не багато					
31	Мене високо цінують/ цінують не багато хто					
32	Цінують мене безкорисно, заради мене самого/ заради того, що я можу дати					
33	Моя присутність багато- що значить в групі (компанії)/ значить небагато					
34	Приношу іншим багато радощів/мало					
35	Легко кооперуюсь з іншими/не кооперуюсь					

Продовження таблиці

Люди						
36	У своїй суті хороші/погані					
37	Мирні/ворожі					
38	Заслужують на довіру/краще їм не довіряти					
39	Готові допомогти мені/ не думають про мене					
40	Здатні любити інших/ егоїстичні					
41	Щедрі/скупі					
42	Чесні/безчесні					
43	Турбуються про інших/турбуються про себе					
44	Співчутливі/байдужі					
45	Вірні/ненадійні					
46	Вдячні/невдячні					
47	Схожі на мене/ не схожі					
48	Відповідальні/безвідповідальні					
49	Душевно теплі/ холодні					
50	Привабливі/непривабливі					
51	Легко кооперуються з іншими/ не кооперуються					
52	Здатні до співпраці/ прагнуть до суперництва, конкуренції					
53	Урівноважені/ неурівноважені					
54	Страждають та бідують/ з ними все гаразд, ні в чому потреби в них нема					
55	Щирі/фальшиві					
	Життя					
56	захоплююче переживання/ боротьба					
57	Важливе/ не має реального значення					
58	Чудове/жахливе					
59	Ряд цікавих пригод/ безперестанне суперництво					
60	Безперервне набуття знань/ втрата ілюзій					
61	Дещо, що надає задоволення/ дещо, що викликає постійне незадоволення					
62	Поклик до кращого/ руйнація наших планів					
63	Осміслене/ безглузде					
64	Занадто коротке/ занадто довге					
65	Надихає/наганяє нудьгу					
66	Час зростання/ виживання					
67	Вічна зміна та оновлення/ нудне повторення одного й того самого					
68	Час віддавати/ Час брати					
69	Я б нізащо не погодився не брати участь в ньому/я шкодую, що увійшов в нього					
70	Гроші відносно не важливі/ гроші - це майже все					
71	З нетерпіння чекаю на завтра/ боюсь його					
72	Час цінний/ не цінний					
73	Старість - це час зрілості/ сумний час					
74	Страждання може обернутися часом зростанням/ це зло, яке необхідно уникати					
75	Смерть-це початок/трагедія					

Продовення таблиці						
	Природа					
76	Природа чудова/ не вражає					
77	Природний світ важливий/ не важливий					
78	Природа надихає/ вона нудна					
79	Я цікавлюсь географією і геологією/ ніякого інтересу					
80	Улюблені тварини дають багато насолоди/ вони неприємні					
81	Вигляд саду дає мені глибоке задоволення/ ніколи не помічаю його					
82	Моє хобі має зв'язок із природою/ мене туди не затягнеш					
83	Сонячна система надзвичайна/ не має до мене ніякого відношення					
84	Археологія викликає в мене велику цікавість/ нічого не варта для мене					
85	Деякі природні ландшафти існують ніби-то для мене/ не мають ніякого значення					
86	Екологія – це важлива справа/ не цікавить					
87	Світ тварин дуже цікавий/ не має до мене відношення					
88	Зірки – це щось надзвичайне та чарівне/ я рідко їх помічаю					
89	Прогулянки на природі чудові/ безглуздість та нудьга					
90	Пори року прекрасні/ приносять неспокій					
	Бог					
91	Він як батько чи мати/ тиран-працедавець					
92	Люблячий безумовно / люблячий на певних умовах					
93	Пробачає / гнівливий та безжальний					
94	Цікавить мною/ взагалі не цікавиться					
95	Близький/ далекий і відсторонений					
96	Дає впевненість/ лякає					
97	Утішає/ виводить з душевної рівноваги					
98	Він теплий/ холодний					
99	Все розуміє/ нетерпимий					
100	Його присутність зміцнює/ в ньому відчувається загроза					

Для загального обрахунок відбувається присвоєння показників за наданими відповідями від 0 до 4 балів. Обрахування здійснюється за допомогою програмного забезпечення Excel/

ДОДАТОК Г.8

Методика діагностики емоційного вигорання за В. Бойко

Інструкція. Дайте відповідь «так» чи «ні» на поставлені запитання.

1. Часто мені здається, що результати мого служіння не варті тих зусиль, які я на них витрачаю.
2. Я впевнений, що моє служіння допомагає людям.
3. Через тривалу втому чи напруження я приділяю своїм обов'язкам менше уваги, ніж потрібно.
4. Я вмію знаходити правильні рішення в конфліктних ситуаціях, що виникають при спілкуванні з іншими.
5. Я не відчуваю підтримки парафіян (співбратів).
6. Незважаючи на труднощі, моє служіння приносить мені багато радості.
7. Я втомився від проблем, з якими мені доводиться мати справу.
8. Я часто радію, що моє служіння приносить користь вірянам (співбратам).
9. Я відчуваю, що займаю не своє місце.
10. Я, зазвичай, цікавлюся життям вірян (співбратів).
11. У мене багато планів на майбутнє в моєму служінні, і я вірю в їхнє здійснення.
12. Я постійно відчуваю підтримку в роботі від своїх співбратів.
13. Вранці, зазвичай, я відчуваю втому та небажання починати служіння.
14. Парафіянам я приділяю багато уваги, але й одержую достатню віддачу від них.
15. Моє конкретне служіння приносить мені все менше задоволення.
16. Якби була така можливість, я б з радістю змінив місце роботи.
17. Бувають дні, коли мій емоційний стан погано позначається на результатах роботи.
18. Я легко можу створити атмосферу доброзичливості та співпраці в колективі.
19. Наше служіння низько оцінюється оточуючими, є непрестижним.
20. Мені часто хочеться усамітнюватися.
21. Моє служіння притуплює мої емоції, зацікавленість різними добрими справами, робить мене нервовим.
22. Мої вимоги до якості виконуваної мною роботи вищі, ніж результат, якого реально я досягаю.
23. Моя життєва ситуація здається мені дуже важкою, напруженою.
24. Зазвичай, я кваплю час: швидше б робочий день скінчився.
25. В часі реалізації мого служіння я відчуваю приємне пожвавлення.
26. Моє бажання навчити, допомагати парафіянам не знаходить у них підтримки.
27. Мені здається, що я занадто багато сил та часу віддаю на служіння.
28. Останнім часом я став більш «холодним» до тих, із ким працюю.
29. Останнім часом мене переслідують невдачі.
30. Якби в мене було інше місце роботи, я був би більш щасливий.
31. Я дуже часто працюю через силу.
32. Завдяки своїй роботі я вже зробив у житті багато вартісного.
33. Працюючи з вірянами, я наче ставлю «екран» між мною й ними, що захищає мене від негативних емоцій.
34. Після роботи я відчуваю себе, як «вичавлений лимон».
35. Мені здається, що колеги все частіше перекладають на мене свої проблеми та обов'язки.

Шкали	відповідності					Сума
Незадоволення собою	1	8	15	22	29	
«Загнаність у клітку»	2	9	16	23	30	
Редукція професійних обов'язків	3	10	17	24	31	
Редукція особистих досягнень	4	11	18	25	32	
Відсутність соціальної підтримки	5	12	19	26	33	
Емоційна спустошеність	6	13	20	27	34	
Особистісна відчуженість (деперсоналізація)	7	14	21	28	35	

- Ні – (–2);
- швидше ні – (–1);
- не знаю – (0);
- швидше так – (+1);
- так – (+2)

Знак (–) перед номером означає, що відповідь «так» (+) чи «ні» (–) треба замінити на протилежну. Далі підраховується алгебраїчна сума балів у рядках. Що вищий підсумковий бал у рядку, то вища виразність цього симптому «емоційного вигорання».

1. Незадоволення собою: 1, –8, 15, 22, 29.
2. Загнаність у клітку: –2, 9, 16, 23, 30.
3. Редукція професійних обов'язків: 3, –10, 17, 24, 31.
4. Редукція особистих досягнень: –4, –11, –18, –25, –32.
5. Відсутність соціальної підтримки: 5, –12, 19, 26, 33.
6. Емоційна спустошеність: –6, 13, 20, 27, 34.
7. Особистісна відчуженість (деперсоналізація): 7, –14, 21, 28, 35.

ДОДАТОК Г.9

Методика РОД («Рольові очікування і домагання у шлюбі»)

Інструкція: Представлено різні твердження про шлюб, сім'ю, відносини між чоловіком і дружиною. Намагайтеся висловлювати вашу особисту думку. Важливо те, що ви про це думаєте, а не те, що є прийнятним у вашому колі спілкування.

Варіанти відповідей:

А – цілком згодний; **Б** – загалом це правильно;

В – це не зовсім так; **Г** – це неправильно.

Текст опитувальника (варіант чоловіка).

№	Зміст питання	Варіанти відповідей			
		А	Б	В	Г
1	Настрій і самопочуття людини залежить від задоволення її сексуальних потреб.				
2	Щастя у шлюбі залежить від сексуальної гармонії подружжя.				
3	Сексуальні стосунки – головне у відносинах чоловіка і дружини.				
4	Головне у шлюбі, щоб у чоловіка і дружини було багато спільних інтересів.				
5	Дружина – це друг, що поділяє мої інтереси, думки, захоплення.				
6	Дружина – це насамперед друг, з яким можна поговорити про свої справи.				
7	Найголовніша турбота дружини – годувати і доглядати всіх у сім'ї.				
8	Жінка може впасти в мої очі, якщо вона погана господиня.				
9	Жінка може пишатися собою, якщо вона хороша господиня.				
10	Я хотів би, щоб моя дружина любила дітей.				
11	Жінка, яка вважає за обтяжливе бути матір'ю, є неповноцінною.				
12	Для мене головне в жінці, щоб вона була доброю матір'ю моїм дітям.				
13	Мені подобаються ділові і енергійні жінки.				
14	Я дуже ціную жінок, які серйозно захоплені своєю справою.				
15	Для мене дуже важливо, як оцінюють на роботі ділові і професійні якості моєї дружини.				
16	Дружина повинна насамперед створювати і підтримувати теплу, довірчу атмосферу в сім'ї.				
17	Для мене головне, щоб моя дружина добре розуміла мене і сприймала таким, який я є.				
18	Дружина – насамперед друг, який уважно і турботливо ставиться до моїх переживань, настрою, стану.				
19	Мені дуже подобається, коли моя дружина красиво і модно вдягнена.				
20	Я дуже ціную жінок, що вміють красиво вдягатися.				
21	Жінка має виглядати так, щоб на неї звертали увагу.				
22	Я завжди знаю, що потрібно купити для моєї сім'ї.				
23	Я люблю господарювати.				
24	Я можу робити ремонт квартири, лагодити побутову техніку.				
25	Діти люблять грати зі мною, охоче спілкуються.				
26	Я дуже люблю дітей і вмію з ними займатися.				
27	Я брав би активну участь у вихованні своєї дитини, навіть якби ми з дружиною вирішили розлучитися.				
28	Я прагну посісти гідне місце в житті.				
29	Я хочу стати фахівцем.				
30	Я пишаюся, коли мені доручають важку і відповідальну роботу.				
31	Близькі і друзі часто звертаються до мене за порадою, з проханням допомоги і підтримки.				
32	Оточуючі часто звертаються до мене зі своїми бідами.				
33	Я завжди щиро і зі співчуттям втішаю й опікую людей, які цього потребують.				
34	Мій настрій багато в чому залежить від того, як я виглядаю.				
35	Я намагаюся вдягати те, що мене личить.				

36	Я прискіпливо ставлюсь до крою костюма, фасону сорочок, кольору краватки.				

Текст опитувальника (варіант дружини).

№	Зміст питання	Варіанти відповідей			
		А	Б	В	Г
1	Настрій і самопочуття людини залежить від задоволення її сексуальних потреб.				
2	Щастя у шлюбі залежить від сексуальної гармонії подружжя.				
3	Сексуальні стосунки – головне у відносинах чоловіка і дружини.				
4	Головне у шлюбі, щоб у чоловіка і дружини було багато спільних інтересів.				
5	Чоловік – це друг, що поділяє мої інтереси, думки, захоплення.				
6	Чоловік – це насамперед друг, з яким можна поговорити про свої справи.				
7	Найголовніша турбота чоловіка – забезпечити матеріальний добробут і побутовий комфорт сім'ї.				
8	Чоловік має виконувати хатню роботу нарівні з дружиною.				
9	Чоловік повинен уміти обслуговувати себе, а не чекати, що дружина візьме на себе всі турботи про нього.				
10	Чоловік має ходити коло дітей не менше, ніж дружина.				
11	Я хотіла б, щоб мій чоловік любив дітей.				
12	Про чоловіка я роблю висновок, зважаючи на те, добрий чи поганий він батько.				
13	Мені подобаються ділові і енергійні чоловіки.				
14	Я дуже ціную чоловіків, які серйозно захоплені своєю справою.				
15	Для мене дуже важливо, як оцінюють на роботі ділові і професійні якості мого чоловіка.				
16	Чоловік повинен уміти створювати в сім'ї теплу, довірчу атмосферу.				
17	Для мене головне, щоб мій чоловік добре розумів мене і сприймав такою, яка я є.				
18	Чоловік – насамперед друг, який уважно і турботливо ставиться до моїх переживань, настрою, стану.				
19	Мені дуже подобається, коли мій чоловік красиво і модно вдягнений.				
20	Мені подобаються показні, високорослі чоловіки.				
21	Чоловік має виглядати так, щоб на нього було приємно подивитися.				
22	Найважливіша турбота жінки – щоб в сім'ї всі були доглянуті.				
23	Я завжди знаю, що потрібно купити для моєї сім'ї.				
24	Я збираю корисні поради господарці: як готувати смачні страви, консервувати овочі, фрукти.				
25	Головну роль у вихованні дитини завжди відіграє мати.				
26	Я не боюся труднощів, пов'язаних з народженням і вихованням дитини.				
27	Я люблю дітей і із задоволенням займаюся з ними.				
28	Я прагну посісти гідне місце в житті.				
29	Я хочу стати фахівцем.				
30	Я пишаюся, коли мені доручають важку і відповідальну роботу.				
31	Близькі і друзі часто звертаються до мене за порадою, з проханням допомоги і підтримки.				
32	Оточуючі часто звертаються до мене зі своїми бідами.				
33	Я завжди щиро і зі співчуттям втішаю й опікую людей, які цього потребують.				
34	Мій настрій багато в чому залежить від того, як я виглядаю.				
35	Я люблю красиво одягатись, носити прикраси, користуватися косметикою.				
36	Я надаю великого значення своєму зовнішньому вигляду.				

Бланки обробки даних дослідження

Методика РОД

№	Шкала сімейних цінностей ШСЦ	Номер питання	РО, бали		Номер питання	РД, бали		РО+РД, бали	
			Ч	Ж		Ч	Ж	Ч	Ж
1	Інтимно-сексуальна сфера	1, 2, 3							
2	Особистісна ідентифікація зі шлюбним партнером (спільність інтересів)	4, 5, 6							
3	Господарсько-побутова	7, 8, 9			22, 23, 24				
4	Батьківсько-виховна	10, 11, 12			25, 26, 27				
5	Соціальна активність	13, 14, 15			28, 29, 30				
6	Емоційно-терапевтична	16, 17, 18			31, 32, 33				
7	Значення зовнішньої привабливості	19, 20, 21			34, 35, 36				

Показники	Сімейні цінності/Узгодженість сімейних цінностей						
	Інтимно-сексуальна	Особистісна ідентифікація	Господарсько-побутова	Батьківсько-виховна	Соціальна активність	Емоційно-терапевтична	Значення зовнішньої привабливості
ШСЦ чоловік							
ШСЦ дружина							
УСЦ сім'я							

№	Сімейні цінності / Рольова адекватність подружжя	Рольові установки		РА чоловік	Рольові установки		РА дружина
		Д дружина	О чоловік	Ддр - Оч	Д чоловік	О дружина	Дч - Одр
1	Господарсько-побутова						
2	Батьківсько-виховна						
3	Соціальна активність						
4	Емоційно-терапевтична						
5	Значення зовнішньої привабливості						

ДОДАТОК Г.10
Методика діагностики подружніх стосунків МСК
(«міжособистісний сімейний конфлікт»).

Інструкція: Прочитайте внимательно следующие утверждения и оцените их справедливость по следующей шкале:

А – совершенно не согласен;

Б – не согласен;

В – трудно сказать;

Г – согласен;

Д – абсолютно согласен.

В бланке ответа отметьте выбранный вами вариант ответа на каждый вопрос. Старайтесь избегать ответа «трудно сказать».

Текст методики (варіант чоловіка).

№	Содержание вопроса	Варианты ответов				
		А	Б	В	Г	Д
1	Ваша жена считает, что в семье необходим хотя бы один ребенок.					
2	Вы считаете, что ваша жена должна уделять много времени и внимания воспитанию детей.					
3	Вы способны поступиться своими интересами ради жены.					
4	Вы по собственной инициативе принимаете участие в ведении домашнего хозяйства.					
5	Ваша жена хороший сексуальный партнер.					
6	Вы считаете, что ваша жена должна стремиться дома выглядеть так же опрятно и привлекательно, как и при посторонних.					
7	Вы считаете, что ваша жена должна в основном решать вопросы планирования и распределения бюджета семьи.					
8	Вы часто обсуждаете с женой производственные дела, планы на будущее, прочитанные книги, просмотренные фильмы и т.д.					
9	Ваша жена поддерживает вас в стремлении к духовному росту.					
10	Ваша жена приобретает не то, что ему хочется иметь, а то, что необходимо для семьи.					
11	Ваша жена должна весь заработок вкладывать в семейный бюджет.					
12	Вы никогда не указываете жене при посторонних на ее недостатки.					
13	При возникновении конфликтов ваша жена старается вежливо и спокойно объяснить вам, в чем, по ее мнению, вы не правы.					
14	Ваша жена с удовольствием проводит с вами выходные и праздники.					
15	Вы считаете, что супруг должен стремиться провести отпуск с семьей.					
16	Вы считаете, что супруг должен чутко реагировать на изменения состояния вашего здоровья и настроения.					
17	Вы стараетесь дать жене хороший совет.					
18	Семья для вашей жены – источник безопасности и покоя.					
19	Ваша жена разделяет ваши интересы и склонности.					
20	Ваша жена поможет вам приготовить ужин, только если сама голодна.					
21	Ваша супруга вежливо и культурно разговаривает с вами только при посторонних.					
22	Ваша жена проводит отпуск вместе с вами, так как не может иначе.					
23	Ваша супруга удовлетворена своим браком.					
24	В вашей семье никогда не бывает ссор, скандалов.					
25	Ваша жена уделяет много времени и внимания воспитанию детей.					
26	Вы считаете, что ваша жена должна иметь представление об интересах, увлечениях и друзьях вашего ребенка.					
27	Вы считаете, что супруг ради сохранения хороших отношений в семье должен идти на уступки.					
28	Вы выполняете в случае необходимости любые обязанности, не разделяя их на мужские и женские.					

29	Ваша супруга стремится и дома выглядеть так же опрятно и привлекательно, как и при посторонних.					
30.	Ваша жена решает в основном вопросы распределения бюджета семьи.					
31	Вы считаете, что жена должна в основном решать вопросы распределения домашних нагрузок.					
32	Вы стремитесь найти в общении с супругом совет, поддержку, эмоциональную разрядку.					
33	Вы стремитесь к постоянному духовному росту и самосовершенствованию.					
34	Ваша жена весь заработок вкладывает в семейный бюджет.					
35	Вы считаете, что ваша жена должна стремиться максимально обеспечивать материальное благополучие семьи.					
36	Вы считаете, что супруг не должен употреблять в разговоре с вами бранных и обидных для вас выражений.					
37	Для разрешения конфликтов ваша жена идет на компромисс.					
38	Ваша жена стремится совместно с вами провести отпуск.					
39	Ваша супруга чутко реагирует на изменение вашего настроения, здоровья.					
40	Вы считаете, что ваша жена должна знать о ваших вкусах, интересах, увлечениях.					
41	Вы сочувствуете жене, когда у нее тяжело на душе.					
42	У вас улучшается настроение, когда вы идете домой.					
43	Ваша жена придерживается тех же взглядов на воспитание, что и вы.					
44	Ваша жена вежлива с вами, когда нужно от вас что-нибудь получить.					
45	Ваша жена помогает по дому, потому что не хочет вызвать осуждение близких родственников.					
46	Ваша жена принимает активное участие в ведении домашнего хозяйства, так как считает это своим долгом.					
47	Ваша жена ничего не хотела бы изменить в семейной жизни.					
48	В вашей семье иногда бывают ссоры, скандалы.					
49	Ваша жена имеет представление об интересах и увлечениях, друзьях своего ребенка.					
50	Ваша жена ради сохранения хороших отношений идет на уступки.					
51	Вы считаете, что супруг должен считаться с вашими интересами, привычками.					
52	Вы пожертвуете своим любимым занятием ради выполнения семейных дел.					
53	Вы имеете привлекательную внешность.					
54	Ваша супруга в основном решает вопросы распределения домашних дел.					
55	Вы считаете, что ваша жена должна быть для вас авторитетом во всех сферах семейной жизни.					
56	Вы считаете, что ваша жена должна с удовольствием общаться с друзьями, ходить в гости, принимать гостей.					
57	Вы цените в супруге стремление к духовному росту и самосовершенствованию.					
58	Ваша жена старается максимально обеспечить материальное благополучие семьи.					
59	Ваша жена не употребляет в разговоре с вами бранных и обидных для вас выражений.					
60	Вы считаете, что жена должна уметь внимательно, не перебивая, слушать.					
61	Ваша жена старается избежать конфликта любыми средствами: перевести разговор на другую тему, не отвечать на грубости, выйти в другую комнату.					
62	Вы стараетесь все свободное время проводить в кругу семьи.					
63	Ваша жена знает о ваших интересах, вкусах, увлечениях.					
64	Вы считаете, что супруга должна знать, что для вас самое главное в жизни, к чему вы стремитесь.					
65	Вы считаете, что супруга должна поддерживать вас в трудную минуту.					
66	Общение с женой приносит вам радость и удовлетворение.					
67	Вы придерживаетесь тех же взглядов на воспитание, что и жена.					
68	Ваша жена проведет отпуск вместе с семьей только при случайном стечении обстоятельств.					
69	Ваша жена проводит отпуск вместе с вами, чтобы не прослыть плохой женой.					
70	Ваша жена вежливо и культурно разговаривает с вами, так как просто не может вести себя иначе.					
71	Ваша жена не хотела бы иметь другого брачного партнера.					
72	В вашей семье часто бывают ссоры, скандалы.					
73	Вы считаете, что семье необходим хотя бы один ребенок.					
74	Ваша жена считается с вашими интересами, вкусами, привычками.					

75	Вы считаете, что супруга должна поступаться интересами ради семьи.					
76	Вы считаете, что супруга должна активно участвовать в домашних делах.					
77	Вы хороший сексуальный партнер.					
78	Ваша супруга является для вас авторитетом во всех отношениях.					
79	Ваша жена любит общаться с друзьями, приглашать гостей, ходить в гости.					
80	Вы считаете, что супруги должны обсуждать планы на будущее, свои дела, книги, кинофильмы и т.д.					
81	Вы поддерживаете в жене стремление к духовному росту.					
82	Вы приобретаете не то, что вам хочется, а то, что нужно семье.					
83	Ваша жена всегда может внимательно, не перебивая, выслушать вас.					
84	Вы считаете, что супруги не должны при посторонних указывать друг другу на недостатки.					
85	Чтобы настоять на своем, ваша жена может долго не разговаривать.					
86	Вы с удовольствием проводите с семьей выходные и праздники.					
87	Ваша супруга знает, что для вас самое главное в жизни, к чему вы стремитесь.					
88	Ваша жена старается вас поддержать в трудную минуту.					
89	Супруг должен всегда дать хороший совет.					
90	Семья для вас – источник безопасности и покоя.					
91	Вы разделяете интересы и склонности жены.					
92	Вы поможете жене приготовить еду, только если сильно голодны.					
93	Вы вежливо и культурно разговариваете с женой только при посторонних.					
94	Вы проводите отпуск с семьей, так как не представляете себе другого отдыха.					
95	Вы удовлетворены своей семейной жизнью.					
96	При возникновении конфликта вы стараетесь вежливо и спокойно объяснить жене ее неправоту.					
97	Вы уделяете много времени и внимания воспитанию детей.					
98	Ваша жена способна поступиться своими интересами ради вас.					
99	Ваша супруга активно участвует в ведении домашнего хозяйства.					
100	Вы считаете, что супруги должны выполнять любые домашние обязанности.					
101	Вы стараетесь дома выглядеть не хуже, чем при посторонних.					
102	Вы в основном решаете вопросы планирования бюджета семьи.					
103	Ваша жена часто обсуждает с вами планы на будущее, производственные дела, прочитанные книги, кинофильмы и т.д.					
104	Супруги должны находить в общении друг с другом совет, поддержку.					
105	Вы считаете, что супруга должна постоянно стремиться к духовному росту.					
106	Вы весь свой заработок вкладываете в семейный бюджет.					
107	Ваша жена не указывает вам при посторонних на ваши недостатки.					
108	Ваша жена доказывает свою правоту вплоть до применения силы.					
109	Вы стремитесь провести отпуск совместно с женой.					
110	Вы чутко реагируете на изменение настроения, здоровья у жены.					
111	Ваша жена всегда даст вам хороший совет.					
112	Вы считаете, что супруги должны сочувствовать, сопереживать друг другу.					
113	Ваше возвращение в работы должно приносить радость жене.					
114	Вы считаете, что супруги должны разделять интересы и склонности.					
115	Вы проведете отпуск с семьей только при случайных обстоятельствах.					
116	Вы помогаете по дому, так как боитесь осуждения близких.					
117	Вы считаете, что супруги должны вежливо и спокойно объяснить друг другу, в чем они не правы.					
118	Вы не можете не принимать участия в ведении домашнего хозяйства.					
119	Вы не хотели бы ничего изменить своей жизни.					
120	Для разрешения конфликта вы идете на компромисс.					
121	Вы знаете о вкусах, увлечениях, друзьях своего ребенка.					
122	Ради сохранения хороших отношений вы идете на уступки.					
123	Ваша жена при необходимости выполняет и мужские, и женские дела.					
124	Вы считаете, что супруги могут жертвовать своими личными делами ради семьи.					
125	Вы считаете, что жена должна иметь привлекательную внешность.					
126	Вы решаете в основном вопросы распределения домашних нагрузок.					
127	Ваша жена стремиться найти в общении с вами поддержку, совет.					
128	Ваша жена стремиться к постоянному духовному росту.					

129	Вы считаете, что супруги должны ценить друг в друге стремление к постоянному духовному росту, самосовершенствованию.					
130	Вы стараетесь максимально обеспечить материальное благополучие семьи.					
131	Вы не употребляете бранных и обидных для жены выражений.					
132	Вы считаете, что супруги для разрешения конфликта должны идти на компромисс.					
133	Вы считаете, что супруги свободное время должны проводить в семье.					
134	Вы знаете об интересах, вкусах, увлечениях своей жены.					
135	Ваша жена сочувствует, сопереживает вам, когда вам тяжело.					
136	У вашей жены улучшается настроение, когда она идет домой.					
137	Вы считаете, что супруги должны избегать конфликтов любыми средствами: перевести разговор на другую тему, не отвечать на грубости, выйти.					
138	Вы считаете, что супруги должны получать от общения радость.					
139	Вы считаете, что у супругов должны быть общие взгляды на воспитание.					
140	Вы вежливы с женой, когда вы хотите что-либо получить.					
141	Вы проводите отпуск с семьей, чтобы не прослыть плохим мужем.					
142	Вы всегда вежливо и культурно разговариваете с женой.					
143	Вы считаете, что семья не может существовать без ссор и скандалов.					
144	Вы стараетесь избежать конфликта любыми средствами.					
145	Вы считаете, что хорошая жена непременно хочет иметь детей.					
146	Вы считаетесь с вкусами, интересами, привычками вашей жены.					
147	Ваша жена жертвует своим любимым занятием ради семейных дел.					
148	Ваша жена имеет привлекательную внешность.					
149	Вы считаете, что супруги должны быть хорошими сексуальными партнерами.					
150	Вы доказываете свою правоту любыми средствами, вплоть до применения грубой силы.					
151	Вы являетесь для жены авторитетом во всех семейных вопросах.					
152	Вы с удовольствием общаетесь с друзьями, принимаете гостей.					
153	Ваша жена ценит в вас стремление к духовному росту.					
154	Вы считаете, что в семье могут иногда бывать ссоры, скандалы.					
155	Вы считаете, что в первую очередь надо приобретать то, что надо для семьи.					
156	Вы всегда можете внимательно, не перебивая, выслушать жену.					
157	Для того, чтобы настоять на своем, можно долго не разговаривать с женой.					
158	Ваша жена все свободное время старается проводить в кругу семьи.					
159	Вы знаете, что для вашей жены самое главное в жизни, к чему он стремится.					
160	Вы стараетесь поддержать жену в трудную минуту, одобрить его.					
161	Вы считаете, что супруги должны выходные и праздники проводить с семьей.					
162	Чтобы настоять на своем, вы способны долго не разговаривать с женой.					
163	Вашей жене общение с вами приносит радость, удовлетворение.					
164	Семья должна быть для жены источником безопасности и покоя.					
165	Вы считаете, что свою правоту доказывать любыми средствами, вплоть до применения грубой силы.					
166	Вы считаете, что в семье никогда не должно быть ссор, скандалов.					
167	Вы считаете, что супруги должны поддерживать друг в друге стремление к духовному росту и самосовершенствованию.					
168	Вы не мыслите себе семейной жизни с другим брачным партнером.					

Методика дослідження комунікативних здібностей

Варіант чоловіка

№	Вопросы	Да	Нет
1	Много ли у вас друзей, с которыми вы постоянно общаетесь?		
2	Долго ли вас беспокоит чувство обиды, причиненной вам кем-то из ваших друзей?		
3	Есть ли у вас стремление к установлению новых знакомств с различными людьми?		
4	Верно ли, что вам приятнее и проще проводить время с книгами или за каким-нибудь делом (занятием), чем с людьми?		
5	Легко ли вы устанавливаете контакты с людьми, которые значительно старше вас по возрасту?		
6	Трудно ли вам включаться в новые для вас компании?		
7	Легко ли вам удастся установить контакты с незнакомыми людьми?		
8	Трудно ли вам осваиваться в новом коллективе?		

9	Стремитесь ли вы при удобном случае познакомиться и побеседовать с новым человеком?		
10	Раздражают ли вас окружающие люди и хочется ли вам побыть одному?		
11	Нравится ли вам постоянно находиться среди людей?		
12	Испытываете ли вы чувство затруднения, неудобства или стеснения, чтобы познакомиться с новым человеком?		
13	Любите ли вы участвовать в коллективных мероприятиях, развлечениях?		
14	Правда ли, что вы чувствуете себя неуверенно среди малознакомых людей?		
15	Полагаете ли вы, что вам не составит большого труда внести оживление в малознакомую для вас компанию?		
16	Стремитесь ли ограничить круг своих знакомых небольшим количеством людей?		
17	Чувствуете ли вы себя непринужденно, попав в незнакомую компанию?		
18	Правда ли, что вы чувствуете себя достаточно уверенным и спокойным, когда приходится говорить что-то большой группе людей?		
19	Верно ли, что у вас много друзей?		
20	Правда ли, что вы не очень уверенно чувствуете себя в окружении большой группы своих знакомых?		

Методика дослідження комунікативних здібностей.

Варіант дружини

№	Вопросы	Да	Нет
1	Много ли у вас друзей, с которыми вы постоянно общаетесь?		
2	Долго ли вас беспокоит чувство обиды, причиненной вам кем-то из ваших друзей?		
3	Есть ли у вас стремление к установлению новых знакомств с различными людьми?		
4	Верно ли, что вам приятнее и проще проводить время с книгами или за каким-нибудь делом (занятием), чем с людьми?		
5	Легко ли вы устанавливаете контакты с людьми, которые значительно старше вас по возрасту?		
6	Трудно ли вам включаться в новые для вас компании?		
7	Легко ли вам удастся установить контакты с незнакомыми людьми?		
8	Трудно ли вам осваиваться в новом коллективе?		
9	Стремитесь ли вы при удобном случае познакомиться и побеседовать с новым человеком?		
10	Раздражают ли вас окружающие люди и хочется ли вам побыть одному?		
11	Нравится ли вам постоянно находиться среди людей?		
12	Испытываете ли вы чувство затруднения, неудобства или стеснения, чтобы познакомиться с новым человеком?		
13	Любите ли вы участвовать в коллективных мероприятиях, развлечениях?		
14	Правда ли, что вы чувствуете себя неуверенно среди малознакомых людей?		
15	Полагаете ли вы, что вам не составит большого труда внести оживление в малознакомую для вас компанию?		
16	Стремитесь ли ограничить круг своих знакомых небольшим количеством людей?		
17	Чувствуете ли вы себя непринужденно, попав в незнакомую компанию?		
18	Правда ли, что вы чувствуете себя достаточно уверенным и спокойным, когда приходится говорить что-то большой группе людей?		
19	Верно ли, что у вас много друзей?		
20	Правда ли, что вы не очень уверенно чувствуете себя в окружении большой группы своих знакомых?		

Методика діагностики подружніх стосунків (чоловік)										
	Обробка даних	Оцінка дружини (О)			Самооцінка чоловіка (С)			Очікування відносно дружини (О1)		
	Зміст оцінки	№	Бали	О	№	Бали	С	№	Бали	О1

ДОДАТОК Г.11

Бланкова методика спостереження за дітьми

Мета методики: допомогти фахівцям, що працюють із дітьми, постраждалими від військового конфлікту, ідентифікувати в дітей симптоми психологічних розладів. Це дає можливість допомогти дитині якомога раніше. Сама людина (вихователь, учитель, соціальний працівник), що працює з дитиною, на основі спостереження не може самостійно визначити наявність посттравматичного стресового розладу. На основі спостережень спеціаліста це може зробити психолог, який пройшов спеціальну підготовку.

Бланкову методику спостереження (наводиться нижче) доцільно розмістити в зошиті, який має бути заведений на кожну постраждалу дитину.

Якщо ви помітили якийсь симптом – ставте крапочку у відповідній клітинці, а потім підраховуєте суму проявів за кожним симптомом.

Бланк спостереження

ПІБ дитини _____

Школа (гімназія, НВК) № _____ Клас _____

Вік дитини _____ Період спостереження _____

№ п/п	Симптоми	Понеділок	Вівторок	Середа	Четвер	П'ятниця	Субота	Всього
1	Надмірна настороженість, тривожність							
2	Виразний страх за рідних і близьких (дитина дуже часто, навіть під час уроку просить дозволити зателефонувати батькам)							
3	Виразний страх при появі якогось стимулу, що нагадує про пережиту травму							
4	Занурення в себе, відгородження від однокласників, друзів, розрив раніше важливих контактів: дитина на перерві сидить одна і ні з ким не спілкується							
5	Зацікавлення смертю, нав'язливі запитання, розповіді про смерть і померлих							
6	Крики та істерики							
7	Спалахи гніву, агресія спрямована на однокласників та дорослих							
8	Ігри, малюнки, постійні розповіді що відтворюють травматичні події							
9	Тривога за майбутнє							
10	Тенденція до регресивної поведінки							
11	Проблеми із концентрацією уваги та непосидючість							
12	Скарги на самопочуття, які не підтверджуються аналізами та лікарським обстеженням							
13	Емоційне заціпеніння, відсутність реакцій на страждання інших людей.							
14	Розпорошеність уваги та нездатність концентруватися на роботі							
Всього за день:								

ДОДАТОК Г.12

Методика М.А.Панфілової «Кактус»[96]

Дана методика дозволяє виявити стан емоційної сфери дитини, наявність агресії, її спрямованості та інтенсивності. Дітям видається лист паперу, формату А-4, олівці, і надається наступна інструкція: «На аркуші паперу намалюй кактус, такий, який ти його собі уявляєш!». Питання з боку дитини й пояснення, з боку дорослого не допускаються. Дитині надається стільки часу, скільки їй необхідно.

Агресивність діагностується, коли в малюнку присутні голки, які розташовані часто, сильно стирчать, мають велику довжину, але не можна говорити про агресивність дитини за наявністю одних лише голок, так як це малюнок кактусу, і, можливо дитина бачила кактус саме колючий і намагалася відобразити його на малюнку. Тому по завершенні, з дитиною проводиться бесіда, в якій з'ясовується наявність, або не наявність агресії. Приклади запитань в інтерв'юванні:

- Кактус домашній, чи дикий?
- Його можна доторкнутися?
- Кактусу подобається, коли за ним доглядають?
- У кактуса є сусіди?
- Які це рослини?
- Коли кактус виросте, що в ньому зміниться?

Крім того сам процес малювання дозволяє відзначити емоційний стан дитини, її темпераментну домінантність, прояви впевненості-невпевненості в собі, схильність до усамітнення.

ДОДАТОК Г.13

Методика Р. Бенса, С. Кауфмана «Кінетичний малюнок сім'ї» [97]

Метою даної методики – є виявлення особливості сприйняття дитиною сімейної ситуації, свого місця в сім'ї, а також її ставлення до членів власної родини.

Тест КМС складається з 2 частин: малювання своєї сім'ї і бесіди після малювання. Для виконання тесту дитині надається лист паперу, стандартного розміру, простий олівець, і ластик. Перед початком малювання надається інструкція.

Інструкція: «Будь ласка, намалюй свою сім'ю так, щоб кожен займався якоюсь справою». На усі уточнюючі питання потрібно відповідати без будь – яких вказівок. Під час малювання потрібно записувати всі спонтанні висказування дитини, відмічати її міміку, рухи, а також фіксувати послідовність малювання. Після того, як малюнок закінчений, з дитиною проводиться бесіда за наступною схемою: Хто намальований на малюнку, що робить кожен член сім'ї? Де працюють і навчаються члени сім'ї? Як в сім'ї розподіляються домашні обов'язки? Які взаємовідносини з іншими членами сім'ї?

В системі кількісної оцінки КМС враховуються формальні і змістовні аспекти малюнка.

До формальних належить якість лінії, положення об'єктів на папері, стирання малюнка, затушовування окремих частин.

До змістовних – діяльність людей на малюнку, їх взаємодія та розташування, також відношення людей і речей на малюнку.

Для тесту КСМ розроблена система кількісної оцінки. Було виділено п'ять симптомокомплексів, кожен з них має високий, середній та низький рівень.

Система симптомокомплексів за КСМ

№	Симптомокомплекс	Високий, бали	Середній, бали	Низький, бали
1	сприятлива сімейна ситуація	10-13	6-9	0-5
2	тривожність	11-16	6-10	0-5
3	конфліктність в сім'ї	13-18	7-12	0-6
4	почуття неповноцінності	10-13	6-9	0-5
5	ворожість в сімейній ситуації	8-11	5-8	0-4

ДОДАТОК Г.14

Дитячий аперцептивний тест (САТ) (Л. Беллак) [99]

Дитячий аперцептивний тест (Children's Apperception Test – САТ) розроблений Леопольдом і Сонею Беллак і належить до класу інтерпретативних методик, де проектується значимий зміст потреб, конфліктів, установок особистості. За допомогою даної методики можна виявити:

- провідні потреби і мотиви
- особливості сприйняття і ставлення дитини до батьків (у тому числі до батьків як до подружньої пари)
- особливості взаємин дитини з сиблінгами
- зміст особистісних конфліктів як наслідок фрустрації провідних потреб дитини
- особливості захисних механізмів як способів вирішення внутрішніх конфліктів
- агресивні фантазії, страхи, фобії, тривоги, пов'язані із ситуаціями фрустрації
- динамічні та структурні особливості поведінки дитини серед однолітків.

САТ створений, щоб полегшити розуміння дитячого ставлення до найбільш значущих фігур і стимулів. У тесті представлено певну кількість основних ситуацій, які можуть відображати прояви поточних проблем дитини. Картинки були розроблені для отримання відповідей на основні проблеми – зокрема, проблеми конкуренції братів і сестер, ставлення до батьків і те, якими вони сприймаються, фантазії дитини про агресію, про прийняття дорослого світу, про його страх залишитися одному, поведінку, що стосується туалету і батьківські реакції на це.

Тест призначений для обстеження дітей у віці від 3 до 10 років.

Час проведення тесту – 30-40 хв.

Проведення тестування: Дослідження проводиться індивідуально, позиціонуючи не як тест, а як гру. Після встановлення контакту з дитиною, їй

демонструють картинки. Можна сказати: «Ми збираємося пограти в гру. Ти будеш розповідати історії по картинках, які я тобі дам. Розкажи, що відбувається, що тварини роблять зараз.» У відповідний момент дитини можна запитати про те, що було в оповіданні до показаного моменту і що трапиться після. Інколи доводиться підбадьорити дитину, щось підказувати їй; переривати її не забороняється. Звичайно ж, підказки не повинні носити сугестивний характер. Усі відповіді записуються буквально і пізніше аналізуються. Слід записувати також всі коментарі і дії дитини, що мають відношення до розповіді.

Після того, як складено всі розповіді, можна повернутися до кожного з неї для уточнення окремих моментів, наприклад: чому який-небудь персонаж названий саме так, а не інакше, зазначено саме це місце дії персонажів, саме цей вік, і т.п. , і навіть чому саме так закінчено розповідь.

При аналізі апперцептивної поведінки зазвичай розглядаються, що дитина бачить і як мислить, на відміну від оцінки висловлень

Аналіз оповідань будується таким чином:

1) знаходження «героя», з яким обстежуваний ідентифікує себе. Розроблено ряд критеріїв, що полегшують пошук «героя» (наприклад, докладний опис думок і почуттів будь-якого з персонажів, збіг з ним за статтю та віком, соціальним статусом, вживання прямої мови тощо);

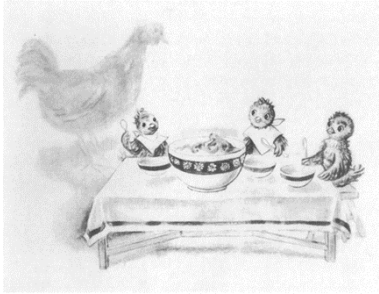
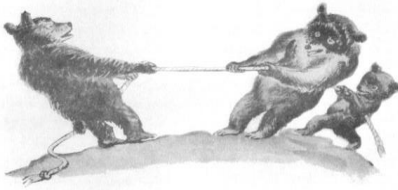
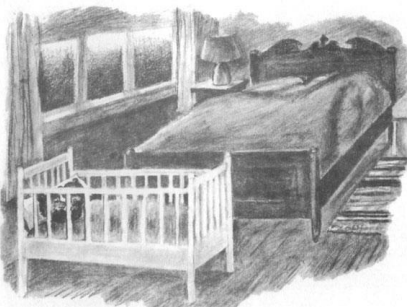
2) визначення найважливіших характеристик «героя» – його почуттів, бажань прагнень, або, за термінологією Г. Мюррея, «потреб». Також виявляються «тиск» середовища, тобто сили, що впливають на «героя» ззовні. Як «потреби», так і «тиск» середовища оцінюються за п'ятибальною шкалою в залежності від інтенсивності, тривалості, частоти і значення їх в сюжеті оповідання. Сума оцінок за кожною змінною порівнюється зі стандартною для конкретної групи обстежуваних;

3) порівняльна оцінка сил, що виходять від «героя», і сил, що виходять з середовища. Поєднання цих змінних утворює «тему» або динамічну структуру взаємодії особистості та середовища. Зміст таких «тем» становить:

- а) те, що обстежуваний реально робить;
- б) те, до чого він прагне;
- в) те, що їм не усвідомлюється, проявляючись у фантазіях;
- г) те, що він відчуває в даний момент;
- д) те, яким йому уявляється майбутнє.

У результаті дослідник отримує відомості про основні прагнення, потреби обстежуваного, впливи, що має він у конфліктах, які виникають у взаємодії з іншими людьми, і способи їх розв'язання, іншу інформацію.

Стимульні малюнки за методикою САТ

<i>Мал.1. Курчата за столом</i> 	<i>Мал.2. Ведмеді тягнуть канат</i> 	<i>Мал.3. Лев та трубка</i>
<i>Мал.4 Кенгуру з кенгурятами</i> 	<i>Мал.5. Два ведмежатка у ліжку</i> 	<i>Мал. 6. Ведмеді у затемненій печері</i>
<i>Мал. 7. Розлючений тигр та мавпи</i> 	<i>Мал.8. Доросла мавпа розмовляє з малою</i> 	<i>Мал.9. Зайченятко в темній кімнаті</i>
	<i>Мал.10. Цуценя на лапах дорослої собаки</i> 	

ДОДАТОК Г.15

Опитувальник на виявлення агресії (Басса-Дарки)

Методика складається із 75 тверджень, на які необхідно дати відповідь "Так" чи "Ні" і може застосовуватися вже молодшому шкільному віці і дозволяє виявити наступні види агресії:

- *Фізична агресія* - використання фізичної сили проти іншої особи.
- *Непряма агресія* - агресія, що обхідним шляхом спрямована на іншу особу (злісні плітки, жарти) та агресія ні на кого не спрямована (зриви люті, лемент, тупання ногами, биття кулаками по столу).
- *Роздратування* - готовність до прояву негативних почуттів при найменшому роздратуванні (запальність, брутальність).
- *Негативізм* - опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти сталих звичаїв і законів.
- *Образа* - заздрість і ненависть до оточення за дійсні і вигадані дії.
- *Підозрілість* - виявляється в діапазоні від недовіри й обережності щодо людей до переконання в тому, що інші люди мають намір нанести шкоду.
- *Вербальна агресія* - вираження негативних почуттів як через форму (лемент, вереск), так і через зміст словесних відповідей (проклинання, погрози).
- *Почуття провини* - виражає можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, яка вчиняє зло.

Інструкція

Опитувальник складається із 75 тверджень, на які ви маєте дати відповідь "Так" чи "Ні".

1. Часом я не можу впоратися з бажанням заподіяти шкоду іншому.
2. Іноді брешу про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюся, але швидко заспокоююся.
4. Якщо мене не попросять по доброму, я не виконаю прохання.
5. Я не завжди одержую те, що належить.
6. Я не знаю, що люди говорять про мене за моєю спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінки друзів, я даю їм це відчути.
8. Коли мені траплялося обдурити кого-небудь, я відчував болісні каяття совісті.
9. Мені здається, що я не здатний ударити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб кидатися предметами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожено з людьми, що ставляться до мене трохи більш дружньо, ніж я очікував.
15. Я часто буваю не згодний з людьми.
16. Іноді до мене приходять думки, від яких мені соромно.
17. Якщо хто-небудь першим ударить мене, я не відповім йому.
18. Коли я дратуюся, я грюкаю дверима.
19. Я набагато більш дратівливий, ніж здається.
20. Якщо хтось уявляє себе начальником, я завжди дію йому всупереч.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Я думаю, що багато людей не люблять мене.
23. Я не можу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Люди, які ухиляються від роботи, мають відчувати почуття провини.
25. Той, хто ображає мене і мою родину, напрошується на бійку.
26. Я не здатний на грубі жарти.
27. Мене охоплює лють, коли наді мною посміхаються.

28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися.
29. Майже щотижня я бачу кого-небудь, хто мені не подобається.
30. Досить багато людей заздять мені.
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.
32. Мене гнітить те, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, що постійно дратують вас, заслуговують на те, щоб їх "клацнули" по носі.
34. Я ніколи не буваю похмурий від злості.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я заслуговую, я не засмучуюся.
36. Якщо хтось виводить мене із себе, я не звертаю уваги.
37. Хоча я і не показую цього, мене іноді гризе заздрість.
38. Іноді мені здається, що з мене глузують.
39. Навіть якщо я злюся, я не вдаюся до "сильного" висловлювання.
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи були прощені.
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хто-небудь ударить мене.
42. Коли виходить не по моєму, я іноді ображаюся.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: "Ніколи не довіряти "чужинцям".
46. Якщо хто-небудь дратує мене, я готовий сказати, що я про нього думаю.
47. Я роблю багато такого, про що згодом шкодую.
48. Якщо я розлючуся, я можу вдарити кого-небудь.
49. З дитинства я ніколи не виявляв вибухів гніву.
50. Я часто почуваюся як порохова бочка, що готова вибухнути.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко працювати.
52. Я завжди думаю про те, які таємні причини змушують людей робити що-небудь приємне для мене.
53. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Я б'юся не рідше і не частіше ніж інші.
56. Я можу згадати випадки, коли я був настільки злим, що брав річ, яка потрапила мені під руку, і ламав її.
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим почати бійку.
58. Іноді я відчуваю, що життя поводить мене зі мною несправедливо.
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але тепер я в це не вірю.
60. Я лаюся тільки від злості.
61. Коли я вчиняю неправильно, мене мучить совість.
62. Якщо для захисту своїх прав мені потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її.
63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що с гукаю кулаком по столу.
64. Я буваю грубуватий щодо людей, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які б хотіли мені нашкодити.
66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона на це заслуговує.
67. Я часто думаю, що жив неправильно.
68. Я знаю людей, що здатні довести мене до бійки.
69. Я не засмучуюся через дріб'язки.
70. Мені рідко приходить на думку, що люди намагаються розлютити чи образити мене.
71. Я часто тільки загрожую людям, хоча і не збираюся виконувати погрози.
72. Останнім часом я став занудою.
73. У суперечці я часто підвищую голос.
74. Я намагаюся зазвичай ховати своє погане ставлення до людей.
75. Я краще погоджуся з чим-небудь, ніж стану сперечатися.

Обробка та інтерпретація.

Індекси різних форм агресивних і ворожих реакцій визначаються підсумовуванням отриманих відповідей.

Ключ

Фізична агресія:

відповідь "Так": 1, 25, 41, 48, 55, 62, 68;

відповідь "Ні": 9, 17.

Непряма агресія:

відповідь "Так": 2, 10, 18, 34, 56, 63;

відповідь "Ні": 26, 49.

Роздратування:

відповідь "Так": 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72;

відповідь "Ні": 11, 35, 69.

Негативізм:

відповідь "Так": 4, 12, 20, 28;

відповідь "Ні": 36.

Образа:

відповідь "Так": 5, 13, 21, 29, 37, 44, 51, 58.

відповідь "Ні" - .

Підозрілість:

відповідь "Так": 6, 14, 22, 38, 45, 52, 59;

відповідь "Ні": 65, 70.

Вербальна агресія:

відповідь "Так": 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73;

відповідь "Ні": 39, 66, 74, 75.

Почуття провини:

відповідь "Так": 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

відповідь "Ні": -.

Індекс ворожості містить у собі 5 і 6 шкалу, а індекс агресивності (як прямої, так і мотиваційної) містить у собі такі шкали 1, 3, 7.

Нормою агресивності є величина її індексу, рівна 21 плюс мінус 4, а ворожості - 6, 5-7 плюс мінус 3.

ДОДАТОК Г.16

Методика Дж. Бука «Дім, дерево, людина» [98]

Методика дозволяє діагностувати також і агресивні прояви дитини. Для виконання тесту ДДЛ досліджуваному пропонується папір, простий олівець, ластик. Стандартний лист паперу складається навпіл. На першій сторінці в горизонтальному положенні друкованими літерами написано „ Дім ”, на другій – „ Дерево ”, на третій – „ Людина ”, на четвертій – Ім'я та прізвище дитини, дата проведення дослідження. Для малювання звичайно використовується простий олівець твердістю 2М, так як при використанні цього олівця найбільш яскраво видні зміни в силі натиску.

Інструкція: „ Намалюй, будь ласка, як можна краще дім, дерево та людину ”. На всі уточнюючі питання дитини слід відповідати, що вона може малювати так, як їй самій подобається. Саме виконання тесту складається з 2 частин: процесу малювання і бесіди після нього.

Для аналізу малюнків проводиться оцінка за трьома аспектами – деталі малюнків, їх пропорції і перспектива. Для експрес-оцінки агресивності дитини, та інших видів розладів поведінки в практиці використовують таблицю симптомокомплексів агресивності в тесті . Цих симптомокомплексів чотири, вони також вимірюються в балах, і кожен симптом має певну кількість балів.

Оцінка симптомокомплексів за методикою ДДЛ

№	Симптомокомплекс	Високий, бали	Середній, бали	Низький, бали
1	Ворожіть	26-39	14-25	0-13
2	конфліктність	13-18	7-12	0-6
3	агресивність	25-38	14-25	0-13
4	негативізм	13-19	7-12	0-6

ДОДАТОК Д ПРОГРАМНИЙ КОМПЛЕКС

ДОДАТОК Д.1

Програма з розвитку психосексуальної культури кризового подружжя «Ми – одне ціле»

№ блоку	Базові блоки тренінгової програми	Кількість годин
1.	«Якщо я хочу бути королевою, то маю визнати тебе королем», «Якщо я хочу бути королем, то маю побачити в тобі королеву»	4 год.
2.	«Інтимне життя – це особливий дар для нас із тобою»	4 год.
3.	«Ти в моєму житті, я у твоєму житті»	4 год.
4.	«Конфлікт як спосіб побачити власну недосконалість»	6 год.
5.	Контрольна зустріч	2 год.
	Усього	20 год.

Блок № 1. *«Якщо я хочу бути королевою, то маю визнати тебе королем», «Якщо я хочу бути королем, то маю побачити в тобі королеву»*

Мета: розвиток поважного ставлення учасників групи до себе та до свого партнера.

Етапи:

1. Активізація усвідомлення власної цінності та унікальності.
2. Активізація усвідомлення цінності власного життя.
3. Активізація усвідомлення цінності партнера та його унікальності.
4. Активізація усвідомлення цінності життя партнера.
5. Формування усвідомлення відзеркалювальної структури подружніх взаємин.

Методи: екзистенційної візуалізації, рольова гра, гештальттерапевтичні техніки.

Блок № 2. *«Інтимне життя – це особливий дар для нас із тобою»*

Мета: надання необхідної інформації щодо гармонійних проявів психосексуальної взаємодії у подружньому житті.

Етапи:

1. Ознайомлення з питаннями сутності людської сексуальності.
2. Дослідження проблеми особливостей психосексуальності чоловіків.
3. Дослідження проблеми особливостей психосексуальності жінки.
4. Ознайомлення з розладами психосексуальної сфери подружжя.
5. Опанування знаннями щодо принципів та методів подолання психосексуальних деструкцій у сім'ї.

Методи: система міні-лекцій, гештальттерапевтичні техніки активізації внутрішніх образів.

Блок № 3. *«Ти в моєму житті, я у твоєму житті»*

Мета: розвиток усвідомлення відповідальності за свою родину в обох партнерів.

Етапи:

1. Активізація внутрішнього образу взаємодоповнення чоловіка та жінки у сім'ї.
2. Аналіз проблеми побутових обов'язків та розробка сімейної стратегії її

вирішення.

3. Усвідомлення власної відповідальності за родину.
4. Формування розуміння родинного життя як парного танцю, який можливий лише удвох.

Методи: міні-лекції, гештальттерапевтичні техніки активізації внутрішніх образів, модерації, когнітивного аналізу, елементи танцювальної терапії.

Блок № 4. «Конфлікт як спосіб побачити власну недосконалість»

Мета: опанування навичками подолання конфліктів

Етапи:

1. Проходження тренінгу з подолання конфліктів у сім'ї.
2. Формування усвідомлення родинної кризи як потенціалу для зростання як для партнерів, так і для всієї сім'ї.

Методи: міні-лекції, рольова гра, гештальттерапевтичні техніки активізації внутрішніх образів, модерації, когнітивного аналізу, арт-терапевтичні техніки.

Головна мета цього блоку програми полягає у формуванні в учасників навичок конструктивного розв'язання міжособистісних конфліктів у сімейних взаємостосунках. Досягнення мети тренінгу передбачає розв'язання наступних завдань:

- а) обґрунтувати важливість конструктивного розв'язання міжособистісних конфліктів;
- б) розкрити суть прояву психічних властивостей особистості під час розв'язання конфліктів;
- в) поінформувати про специфіку чоловічого і жіночого сприйняття явища конфлікту та відповідну поведінку у ньому;
- г) проаналізувати ефективні прийоми, форми, моделі спілкування у конфлікті;
- д) подати рекомендації молодому подружжю щодо поведінки у конфлікті;
- е) допомогти учасникам обмінятися досвідом і знаннями з вирішення конфліктних ситуацій.

Основним при проходженні тренінгу є робота зі зворотнім зв'язком, який дозволяє всім учасникам при активізації групового потенціалу віднайти власні стратегії подолання конфліктів.

Блок № 5. Контрольна зустріч

Мета: підведення підсумків проходження програми, ділення досвідом і конструювання позитивних перспектив.

У процесі реалізації «Програми з розвитку психосексуальної культури сім'ї» застосовуються різноманітні прийоми і методи. Більшість вправ поліфункціональні за змістом, спрямовані на одночасне вирішення декількох завдань.

ДОДАТОК Д.2

Зміст навчальної програми для учнів 5–6 класів загального циклу «Шлях до зрілості людини»

Програма 5-го класу

Тема «Природно-календарний цикл»

10 годин

Людське життя, комунікативність та взаємодія розглядаються через призму природно-календарних змін. Осінь – час збирати плоди, плоди, на які очікували і за які боролися дев'ять місяців. Усе в природі взаємопов'язане: час народження, місце народження і сама поява на світ. В основі всього є любов. Будь-який плід є результатом любові (усвідомленої чи неусвідомленої). Він з'являється, щоб світ став трохи кращим.

Мета курсу за п'ятий клас полягає у формуванні у дітей, через традиційний природно-календарний цикл, усвідомлення власної цінності, цінності свого народження, цінності прийняття дару ближніх і цінності власного дарування.

Зміст навчального матеріалу	Державні вимоги щодо рівня загальноосвітньої підготовки учня
Класна година 1. (Вересень). Моє життя – це унікальний дар, дар любові. Осінь як час <u>дозрівання</u> та збирання врожаю. <u>Плід</u> стає явним. Те, що стає явним, завжди кимось <u>викохано</u>. <u>Пошана</u> до того, що мене оточує і хто мене оточує. Моє <u>життя</u> – дивовижний <u>дар</u> батьків, дар природи, дар Творця. Класна година 2. (Жовтень). Унікальність народження. Кожна людина – унікальна і неповторна. Унікальність мого народження і народження інших людей. Класна година 3. (Листопад). Дар народження на цій землі. Вдячність за народження в Україні та життя на українських землях з їхньою красою та культурно-історичним багатством як шлях формування поваги до себе як до людини, так і до чоловіка чи жінки. Дружба і взаємодія між хлопцями та дівчатами в українському етносі у піснях та традиціях. Підготовка до вечорниць. Класна година 4. (Грудень). Я - «Святий Миколай»!? <u>Родинне життя</u> – безперервне <u>дарування</u> батьківської <u>любові</u> (як матеріальної, так і духовної). Батьки як щоденне втілення Святого Миколая. Кожна дитина може	Учень Отримує уявлення: ▪ Про циклічність природи в усіх її проявах і на всіх рівнях. ▪ Про життя людини як прояв природної циклічності Розуміє: ▪ Важливість любові для отримання доброго плоду ▪ Важливість кожного для родини, для держави, для людства ▪ Ментальні особливості взаємодії в українському середовищі ▪ Щоденні прояви батьківського дарування ▪ Результати впливу слова на саму людину, суспільство та світ ▪ Систему взаємодії: вчинок - відповідальність ▪ Значення очікування і приготування до важливої життєвої події ▪ Прояви одностатевої соціалізації Усвідомлює: ▪ Прояви поваги до себе, до оточуючих, до батьків, до природи, до Творця ▪ Унікальність і неповторність кожної людини ▪ Наявність індивідуального біологічного годинника

відчути себе «Святим Миколаєм» - доброчинство уподібнює нас до Святого Миколая. Зберігання дарів і ділення ними, приумноження дарів, преображення та радість, щедрість та співрадість.

Класна година 5. (Січень). Спочатку було слово.

Людське слово як подоба Божого слова. Слово, що перетворює світ: будує та руйнує, його вплив на фізіологію (через зміни кластерової структури води), психіку та духовність людини на прикладі Різдва та Водохреща. Мовне спілкування у родині, з друзями.

Класна година 6. (Лютий). Родина – спільнота любові. Святе сімейство. Зустріч поколінь.

Взаємодія «батьки та діти» (притча про блудного сина з домінуючої позиції «батько-син»). Коли батько сам є зраненим і не бачить болів дитини – милосердя як єдиний правдивий шлях особистісного розвитку. Де можна знайти допомогу в скрутну хвилину?

Класна година 7. (Березень.) Пробудження (внутрішній годинник).

Все в природі має свій внутрішній біологічний годинник. Біологічні годинники у дівчаток та хлопчиків. Усьому свій час.

Класна година 8. (Квітень). Правдива радість.

Час очікування та приготування. Воскресіння Тіла, Душі і Духа. Любов як стриманість: відмова від нижчого заради вищого.

Класна година 9. (Квітень). Я - хлопчик, я дівчинка.

Спільнота дівчат, спільнота хлопців. Ігри хлопців, забавки дівчат.

Класна година 10. (Травень). Мама – найкраща у світі.

Т. Г. Шевченко: «У нашій раї на землі нічого кращого немає як тая мати молодая з своїм дитятчком малим...». Образ матері в

- Цілісність тіла, душі та духа
- Багатство культурно-історичного досвіду України (культурні прояви від трипільської культури до наших часів)
- Силу слова
- Значення стереотипів у сприйманні образу чоловічості і жіночості
- Батьківство як втілення життєвого прикладу Святого Миколая
- Значення милосердя і любові у стосунках батьки-діти і діти-батьки
- Силу батьківської любові
- Важливість матері для кожної дитини

Знає:

- Про біологічний годинник у природі
- Принципи прояву гармонійної любові (очікування, приготування, стриманість, дарування, пізнання, вдячність)
- Про важливість слова у житті людини і про його вплив на її фізіологію, психологію та духовність
- Важливість батьківської любові
- Літературні приклади краси материнського образу
- Традиційні форми комунікацій між хлопцями і дівчатами українського народу
- Ігри гаївок для хлопців та дівчат

Визначає:

Важливість власного життя для себе, батьків, Творця.

Вміє:

- Адекватно до ситуації проявляти повагу до природи, до людей, до себе
- Використовувати власну біологічну карту
- Застосовувати елементарні навички саморегуляції
- Пояснити співрозмовнику його неповторності та важливість
- Налагоджувати позитивні комунікації з однолітками своєї та протилежної статі
- Визначити та втілити власну стратегію доброчинності
- Застосовувати навички позитивного

українських піснях. Мама у моєму житті.	спілкування у родині і з друзями ▪ Звернутися за допомогою в кризових ситуаціях до відповідних служб ▪ Застосовувати отримані знання на практиці Характеризує: Ознаки біологічного годинника у хлопчиків та дівчаток. Розрізняє Власні вчинки та вчинки рідних за їх моральною чи аморальною спрямованістю. Готує Наочні матеріали для проведення вечорниць.

Програма 6-го класу

Тема «Пробудження дівочості та юнацтва»

9 годин

Програма шостого класу активізує набуті дітьми на попередньому етапі знання і навички та формує у них основні засади психосексуальної культури.

Мета курсу за 6 клас полягає не стільки в інформативному просвіщенні дітей, скільки у розвитку їхнього духовно-ціннісного та психологічного потенціалу щодо сприймання власної статевої, власної фізіології, власних біологічних відмінностей.

Зміст навчального матеріалу	Державні вимоги щодо рівня загальноосвітньої підготовки учня
Класна година 1. (Вересень). Зрозуміти себе - зрозуміти іншого. Я розумію, хто я є... Я розумію, що я не завжди все розумію... Я розумію, що зустрічаюся з труднощами. Я розумію, що завжди є той, хто може мені допомогти подолати труднощі. Класна година 2. (Жовтень). Дива дівочого організму (окремо для дівчат і для хлопців). Циклічність жіночого буття. Зміни, які чекають на дівчинку. Класна година 3. (Листопад). Таємниця чоловічості (окремо для хлопців і дівчат). Статеворольова соціалізація. Хлопчик-Юнак- Чоловік. Класна година 4. (Грудень). Ми – єдине ціле. (Спільне заняття)	Учень Отримує уявлення: Про особливості психофізіологічних реакцій особистості на початку підліткової кризи Розуміє: ▪ Прояви переживань та почуттів дівчинки, дівчини, жінки ▪ Прояви переживань та почуттів хлопчика, юнака, чоловіка ▪ Що зовнішні прояви поведінки є продовженням внутрішнього світу людини ▪ Засади позитивних комунікацій між хлопчиком та дівчиною, юнаком та дівчиною, чоловіком та жінкою ▪ Особливості поведінкових проявів міжстатевої взаємодії з позиції традицій українського народу

Цінність чоловічого і жіночого організмів як доповнення одне одного (фізичне, фізіологічне, емоційне).

Класна година 5. (Січень). Прояви чоловічості та жіночості.

Емоції у поведінці юнок та юнаків. Відображення емоційної взаємодії у пісенній спадщині нашого народу. Мовні звернення українців до своїх коханих. Найкращі вірці любовної мовної комунікації у світовій літературі та культурних проявах.

Класна година 6. (Лютий). Чому я роблю те, чого не хочу.

Чого моє тіло мене не слухається? Сублімація сексуальної енергії. Відвага – це ненасильство над слабшим.

Класна година 7. (Березень). Сила у слабкості і слабкість у силі.

Сила волі у реалізації власних мрій. Прояви агресії, принижень та узалежнення як слабкість сили. Діти з дорослими вчинками та досягненнями.

Класна година 8. (Квітень). Рівні спілкування (тілесне, психологічне та духовне).

Взаєморозуміння, підтримка та посвята. Деструктивні прояви комунікацій: плітки, інтриги, боротьба за владу. Діалог – як шлях до гармонізації стосунків.

Класна година 9. (Травень). Підсумкова зустріч: «Я відкрив у собі...»

«Ромашки» відкриттів для хлопчиків та дівчаток. Аналіз спільних та відмінних відкриттів.

- Важливість прийняття себе у своїх реакціях й адекватної взаємодії з самим собою та оточуючим світом
- Власні вчинки та вчинки ближніх за їх ціннісним наповненням
- Силу внутрішнього стрижня людини
- Значення власної відповідальності за якість взаємодії
- Необхідність використання набутих знань у повсякденному житті

Усвідомлює:

- Особливості власного внутрішнього світу відчуттів, переживань та емоцій
- Взаємозалежність фізіологічних, психічних, поведінкових проявів у дівчинки, дівчини та жінки
- Взаємозалежність фізіологічних, психічних, поведінкових проявів у хлопчика, юнака, чоловіка
- Важливість емоційної підтримки у взаємних комунікаціях між хлопцями та дівчатами
- Важливість духовності у розвитку власної мовної практики
- Можливості саморегуляції власної психосексуальної енергії
- Важливість взаєморозуміння у всіх формах комунікацій
- Важливість набутих знань та практичного досвіду

Знає:

- Про цикли функціонування жіночого організму
- Про особливості чоловічого організму
- Про особливості впливу фізіологічного фактору на стосунки між хлопцями та дівчатами
- Літературні приклади висококультурної взаємодії між хлопцем та дівчиною
- Методи перерозподілу (сублімації) власної сексуальної енергії
- Причини виникнення деструктивних проявів комунікацій

Характеризує:

Властивості особистісних проявів особистості з позиції сили та слабкості

	Визначає: Методи подолання власних негативних проявів. Власні позиції сили і слабкості Володіє: Елементарними прийомами розвитку волі та характеру Вміє: ▪ Аналізувати власну поведінку в будь-якій життєвій ситуації, відрізняти позитивні та негативні прояви ▪ Досліджувати цикл життєдіяльності власного організму ▪ Будувати стосунки з урахуванням статевих особливостей хлопців та дівчат ▪ Пояснити психофізіологічні відмінності між хлопчиком та юнаком, дівчинкою та дівчиною ▪ З повагою до співрозмовника висловлювати свої думки та почуття ▪ Свідомо витрачати та поновляти сили свого організму; відстежувати в собі негативні прояви, зокрема насильство над слабшими (фізичне чи психологічне, явне чи приховане) ▪ Створити умови для налагодження позитивних комунікацій ▪ Застосовувати елементарні навички саморефлексії (ведення щоденника) Готує Наочні матеріали для проведення дня Св. Валентина

ДОДАТОК Д.3

Навчально-тренінгові програми з підготовки старшокласників до сімейного життя

Зміст навчально-тренінгової програми

Блок №1. «Народження сім'ї»

Перший блок передбачає проходження підлітком 12 академічних годин навчально-тренінгової програми і становить перший рівень програми. Доцільною цільовою аудиторією є учні 10 класів.

Мета Блоку №1 полягає у формуванні у підлітків усвідомлення власної цінності як особистості, цінності родини, в якій ця особистість проявляється, ціннісних засад розвитку

власної відповідальності за своє життя і за життя тих, кому внутрішнє чи зовнішнє присягається на вірність і любов, проживання етичних принципів дошлюбних стосунків.

Зміст навчально-тренінгового блоку	Державні вимоги щодо рівня загальноосвітньої підготовки учня
Тренінгове заняття 1. Спільнота – як потреба особистості. (2 год.) Види спільнот. Родина – найперша спільнота людини. З чого починається особистість: людство, народ, рід, родина, сім'я. Значення поваги та вдячності своєму народові, роду, родині, сім'ї у становленні особистості. Тренінгове заняття 2. Передумови виникнення сім'ї. (2 год.) Двоє зі свого роду. Дерево життя. Щоб двоє зустрілися, вони мають народитися. Цінність кожної людини. Виховання майбутнього чоловіка. Виховання майбутньої дружини. Тренінгове заняття 3. Статеве дозрівання і його значення для майбутнього подружжя. (2 год.) Суть психофізіологічних змін, що відбуваються в організмі хлопця для майбутнього подружжя. Значення змін в організмі дівчини для подружнього життя та народження дітей. Цінність чоловічого і жіночого організму як доповнення одне одного (фізичне, фізіологічне, емоційне). Дошлюбна чистота чи експерименти? Міф під назвою «безпечний секс». Новітні міфи про сексуальність. Початок статевого життя – мовчазне зголошення на народження дитини. Цінність і цілісність мене, як хлопця чи дівчини. Етика міжстатевої взаємодії. Тренінгове заняття 4. Вибір чоловіка та жінки як свідомий акт та покликання. (2 год.) Любов як передумова щасливого подружжя. Закоханість та кохання. Перше кохання – як дар побачити власний потенціал любові. Види любові. Як зрозуміти правильність чи помилковість власного вибору. Супутник і партнер. Як їх відрізнити. Життєві дороги і	Учень Отримує уявлення: ■ Про соціальну природу особистості. ■ Про базову потребу особистості у спільноті. ■ Про види людських спільнот. ■ Про родину як первинну спільноту людини. ■ Про базові передумови виникнення сім'ї. ■ Про етику соціальної, психологічної та сексуальної взаємодії у подружжі. Розуміє: ■ Важливість любові для отримання доброго результату у будь-якій справі. ■ Важливість поваги та вдячності Богові, народу, роду, родині, сім'ї у життєтворенні людини. ■ Важливість відповідального та поважного ставлення до себе та близьких. ■ Систему взаємодії: вчинок — відповідальність. ■ Значення очікування і приготування до важливої життєвої події. ■ Значення статевого дозрівання для потенціалу майбутньої сім'ї. ■ Прояви статевої соціалізації особистості. ■ Ментальні особливості взаємодії юнака та дівчини в дошлюбний період. ■ Символіку обрядів одруження на теренах України. Усвідомлює: ■ Прояви поваги до себе, до оточуючих, до батьків, до природи, до Творця. ■ Унікальність і неповторність кожної людини. ■ Наявність індивідуального

зустрічі на них. Одиниці, що йдуть з нами та підтримують нас. «Не бійся, іди за мною...Довірся...»

Тренінгове заняття 5. Одруження у народній та сучасній традиціях. (2 год.)

Особливості сватання на Україні. Обряд заручин. Сутність і глибина традиції Вінчання в Україні. Весільні українські народні традиції. Весілля у різних культурах. Сучасне весілля. Етика міжкультурної взаємодії.

Тренінгове заняття 6. Час ділення (2 год.).

Почуй мене. Дай шанс зрозуміти тебе. Подарунок для своєї сім'ї. Подарунок для родини.

біологічного годинника.

- Цілісність тіла, душі та духа.
- Багатство культурно-історичного досвіду України.
- Значення любові у виборі чоловіка та дружини.
- Значення стереотипів у сприйманні образу чоловічості і жіночості.

Знає:

- Про біологічний годинник у людини.
- Про види любові.
- Принципи прояву гармонійної любові (очікування, приготування, стриманість, дарування, пізнання, вдячність).
- Традиційні форми комунікацій між хлопцями і дівчатами українського народу.
- Обрядові особливості сватання, заручин та весілля на українських землях.

Визначає:

Важливість власного життя для себе, батьків, Творця.

Важливість сім'ї, родини, роду в життєтворенні людини.

Вміє:

- Адекватно до ситуації проявляти повагу до себе, до рідних, людей, Бога.
- Пояснити співрозмовнику його неповторність та важливість для народу, родини, Бога.
- Налагоджувати позитивні комунікації з однолітками своєї та протилежної статі.
- Застосовувати навички позитивного спілкування в родині і з друзями.
- Застосовувати отримані знання на практиці.

Характеризує:

Ознаки цінності людського життя в онтогенезі.

Ознаки статевого розвитку та статевої поведінки у хлопців та дівчат.

Розрізняє

	Власні вчинки, вчинки рідних та оточуючих за морально-етичною спрямованістю. Готує Подарунки для членів родини. Наочні матеріали для презентацій власної позиції.

Блок № 2. «Сім'я як базова спільнота людини»

Програма другого блоку передбачає проходження старшокласниками 18 академічних годин навчально-тренінгового комплексу. Цей комплекс є другим рівнем навчально-тренінгової програми і є рекомендованим, перш за все, для учнів 11 класів.

Програма блоку побудована таким чином, щоб активізувати у тінейджерів набуті знання та навички попереднього етапу підготовки (при проходженні Блоку №1), а також формування у них основних засад етики подружніх стосунків.

Мета курсу Блоку №2 полягає не стільки в психоедукації підлітків, скільки у розвитку їхнього духовно-ціннісного та психологічного потенціалу щодо сприймання неповторності чоловіка та жінки, усвідомлення взаємовідповідальності у подружніх стосунках, опанування навичками конструктивної подружньої взаємодії.

Зміст навчально-тренінгового блоку	Державні вимоги щодо рівня загальноосвітньої підготовки учня
Тренінгове заняття 1. Сім'я як первинна спільнота. (2 год.) Жіноче та чоловіче покликання. Жінка як символ живодайної повноводної криниці. Чоловік як символ журавля, що дістає воду і напуває все довкола. Взаємодоповнення і спільна цінність чоловіка та дружини. Шлюб як таїнство. Подружжя як дивовижний дар і велика праця чоловіка та дружини. Шлюб як взаємопошвята та пізнання. Законодавство і шлюб: порівняння шлюбних моделей співжиття, світської, вінчання. Шлюбний контракт – «за» та «проти». «Гімн любові» апостола Павла. Тренінгове заняття 2. Дарувати і давати як істинне задоволення людини (2 год.) Родинне життя – безперервне дарування любові (як матеріальної, так і духовної). Щоденне втілення в життя образу Святого Миколая. Зберігання дарів і ділення ними, примноження дарів, преображення та радість, щедрість та співрадість. Перегляд і обговорення мультфільму «Просто так». Сімейні обов'язки як шанс проявити любов.	Учень Отримує уявлення: ▪ Про особливості природного покликання чоловіка та жінки. ▪ Про шлюб як таїнство. ▪ Про види шлюбних відносин. ▪ Про законодавчі документи врегулювання подружніх відносин. Розуміє: ▪ Важливість чоловічої і жіночої ролі у подружніх стосунках. ▪ Вплив зовнішніх проявів поведінки як продовження внутрішнього світу людини. ▪ Вплив зовнішнього прояву поведінки як нову передумову до змін у внутрішньому світі людини. ▪ Відмінності шлюбу від співжиття. ▪ Засади позитивних комунікацій між чоловіком та жінкою. ▪ Власні вчинки та вчинки ближніх за їх ціннісним наповненням. ▪ Значення сили внутрішнього стрижня людини. ▪ Значення власної відповідальності за якість взаємодії. ▪ Етичні принципи спілкування чоловіка та

Тренінгове заняття 3. Духовне, душевне та тілесне спілкування в сім'ї (4 год.)

Недосконалість як можливість виправитися. Обмеження людської природи: гріхопадіння і каяття. Біблійний приклад Адама та Єви. Право людини на помилки та наявність постійного шансу на каяття та відновлення. Сварка як шанс виявити власні вади, навчитися приймати іншого і визнавати власні помилки. Внутрішні переживання при відчутті зовнішнього дискомфорту. Відстоювання власних цінностей (фізичний захист, захист словом, захист молитвою). Терпеливість, що дає досвід. Досвід як життєва надія («Надія ніколи не засоромить» - ап. Павло). Сміливість і вміння у любові відстоювати власну позицію.

Притчі та історії про прощення. Особистий досвід перепрошення і прощення. (Перегляд фільму «Поліанна» з обговоренням.) Причини виникнення дисгармоній.

Засади подолання конфліктів.

Тренінгове заняття 4. Спочатку було слово. (4 год.)

Мовна комунікація у подружньому житті. Людське слово як подoba Божого слова. Слово, що перетворює світ: будує та руйнує, його вплив на фізіологію (через зміни кластерової структури води), психіку та духовність людини. Народна мовна традиція про щасливий шлюб. Мовні звернення українців до своїх коханих. Найкращі взірці любовної мовної комунікації у світовій літературі та культурних проявах.

Сила Слова. (Значення слова «Люблю» і відповідальність за це слово. Перегляд і обговорення фільму «Секрет»).

Тренінгове заняття 5. Жертовний вимір справжньої любові чоловіка та жінки, батьків та дітей. (4 год.)

Любов – плідна. Народження та усиновлення дітей. Зразок жертовності блаженного Еміліяна Ковча (рятував

жінки.

- Необхідність використання набутих знань у повсякденному житті.

Усвідомлює:

- Взаємодоповнюючу цінність чоловіка та жінки.
- Взаємозалежність фізіологічних, психічних, поведінкових проявів жінки та чоловіка.
- Важливість емоційної підтримки у взаємних комунікаціях між чоловіком та жінкою.
- Роль духовності у спілкуванні подружжя.
- Значення слова у суспільних, родинних та сімейних взаєминах.
- Важливість мови у спілкуванні.
- Важливість збереження власних цінностей і орієнтацію на духовний розвиток сім'ї.
- Значення милосердя і любові у стосунках чоловік-дружина, батьки-діти і діти-батьки.
- Значення народження дітей як продовження любові між чоловіком та жінкою.
- Сили батьківської любові.
- Важливість набутих знань та практичного досвіду.

Знає:

- Літературні приклади висококультурної любовної взаємодії між чоловіком та жінкою.
- Про важливість слова у житті людини і про його вплив на її фізіологію, психологію та духовність.
- Види любові.
- Причини виникнення деструктивних проявів комунікації.
- Методи подолання конфліктів.
- Про важливість батьківської любові для дітей.
- Літературні приклади краси материнського та батьківського образів.

Характеризує:

- Властивості особистісних проявів особистості з позиції сили та слабкості.
- Етичні принципи міжстатевої взаємодії.

Визначає:

євреїв, сиріт, мав своїх дітей та брав чужих). Жертовність і вища краса батька у фільмі «Життя чудове» та матері у творі «Наймичка» Т.Г. Шевченка. Обговорення прикладів материнської та батьківської жертовності, жертовності чоловіка та дружини запропонованих учнями з власного життя чи літературних героїв. Усвідомлення жертовності як стану любові і внутрішньої радості. Засади романтики в родині, як відчуття радісної жертовності. Тренінгове заняття 6. Зрозуміти себе - зрозуміти іншого. Зрозуміти іншого – відкрити себе. (2 год.) Ділення власними відкриттями.	▪ Методи подолання власних негативних проявів. ▪ Власні позиції сили і слабкості. ▪ Стратегії у подоланні особистісних кризових ситуацій та конфліктів. Володіє: ▪ Елементарними прийомами подолання конфліктів. ▪ Навичками створення святкових заходів у родині. Вміє: ▪ Аналізувати власну поведінку в будь-якій життєвій ситуації, відрізняти позитивні та негативні прояви. ▪ З повагою до співрозмовника висловлювати свої думки та почуття. ▪ Свідомо витрачати та поновлювати сили свого організму; відстежувати у собі негативні прояви, зокрема, насильство над слабшими (фізичне чи психологічне, явне чи приховане). ▪ Створити умови для налагодження позитивних комунікацій. Готує • Наочні матеріали для проведення дня Св. Валентина. • Наочні матеріали для презентації власних позицій.

Потреба старшокласника в інформації має бути задоволеною, але не у хаотичній формі, а в якості системного ціннісно-зорієнтованого формуючо-пізнавального процесу із визначеною метою, до якої, зокрема, належить і формування передумов побудови щасливої родини у майбутньому.

Приклад змістовного наповнення навчально-тренінгової програми

Блок №1. «Народження сім'ї»

Тренінгове заняття 1. Спільнота – як потреба особистості.

Коротка суть теоретичних викладів.

Людина є соціальною істотою. Тому без колективу, групи, людських спільнот її особистісний потенціал просто не відбувається. Прикладом є ситуації, коли діти потрапляли у середовище тварин, виховувалися тваринами і по-суті втрачали здатність до відновлення людської поведінки.

Суспільство та спільнота для кожного з нас є не просто зовнішнім середовищем, а стає певною системою становлення взаємозв'язків. Спільнота, з одного боку, проявляє

індивідуальний потенціал кожної людини, надаючи їй чіткого вектору особистісного розвитку, а з іншого – забезпечує як вільним вибором, так і вибором міри відповідальності за власні вибори.

Кожна людина приходить у цей світ не як чистий аркуш паперу, а як дитина своєї сім'ї, свого роду, свого народу та людства. Кожна людина несе закодований у своїх генах весь досвід людства, народу, роду, родини та сім'ї. То ж саме сім'я стає першою соціальною спільнотою, в якій формується людина.

На відміну від багатьох народів в українській мові розрізняється статус сім'ї та родини. Якщо сім'я складається з чоловіка, жінки та їхніх дітей, то родина – це соціальне утворення, спільнота рідних та споріднених осіб, яка повністю або частково включена у спільне: господарювання, проведення часу, опіку над нащадками. Тобто, до статусу родини входять усі родичі, які підтримують активні комунікативні зв'язки в процесі життєдіяльності.

Навіть коли дитина виховується рідними бабусяю та дідусем замість батьків, первинний фактор формування глибинних образів належить батьківській сім'ї (і конструктивних, і негативних). І залежно від причини окремого проживання (смерть, відмова, відсторонення, вимушене відсторонення, пов'язане з хворобою) у дітей формуються образи їх прийняття чи відкидання. При цьому на соціальному рівні більш значущими стають дідусь та бабуся, які визначають стратегію засвоєння соціальних норм і правил. Якщо останнє підкріплюється позитивним комунікативним досвідом з дитиною, їм відводиться функція батьків-усиновителів.

Натомість родичі – це більш розширена соціальна спільнота, об'єднана спільним генетичним корінням. Рід включає систему кровної спорідненості представників (родичів) багатьох поколінь.

Вікіпедія дає таке визначення: «Родина (антропологія) — соціальна група, яка складається з чоловіка та жінки, які зазвичай перебувають у шлюбі, їхніх дітей (власних або прийомних) та інших осіб, поєднаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів, і здійснює свою життєдіяльність на основі спільного економічного, побутового, морально-психологічного укладу, взаємної відповідальності, виховання дітей».

Значення родинного простору відзеркалене у народних прислів'ях та приказках, наприклад:

- Як багато родичів, то або сім раз пообідав, або ні разу не їв.
- Обідала чи й не обідала, аби рід відвідала.
- Хата з дітьми – базар, а без них – кладовище.
- Сім'я міцна – горе плаче!
- Нащо клад, коли в родині лад та ін.
- Три друга: батько, мати та вірна жінка. Чоловік та жінка - одна спілка.
- Не навчив батько – не навчить і дядько.
- Була б моя бабуся — нікого не боюся.
- Нема діда, нема хліба; нема хліба, нема й отчешу.
- Сонце заходить — старим радість.
- У кого є дід, у того є й хліб.
- Старий стару хвалить, що добрий.
- Баба без діда, як борщ без хліба.
- Бабу гріє не кожух, бабу гріє теплий дух.

Кожен з нас - не перекопи поле, а Людина, яка має своє коріння. Подібно до дерева, якщо це коріння від'єднати, то дерево зачахне... Так само відбувається і з людиною. Кожен з нас несе в собі гідність своєї сім'ї, свого роду та свого народу. І навіть, якщо щось у нашому роді чи сім'ї відбувається не так, головна функція – «передати життя» – була ним виконана. Кожен із нас має багато різних талантів, але мало хто знає про те, що ці таланти – це є накопичений досвід цілого роду, який з покоління в покоління передавав власні надбання, які дійшли до нас у вигляді задатків. А от чим стануть ці задатки, залежить від кожного з нас.

Тренінгові вправи

1. Рольова гра: Я – дитина свого народу.

Методом мозкового штурму визначаєте 5 найбільш цінних ментальних рис народу (чи народів), до якого (яких) належать учні. Усі риси фіксуються на дошці. Після цього пропонується учням розподілити ці риси в якості ролей. Потім по черзі кожен учень стає і опирається спиною на визначені ментальні риси, що відтворюють однокласники. При цьому слід зосереджуватися своїх відчуттях. Обговорення відбувається в цілому у тренінговій групі.

2. Візьміть аркуш, подумайте і запишіть, які таланти ви взяли від свого роду. Які були риси характеру ваших предків, про які розповідали вам рідні, і які були у них вміння? Які вміння ви набули від своїх батьків?

При обговоренні в групі зосередитися на питаннях:

- Що для мене бути дитиною свого роду?
- Яка найцінніша для мене риса, яку я спостерігав (спостерігала) у своїх рідних і хотів (хотіла) б мати та передати це своїм нащадкам?

Тренінгове заняття 2. Передумови виникнення сім'ї.

Коротка суть теоретичних викладів.

1. Коли ми дивимося на щасливу пару рідко думаємо про те, що для того, щоб ці двоє зустрілися, вони мали б народитися. А народитися вони могли б лише у своїх батьків, які також могли народитися тільки у своїх конкретних батьків і т. д. То ж у зустрічі з коханою людиною мають свою частку ті, через яких дійшло життя до коханого чи коханої, і, зокрема, його чи її батьки. Вони виховували, дарували свою любов, час, кошти і були одним з найважливіших спільнот кожного із закоханих.

У найдавнішій книзі людства – Біблії – ми можемо прочитати про те, що людина є найвеличнішим створінням Бога. «Створімо людину на наш образ і нашу подобу, і нехай вона панує над рибою морською, над птаством небесним, над скотиною, над усіма дикими звірами й над усіма плазунами, що повзають на землі. І створив Бог людину на свій образ, на Божий образ створив її; чоловіком і жінкою створив їх» (Бут 1, 26-27). Ми бачимо, що образ Творця – це також є образ люблячого батька, який творить конкретно чоловіка і конкретно жінку. Так само і наші батьки не просто народжують хлопчика чи дівчинку, а формують своїх дітей як чоловіка та жінку. Є чудова українська народна приказка: «Виховуй свого сина так, ніби він мав би одружитися на твоїй донці, виховуй свою доньку так – ніби вона б мала одружитися на твоєму синові». Творець задумав різницю між чоловіком та жінкою не для того, щоб виникали конфлікти й суперництво, а для того, щоб вони доповнювали одне одного, взаємно собі допомагаючи.

Тренінгові вправи

1. Методом мозкового штурму визначаємо, які риси важливі для чоловіка і які риси важливі для жінки. А потім спільно з групою аналізуємо, які з визначених рис є стереотипами, а які мають об'єктивні біологічні та соціальні підстави.

2. Рольова гра. Група ділиться відповідно до статі. Кожна підгрупа визначає по 2 найважливіші чоловічі та жіночі риси. Кожен учасник групи по черзі опирається на спільно визначені дві риси, які представляють інші учасники групи.

При обговоренні в групі зосередитися на питаннях:

- Наскільки для мене особисто важлива наявність цих рис у мені?
- Що я можу зробити, щоб розвинути ці риси?

Тренінгове заняття 3. Статеве дозрівання і його значення для майбутнього подружжя

Коротка суть теоретичних інтерактивних викладів.

Дівчинка, дівчина, жінка – все це етапи становлення кожної неповторної особистості, народженої під знаком жіночості. Подібно до того, як хлопчик-юнак-чоловік є етапами становлення чоловічості.

Кожна жінка схожа на квіточку, яка проходить три стадії зростання:

- 1) проростання – маленька дівчинка, ніби юна квітка, що тільки випустила перші зелені листочки, омиті талими водами, завжди мило вабить око своєю ніжною весняною вродою, а ще — стає символом надії;
- 2) випускання бутонів – це етап дівочості, етап коли дівчинка перетворюється у дівчину, етап, коли квітка випускає на світ свої перші бутони. Вони ще не розкрилися, але за замкненим зеленим покривалом квіткової чашечки можна вже розгледіти колір і майбутню красу цього невеличкого Божого дива;
- 3) розквіт – стадія, коли дівчина перетворюється у жінку. Бутони розкриваються і наповнюють своїм ароматом все довкілля. Квіти ваблять око витонченістю і вишуканістю. Та неможливо отримати гарну квітку, якщо передчасно розкрити пелюстки. Тоді ніколи не почувши дивовижного аромату, а пелюстки так і залишаться слабкими та кволими, неспроможними подарувати світові істинної краси дівочої вроди.

Усі процеси, що відбуваються в утробі зрілої жінки, спрямовані на зародження нового життя. Весь процес функціонування жіночого організму можна представити в доступних уяві образах.

Жіноча матка – це затишна хатинка для дитини. Ця хатинка завжди чекає на малятка, що є злиттям двох частин: чоловічої – сперматозоїда і жіночої – яйцеклітини. Саме таке злиття супроводжується утворенням нового неповторного життя, нової неповторної людини, яка хоча й несе у собі часточки від обох батьків, завжди залишається абсолютно новим утворенням.

Майже місяць матка проводить в очікуванні зародження дитини. Та коли з'ясовується, що зачаття не відбулося, вона починає тихо «плакати» червоними краплинами кров'яних сліз. Її сльози за суттю вельми схожі на сльози людини: вона не відчуває болі, але має трохи суму. Так сумуючи кілька днів, вона заспокоюється і знову проводить час в очікуванні на нове життя.

По аналогії з жіночим організмом необхідно дати образне уявлення про перебіг процесу в чоловічому організмі, після чого перейти до більш наукової деталізації процесів у жіночому та чоловічому організмах з акцентом на відповідальності за пряму реалізацію власної сексуальності.

Тренінгове заняття 4. Вибір чоловіка та жінки як свідомий акт та покликання

Суть теоретичних інтерактивних викладів.

Ми створені на «образ і подобу Бога», а Бог є Любов! Це означає, що ми також є образом Любові. Не можна примусити любити іншу людину, але можна розпізнати любов, можна її відкрити у своєму серці. У пізнанні любові ми зростаємо, вчимося піклуватися про іншого, вчимося жертвувати. Виділяють наступні почуття: перше кохання, романтичне кохання, зріла любов.

Перше кохання – це дивовижне переживання, яке ще далеке від зрілої любові і, можливо, ніколи нею не стане. Але воно відкриває потенціал здатності до любові.

Романтичне кохання – це різновид почуттів, що спрямовані на об'єкт, який піднесений до рівня ідеалу. Почуття значною мірою домінують над розумом. Цей вид любові, зазвичай, переживається у підлітковому та юнацькому віці. Більшість людей проходять через період поклоніння та романтико-еротичного захоплення відомими артистами та співаками. Звісно, романтична любов може виникнути і у зрілому віці, але, і в такому випадку, вона характеризується недосяжністю об'єкта зітхання.

Зріле кохання – це вид любові, що характеризується вдалим поєднанням глибокого емоційного зв'язку та статевої посвяти, що надає взаєминам двох осіб максимальної близькості, інтимності та задоволення. Проте, розрізняють декілька видів даного виду любові:

Кохання-ерос – сильне почуття, прагнення повного фізичного володіння, кохання-пристрасть. Не зважаючи на потужну емоційність, це кохання має свої небезпечні наслідки. Еротичне почуття, що лежить в основі цього виду любові, настільки поглинає людину, що вона часто повністю потрапляє в залежність від сексуальних переживань, пов'язаних з близькістю конкретного партнера. Такого роду залежність можна порівняти з наркотичною чи алкогольною. Практика свідчить, що позбутися останніх далеко не просто. Шлюб або спільне проживання, побудовані на цьому виді стосунків, мають нестабільний характер. Людина ніби опиняється в зачиненому просторі: з одного боку постійне негативне емоційне переживання, пов'язане з численними непорозуміннями та скандалами, де можливе навіть фізичне насильство, а з іншого – неспроможність відмовитися від партнера, від тих сексуальних переживань, які він забезпечує.

Кохання-сторге – спокійне, тепле, безпристрасне, надійне кохання-дружба, в якому сексуальний потяг вторинний, а на першому місці стоїть дружнє ставлення, емоційна близькість, глибоке проникнення в інтереси об'єкта кохання. Найчастіше цей вид кохання зустрічається у родинних, побудованих на засадах ніжності, любові та взаєморозуміння, але з порушенням сексуальним компонентом спілкування. Порушення могло виникнути внаслідок отриманих травм, через втрату здоров'я (як в цілому, так і при ушкодженні окремих органів, пов'язаних з нормальним функціонуванням сексуальної сфери людини). Природний вияв цієї любові ми можемо спостерігати у гармонійній подружній парі похилого віку, де, хоча і погас вогник еротичного бажання, але збереглися ніжність, любов, прагнення дарувати та вдячність за дарування.

Кохання-прагма – розсудливе кохання, в якому почуття легко піддаються свідомому контролю. Людина, яка живе за законами кохання-прагми, зазвичай, стверджує: “Я люблю свою родину, але робота – понад усе”. Любов-прагма має компенсаторний характер, забезпечує людині лише успішні соціальні ролі. З одного боку, особа частково позбувається відчуття самотності (саме частково, бо позбувається лише поверхневої самотності), з іншого – створює імідж стабільної людини, родинний стан якої відповідає усім соціальним нормам суспільства.

Кохання-людус – гедоністичне кохання-гра, яке досить легко допускає можливість зради. Розлучення при таких стосунках частіше є закономірністю, ніж випадком. Образно цей вид стосунків схожий на функціонування збірної по футболу, де гравці-партнери зібралися для спільної гри, але при необхідності та бажанні повертаються до своїх первинних команд. Під час виступу “збірної” намагаються зарекомендувати себе з кращого боку в надії, що їх помітять та дорожче викуплять.

Кохання-манія – ірраціональне кохання з ознаками залежної поведінки. Невід'ємна складова цього виду почуттів – безпідставні ревності, що набувають патологічного вигляду. Спостерігається знецінення людини як особистості. Об'єкт любові перетворюється у надзвичайно коштовну, але, все ж таки річ свого господаря. У цій ситуації немає переможця та переможеного, бо обидва партнери стають жертвами цієї патологічної залежності. Один страждає від пригнічення свого Я, інший – від постійного нав'язливого страху втрати найкоштовнішої власності.

Кохання-агапе – кохання-самовіддача, почуття, в якому органічно злиті ерос і сторге. Саме таке кохання здатне стати основою тривалих міцних і гармонійних подружніх стосунків. Кохання-агапе живиться прагненням дарувати себе, жертвувати себе іншій неповторній особистості. Воно подібне до вінка, що сплетений з численних квітів та запашних трав. Цей вінок любові наповнений пахощами еротичного, духовного дару, усіяний росами емоційної близькості, де головним мотивом єднання виступає потреба дарувати себе саме цій конкретній індивідуальності.

З усього ряду описаних видів кохання, справжнім коханням є лише кохання-агапе. Все інше давно відоме під такими назвами: хтивість, звичка, поблажливість, співжиття.

Говорячи про справжнє кохання, не можна оминати Біблію. У гімні про любов читаємо: “Коли я говорю мовами людськими й ангельськими, та любові не маю, – то стаю я, як та мідь дзвінка або бубон гудучий! І коли маю дар пророкувати, і знаю всі таємниці й усе знання, і коли маю всю віру, щоб навіть гори переставляти, та любові не маю, – то я ніщо! ...

Любов довго терпить, милосердствує, не заздрить, не величається, не вивищується, не поводить нечемно, не шукає тільки свого, не рветься до гніву, не думає лихого, не радіє з неправди, але тішиться правдою, усе зносить, вірить, сподівається, терпить!

Любов ніколи не переминає! Хоч пророцтва й існують, та припиняється, хоч мови існують, – замовкнуть, хоч існує знання, – та скасується.”

І ми цілком поділяємо думку психолога Л. Орлової, яка вважає, що “Здатність любити – це не дар природи. Це результат виховання, способу життя дитини в сім’ї. Там, де існує любов, виростає людина, здатна любити”

Вчитися кохати – це вчитися жертвувати, бо любов – це жертва, жертва, яка приносить задоволення. Погордість (вивищення) – головна руйнуюча сила цього почуття. Щоб навчитися по-справжньому кохати – навчіться панувати над своєю пихою. Щодо цього дуже гарно сказав всесвітньо відомий доктор психології Джон Пауелл: “Любов – це постійна готовність давати оточуючим істинне благо, розуміти їхні потреби, безкорисливо служити їм своєю працею, не зупиняючись перед труднощами та, можливо, небезпеками. Разом з тим полюбити іншого – це значить піти на ризик, ризик відкритися іншому та бути відкинутим. Цього ризику неможливо уникнути, так як неможливо повною мірою дати іншому істинне благо без глибокого внутрішнього контакту з ним, бо ж без такого контакту, скоріше за все, і не побачиш того, що вони потребують насправді. І йти на цей ризик все-таки мудріше, ніж продовжувати жалюгідне існування, прикриваючись стінами, масками, соціальними ролями та взаємодіючи з людьми лише на поверхні душевного життя. Хто не боїться відкрити себе людям, врешті-решт виграє, набуваючи зрілості – інтелектуальної, емоційної, моральної та соціальної.”

Інтерактивне обговорення кожного сегменту поданого матеріалу.

Тренінгове заняття 5. Одруження у народній та сучасній традиціях.

Суть теоретичних інтерактивних викладів.

В основі української родини лежить егалітарне ставлення чоловіка та жінки один до одного. Якщо звернемося до історії, то побачимо, що українська жінка «була повноправним членом громади, про охорону якого з боку фізичного, морального та матеріального закон дбав так само, як і про чоловіка; товариш, а не рабіня в подружньому житті, іноді ніжна й чуйна, іноді грубо матеріальна, захоплена релігійними, науковими та іншими течіями або цілком віддана піклуванню про свою красу й розваги, врешті, злочинна, але завжди самостійна, яскрава індивідуальність, з власною волею, яка може вести однаково і до доброго, і до лихого, але ніколи не буває пригнічена та знищена, як у жінки-росіянки» (Мірза-Авакянц Українська жінка в XVI-XVII ст. – Полтава: Печатне Діло, 1920. С.41.).

Яскравим доказом споконвічної рівноправності української жінки в родині може стати обряд сватання. На відміну від російської дівчини, наша землячка мала право не тільки відмовити сватам, але й самостійно, зі згоди батьків, запрошувати їх. “Дівчина сама приходила до жениха і, зайшовши в хату, говорила: «Просили дедя і неня, і я прошу, щоби-сте були ласкаві нині увечері прийшли на “слово”». Батьки зі старостами вирушали до молодої, несучи з собою хліб, курку й горілку.” [67, с. 25] Цей приклад свідчить про важливе місце дівчини в обряді сватання. Також відома традиція, за якою на знак незгоди на шлюб, дівчина, навіть наступного дня могла віднести хліб додому нареченому. Крім того, в Україні було відоме таке унікальне для інших народів явище, як жіноче сватання.

Чому на українських землях жінка завжди займала особливе становище та мала особливе ставлення до себе? Відповідь слід шукати в історичному та релігійному досвіді нашого народу. «Земля, на якій постала українська держава, є тереном перехреснування культурних впливів Сходу та Заходу. При цьому велике значення у світоглядній ментальності наших предків

завжди відігравала релігія, яка спонукала до збереження в українців самобутньої системи емоційно-образних уявлень і переживань, норм людської поведінки та буття.

У кіммерійців, які населяли наші простори до н.е., побутував культ Богині-матері, що стало відлунням релігійного культу дотрипільської та трипільської доби» [312, с. 35]. Археологічні розкопки дають нам відомості про те, що вже в ту епоху зароджувався культ Роду та Рожаниць, який набув поширення у дохристиянських віруваннях східних слов'ян. Вірування наступних мешканців наших територій – сарматів мало чим відрізнялося від скіфів. Асимілюючись сармати, скіфи та сусідні фракійські племена, що в I тис. н. е. переселялися до Подніпров'я та Побужжя брали участь у формуванні Черняхівської культури. Від фракійців наші предки запозичили поклоніння богині весни, веселошів та кохання – Ладі. «Ладо і Лада були символами вірного подружжя. У жіночій формі Лада – символ жінки, коханки, а в чоловічій – вірного чоловіка, коханця» [312, с.42]. Ще й досі закохані з ніжністю називають одне одного «ладо».

У першому тисячоріччя нашої ери відбулося достатньо велике переселення народів, що призвело до впливу на культурне буття наших пращурів з боку германських, тюркських, фінно-угорських племен, а також гунів, болгар, хозарів та ін. Поступово і християнське вчення проникає у світогляд слов'ян. На момент офіційного хрещення Русі держава мала тісні контакти з усім християнським світом, що, безумовно, відбилося на її культурному просторі.

Важкі випробування випали на долю нашому народу. Можливо, саме вони і стали причиною збереження давніх традицій. У добу козацтва, коли жінка залишалася одна з дітьми, доки чоловік був на Січі, саме вона була для малечі і батьком, і матір'ю, і оборонцем, і охоронцем. Нерідко траплялися випадки, коли жінки зі зброєю в руках захищали власні домівки від татар та інших небажаних «гостей». То ж історичні, релігійні та культурні фактори стали причиною того, що в Україні і чоловік, і жінка завжди займали рівновартісне становище за своєю значимістю та статусом, попри різні господарчі функції та обов'язки. Проте ця рівність не була наслідком якомось здобутку, вона виховувалася у дітей ще змалечку як невід'ємна складова культури нашого народу. В традиційно українській егалітарній родині чоловік завжди дослуховувався до жінки, а жінка ніколи не давала приводу йому сумніватися в його чоловічій силі та гідності.

Весь процес одруження складається з декількох етапів: сватання, заручини (обрядове затвердження згоди на шлюб), передшлюбні традиції та сам шлюб, який, як правило, поєднується зі Святим Таїнством Вінчання. Усі етапи мають багату обрядовість і потребують наочного розгляду у відеоматеріалах.

Інтерактивне обговорення кожного сегменту поданого матеріалу

Тренінгове заняття 6. Час ділення.

Коротка суть теоретичних інтерактивних викладів.

Щасливим є не те подружжя, в житті якого відсутні конфлікти, а те, яке здатне гідно долати їх, піднімаючись кожного разу на новий щабель взаєморозуміння та дарування себе. Тому основним для успішної взаємодії є: поважне ставлення до себе, поважне ставлення до своєї половини, вміння конгруентно казати «так» і «ні», а також – набуття здатності чоловіком та жінкою слухати і чути, дивитися і бачити, говорити про підтримку і реально підтримувати.

Комунікативна функція стосунків між чоловіком та жінкою забезпечує розвиток психологічної, духовної та соціальної взаємодії в сім'ї. Розглядаючи дану тему слід особливу увагу приділити як внутрішнім переживанням людини в процесі комунікації, так і зовнішнім їх проявам. Важливо також дати тинейджерам базові знання щодо вербальної та невербальної комунікації. Допомогти опанувати базовими навичками розпізнавання емоцій.

Тренінгові вправи

1. *Рольова гра*, мета якої – набуття навичок знаходити вихід із конфліктних ситуацій. Пропонуємо учням поділитися на пари. Використовуючи міміку і жести слід відтворити ситуацію міжособової комунікації юнака та дівчини, у якій: А – юнак хоче піти на ... (футбол, скачки, у похід з друзями тощо), Б – його дівчина хоче піти на ... (балет, концерт, шопінг тощо).

При обговоренні в групі зосередитися на питаннях:

- Наскільки було легко порозумітися в ситуації?
- Що саме допомагало/заважало зрозуміти один одного?

2. Пропонуємо учням висловити свої враження від тренінгу на стікерах та приклеїти їх на закріплені аркуші. На жовтому стікері слід написати ті найважливіші моменти, які учасники особисто винесли з тренінгу, які вони бажають забрати з собою та використовувати у своєму житті. Свої відповіді учні розміщують на малюнку із зображенням соняшника. Червоний стікер у формі зірочки призначений для того, щоб учасники фіксували мрію, яка зародилась у них, здійснити яку вони прагнуть. (Прикріпити над соняшником у небі). На синьому листочку, вирізаному у формі хмаринки, пишеться про те, над чим необхідно, на думку учасника, йому попрацювати. Сині листочки учні прикріплюють над соняшником у небі.

Зворотній зв'язок відбувається за методикою групового консультування.

ДОДАТОК Д.4

Програма профілактики розвитку синдрому емоційного вигорання у батьків дітей з вадами розвитку «Моя дитина – це радість і шанс для мене»

<i>Зустріч</i>	<i>Тема, автор</i>	<i>Базові питання</i>	<i>К-ть годин</i>
1	2	3	4
1.	«Якщо дитина не така, як Ви чекали» (Л. Гридковець) [114]	1. Яким для мене є море? 2. Що для мене є горами? 3. Яка цінність гір? У чому їхня справжня краса? 4. Що для мене в народженні дитини було морем? 5. Що для мене в народженні дитини є горами? 6. У чому справжня краса гірського народження моєї дитини? 7. Який шанс я отримую? 8. Яких зусиль я маю докласти, щоб насолодитися горами і водночас з радістю долати перепони? Як це проявляється у розвитку моєї дитини?	2 год.
2.	«Морські зірки» (Б. Ферреро) [446, с. 51–53]	1. Що є цією бурєю у моєму житті? Як я почувався (почувалася), коли буря розпочалася? 2. Хто ті, які просто дивляться, зацікавлені явищем? І як не опинитися серед них? 3. У чому схожа моя душа з душею маленького героя? 4. Що я маю зробити, щоб урятувати бодай одну зірочку? 5. Як подолати невірство людей? 6. Як я розумію слова: «Щоб перемінити світ, досить аби хтось один, навіть найменший, здобувся на відвагу почати?» 7. Який перший крок я готовий зробити, щоб перемінити світ на краще?	2 год.
3.	«Чарівний перстень» (Б. Ферреро) [447, с. 34–38]	1. У чому мої найбільші неспокої? 2. Що для мене є цим перстнем? 3. Чим є для мене слова викарбувані на перстні? 4. У чому мій час плакати, а у чому радіти? 5. У чому полягає мій мир, а у чому війна? 6. Який на даний момент скарб від Бога я маю?	2 год.
4.	«Потріскана арфа» (Б. Ферреро) [445, с. 14–17]	1. У чому моя дитина може почуватися як потріскана арфа? 2. Хто у моєму житті є новою арфою? І як вони можуть говорити до моєї дитини? 3. Яка цінність потрісканої арфи для її власника? Чим це є для мого ставлення до малюка? 4. Кого саме напуває і здатне напоїти життя моєї дитини? 5. Що є цими квітами для мене і моєї дитини, які виростають на зрошеному узбіччі?	2 год.

1	2	3	4
5.	«План» (Б. Ферреро) [444, с. 88–89]	1. Ти – є маленька лампадка, що жевріє серед мороку. 2. Твоя дитинка – це інша маленька лампадка... 3. Чи бачиш ти лампадки інших? 4. У чому незамінність тебе, твоєї половини і твоєї дитини? 5. Чим є для тебе слова: Ти є частина Божого плану і ти незамінний? 6. Коли ти в останній раз дякував Богові, долі, батькам за те, що ти просто є? 7. Чи подякував ти дитині, що вона в тебе є, і є саме такою, якою є?	2 год.
6.	Підбиття підсумків «Світ, який я відкрив»	Ділення досвідом та відкриттями	

Для більш чіткого розуміння суті процедури наведемо у повному обсязі розроблену нами психотерапевтичну метафору, що застосовується на першому етапі програми.

«Вагітна жінка в українському народі завжди називалася жінкою «при надії». Надії як на безпосереднє диво, якою є сама дитина, так і надії на власне майбутнє, на майбутнє своєї родини. Перебуваючи у цьому стані надії, не тільки жінка, але й уся родина мріє: якою буде ця життєва подорож з малюком. Всі очікуємо, свого роду, лагідного сонця, теплого моря, що огортає своїми хвилями маленькі ніженьки дитятка поряд з нашими великими впевнено крокуючими ногами. Так, очікуючи на дитину, ми мріємо про море: про відпочинок на чудовому пляжі, про красу довкілля, про занурення у морські глибини, про дослідження краси підводної фауни та флори. І чим ближче до пологів, тим ближче ми до цієї дивовижної подорожі до моря. І ось вже остання ніч перед від'їздом, всі валізи запаковані, ви засинаєте з великим очікуванням та надією... А коли прокидаєтеся, то бачите... гори. Так, ви опинилися не на омріяному пляжі, а на гірській череді кам'яних велетнів. І тоді шок...

Де море? Чому гори? Чому саме я тут опинився? Саме ці питання найперше виникають у голові батьків, у яких народилася дитинка з вадами. І тоді здається це все неправдою та маревом, здається, що лікарі помилися, можливо переплутали дітей. Ні, тільки не гори, ми ж так мріяли про море. То ж заплющуємо міцніше очі в надії, що коли прокинемося все буде хай не краще, але, принаймні, як раніше. Ми поволі розмикаємо повіки і розуміємо, що це не сон, це реальність і це – реальні гори.

Тоді, нарікаючи на цілий світ, на несправедливість, на Божу жорстокість ми замикаємося у своєму неприйнятті і починаємо ненавидіти гори. Ми вважаємо їх бездушними бовванами, місцем загибелі наших надій і неспроможні побачити, що це усього-на-всього гори, як і море є усього-на-всього лише морем. Тоді ми ставимо мету – вибратися з цієї кам'яної пастки, не зважаючи ні на що. Ми хапаємо свого малюка і як навіжені ліземо вгору без передиху, без озирання довкола, без прагнення збагнути довколишню красу. І коли ми, обезсилені, падаємо, то все більше переконуємося у несправедливості і байдужості світу.

А ми лише так прагнули моря....

Ми можемо і надалі сліпо лізти, думаючи, що ось-ось це закінчиться і врешті-решт ми опинимося на морі. А можемо просто озирнутися довкола і побачити лагідний поцілунок перших промінців сонця незайманих гірських верхівок. Можемо дослідити загадкові печери і насолодитися красою давніх столоктитів та стологмитів. Можемо вдихнути дивовижні пахощі гірських луків, та відчутти живодайну прохолоду гірських джерел та потічків, показати дитині красу піснного водоспаду.

І вибір завжди є за нами, за кожним із нас. Ми можемо жити в ілюзіях, нарікаючи на світ, а можемо дякувати Богові за це місце, за цей дар, дар гір. Бо лише у горах ми можемо побачити справжню вартість тих, хто поряд, і вартість себе. Лише у горах ми по-справжньому розуміємо значення плеча і зв'язки, лише у горах, долаючи труднощі, ми відкриваємо нові потенціали своєї душі та свого тіла. Ми вчимося любити, любити по-справжньому; ми вчимося допомагати – допомагати щиро; ми вчимося приймати допомогу – приймати із вдячністю. Ми просто вчимося жити, жити у любові, підтримці один одного, вдячності одне одному і всьому світові. Гори – це не море. Тут не доведеться лежати та ніжитися на піску, будуть труднощі і випробування, але це новий вимір життя, життя прекрасного, життя відкриваючого та просвітлюючого. Тож, вибір за кожним. Коли ми чекаємо на дитину, то сподіваємося лише на море...

І це природно: нам так хочеться плескатися з малюком у хвилях лагідного блакитно-зеленого моря, уповатися сонцем, насолоджуватися тупотом дитячих ніжок піщаним берегом... Але море – це лише море. Так само як гори – це лише гори. І де б ми не опинилися, це лише місце, а те, чим воно стане для нас, нашої дитини і родини, залежить лише від нас самих...».

Аналіз твору

Аналіз твору передбачає почергову рефлексивну відповідь батьків на цілу низку запитань:

1. Яким для мене є море?
2. Що для мене є горами?
3. Яка цінність гір? У чому їх справжня краса?
4. Що для мене у народженні дитини було морем?
5. Що для мене у народженні дитини є горами?
6. У чому справжня краса гірського народження моєї дитини?
7. Який шанс я отримую?
8. Яких зусиль я маю докласти, щоб насолодитися горами і водночас з радістю долати перепони? Як це проявляється у розвитку моєї дитини?

Кожна відповідь має ретельно пропрацьовуватися як у системі «психолог-клієнт», так і в системі «клієнт-група».

ДОДАТОК Д.5

Психокорекційна програма подолання дитячої агресії
«Сонячний зайчик»

Блок	Занят- тя	Тема	Базові питання	Го- дини
1	2	3	4	5
№ 1	1	Психологічний розвиток дитини	1. Роль сім'ї у розвитку дитини 2. Етапи психологічного розвитку дитини 3. Агресивні діти: хто вони?	3
	2	П'ять мов любові до дитини	1. Мова почуттів 2. Мова уваги 3. Мова опіки 4. Мова дарунків 5. Мова слів	3
	3	Почути дитину	1. Покарання і заохочення як складники виховного процесу 2. Як говорити, щоб діти чули 3. Як слухати, щоб діти говорили	3
Усього за блоком № 1				9
№ 2	4	Світ казки «Поцілунок Бога»		1
		1) Я – сонячний зайчик	1. Я створений для добра 2. Намалюй сонячне серце 3. Як я можу обігріти інших	1
		2) Ти – сонячний зайчик	1. Ти створений для добра 2. Мій подарунок для тебе 3. Як я можу тобі допомогти обігріти інших	1
		3) Ми – сонячні зайчики	1. Ми сотворені для добра 2. Творимо добро своїми руками 3. Вчимося допомагати	
	5	Уміння спілкуватися (тренінг комунікативності для наймолодших)	1. Невербальне спілкування 2. Встановлення зорового контакту 3. Вміння чітко висловлюватися	1
	6	Уміння будувати стосунки	1. Що таке друзі? 2. Хто є справжнім другом 3. Вчимося бути справжніми друзями	1
	7	Уміння вирішувати конфлікти	1. Виходимо з образ 2. Вчимося розуміти інших 3. Висловлюємо у необразливий спосіб свої негативні почуття	1
	8	Розвиток соціальних навичок	1. Важливість правил 2. Дотримання черги 3. Турбота про іншого	1

Продовження таблиці

1	2	3	4	5
№ 2	9.	Розвиток емпатії	1. Світ очима іншого 2. Співчуття 3. Люди, які відрізняються від нас	1
	10.	Уміння вирішувати проблеми	1. Проблемний аналіз ситуації 2. Зупинись – подумай – дій	1
	11.	Контроль агресії	1. Наслідки агресії 2. Техніки контролю за злістю	1
	12.	Протистояння негативному тискові	1. Доброзичливий захист себе 2. Альтернатива агресії – не слабкість, а сила справедливості і добра	1
	13.	Моральний розвиток	1. Етичні цінності 2. Альтруїзм	1
Усього за блоком № 2				12
№ 3	14	Працюємо разом з дитиною	1. Ми творимо світ 2. Ми одна команда	1 1
	15	Наш відпочинок	1. Напрацювання програми вихідного дня 2. Відпустка	1
Усього за блоком № 3				3
У цілому за програмою				24

ДОДАТОК Д.6

Тренінгова програма з подолання залежності від алкоголю

«Життя цікаве»

№	Назва блоків тренінгової програми	Кількість годин
1.	«Розмова із собою»	6 год
2.	«Моє життя як воно є»	6 год.
3.	«Люди в моєму житті, я в житті людей»	6 год.
4.	«Я – дитина своїх батьків, свого роду і свого народу».	6 год.
5.	Контрольна зустріч	3 год.

Блок 1. «Розмова із собою»

Мета даного блоку спрямована на усвідомлення особою власної цінності у повноті тілесного, психологічного і духовного джерел. На початку для розгляду пропонується трикомпонентна модель особистості Платона «тіло-душа-дух» і поетапна робота зі змінами, що відбулися у кожній з цих сфер під дією алкоголю, а також відтворення власної програми відновлення особистісної цінності учасників тренінгу.

ПРГ 1.1:

Мета: усвідомлення впливу алкоголю на організм

Новизна: даний тренінг спрямований на формування здатності особистості вступати в комунікацію з власним тілом, поважати його і опікуватися ним.

Шлях реалізації: розігрується діалогова ситуація учасників з власними внутрішніми органами: печінкою, серцем, шлунком, статевою системою. Група ділиться на пари: особа залежна від алкоголю – опонент-орган, що постраждає від алкоголізації особи.

Етапи:

1. Розігрів

Завдання: Коротка інформація про важливість внутрішніх органів. За допомогою музики пропонується вслухатися у власний організм, відчути його цілісність. Потужність звуків, що нарастають хай стануть для Вас джерелом енергії та сили протистояння негативним впливам. Відчуйте, як з кожним звуком нарастає хвиля Вашої рішучості.

Рекомендація: музична композиція — Е.Морріконе “The Man With The Harmonica”;

2. Дія

Завдання:

— для особи залежної від алкоголю : зосереджуючись на цілісності себе відслідковуйте почуття та емоції, що виникають у діалозі з внутрішніми органами;

— для опонента (печінки, кишково-шлункової системи, статевої системи, серцево-судинної системи): у діалоговому режимі необхідно аргументовано вимагати усунення негативного впливу алкоголю на вас. Дати зворотній зв'язок через свідчення емоційних переживань. Активізувати у особи почуття відповідальності за вас.

Ефект: активізація усвідомлення значимості усіх внутрішніх систем людини для її життєдіяльності та почуття відповідальності за власне тіло.

ПРГ 1.2.

Мета: усвідомлення впливу алкоголю на психічну та психологічну сферу людини

Новизна: цей тренінг спрямований на формування здатності особистості вступати в комунікацію з власними емоціями, почуттями, мріями і цілями. *Шлях реалізації:* розігрується діалогова ситуація учасників з власними емоціями: радістю, смутком, ніжністю, страхом тощо.

Етапи:

1. Розігрів

Завдання: Коротка інформація про базові емоції людини. Методом модерації з'ясовуються найактивніші емоційні переживання учасників групи. При музичній активізації пропонується учасникам відчути свої емоційні переживання, прослідкувати за змінами, що відбулися за час активного вживання алкоголю.

Рекомендація: музична композиція — Вівальді «Пори року» - «Зима».

2. Дія

Завдання:

— для особи залежної від алкоголю: зосереджуючись на цілісності себе відслідковуйте почуття та емоції, що виникають у діалозі з внутрішніми органами;

— для опонента (різних емоцій): у діалоговому режимі необхідно аргументовано вимагати усунення негативного впливу алкоголю на вас. Дати зворотній зв'язок через свідчення емоційних переживань. Активізувати у особи почуття відповідальності за вас.

Ефект: активізація усвідомлення значимості особистісних психічних та психологічних станів, відповідальність за власну цілісність.

ПРГ 1.3:

Мета: усвідомлення особистістю руйнівної дії алкоголю на її духовність

Реалізація: ідентична до попередніх ігор.

На основі отриманого розуміння себе і своєї цінності кожним учасником розробляється власна програма повернення особистісної цінності в своє життя.

Блок 2. «Моє життя як воно є»

Мета: усвідомлення цінності власного життя від моменту зачаття. Структурування власних життєвих перспектив.

Етапи:

1. Ділення досвідом проживання попереднього тижня.
2. Основна частина.
3. Підбиття підсумків.

Основна частина:

ПРГ 2.1.

Життя як воно є: від зачаття до народження

Мета: Навчитися приймати власне життя як дар

Пояснювальна записка: дослідження показали, що молодь із залежністю від алкоголю у переважній більшості не задумується над питаннями цінності власного життя в екзистенційному сенсі.

Новизна: полягає в самій ідеї відтворення у рольових іграх емоційного стану себе в утробі матері. Головний принцип даного тренінгу полягає в акцентуванні уваги, зосередженості та спрямованості його учасників на усвідомлення факту неповторної власної особистості як людської іпостасі від моменту зародження.

Шлях реалізації: розігрується ситуація життя учасника у період від зачаття до народження.

Етапи:

1.Розіграв

Завдання: Зосередьтеся на музиці, яка лине. У будь-який спосіб спробуйте образно відчувати момент вашого сотворення (зачаття). Насолодіться станом, що у такий дивовижний спосіб отримали життя. Проте пам'ятайте, що своє життя Ви вибороли у 4 мільйонів інших претендентів на нього. І тепер Ви маєте можливість трохи відпочити і насолодитися відчуттям життя у маминому лоні.

Рекомендація: музична композиція — Вівальді «Пори року»: «Весна».

2. Дія

Завдання:

—**учасник Х:** Ви є цією дитиною, яка мирно спочиває у лоні матері. Кажуть, що такі діти бавляться з Ангелами. Ось і до Вас завітав один з них. Про що Ви будете з ним говорити? Що насправді Вас хвилює?

—**учасник У:** Ви є Ангел, що прийшов до малюка. Спробуйте підібрати слова, які познайомлять дитину з красою світу, який на неї чекає? Розкажіть про особливість покликання дитини як Людини. Попередьте про небезпеки, які можуть виникати в неї на життєвому шляху: неприйняття іншими, холодність, байдужість, спокуси, зокрема: алкоголь, наркотики, розпуста. Дайте поради як уникнути їх. Спробуйте розповісти, як вийти з однієї з тих пасток, коли в неї вже потрапив.

Ефект: осмислення значення власного життя, потенціалу власного покликання, потенційних спокус і шляхів їх подолання.

ПРГ 2.2.

Мета: За допомогою технології когнітивно орієнтованої танатотерапії розробити стратегічні основи власного життя.

Реалізація:

Крок 1. Учасникам пропонується описати своє життя та свої життєві наміри та плани, якби вони дізналися, що їм залишилося жити: 10 років, 5 років, 1 рік, 1 місяць, 1 тиждень, 1 день, 1 годину.

Крок 2. Моделюється ситуація поховання. Де сама смерть витупає у якості життєвого чертогу – ризи підбиття підсумку земного життя. Усвідомлення всього того, що не зробив: не встиг, не зміг, не захотів.

Технологія процесу: Моделювання смерті забезпечується вкладанням клієнта на стіл (ряд стільців), і вкладанням в руки свічки. Учасникам пропонується зосередитися на своєму минулому житті, подивитися на нього з позиції, що вже нічого не можна змінити. Уважно вдивитися у власні помилки, згаяний час, невітлені мрії... Звернути особливу увагу на процес поховання: хто прийшов на похорон; хто з тих людей має щирий сум по втраті, а хто прийшов лише тому, що так належить; хто з них прийшов лише для зустрічі зі знайомими, або просто випити. Хто з тих всіх людей дійсно по-справжньому сумуватиме? Хто з них запропонує підтримку і допомогу рідним?

Крок 3. Отримання другого шансу на продовження життя на: 1 день, 1 місяць, 1 рік, 5 років, 10 років.

Технологія процесу: ще коли учасники лежать «у труні» і переосмислюють весь процес як буття, так і власного поховання, акцент різко має зміститися на їхнє воскресіння, на кшталт: «Ви лежите у труні, Вас мають почати закопувати і тут Бог (Природа) подивився на Вас і каже: «Дитинко моя, я настільки полюбив тебе, що дарую тобі дивовижний подарунок – ще один день, день якого у тебе не повинно було бути». (Учасникам пропонується прописати, як вони скористаються цим днем, подарованим Богом.) Тоді Господь Бог знову подивився на своє улюблене чадо і каже : «Я настільки полюбив тебе, що дарую тобі воістину щедрий подарунок – місяць життя, життя якого у тебе не повинно було бути, тільки мудро скористайся цим подарунком». І так по аналогії відбувається прописування особистісних пріоритетів учасників з подальшою установкою на наступний проміжок життя.

За рахунок даної технології в учасників відбувається створення життєвих перспектив і розробка власних життєвих стратегічних планів та шляхів їх реалізації. При цьому, в кінці мають чітко бути розставлені акценти на тому факті, що ніхто не може керувати своєю смертю. Вона може настати як у цю мить, так і за 100 років, і кожен день, який ми маємо, це день, подарований Богом, кожен тиждень, який маємо, це тиждень, подарований Богом, кожен рік – це рік, подарований Богом, кожен 100 років – це роки, подаровані Богом, і важливо мудро скористатися цим воістину божественним даром.

Крок 4: Ділення досвідом переживання та відкриттів.

ПРГ 2.3. Психологічна медитація на тему вдячності за власне життя.

Відтворення доземних поклонів подяки за дар власного життя: Богові, батьками, родині, роду, народу.

Блок 3. «Люди в моєму житті, я в житті людей»

Мета: усвідомлення учасниками цінності кожної людини, цінності себе як людини, цінності взаємодій та комунікацій. Набуття навичок зняття психологічної і фізичної напруги та навичок позитивної комунікативності.

Етапи:

1. Ділення досвідом проживання попереднього тижня.
2. Основна частина.
3. Підбиття підсумків.

Основна частина:

Завдання 3.1

Методом мозкового штурму виявити найбільш важливі для учасників комунікативні навички. Розробити стратегію їхнього набуття.

Даний метод передбачає обов'язкову наявність дошки (фліп-чарту) та крейди (маркера). Керівник групи має чітко фіксувати на дошці всі запропоновані учасниками важливі комунікативні навички, потім спільно з учасниками виявити їхню домінантність і розробити стратегії набуття. При цьому обов'язково вислуховується і береться до уваги позитивний досвід учасників групи.

Завдання 3.2.

Опанування навичками послаблення психологічної напруги: парадоксальної інтенції, «ловлі себе самого», «методом пускової кнопки», тілесно орієнтованими практиками для зняття м'язової напруги.

Метод парадоксальної інтенції:

Цей метод був запропонований В.Франклом і вимагає від клієнта спеціального виконання тих дій, яких він намагається уникати. Це дозволяє (особливо використовуючи гумор) відмежуватись від неприємної ситуації або розглянути її незалежно. Наприклад, у студента виникає внутрішня напруга від очікуваного іспиту. Зазвичай таку напругу він послаблює засобами алкоголю. Необхідно дати студенту прожити дану дійсність з позиції парадоксальної інтенції. Це може виглядати на кшталт: «Я їду на іспит. Мене викладач починає питати, а потім принижувати, і ще принижувати, і в решті-решт закопує. Прямо в кабінеті. Посеред кабінету поставлять хрестик, що буде майоріти над моєю могилкою. Замість пташок на хрест сідатимуть студенти. Батьки приїдуть на мою могилку і поставлять пам'ятник. Він буде такий великий, що заважатиме цьому викладачу бачити студентів, а вони у цей час будуть успішно списувати на іспитах. А я буду лежати і сміятися...» Проте, коли мова йде про психосоматичні реакції на подію, наприклад, перехоплює подих чи підвищується голос, тощо, студенту пропонують уявити і прожити дану ситуацію з позиції діалогу з тим викладачем, дозволяючи власному голосу стати максимально тонким. А потім насолодитися кумедністю цієї ситуації.

Тобто, під час виконання даної техніки ми підводимо студента до такого стану, коли той перестає тікати від реальності або боротись з нею, перебільшуючи її значення. У результаті таких сеансів симптоми залежності від ситуації стають більш слабкими або й зовсім зникають. При такому підході важливо фокусувати увагу студента на його переживаннях.

«Метод пускової кнопки»

Цей метод розроблений у рамках адлеріанської психотерапії та ефективний з людьми, які відчувають велику залежність від емоційних станів. Суть методу полягає в проханні до студента закрити очі, відтворити приємну подію з минулого і відзначити те почуття, яке супроводжує цей спогад. Потім його просять відтворити неприємну життєву подію, пов'язану з болем, приниженням, невдачею або гнівом, і відзначити супутній емоційний патерн. Після чого студент знову відтворює першу сцену. Урок, який виносить учасник з виконання цієї вправи полягає у тому, що він починає усвідомлювати, що може створити будь-яке почуття, яке побажає, просто вирішивши, про що думати. У нього під рукою є кнопка і він може натиснути її, при бажанні створивши будь-яке почуття, добре чи погане. Він є творцем, а не жертвою своїх почуттів. Наприклад, для того щоб перебувати у стані депресії, потрібний вибір буття в депресії. При виконанні цієї вправи студентів, зазвичай, вражає власна можливість у самовизначенні емоційних станів.

Метод «ловлі себе самого»

Коли студент розуміє свою мету і хоче змінитися, його завданням є «ловити» самого себе у ситуаціях, «коли він чинить шкоду» (наприклад, взяв пляшку з алкоголем). Студент може зловити себе самого в розпалі власної старої поведінки. Проте, він може відчувати, що у цей момент він, як і раніше нездатний щось зробити з цим, але важливо, щоб він прожив ці відчуття з позиції усвідомлення. Поступово він вчиться передбачати таку ситуацію і свою поведінку до її здійснення, і, відповідно, навчається або уникати, або змінювати ситуацію, або змінювати свою поведінку.

Методи зняття м'язової напруги

У тілесно-орієнтованій психотерапії існує багато технік зі зняття м'язової напруги, і такому випадку тренер чи психотерапевт може підібрати свій власний комплекс. Для прикладу пропонуємо лише одну з технік. Ноги в учасників групи мають бути на відстані 45 см, трохи зігнуті. Необхідно напружити м'язи рук та ніг, відчути це напруження, доводячи його до тремору. Далі посилюючи тремор в руках, ногах перевести його до свого роду конвульсійних ритмічних рухів усього тіла. Вправа виконується 2 хв., потім робиться вихід з нахилом уперед і через руки стряхуються рештки напруги.

ПРГ 3.3.

Мета: допомогти опанувати кожному учаснику тренінгу навичками взаємодії з іншими людьми (навіть при активізації у них дитячої частини я-образу).

Обґрунтування використання даної вправи: нерідко особа, залежна від алкоголю, пояснює власні «зриви» тим фактом, що її не розуміють, не чують, ображають і тим, що інші люди неадекватним чином реагують на вчинкові чи мовні прояви самої особи. Цей елемент тренінгу спрямований на те, щоб відслідкувати «дорослі» та «дитячі» реакції як власні, так й інших людей, а відповідно навчитися розуміти їх у процесі комунікації, приймати їх та віднаходити адекватні шляхи комунікативної взаємодії.

Новизна: полягає у застосуванні рольової гри з ефектом максималізації завдання.

Шлях реалізації: група поділяється на дві категорії: "дитяча частина Я-образу співрозмовника" та "доросла зріла особа" з подальшим обміном ролей.

Етапи:

1. Розігрів

Завдання: уявіть, що тут і тепер, Ви спілкуєтеся з дорослим, у якого активізована дитина будь-якої вікової категорії. Відчуйте Вашу любов до цієї людини, бажання бути з нею з одного боку щирим, а з іншого - розуміючим. Проте, водночас уявіть собі, що Ви самі є цією дитиною, яка прагне спілкування з рідними, намагається спільно з ними пізнати цей світ (техніка боротьби та єдності протилежностей).

2. Дія

Завдання:

— для "дитини": якомога вдаліше дошкулити "дорослому" з протестами, образами;

— для "дорослого": знайти влучні, зрозумілі групи відповідей, що дозволяють "дорослому" гідно вийти зі стану зняковіння, викликаними ситуаціями, та забезпечують стан безумовного прийняття співрозмовника навіть у дитячому Его-стані.

Ефект: завдяки максималізації завдання спостерігається своєрідне "втягування" учасників у гру, що дозволяє не просто моделювати ймовірну ситуацію, але й викликати позитивний азарт, емоційну активізацію змагання "хто-кого" між Его-станом "дорослий" та Его-станом "дитина", що забезпечує ефект переведення отриманого студентами теоретичного знання з рівня "Его" на рівень "Ід", тобто на рівень особистого досвіду. Останнє сприяє формуванню у студентів творчих механізмів поведінки, пов'язаної з вирішенням проблем у подібних комунікаціях.

Блок 4. «Я – дитина своїх батьків, свого роду і свого народу».

Мета: усвідомлення учасниками цінності свого життя. Усвідомлення себе як продовження свого роду, свого народу. Формування вдячності батькам за життя. Усвідомлення власної відповідальності перед нащадками.

Пояснювальна записка: дослідження показують, що базовий конфлікт у молоді студентської категорії, яка вживає у надлишку алкоголь, лежить, передусім, у родинній взаємодії. Саме там були закладені передумови до алкогольного втікання від реальності. Тренінг не має на меті замінити психотерапевтичний процес глибинного опрацювання «дитячо-батьківських», «дитячо-родинних» та «дитячо-родових стосунків», проте спрямований з одного боку, на пом'якшення внутрішніх образів цих негараздів, а з іншого, при виявленні базових деструктивних деформацій у зазначених системах, спрямувати особу на більш глибоке опрацювання проблеми в психотерапевтичній групі.

Етапи:

1. Ділення досвідом проживання попереднього тижня.
2. Основна частина
3. Підбиття підсумків

Основна частина:

Вправа 4.1. Робота з генограмою кожного учасника групи.

На нашу думку, краще використовувати проєкційну генограму. Для цього можна скористатися розробками Ф.Каслоу [190]. Проєкційна генограма на відміну від класичної не передбачає чіткого інструктування учасників групи щодо послідовності зображень родового дерева, починаючи з ранніх спогадів. Таким чином, як показує практика, після слів «Намалюйте свою родину», учасники починають побудову генограми з осіб, які займають центральне місце у їхньому внутрішньому психологічному просторі. Після нанесення малюнку важливо опрацювати ряд питань:

- Кого саме Ви відтворили першим?
- Чи розумієте Ви чому?
- Яке особливе значення займає ця постать для Вас у даний проміжок часу?

Якщо в учасника відсутнє розуміння, чому саме ця особа стала ключовою, необхідно продовжити роботу запитанням:

- Яка незавершена справа є у Вас з цією людиною, що саме Ви хотіли б пропрацювати? Як це можна було б зробити?

Генограма малюється за допомогою класичних для цього геометричних знакових зображень (чоловіки – квадратики, жінки – кружечки; померлі – перекреслені фігури тощо з вказівкою при можливості дат народження, смерті, одруження, розлучення, трагедій, серйозних захворювань і т. д.). При цьому, як в діагностиці, так і в роботі враховується місце розташування кожної людини у відношенні до інших символів, а саме: який простір та відстань розділяє різні геометричні фігури і чому; а також розмір кожного символу, «оскільки великий поряд з маленьким може означати владу, статус, вік, силу чи відсутність як таких» [190, с.31]

Важливим також є момент аналізу пропущених фігур і дослідження даного феномену.

Наступним кроком є аналіз серії запитань, що витікають з ключового запитання: «Кого б Ви хотіли виключити з генограми?» Даний аналіз активізує самодослідження і виявлення ненависних та страхітливих значимих осіб та можливість проведення діалогу з ними.

Фінальна частина роботи з генограмою передбачає дослідження сімейних зв'язків з позиції «Кого б Ви хотіли додати?» Це можуть бути як реальні люди, які існували в житті

роду (вигнаний рідний, померлий у ранньому віці або абортований сіблінг тощо), так і ті особи, про яких тільки мріють: коханий, чоловік чи дружина, дитина тощо. Основний акцент при цьому робиться на те, що б учасник взяв на себе відповідальність за власне життя і зміг побачити своє майбутнє таким, яким би хотів його мати, і спільно з тренером та групою зміг визначити дії щодо його втілення, а також перепони на цій дорозі та шляхи їх подолання.

Вправа 4.2. Вибір серед учасників «власних батьків» і щирі поклони кожному з них за своє життя.

Вправа 4.3. Ділення родинними історіями та легендами. Особистісний поклін усім тим поколінням, що були у роді.

ПРІ 4.4.:

Мета: усвідомлення себе учасником потенційного батьківства.

Пояснювальна записка: Як показують дослідження, особа, яка понад міру вживає алкоголь, нерідко опиняється у ситуації поза контролем власних сексуальних інстинктів. Ймовірність безвідповідального використання власної сексуальності збільшує ризик небажаних вагітностей. Саме для збільшення відповідальності щодо потенційного зачаття дитини у стані алкогольного сп'яніння і призначений цей сегмент тренінгу. Стан відповідальності також досягається за рахунок усвідомлення особою ймовірних неприйнять дитини з боку своїх рідних: батьків, братів, сестер, друзів з огляду на умови її зачаття. То ж активізуючи в особистості переживання за власну потенційну дитину, за ті випробування, які можливо доведеться пройти, щоб «не вбити» її, попри умови, в яких вона була зачата, ми активізуємо в учасника систему відповідальнісних передумов за власні прояви сексуальності, а відповідно – усвідомлення місця і значення алкоголю у створенні деструктивних життєвих ситуацій.

Новизна: цей тренінг спрямований на формування в особистості із залежністю від алкоголю усвідомлення відповідальності за зачаття власної дитини, а, при необхідності, здатності проявити відповідальність у боротьбі за її життя попри негативне ставлення оточення.

Шлях реалізації: розігрується ряд діалогових ситуацій:

- внутрішньої дитини з батьком, залежним від алкоголю;
- алкоголю з учасником групи;
- негативно налаштованих до життя дитини рідних з алкогольно залежним рідним;
- «вічності» з учасником групи.

Етап розігріву:

Уявіть тут і тепер, що Ви дізналися, що під час алкогольного сп'яніння мали сексуальний контакт з дівчиною, яка в результаті цього контакту завагітніла. Зосередьтеся, будь-ласка, на ваших почуттях і думках, що виникають у цій ситуації. Відчуйте, що Вам хочеться сказати дівчині? Що сказати батькам? Що сказати друзям? Що сказати собі?

2. Дія

Завдання 1:

— для учасника Х: вслухайтесь в те, що Вам каже дитина. Спробуйте почути її слова, зрозуміти той біль, який вона має. Намагайтеся у спокійній, лагідній формі провести діалог з дитиною;

— для учасника У: ви є дитиною, яку ніхто з людей не чекав на цьому світі. Ваш батько через алкогольне сп'яніння взагалі не пам'ятає про ймовірність Вашого зачаття. Намагайтеся дати йому шанс відчувати Ваші почуття, Ваші страхи, Вашу недовіру. Врешті-решт поясніть йому чого Ви прагнете, на що сподіваєтеся.

Завдання 2:

— *для учасника Х:* Ви чоловік, який усвідомив відповідальність за свої дії. Проте Вам сниться сон, в якому Вашими співрозмовником стає Алкоголь, що прагне довести Вам абсурдність Вашого наміру взяти на себе відповідальність за дитину. Знайдіть такі слова, які б могли зупинити натиск Алкоголю;

— *для учасника У:* Ви є Алкоголь, для якого людське життя нічого не варте. Ви не хочете, щоб від Вас відмовлялися. То ж спонукаєте свого співрозмовника відмовитися від відповідальності за власні вчинки.

Для обох учасників: подумайте над тим, чи готові Ви дозволити Алкоголю керувати Вашим життям, яким чином Ви йому поступаетесь і визначте альтернативні шляхи власній неспроможності.

Завдання 3:

— *для учасника Х:* Ви повідомляєте батьків про незаплановане батьківство. Вони розуміючи, що Ви зачали дитину в стані чергового запою, намовляють Вас позбутися дитини. Спробуйте дати їм гідну відповідь чоловіка, який бере на себе відповідальність за власні вчинки;

— *для учасника У:* Ви є батьком сина залежного від алкоголю. Ви розумієте, що дитина була зачата у стані алкогольного сп'яніння. Ви взагалі не вірите в те, що це дитина Вашого сина, то ж вирішили, порадившись з деякими лікарями, що такій дитині краще не народжуватися. Доведіть цю позицію синові, але вслухайтеся в його аргументацію, і, якщо вона буде достатньою для Вас, прийміть її.

Завдання 4:

— *для учасника Х:* Ви, як завжди ввечері, лягли відпочивати. Цілий день Ви обдумували ситуацію, яка стала можливою через алкогольне сп'яніння. І тут до Вас приходить у гості Вічність. Вона запитує Вас про Ваше життя, про те, як Ви ним розпорядилися? Що Ви їй відповісте?

— *для учасника У:* Ви є Вічність, що приходить на розмову до учасника Х. Відчуйте: у Вас немає симпатії чи антипатії, немає жалю чи радості. Ви лише продовження констатації, причинно-наслідкових зв'язків його життя. Покажіть йому, з чим він дійшов до Вас. Чи саме для цього він прийшов на цей світ? Чи саме такою була його місія? Проведіть діалог-роздуми.

Ефект: формування у молоді відповідального ставлення за власне життя та життя своєї дитини.

Вправа 4.5. Загальний та індивідуальний поклін усім тим поколінням, які дали життя кожному учаснику групи, і всім нащадкам, які приймуть естафету життя.

ДОДАТОК Д.7

Реабілітаційна програма для сімей учасників бойових дій

№ зустрічі	Теми зустрічей психотерапевтичної групи	Кількість акад. годин
1.	Біблійний образ сім'ї. Особливості української родини	3 год.
2	Досвід війни: Чоловік та Жінка	3 год.
3.	«Якщо я хочу бути королевою, то маю визнати тебе королем», «Якщо я хочу бути королем, то маю побачити в тобі королеву»	3 год.
4.	«Інтимне життя – це особливий дар для нас із тобою»	3 год.
5.	«Ти в моєму житті, я в твоєму житті»	3 год.
6.	«Конфлікт як спосіб побачити власну недосконалість»	6 год.
7.	Підсумкова зустріч	3 год.
<i>Разом</i>		24 год.

Зустріч № 1 *Біблійний образ сім'ї. Особливості української родини**Мета:* Набуття усвідомлення покликання жінки та чоловіка*Питання аналізу та обговорення:*

- екзистенційне покликання людини;
- сакраментальність покликання чоловіка та жінки;
- духовно-психологічні засади ідеального подружжя;
- фактори руйнації духовно-психологічної гармонії в родині;
- шляхи відновлення духовної єдності в сім'ї.

Зустріч № 2 *Досвід війни: Чоловік та Жінка.**Мета:* Розвиток шанобливого ставлення до травмованого досвіду ветерана та травмованого досвіду його дружини

В очікуванні на повернення рідної людини із зони бойових дій, як правило, члени родини творять ідеальний образ того, як будуть у подальшому розвиватися стосунки, оскільки вважають, що «найстрашніше вже позаду». Невідповідність ідеального образу реальному часто призводить до розвитку агресії в сімейних стосунках, активізації залежностей, деформації в структурі комунікацій «чоловік-жінка», «батько-діти».

На початку групі пропонується виявити ті зміни, які найбільше непокоять учасників. Чоловіки визначають зміни у жінок, жінки – зміни у чоловіків. Залежно від найбільш значимих якостей проводиться психоедукація. У нашому випадку першою, найбільш значимою характеристикою, була зазначена агресія. Тому в групі обговорювалися питання: яким чином Ваша агресія впливає на Вас особисто; яким чином вона пливає на Вашу половину, яким чином вона впливає на родину; якщо присутнє в сім'ї насильство, викликане агресією, яким чином можна впоратися з його проявами?

Зустріч № 3. «Якщо я хочу бути королевою, то маю визнати тебе королем», «Якщо я хочу бути королем, то маю побачити в тобі королеву»

Мета: поглиблення шанобливого ставлення учасників групи до себе та до свого партнера.

Етапи:

1. Активізація усвідомлення власної цінності та унікальності.
2. Активізація усвідомлення цінності власного життя.
3. Активізація усвідомлення цінності партнера та його унікальності.
4. Активізація усвідомлення цінності життя партнера.
5. Формування усвідомлення відзеркалювальної структури подружніх взаємин.

Методи: екзистенційної візуалізації, рольова гра, гештальттерапевтичні техніки.

Зустріч № 4. «Інтимне життя – це особливий дар для нас із тобою»

Мета: надання необхідної інформації щодо гармонійних проявів психосексуальної взаємодії у подружньому житті.

Етапи:

1. Ознайомлення з питаннями сутності людської сексуальності. Дослідження проблеми особливостей психосексуальності чоловіків.
2. Дослідження проблеми особливостей психосексуальності жінки.
3. Ознайомлення з розладами психосексуальної сфери подружжя.
4. Опанування знаннями щодо принципів та методів подолання психосексуальних деструкцій у сім'ї.

Методи: система міні-лекцій, гештальттерапевтичні техніки активізації внутрішніх образів.

Зустріч № 5. «Ти в моєму житті, я в твоєму житті»

Мета: розвиток усвідомлення відповідальності за свою родину в обох партнерів

Етапи:

1. Активізація внутрішнього образу взаємодоповнення чоловіка та жінки у сім'ї.
2. Аналіз проблеми побутових обов'язків та розробка сімейної стратегії її вирішення.
3. Усвідомлення власної відповідальності за родину.
4. Формування розуміння родинного життя як парного танцю, який можливий лише удвох.

Методи: міні-лекції, гештальттерапевтичні техніки активізації внутрішніх образів, модерації, когнітивного аналізу, елементи танцювальної терапії.

Зустрічі № 6-7. «Конфлікт як спосіб побачити власну недосконалість»

Мета: опанування навичками подолання конфліктів

Етапи:

1. Проходження тренінгу з подолання конфліктів у сім'ї.
2. Формування усвідомлення родинної кризи як потенціалу для зростання, як для партнерів, так і для всієї сім'ї.

Методи: міні-лекції, рольова гра, гештальттерапевтичні техніки активізації внутрішніх образів, модерації, когнітивного аналізу, арт-терапевтичні техніки.

Головною метою цього блоку програми є формування в учасників навичок конструктивного розв'язання міжособистісних конфліктів у сімейних взаємостосунках. Досягнення мети тренінгу передбачає розв'язання таких завдань:

- а) обґрунтувати важливість конструктивного розв'язання міжособистісних конфліктів;
- б) розкрити суть прояву психічних властивостей особистості під час розв'язання конфліктів;
- в) поінформувати про специфіку чоловічого та жіночого сприйняття явища конфлікту і відповідну поведінку у ньому;
- г) проаналізувати ефективні прийоми, форми, моделі спілкування у конфлікті;

- д) розробити спільно з подружжями рекомендації щодо поведінки у конфлікті;
 е) допомогти учасникам обмінятися досвідом і знаннями з вирішення конфліктних ситуацій.

Основним при проходженні тренінгу є робота зі зворотнім зв'язком, який дозволяє всім учасникам при активізації групового потенціалу віднайти власні стратегії подолання конфліктів.

Блок № 8. Підсумкова зустріч

Мета: підведення підсумків проходження програми, ділення досвідом і конструювання позитивних перспектив.

ДОДАТОК Д.8

Групова сопричасна християнська психотерапія у межах однієї сесії

Перебіг групового процесу: Запит клієнта (замовника), початок розгляду його проблеми		
1	2	3
<i>Процедура терапії</i>	Актуалізація потреби, зменшення перегородки між свідомим і несвідомим, як у клієнта, так і в учасників групи	Клієнт входить у ситуацію «зустрічі з власними переживаннями» і через проєкцію диференціює їх з особистісними суб'єктивними конструктами. + Ефект у групі: цензура і система психологічного захисту приглушені («відбувається не зі мною»), бо не я є «замовником». Є можливість відчувати і осмислити проблему разом зі справжнім замовником, знаходячи при цьому власному образі та резерві.
		= Відгук у активованих учасників (тих, хто має подібну проблему) на їх власні системні деформації, які резонують із системою замовника. = Виникнення у цих учасників ледь помітного емоційного відчуття – ефекту сопричасності системі замовника. + При цьому активізовані учасники залишаються сопричасні також своєму власному особистісному, колективному, родовому несвідомому. = Відбувається опрацювання особистісних сегментів учасників групи.
<i>Дослідницький етап терапії</i>	Відповідь на питання: що є дійсною проблемою і як її вирішити	– Аналіз первинних викривлень особистості, змін у почуттєво-емоційних та поведінкових проявах. – Віднайдення джерела порушення предстояння на осі благодаті перед Богом.

Завершальний етап терапії	Віднаходження резерву	<i>Завершення в контексті особистісного несвідомого незавершених емоцій</i> (непрощення, образи, болю, страху, провини), які є джерелом деструктивної внутрішньої і зовнішньої дії. Подолання умовного рефлексу на сценарність відреагування на подразнення. (У природних умовах досить 8–12 разів не підкріпити якусь емоцію (наприклад, образу на батьків) – і виникає новий зв'язок, нові відносини. А в активованих учасників цей процес відбувається багато разів протягом терапевтичної сесії). <i>Знаходження резерву:</i> Дослідження системи через призму Божого шляху та покликання, Молитва, Перепрошення, Покаяння, Сопричасне покаяння, Прощення.

Базові постулати християнської сопричасної терапії :

1. Кожна особистість запрошена до сопричастя з Богом.
2. Кожна особистість сопричасна з людством.
3. Кожна особистість сопричасна своєму народові.
4. Кожна особистість сопричасна зі своїм родом.
5. Кожна особистість сопричасна до своєї сім'ї та своєї родини.
6. Кожна особистість сопричасна усім проявам власного життя.
7. Кожна особистість є сопричасною своєму Я у всіх його проявах.

ДОДАТОК Е

ПСИХОЛОГІЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ «АБЕТКА ДЛЯ БАТЬКІВ»

(для соціальних листівок)

ДОДАТОК Е.1

Рефлексія батьківства

Рефлексивні запитання правдивого батьківства

- Коли востаннє я пригортав (пригортала) свою дитину до грудей і казала чи казав їй, що я її дуже люблю? Що заважає мені це зробити сьогодні?
- Коли востаннє я розмовляла чи розмовляв зі своєю дитиною про її життя, інтереси, переживання. То чи не настав час ставити чайник на вогонь і сідати разом за стіл для чаювання та щирої лагідної бесіди?
- Коли востаннє я з дитиною щось робив чи робила разом? То чи не настав час подумати про спільну діяльність?
- Коли востаннє ми спільно з дитиною відвідували якісь культурні заходи? То чи не настав час купувати квитки?
- Коли востаннє я дякував своїй дитині за те, що вона просто в мене є? То чи не настав час це зробити?

Порадні доброго батьківства

- Цінуй свою дитину і дякуй Богові за неї. Бо в Україні є багато людей, які б віддали усе, щоб опинитися на твоєму місці – батька чи матері.
- Показуй дитині силу своєї любові не тільки словами, але й дотиками, погладженнями.
- Ніколи не виконуй ситуативні забаганки дитини, бо цим ти її розбещуєш. Краще обміркуйте з нею, як досягти спільними зусиллями того, чого вона хоче.
- Ніколи не принижуй і не обзивай дитину, бо цим ти знищуєш у неї почуття власної гідності.
- Ніколи не порівнюй свою дитину з іншими людьми. Завжди будуть гірші за неї і кращі за неї. То ж це порівняння немає жодного сенсу.
- Коли вказуєш на недоліки дитині, не забудь показати перспективні шляхи їх подолання.
- Будь уважним до своєї дитини. Не залишай її на самоті зі своїми проблемами.
- Вчися слухати дитину без осудження та перебивання.
- Дайте дитині відчуття, що ви є саме та людина, яка любить її не за її добрі якості, а за те, що вона просто є.

ДОДАТОК Е.2

Любов зорієнтована на дитину

Правила любові до дитини

- Дитина – найбільший і найдивовижніший подарунок Бога (природи, долі). Цінуй його.
- Коли дитина маленька – ми вчимося смиряти власний егоцентризм, відкриваємо для себе життя у новій іпостасі – мами і тата.
- Дитина приносить у наш світ дорослих щирість почуттів, спонтанність проявів, несподівані відкриття.

- Разом зі своїм малюком ми відкриваємо світ, у якому небо не лише фізична складова озонового шару землі, а є дивовижним простором фантазійної мандрівки; листочок – це не просто частина рослини, а чудове ситечко для сонячного промінчика; калюжа – це не лише залишок дощової води, а весела забава – місце, куди можна стрибнути і створити тисячі летючих краплин.
- Дитина дарує нам, дорослим, світ, наповнений барвами життя.
- Кожна дитинка унікальна і неповторна. Вона прийшла у цей світ, щоб змінити його на краще, але без нас, дорослих, вона не впорається.
- Кожен ранок ми маємо можливість подякувати Богові (природі, долі) за те, що ми просто маємо це диво, диво на ймення «ДИТИНА».
- Кожен день маємо можливість дарувати своє серце, сповнене любові, маленькій людині, яка так потребує цього серця.
- Кожен вечір ми маємо шанс дякувати не просто за день, який ми прожили сьогодні, а за день, сповнений дитячого сміху та слізок, дитячих поцілунків і образ, дитячих «люблю» і «мені сумно», дитячої ніжності і бешкетування, бо саме все це разом і зветься: «ЖИТТЯ».
- Кожна дитина – дивовижний скарб, то ж вчимося цінувати його не тоді, коли виникає загроза його втрати, а тоді, коли він просто у нас є, тоді, коли просто тримає нас за руку, чи просто задає своє чергове дитяче «чому». Бо саме це і є справжнім дивом, істинною радістю, батьківським благом!

Правила виховання доброї дитини

- Любіть своїх дітей усім серцем своїм, усією душею.
- Виховуйте хлопчика так, ніби він мав би одружитися на вашій доньці; і виховуйте доньку так, ніби вона мала б побратися з вашим сином, – і тоді ви виховате по-справжньому щире, працьовите та спроможне любити людину.
- Малюк завжди наслідує своїх батьків. То ж, якщо ви не хочете, щоб він мав певні недоліки чи шкідливі звички, позбудьтеся спочатку їх самі. Ваша здатність відмовлятися від недоліків стане прикладом для вашої дитини.
- Пам'ятайте! До шести років дитини батько проявляє в дівчинці жіночість, а мама – у хлопчика чоловічість. Будьте добрим батьком для донечки, бо саме у цей час ви даєте їй цінність її як жінки і як майбутньої матері. Матусю, будь уважна до свого сина, бо саме через щире, любляче ставлення до сина та повагу і любов до свого чоловіка, ти закладаєш у свого маленького лицаря здатність до щасливого подружжя.
- Вчіться розмовляти з дитиною не з позиції зверхності, а з позиції розуміння. Для цього опустіться на рівень дитини, так, щоб ваші очі були навпроти очей дитини, і чітко скажіть малюкові те, що саме ви від нього очікуєте.
- Система покарань є необхідною умовою будь-якого виховання. Проте, пам'ятай! Покарання – це не спосіб розрядки негативних емоцій батьків, а цілісна система виховного процесу в любові з акцентованій на дитині.
- Кожна родина має свою систему покарань, проте ніколи не застосовуйте покарання у стані агресії. Скажіть дитині, що зараз повернетесь і продовжите розмову. Вийдіть у іншу кімнату, заспокойтеся, а потім поверніться і вирішіть, якого саме покарання заслуговує вчинок вашого чада. Сила покарання ніколи не повинна перевищувати сили вчинку, що викликав потребу у цьому покаранні.
- Обов'язково скажіть дитині, що ви дуже її любите і не можете дозволити, щоб вона повторила скоєну негативну дію, бо цим завдала болю тим, хто її любить і наразила на небезпеку себе. Якщо дитина старше п'яти років, запропонуйте їй самій обрати

одне з двох-трьох видів рівноцінних покарань. Таким чином ви формуєте у неї відповідальність за власні вчинки.

- Ніколи не відгукуйтеся погано про своїх батьків та батьків своєї половини, бо цим самим ви даєте своїй дитині взірець ставлення до вас у дорослому віці.

Пам'ятайте! Мета виховання – виростити дитину, що вміє любити: любити себе, любити родину, любити людей... Тобто щасливу людину.

Акти впровадження

04078, м. Київ, вул. Білицька, 41/43
 (044) 430 15 77, 353 42 42
info@kibit.edu.ua
www.kibit.edu.ua

№ 163-1/18 від 21.08.2018

ДОВІДКА

Про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Гридковець Людмили Михайлівни

з теми:

«Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз»,

подану на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Гридковець Людмила Михайлівна від часу початку роботи в Київському інституті бізнесу та технологій активно займалася науково-дослідною роботою. Результати її наукових досліджень знайшли відображення у розробці навчальних, робочих навчальних програм, сілабусів таких навчальних дисциплін, як: «Вікова психологія», «Психологія та педагогіка сім'ї», «Психологія сімейних та сексуальних відносин», «Основи психологічної експертизи», «Основи психологічного консультування», «Психологічна допомога при залежностях», «Психологія протидії маніпуляціям», «Реабілітаційна психологія».

Розроблені, в результаті дослідження, Л.М.Гридковець психологічні тренінги були впроваджені у формувальну складову навчально-виховного процесу студентської молоді нашого вищого навчального закладу.

Результати зазначеної науково-дослідної роботи продемонстрували ефективність щодо їхнього використання у

Про ефективність опанованих студентами методик свідчать позитивні відгуки з місць їхньої практики та від організацій-партнерів із проведення спільних заходів з психологічної допомоги населенню.

Використання матеріалів докторської дисертації «Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз» Гридковець Людмили Михайлівни під час проведення лекційних, практичних та виховних занять в аудиторії та позааудитоній роботі зі студентами спеціальностей «Соціальна педагогіка», «Психологія» засвідчили високий науковий теоретико-методичний рівень та практичну цінність даного дослідження

Ректор ІВНІЗ
«Київський інститут бізнесу та технологій»

О.В. Яковлева

**МІНІСТЕРСТВО
СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
(Мінсоцполітики)**

вул. Еспланадна, 8/10, м. Київ, 01601, тел.: (044) 226-24-45, факс: (044) 289-00-98 E-mail: info@mlsp.gov.ua,
Код ЄДРПОУ 37567866, реєстраційний рахунок 35213015078737 в ДКСУ м. Києва, МФО 820172

14.08.2014 № 44/0/166-14/102 **Київський інститут бізнесу та технологій**

на № _____ від _____

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

Гридковець Людмила Михайлівна, кандидат психологічних наук, завідувач кафедри психології Київського інституту бізнесу та технологій є експертом спільного проекту Міністерства соціальної політики України та Координатора проектів ОБСЄ в Україні „Відповідь на загрози соціальній безпеці в умовах конфлікту”, а також членом Робочої групи з питань доопрацювання проекту Концепції Державної цільової програми фізичної, медичної, психологічної реабілітації та соціальної реадaptaції учасників антитерористичної операції на період до 2020 року та розробки проекту цієї Державної програми.

Гридковець Л. М. протягом 2016 року брала активну участь в роботі Робочої групи та робила свій фаховий внесок у розробку проектів нормативно-правових актів з питань організації психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції та членів їх родин, зокрема Концепції зазначеної Державної цільової програми, а також Порядку організації психологічної реабілітації та психологічного супроводу осіб, які брали безпосередню участь в антитерористичній операції чи виконували службово-бойові завдання в екстремальних (бойових) умовах, та деяких інших категорій населення.

**Т. в. о. начальника Управління
у справах ветеранів та учасників АТО**

М. Андросенко

Н. Зарецька, 289 55 17

Уповноважений Президента України з питань реабілітації учасників бойових дій

05.06.2019 39-06/174

№ _____

На № _____

ДОВІДКА

**Про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Гридковець Людмили Михайлівни**

з теми:

**«Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за
спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія**

З лютого 2014 року п. Людмила Гридковець активно надавала на волонтерських засадах психологічну допомогу учасникам Революції Гідності, учасникам бойових дій та членам сімей таких осіб. Теоретичні та емпіричні дослідження проблеми подолання кризових станів пані Гридковець дали їй можливість надавати якісну психологічну допомогу в тому числі і в особливо складних випадках.

Результати дисертаційного дослідження Гридковець Людмили Михайлівни були впроваджені повністю або частково у цілій низці проектів державних документів, нормативно-правових актів, зокрема при підготовці Порядку проведення психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції та постраждалих учасників Революції Гідності, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 №1057, Державної цільової програми з фізичної, медичної, психологічної реабілітації і соціальної та професійної реадaptaції учасників антитерористичної операції та осіб, які брали участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх здійснення, на період до 2022 року, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 05.12.2018 № 1021, Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року, затвердженій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 № 1018.

Розроблені Гридковець Людмилою Михайлівною освітні, корекційні та реабілітаційні програми використовуються в практичній діяльності фахівцями-психологами, соціальними працівниками, психологічними тренерами при роботі з учасниками бойових та членами їх сімей.

В.В.СВИРИДЕНКО

УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА
КИЇВСЬКА ТРЬОХСВЯТИТЕЛЬСЬКА
ДУХОВНА СЕМІНАРІЯ

пров. Боженка, 20, с. Княжичі,
Броварський р-н, Київська обл., Україна 07455
тел. (044) 277-29-92,
факс: (044) 277-29-90
web-site: ktlds.org.ua,
e-mail: kyivseminary@gmail.com

UKRAINIAN GREEK-CATHOLIC CHURCH
KYIV THREE HOLY HIERARCHS
SPIRITUAL SEMINARY

Bozhenka Lane, 20, Kniazhychi,
Brovary District, Kyiv Region, Ukraine 07455
tel. (044) 277-29-92,
fax: (044) 277-29-90
web-site: ktlds.org.ua,
e-mail: kyivseminary@gmail.com

Вих. № 19/156

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор

Київської Трьохсвятительської

Духовної Семінарії УГКЦ

о.ліц. Петро Жук

"18" червня 2019 р.

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
викладача КТДС к.психол.н. Гридковець Людмили Михайлівни
на тему:

«Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз»
на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 –
педагогічна та вікова психологія.

Комісія у складі:

- Голова – префект з навчальної частини, доктор біблійного богослов'я Роман Островський;
- Члени комісії – викладач КТДС доктор філософських наук Олег Шепетяк, викладач КТДС кандидат філософських наук Микола Симчич, викладач КТДС доктор богословських наук Ігор Шабан.

цим Актом засвідчує, що результати дисертаційного дослідження Гридковець Людмили Михайлівни на тему: «Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз», використані співробітниками кафедри гуманітарних наук Київської Трьохсвятительської Духовної Семінарії (що є філіалом Українського Католицького Університету) при підготовці і викладанні курсу(сів) з «Морального богослов'я» (тема: «Шлюб. Нерозривність подружніх стосунків»), «Пасторальної психології» (тема «Духовно-психологічний супровід особистості в умовах кризи»), «Пасторальної медицини» (Духовно-психологічний супровід, що зазнали кризи втрати здоров'я), «Загальної педагогіки» (теми: «Психолого-педагогічна роль родинної детермінації у виховному процесі», «Психолого-педагогічні чинники роботи з дітьми кризових родин»), «Пасторальної праці в освітньо-виховній сфері» (тема «Психолого-педагогічні чинники цілеспрямованого впливу»), «Соціальної педагогіки», «Соціальна психологія» («Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз»), а також при проведенні факультативних зустрічей з теми: «Кризова психологічна допомога», «Основи реабілітаційної психології»

Члени комісії:

Доктор біблійного богослов'я

Доктор філософських наук, доцент
Кандидат педагогічних наук, доцент

Р. Островський

О. Шепетяк

«18» червня 2019 р.

НАЦІОНАЛЬНА ЕКСПЕРТНА КОМІСІЯ УКРАЇНИ З ПИТАНЬ

ЗАХИСТУ СУСПІЛЬНОЇ МОРАЛІ

04053, м. Київ, вул. Артема, 73, тел. 486-11-61, E-mail: info@moral.gov.ua

24.01.2011 № 13-Д на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження наукових розробок
ГРИДКОВЕЦЬ Людмила Михайлівни на тему:

*„Особистість як суб'єкт психо-соціальної активності в онтогенезі сім'ї,
родини та роду”*

Цією довідкою засвідчується, що теоретично і практично значущі результати наукової роботи Гридковець Л.М. над докторською дисертацією з проблематики впливу родинних деформацій на особистість дитини, та деструкцій особистості на перспективи розвитку роду презентувалися нею протягом 2008-2010 рр. на публічних і громадських заходах, що проводилися з ініціативи або за участю Національної експертної комісії з питань захисту суспільної моралі.

На прохання Національної експертної комісії Гридковець Л.М. були надані результати досліджень щодо психологічних (сексуальних) деформацій дитини під впливом зовнішніх розбещуючих факторів і прогнозування руйнівних тенденцій на її потенційну родину в майбутньому. Також надані результати досліджень щодо прогнозування родинної соціалізації студентської молоді.

Результати дисертаційного дослідження Гридковець Л.М. неодноразово використовувалися комісією у написанні професійних висновків щодо впливу порнографії, реклами, мультфільмів сексуального спрямування на психіку дітей; у розробці програм та рекомендацій гармонізації соціально-психологічного простору як особистості, так і суспільства в цілому.

Голова

Національної комісії

[Signature] В. В. Костицький

Міністерство молоді та спорту України
ДУ «ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ СІМЕЙНОЇ ТА МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ»
 юр. адреса: 01001, м. Київ, вул. Десятинна, 14 (пошт. адреса: 01135, м. Київ, вул. Ісаакяна, 18, оф.105).
 тел. (044) 236-07-41, факс (044) 236-07-42,
 e-mail: mail@dimp.org.ua, веб-адреса: http://www.dimp.org.ua/

25 12 2015 р. № 243/01
 на № _____ від _____

ДОВІДКА
про впровадження наукових розробок
ГРИДКОВЕЦЬ Людмили Михайлівни з теми:

«Родинна детермінація особистісних криз людини»

Даною довідкою засвідчується, що теоретичні та практичні результати наукової роботи Гридковець Л.М. над докторською дисертацією з проблематики впливу родинного фактору на розвиток психологічних криз особистості були використані при розробці навчальних програм та науково-дослідній роботі Державного інституту сімейної та молодіжної політики протягом 2009-2015 рр.

На основі дослідницьких матеріалів та дисертаційних розробок Л.М.Гридковець розроблялися та впроваджувалися навчальні блоки програм з підвищення кваліфікації соціальних працівників, психологів, директорів соціальних та психологічних служб та центрів України з таких питань: організація діяльності соціально-психологічних служб; надання ефективної допомоги молодим сім'ям, кризовим родинам, прийомним сім'ям, родинам, що виховують дітей з особливими потребами.

Зворотній зв'язок з фахівцями-учасниками програм підвищення кваліфікації працівників соціально-психологічної сфери свідчить про високий рівень компетентності Л.М.Гридковець щодо сфери психології родини та ефективність впровадження її розробок в діяльність соціальних служб та відділів по роботі з сім'ями.

Заступник директора

Н.В. Тілікіна

**МВС УКРАЇНИ
ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ
В МІСТІ КИЄВІ**

**Відділ кримінальної міліції
у справах дітей**

вул. Володимирська, 15, м. Київ, 01601

20.10.15 №5/ 252
На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження наукових розробок Гридковець Людмили Михайлівни
на тему: «Родинна детермінація особистісних криз людини».

Даною довідкою засвідчується, що теоретично і практично значущі результати наукової роботи Гридковець Л.М. над докторською дисертацією, з проблематики пливу родинного фактору на розвиток психологічних криз особистості, постійно використовуються у професійній діяльності відділом кримінальної міліції у справах дітей Головного управління МВС України в місті Києві протягом 2008-2015 р.

На прохання звернення ВКМСД ГУМВС України в місті Києві, Гридковець Л.М. розроблялися концепції допиту дітей, що стали жертвами сексуального насилля, в тому числі в сім'ї, надавалась допомога дітям-жертвам насильства, проводилась експертна оцінка на наявність психологічних родинних деформацій при особистісних кризах у дітей, досліджувалися родини з ознаками домашнього насильства, в тому числі і сексуального.

Пані Людмила неодноразово залучалася до створення психологічного портрету злочинців, в тому числі проти статевої свободи та недоторканості дітей.

Результати досліджень Гридковець Л.М. неодноразово використовувалися у слідчих діях та судових процесах щодо злочинів проти дітей.

**Начальник ВКМСД
ГУМВС України в місті Києві
полковник міліції**

Л.В. Зуб

**БЛАГОДІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ
«БЛАГОДІЙНИЙ ФОНД УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ
«ЄДНІСТЬ ПОБРАТИМІВ»**

ЄДРПОУ 39753906 04071, м. Київ, вул. Ярославська, буд. 10
відділення вул. Горького 91/14 ПАТ «Кредобанк» в м. Києві, МФО 325365 рах № 2600201618172
тел. 093-1343785 e-mail: pobratim-ubd@ukr.net http://www.facebook.com/unitysworn

вих. № 01/06-19
від 05.06.2019р.

ДОВІДКА

Про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Гридковець Людмили Михайлівни

з теми:

«Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за
спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Співпраця Гридковець Людмили Михайлівни з Благодійним Фондом Учасників Бойових Дій «Єдність побратимів» відбувалася з 2016 року. Теоретичні та практичні результати її дисертаційних досліджень були представлені у наших медіапроектах з метою підвищення рівня психологічної компетентності як учасників бойових дій та членів їх сімей, так і інших верств населення України (зокрема в зоні бойових дій та приналежних територій). З липня 2017 року Людмила Михайлівна Гридковець на запрошення БФУБД «Єдність побратимів», на основі авторських розробок, представлених в дисертаційному дослідженні, здійснювала психологічну роботу (групову, сімейну та індивідуальну) з учасниками бойових дій та членами їх сімей на території реабілітаційного табору для учасників бойових дій в с.Катранка (Одеської обл.).

Впроваджена в реабілітаційний процес розроблена Л.М.Гридковець програма для сімей учасників бойових дій продемонструвала високий рівень ефективності. Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації застосованого цілеспрямованого впливу на учасників реабілітаційного процесу дозволили реактивізувати кризові явища в межах сімейної та родинної систем ветеранів, та суттєво зменшити наслідки прожитого травматичного досвіду як в учасників бойових дій, так і в їх дружин та дітей.

Дисертаційні розробки Людмили Михайлівни Гридковець мають і в подальшому впроваджуватися у систему реабілітаційних заходів для учасників бойових дій та членів їх сімей.

Президент
БО «БФ УБД «Єдність побратимів»

Вінніченко К.В.

Центр у справах сім'ї та жінок

Шевченківського району м.Києва

Україна, м.Київ
вул.Олени Теліги,4
(044) 440-46-22
(098) 976-09-66

Вих. № 4 від 30.05.2019

ДОВІДКА

Про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Гридковець Людмили Михайлівни

з теми:

«Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за
спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

На запрошення керівництва Центру у справах сім'ї та жінок Шевченківського р-ну м. Києва Гридковець Людмила Михайлівна протягом 2007-2019 років допомагала в здійсненні цілої низки заходів, психолого-педагогічні підходи яких базуються на її дисертаційних розробках, зокрема:

- робота з дітьми, що пережили сексуальне насильство;
- навчання психологів, педагогів та соціальних працівників Києва методам діагностики та психологічної допомоги сім'я, дитина яких пережила сексуальне насильство;
- участь у програмах для мешканців Шевченківського р-ну м.Києва у відновленні цінності власного Я як дитини своєї сім'ї, свого роду та народу;
- здійснення тренінгових заходів, спрямованих на подолання психологічних травм трансгенераційної та інтергенераційної етиології;
- підтримала наш Центр у створенні першого у світі «Музею Сім'ї та родоводу»;
- навчання персоналу центру авторським ефективним методикам роботи із сім'ями та жінками.

Розроблені Гридковець Людмилою Михайлівною освітні, корекційні та реабілітаційні програми використовуються в практичній діяльності фахівцями нашого Центру у роботі із сім'ями та жінками.

Директор

Центру у справах сім'ї та жінок

Л.М.Лебедева

УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА
Києво-Вишгородський Екзархат
Святомиколаївська парафія

03070. м. Київ-70. вул. Покровська 6 тел. 425-11-80, 425-14-77.

11.06.2019 р.Б. №. 01/06-13

ДОВІДКА

Про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Гридковець Людмили Михайлівни
з теми:

«Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за
спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Гридковець Людмила Михайлівна протягом 2005-2019 р.р. на базі храму св.Миколи Доброго активно співпрацює з парафіяльними спільнотами, надає психологічну допомогу всім, хто її потребує (не залежно від соціального статусу, конфесійної приналежності та матеріальних статків людини).

Її наукові розробки неодноразово впроваджувалися в діяльність психотерапевтичних, тренінгових та катехитичних груп, які діяли на базі парафіяльного храму св. Миколи Доброго протягом зазначеного періоду. Дисертантом здійснювалася низка формувальних експериментів серед цільових груп, зокрема: нащадків жертв голодомору та репресій, алкогольно залежної молоді, кризових родин, жертв сексуального насильства, учасників бойових дій, родин учасників бойових дій, родин вимушено переселених осіб, батьків дітей з особливими потребами тощо.

Розроблені Л.М.Гридковець психолого-педагогічні чинники родинної детермінації в профілактиці та подоланні особистісних криз знайшли втілення в її навчально-просвітницьких програмах для студентської молоді товариства «Обнова», для священничих родин, для молодих фахівців-психологів (педагогів, соціальних працівників).

Парох:

о. М. М. М.

о. прот. Валерій Шкарубський

Благодійна організація
**«Благодійний Фонд
 "РУХ УКРАЇНСЬКИХ МАТЕРІВ"»**

ЄДРПОУ 25980146

Тел. +380671598132

№ 16/04-13 від 16.06. 2019 р.**ДОВІДКА**

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Гридковець Людмили Михайлівни

з теми:

«Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз»,
 подану на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за
 спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Теоретичні та практичні напрацювання Гридковець Людмили Михайлівни, здійснені нею в процесі дисертаційного дослідження, вже протягом тривалого часу використовуються членами нашої організації для захисту інтересів сім'ї та родини, а також для розвитку у молодого покоління сімейноорієнтованих цінностей, підготовку молоді до відповідального подружжя та відповідального батьківства. У рамках наших проектів п.Людмилою Гридковець були підготовлені на оприлюднені навчально-методичні посібники, зокрема: «Підготовка до сімейного життя: в концепції статевого виховання старшокласників» (2018 р.) та «Підготовка молоді до подружнього життя: посібник для працівників соціальних та психологічних служб» (2015 р.).

Пані Людмилою Гридковець на волонтерських засадах була проведена ціла низка навчально-освітніх заходів для фахівців педагогічної, психологічної та соціальної сфери, які спеціалізуються по роботі з дітьми, підлітками та молоддю.

Розроблені Гридковець Людмилою Михайлівною тренінгові програми з підготовки старшокласників до сімейного життя, що базуються на психолого-педагогічних чинниках родинної детермінації в профілактиці та подоланні особистісних криз, знайшли практичне впровадження у школах Києво-Святошинського району Київської області і здійснювалися членами нашої організації «Рух матерів України» у співпраці з відділом освіти Києво-Святошинської Районної Державної Адміністрації протягом 2018 року. На разі, БО «БФ «Рух українських матерів»» займається впровадженням розробленої Л.М.Гридковець програми «Шлях до щастя родини» для різних вікових категорій і, зокрема, для учнів 5-6 класів, 7-9 класів, 10-11 класів.

Голова БО «Благодійний Фонд
 "РУХ УКРАЇНСЬКИХ МАТЕРІВ"»

М.В. Дячинська

ДОВІДКА

Про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Гридковець Людмили Михайлівни

з теми:

«Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за
спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Гридковець Людмила Михайлівна протягом 2017-2019 р.р. активно співпрацює на волонтерських засадах з підрозділами ювенальної превенції Національної поліції України. Її теоретичні розробки дисертаційного дослідження враховані при розробці документальної та законодавчої бази діяльності підрозділів ювенальної превенції.

Практичні розробки дисертанта активно використовуються у підрозділах ювенальної превенції при безпосередній роботі з дітьми, що опинилися в кризових обставинах.

Гридковець Людмила Михайлівна безпосередньо залучається підрозділами ювенальної превенції Національної поліції України до здійснення опитування дітей та підлітків, які пережили фізичне, сексуальне, психологічне насильство та профілактики та корекції їх психологічного стану в умовах «Зеленої кімнати».

Розроблені Гридковець Людмилою Михайлівною корекційні підходи, що базуються на психолого-педагогічних чинниках родинної детермінації особистісних криз, є ефективними в роботі з дітьми з кризовим досвідом та потребують подальшого запровадження і розповсюдження у сфері ювенальної превенції.

Заступник начальника
управління ювенальної превенції
Національної поліції України

В.В. Мадяр

УКРАЇНЬКА
ГРЕКО КАТОЛИЧКА ЦЕРКВА
ДЕПАРТАМЕНТ ПАТРІАРШОЇ КУРІЇ
У СПРАВАХ ДУШПАСТІРСТВА
СНАОБІХ СТРУКТУР УКРАЇНИ

UKRAINIAN
GREEK CATHOLIC CHURCH
PATRIARCHY'S ADMINISTRATION
DEPARTMENT OF CHAPLAINCY
IN UKRAINIAN ARMED FORCES

Вих. ПД № 53-1

від 07 серпня

2019 р. Б.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Гридковець Людмили Михайлівни

з теми:

«Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за
спеціальністю 19.00.07 - педагогічна та вікова психологія

Гридковець Людмила Михайлівна протягом тривалого часу співпрацює з
Відділом душпастирства в пенітенціарній системі України Патріаршої курії
УГКЦ.

Її теоретичні дослідження та практичні напрацювання дисертаційного
дослідження допомагали в підготовці волонтерів для психологічної роботи з
ув'язненими в умовах виправного закладу. Підготовлені нею студенти відвідували
Бучанську виправну колонію №85, Прилуцьку виховну колонію для
неповнолітніх.

Розроблені п Людмилою Гридковець психолого-педагогічні чинники
родинної детермінації в структурі подолання особистісних криз лягли в основу її
реабілітаційної діяльності із жінками, які вийшли з місць позбавлення волі і мали
бажання повернутися до суспільно-прийнятного життя.

Пані Людмила Гридковець неодноразово надавала психологічну допомогу
підліткам та юнакам в досудовому та судовому процесах. Розроблені нею підходи
до роботи з підлітками та молоддю, що опинилися в кризовому стані,
використовуються в професійній діяльності різних фахівців, зокрема: волонтерів,
капеланів, адвокатів тощо.

Протоієрей Костянтин Пантелей

Керівник Відділу УГКЦ

з душпастирства у пенітенціарній
системі України

протоієрей Костянтин Пантелей

а/с 210, м. Київ, Україна, 02002

Тел./факс: +38 (044) 541 11 14

моб. +38 098 422 9 221

e-mail: panteley@ukr.net

МОНАСТІР СВ. ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО
ПРОВІНЦІЇ ОТЦІВ ВАСИЛІАН
НАЙСВЯТІШОГО СПАСИТЕЛЯ В УКРАЇНІ
вул. Вознесенський узвіз, 7
м. Київ, 04053 УКРАЇНА
Тел.: (044) 486-14-69
Тел./факс: (044) 486-44-08

ST. BASIL THE GREAT MONASTERY
OF THE UKRAINIAN BASILIAN FATHERS'
PROVINCE OF THE HOLY SAVIOUR
Voznesensky Uzviz Str., 7
Kyiv, 04053 UKRAINE
Tel.: (044) 486-14-69
Tel./fax: (044) 486-44-08

№ 55 від 18.06 2019 р.

ДОВІДКА

Про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Гридковець Людмили Михайлівни

з теми:

«Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за
спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Гридковець Людмила Михайлівна протягом 2003-2019 рр. на базі храму Св. Василя Великого на волонтерських засадах щомісячно провадить підготовку молоді до подружнього життя. В основі курсу лежить розроблена нею авторська програма «Абетка подружжя». Результати її впровадження свідчать про значну ефективність цієї програми.

Наукові розробки пані Людмили Гридковець застосовувалися при наданні психологічної допомоги в нашому храмі різним верствам населення (не залежно від віри та соціального статусу).

Відомо, що дисертантом здійснювалася низка дослідницьких проектів, як от: дослідження наслідків Голодомору та репресій на сучасне покоління, вплив кризового досвіду на життєдіяльність людини; вплив психотравми на здатність особистості долати кризи.

Виокремленні Л.М. Гридковець психолого-педагогічні чинники родинної детермінації профілактики та подолання особистісних криз знайшли втілення в розроблених нею навчальних, корекційних та реабілітаційних програмах, які апробовувалися серед різних груп як нашої парафіяльної спільноти, так і інших потребуючих допомоги: парафільної молоді, учасників бойових дій та членів їх сімей, родин в стані кризи різної етіології тощо.

Парох

с.р.м. Рафаїл

о. Рафаїл Стефурак (ЧСВВ)

CARITAS

Благодійний Фонд

"Карітас-Київ"

Благодійна організація «Благодійний фонд «Карітас-Київ»
 Код ЄДРПОУ 21477781
 Відділення № 8 у м. Києві ЦФ ПАТ «Кредобанк» МФО 325365
 р/р 2600910299143 – в грн; р/р 2600109299143 (євро/долар).
 02139, м. Київ, вул. Микитенка 7-Б, тел./факс (044) 512-00-85, syrotych@ukr.net

10.06.2019 Вих. № 79

ДОВІДКА

Про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Гридковець Людмили Михайлівни

з теми:

«Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз»,
 подану на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07
 – педагогічна та вікова психологія

Гридковець Людмила Михайлівна протягом 2011-2019 р.р. співпрацює на волонтерських засадах з БО «БФ «Карітас-Київ».

Теоретичні та практичні розробки дисертаційного дослідження Л.М. Гридковець знайшли втілення при розробці програм профілактики негативних явищ серед дітей та молоді, корекційних та реабілітаційних програм при роботі як з дітьми, так і дорослими, які пережили різні життєві кризи, зокрема: з вимушено переміщеними особами, родинами учасників бойових дій, дітьми з неповних та кризових сімей.

Розроблені дисертантом казкотерапевтичні підходи у подоланні травматичного досвіду у дітей та підлітків активно використовуються психологами та соціальними педагогами нашої організації в реабілітаційних процесах. Зокрема довели свою ефективність при роботі з дітьми з травматичним досвідом психотерапевтичні казки з посібника Л.М.Гридковець «Долаймо труднощі разом з дитиною: казкотерапія дитячих проблем» (2013), що спрямовані в першу чергу на стабілізацію сімейної системи дитини та її психологічного стану в умовах кризи. Розроблені Л.М.Гридковець терапевтичні казки також зарекомендували себе в якості ефективного профілактичного засобу у запобіганні кризових переживань дітей.

Визначені Л.М. Гридковець психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз знайшли також відображення в системі семінарсько-тренінгових програм як для кризових родин, так і в системі підвищення кваліфікації психологів та педагогів.

Директор БО «БФ «Карітас-Київ»

Сиротич Роман Ілліч

